

РАЗДЕЛИТЕЛЬНОЕ ПИСЬМО

3-го сентября 1779 года

Мы, родные братья Петр и Яков Котляревские, оставшись по умертвии родителей своих в сиротстве, приняли на себя труд... Из между нас старший Петр, будучи совершенных лет, имел старательство о содержании меня, Якова, с двумя сестрами нашими Агафией и Марфтой. Чрез несколько год на собственном его снабдении и по его, брата, усердном старании из сестер Агафия выдана в замужье собственными его, Петра, расходами. Наименьшая сестра Марфта по умертвии родителей, то есть с 1768 года, воспитывается при оном брате Петре на собственном его содержании... Сверх же того, как наша мать, вступя было в торговый промысел, вместо чаемой прибыли пришла по несчастью в долги, коих по именному списку состояло до шестидесяти рублей, то и тот же долг с нас он же, Петр, собственными своими деньгами заплатил и жившую при нем, Петре, родную бабу Марию Ясенову собственным своим издержанием похоронил безо всякого со стороны вспоможения... По умертвии отца нашего и матки из недвижимостей сделали постановление таково: двор в городе Полтаве, в приходе Успенском состоящем, и лужку за речкою Ворсклом в смежности грунтов Гордеевского оставаться во вечное и потомственное владение за ним, Петром, а половинной части леса, состоящего в урочище Булановском в смежности лесов Богдановичевых владений, оставаться за Яковом. И по вышеписанному установлению по добровольной нашей разделке никто с свойственных и сторонних втручаться не должен. Что же относится до другой части Булановского леса (яко он нашей дедизной является) по наследству с двоюродными нашими братьями, сыновьями умершего деда нашего ярославского иерея Василия Котляревского, то и та другая часть Якову в подный присмотр отдается с тем, что, ежели те наши братья отозвуются к их наследию, он с ними где следует сам за ту часть разделаться

должен. А будя паче чаяния кто из сродников наших или сторонних в сие грунта, яко то: двор, луг и первая половина Булановского леса, кроме другой, которая остается в ответе с братами самого Якова, начал бы интересоваться и делать какую во владении перешкоду, то мы один другому должны где б то ни случилось за прочное помочествовать ответами.

Полтавского магистрата старший канцелярист
Петр Иванов сын Котляревский
Полтавский житель *Яков Котляревский*

[МЕТРИКА І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО]

В історичних архівах при Полтавському окружному архівному управлінні зберігається метрична книга Успенської церкви в м. Полтаві за 1768—1769 рр. У цій книзі під датою «1769 год. Август» записано:

«29. Крещен млд. Іоани, сын Петра Котляревского.
Восприемник Павел Маркевич».

СВИДЕТЕЛЬСТВО

Полтавской дворянской опеки протоколист Иван Петров сын Котляревский просил меня выдать ему свидетельство, что он между дворянами Полтавского уезда считается. А как мне известно, что оный протоколист Котляревский происходит из малороссийского шляхетства, владеет в Полтавском уезде недвижимым именем и род его внесен Екатеринославского наместничества в дворянскую родословную книгу в шестую ее часть, почему он, Котляревский, о вступлении как в военную и в статскую службу никакого препятствия не имеет. Во уверение всего вышеписанного и сие свидетельство от меня ему, Котляревскому, за подписом и с приложением герба моего и печати дано в Полтаве 1793 года, генваря 30 дня.

Полтавского уезда дворянский предводитель
коллежский советник *Петр Черныш*

АТТЕСТАТ

По указу его императорского величества дан сей от меня Северского драгунского полка поручику Котляревскому в том, что, находясь при мне инспекторским адъютантом, исправлял свою должность и звание с отличною рачительностью и прилежанием, которое означает во всех частях хорошего офицера; в признательность чего и во свидетельство, что он достоин внимания начальства, и его способностям и воздаяния за его заслуги подписом моим и приложением герба моего печати сие утверждаю.

Местечко Народичи, февраля 15 дня, 1806 года

Генерал от кавалерии Днестровской
и Крымской инспекции по кавалерии
инспектор маркиз *Дотшиамп* ¹

СПИСОК
Северского драгунского полка о службе
поручика

ФОРМУЛЯРНЫЙ
и достоинстве инспекторского адъютанта
Котляревского

Февраля 15-го дня 1806 года

Имя с отчеством и прозванием	Сколько от роду лет	Из какого состояния и буде из дворян, в которых губерниях и уездах и сколько имсет мужеска полу душ крестьян	В службу вступил и в оной какими чинами происходил и когда		
			Чины	Годы	Месяцы, числа
1	2	3	4	5	6
Инспекторский адъютант поручик Иван Петров сын Котляревский	34	Из дворян губернского города Полтавы	Вступил в службу . .	779,	июля 1
			подканцеляристом .	780,	октября 8
			канцеляристом	781,	июля 12
			губернским регистратором . .	783,	сентября 14
			кадетом . .	796,	апреля 1
			аудитором	796,	июля 11
			Переименован прапорщиком . .	798,	апреля 9
			подпоручиком . .	799,	генваря 8
поручиком	799,	февраля 5			

Генерал от кавалерии

В течении службы, в которых именно полках и батальонах по переводам и про- извождениям нахо- дился			Во время службы своей в походах и у дела против неприятеля где и когда был	Российской грамоте чи- тать и писать и другие какие науки знает ли	В домовых отпусках был ли, и когда именно, на какое время и явился ли на срок	В штрафах был ли по суду или без суда, за что имен- но и когда	Холост или женат и имеет ли детей	В комплектте и сверх ком- плекта при полку или в от- лучке, где именно, по че- му повелению и с которого времени находился	К повышению достоин ли или зачем именно не атте- стуетса
Полки и батальоны	Годы	Месяцы, число							
7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
В штабе бывшей Новорос- сийской губер- нской кан- целярии			Но бывал	Читать и пи- сать по- россий- ски уме- ет	Не бы- вал	Не бы- вал	Хо- лост	В ком- плектае при полку	Досто- ин

Доттишамп

[ИЗ РАПОРТА ГЕНЕРАЛА МЕЙЕНДОРФА¹
від 25/XI 1806 р.]

При занятии города Бендеры долгом поставляю рекомендовать[...] к исходатайствованию монаршего благоволения г-на шефа генерал-майора Ермолова², генерал-майора Засса³, полкового командира полковника Монахтина⁴ и адъютанта моего штабс-капитана Котляревского за старательное исполнение своих должностей.

[ИЗ РАПОРТА ГЕНЕРАЛА МЕЙЕНДОРФА
від 22/XII 1806 р.]

Приближаясь к Измаилу, требовал я от паши дружеской сдачи крепости, но, не получа ответа, 16-го декабря в 3 часа пополудни прибыл со вверенным мне корпусом к Измаилу[...]. Во время сражения отличившихся храбростию, мужеством и неустрашимостию рекомендую Вашему высокопревосходительству для награждения шефов полков Стародубовского драгунского генерал-майора Воинова¹, Северского драгунского полковника Денисьева²[...], также находившихся при мне во все продолжение сражения Северского драгунского полка бригад-майора Лепарского³, адъютантов моих штабс-капитанов Котляревского и Вульфа⁴ и бывших при мне на ординарцах Северского драгунского полка прапорщика[...], кои во время сражения посылаемы были от меня к войскам с повелениями и, не взирая на великие опасности, под сильнейшими выстрелами всегда с точностию истинной ревности исполняли неустрашимо сим порученности.

[АТЕСТАТ Г. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО]

...Дан сей находящемуся при мне адъютантом Северского драгунского полка штабс-капитану Котляревскому в том, что он во все время нахождения его при мне, при похвальном своем поведении, исправлял поручения мои по службе со всею усердною и расторопностию [...].

При вступлении войск корпуса мне вверенного прошлого 1806 года в ноябрь месяце в пределы Молдавии был при занятии Бендер по приказанию моему с прочими чиновниками, употребляемы при покорении татар буджацких, и за оказанные в сем случае подвиги по представлению моему пожалован орденом св. Анны 3-го класса. Потом, того же года декабря 17, когда пришли войска наши к крепости Измаильской и открыта была от неприятеля сильная пушечная пальба с крепости, был посылан с приказаниями к начальникам, где и отличил себя неустрашимостию, за что по представлению моему по команде получил благодарность сего года, апреля 2 дня. Вторично при крепости же Измаильской, когда она окружена была при вылазках неприятеля, послан был от меня с приказаниями к начальникам и оказал в сем случае храбрости, за какое отличие и рекомендован покойному генералу Михельсону¹, а потому, отдавая справедливость таковому исправному и усердному офицеру, сим свидетельствую за подписом моей руки и с приложением моего герба печати в местечке Фальчи ноября 3 дня 1807 г.

Мейендорф

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО И. П. КОТЛЯРЕВСКОМУ

3/XII 1807 г.

Объявитель сего, находившийся при отставленном от службы генерале от кавалерии бароне Мейендорфе адъютантом, штабс-капитан Котляревский, пожелавший определенным быть в Псковский драгунский полк, отправлен во оный полк, расположенный [в] Литовской губернии в местечке Лиде, которому в предлежащем туда пути чинить свободный пропуск. Для чего и сей дан за подписанием моим и с приложением герба моего печати в благополучном городе Яссах декабря 3 дня 1807 года.

Генерал-фельдмаршал главнокомандующий армиею в Молдавии, Валахии и Бессарабии *Прозоровский*¹

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО И. П. КОТЛЯРЕВСКОМУ

16/VI 1808 г.

Предъявителю сего, находившемуся на службе в Псковском драгунском полку штабс-капитаном, а по высочайшему его императорского величества приказу, отданному в 23-й день генваря сего года, уволенному от оной капитаном и с мундиром, Котляревскому благоволят господа команду имеющие по месту пребывания его в губернском городе Полтаве впредь до получения об отставке его из государственной военной коллегии указа в прожитии не препятствовать. Во уверение чего за подписанием и с приложением полковой печати дан Литовско-Гродненской губернии в городе Лиде июня 16 дня 1808 года.

Командир Псковского драгунского полка
барон *Корф*¹

КВИТАНЦИЯ

Дана сия господину капитану и кавалеру Ивану Петровичу Котляревскому в том, что со времени формирования им казачьего конного 5-го полка, т. е. 12 августа по настоящее число, от него, господина Котляревского, и от подчиненных его обид и притеснений здешним горошинским обывателям не делано. Равно и ничего безденежно не брато.

И в этом волостные горошинские урядники подписом своим уверяют 1812 года сентября 1 числа.

Волостной голова *Пилипенко*
Волостной староста *Саковин*

[З ДОНЕСЕНИЯ В МИНИСТЕРСТВО ПОЛИЦИИ, ДЕПАРТАМЕНТ ГОСПОДАРЧИЙ]

27/X 1816 р.

Надзирателя дома воспитания бедных Котляревского служба в настоящей должности с 3 июня 1810 года продолжаемая таким же образом совершенно отлично: его усердными трудами и благоразумием доведено то заведение во всех отношениях до возможнейшей степени улучшения, блюдя самими действительными мерами интерес казны как при всякой издержке, так и сбережением вещей, он настолько ж заботлив в содержании питомцев пищею и одеянием и в самом их образовании, словом, его, Котляревского, по заведению сему к пользе детей занятия соответствуют трудам истинно попечительного и расчетливого отца семейства, чем и обратил во всем здешнем крае внимание к оному заведению, доказываемое искательством многих отцов помещения детей их на пансионерские вакансии сверх штатного числа определением для бедных. Я по мнению своему нахожу его, г. Котляревского, достойным знака отличия ордена св. Анны 2-го класса с алмазами.

Полтавский гражданский губернатор *Туголмин*¹

ЗАСЕДАНИЕ XXI [ПРОТОКОЛ]

Сентября 11 дня. Понедельник. [1821]

В сем собрании присутствовали:

Члены: А. А. Никитин, Е. П. Люценко, В. М. Княжевич,
В. Г. Анастасевич, Д. В. Сахаров, К. Ф. Рылеев,
П. Н. Арапов, Я. Г. Ковалев.

В прозе.

114. Критика. Кавказский пленник. Соч. П. А. Плетнева. Одобрено Изб[рано]
единогласно]
115. Об образе воспитания у малайцев в Малакке. С фр. Д. В. Сахаров. Исправить Изб[рано]
единогласно]

В стихах

116. Отрывок из малороссийской Энеиды (книга V). Соч. И. П. Котляревского. Одобрено Изб[рано]
большинством]
голосов]
117. К незнакомой красавице, плакавшей в церкви. Соч. Н. Д. Иванчина-Писарева. Исправить Изб[рано]
большинством]
голосов]
118. К Филитеру. Соч. И. И. Полугарского. Не баллотировалось]

119. Мадагаскарская песнь (из Парши). Дм. Озн...на. Одобрено Изб[рано]
большинством]
голосов]

Председатель Ф. Глинка
Помощник председателя Н. Гнедич
Секретарь общества А. Никитин

[ЛИСТ ПРИКАЗУ ГРОМАДСЬКОЇ ОПИКИ]

Полтавский приказ общественного призрения, имея рассуждение, что в числе других заведений ведомства сего приказа в Полтаве существующих, [в] доме воспитания бедных [...] хороший присмотр за детьми со стороны нравственности, с особенным попечением и вниманием в обеих отношениях, и по числу воспитанников переводились ежегодно в высшие классы по числу находящихся в заведении вольных пансионеров и имея их столько, сколько пространство дома поместить позволяет. Что же касается до дежурных по заведению расходов, то они производятся с такими благоразумными хозяйственными мерами и старанием к соблюдению выгод, каких только ожидать можно от истинного усердия и неусыпной деятельности. Последствие чем пользуясь понижением цен на хлеб и прочее сбережен остаток суммы заведением полученные, [...] и отдано в прошлом 1824 году в приказ для приращения процентами 3500 р., приказали: должной справедливости свидетельствовать таким образом об отличном усердном и полезном служении надзирателя дома майора Котляревского, продолжаемом в сем звании с 3 июня 1810 г., и покорнейше просит малороссийского военного губернатора об исходатайствовании ему ордена святой Анны 2-й степени с бриллиантовыми украшениями, для чего приложить при представлении приказа к его сиятельству о службе Котляревского послужной список.

29 января 1825 года.

...Но однако он, Котляревский, по сие время ничем не награжден; продолжая между тем служение, как выше сказано, с истинным усердием и неусыпною деятельностью, вновь сберег в пользу вверенного ему заведения остаточной суммы 1500 рублей, представленной в приказ в прошлом 1825 году для приращения процентами, коей

состоит ныне 5000 р. По уважению всего вышеизложенного, приказ общественного призрения обязанностью себе поставил повторить представление его об исходатайствовании г-ну майору Котляревскому ордена св. Анны 2-й степени с бриллиантовыми украшениями, для чего формулярный о службе его список при сем честь имеем представить.

16 сентября 1826 года

3 КНИГИ «ВОССТАНИЕ ДЕКАБРИСТОВ»

Из людей, пользовавшихся известностью как писатели, в «Алфавит» попали: в разряд осужденных — А. А. Бестужев-Марлинский, А. О. Корнилович, В. К. Кюхельбекер, П. А. Муханов, князь А. И. Одоевский, К. Ф. Рылеев, Н. И. Тургенев; в разряд подвергнутых исправительным наказаниям — Ф. Н. Глинка, В. Д. Сухоруков, Я. Н. Толстой; в разряд оставленных «без внимания» — А. Ф. Воейков, барон А. А. Дельвиг, П. А. Катенин, И. П. Котляревский, С. Е. Раич, А. Г. Родзянко, П. Н. Семенов, А. Д. Улыбышев, П. В. Хавский, П. Я. Чаадаев; в разряд вполне оправданных — Грибоседов и О. М. Сомов, а в рубрику не принадлежавших обществу — А. А. Жандр, граф Г. Ф. Олизар и А. Н. Очкин.

* * *

Котляревский. Малороссийский дворянин. Матвей Муравьев-Апостол, между прочим, наименовал Котляревского в числе членов Малороссийского общества. Но по изысканию Комиссии оказалось, что Общества сего никогда не было, а потому показание о Котляревском оставлено без уважения.

* * *

Котляревский, Иван Петрович, малороссийский дворянин. Род. 29/VIII 1769 г. в Полтаве; сын канцеляриста в Полтавском городском магистрате; записан в 1779 на службу в Новороссийскую канцелярию в Кременчуге; обучался в Словенской семинарии в Полтаве (1782); служил сперва в Полтавской дворянской опеке (1793), а затем поступил на военную службу в Северский карабинерный полк — 1796; аудитор — 1796; прапорщик — 1798, штабс-капитан — 1806; состоял адъютантом при инспекторе кавалерии Днестровской и Крымской инспекции маркизе Дотишампе, а затем при начальнике

2 корпуса бароне Мейендорфе; находился в действующей армии в Молдавии и в 1807 перешел в Псковский драгунский полк, а в 1808 вышел в отставку в чине капитана; назначен надзирателем Полтавского дома воспитания бедных* — 1810; по поручению князя Лобанова-Ростовского в 1812 г. сформировал Полтавский конный полк Украинского казачьего войска; за деятельность по Полтавскому дому награжден чином майора — 1817; казначей и книгохранитель Полтавского отделения Библейского общества [1819—1830]; масон, вития Полтавской ложи «Любви к истине»; назначен в 1827 попечителем Полтавского богоугодного заведения с оставлением надзирателем дома воспитания бедных и занимал обе эти должности до своей отставки — 31/I 1835; умер 29/X 1838 в Полтаве. Известный малороссийский писатель, автор «Энеиды», «Наталки Полтавки» и «Москаля-чаривныка».

* * *

В начале 1818 года я уехал из Москвы с моим генералом. Прибывши в Полтаву, я нашел там Новикова начальником масонской ложи, которую он учредил на тот конец, чтоб приготавливать людей для Общества. Мое знакомство с Новиковым было весьма непродолжительно, что может подтвердить и князь Репнин. Новиков имел целью делать деньги, употребив на то всевозможные средства. Он был первый, который говорил об Обществе малороссийском. Признаюсь, что я не старался узнать оное чрез знакомство, которое я имел с местными жителями. Лукашевич, Переяславского уезда, может доставить желаемые сведения. Он был член Полтавской ложи и в связи с Новиковым. Семен Михайлович Кочубей, Котляревский**, Гарновский, Алексеев тоже были членами сей ложи.

[1827]

* Полтавского дома воспитания бедных дворян.

** Слова «Котляревский [...] сей ложи» приписано на полях чернилами и наверху карандашом заметка: «Приписано 19 мая». (Прим. к книге «Восстание декабристов»).

СВИДЕТЕЛЬСТВО

1830 года, ноября 29 дня мы, нижеподписавшиеся, вследствие предложения Полтавского приказа общественного призрения от 15 сего ноября № 4467 последовавшего свидетельствовали, сообразно правительствующего сената 7 февраля 1812 года, построенные попечителем Полтавского богоугодного заведения господином майором Иваном Петровичем Котляревским при заведении каменную баню с ванной и деревянный ледник и нашли, что постройка бани с ванной и ледника сделаны с надлежащей прочностью и благовидностью, а материалы употреблены добротные, в количестве же на некоторые надобности употреблены даже из излишеством противу сметы, в прочем вся постройка произведена без малейшего отступления от сметы и плана и издержанная на то сумма есть без передачи и излишества, в чем сие свидетельство г. попечителю Котляревскому от нас дано.

29/XI 1830 г.

ПО ТИТУЛУ

Просит Полтавского богоугодного заведения попечитель и Полтавского дома воспитания бедных надзиратель отставный майор Иван Петров сын Котляревский, о чем тому следуют пункты.

I

В военную службу его величества вступил я 1796 года, апреля 1-го числа и, оную продолжая, происходил чинами; по прошению же по болезни отставлен 1808 года генваря 23 дня капитаном и с мундиром. Находясь в военной службе по открытии войны с турками получил я три высочайшие благоволения и орден св. Анны 4-го класса в 1807 году генваря 1-го дня. После,

II

будучи в отставке, принят был в гражданскую службу и определен бывшим малороссийским генерал-губернатором князем Лобановым-Ростовским надзирателем в Полтавский дом воспитания бедных 1810 года, июня 3-го дня, с которого времени продолжаю службу до сих пор. В проезде же чрез город Полтаву блаженной памяти государя императора Александра I в 1817 году в сентябре месяце и при посещении дома воспитания его величеством пожалован я чином майора и пенсионом по 500 рублей в год по смерть сверх получаемого жалованья. сверх того во время служения моего получил я от кабинета его величества бриллиантовый перстень и три высочайшие благоволения. По представлению нынешнего малороссийского генерал-губернатора утверждён управляющим Министерством внутренних дел попечителем Полтавского богоугодного заведения 1827 года, августа 25-го дня, каковым и теперь нахожусь; в 1832 году августа в 22-й день всемилоостивейше пожалован знаком отличия беспорочной службы за 30 лет. Теперь же;

чувствуя во всем моем составе, а особливо в ногах, слабость, изнурение сил и болезненные припадки, как то: онемение правой ноги и руки, горячность в спине и терпкость кожи на шее и голове, яко последствие потерянного на службе чрез столько лет моего здоровья, не могу более продолжать моих припадках лекарское свидетельство, всеподданнейше прошу:

Дабы высочайшим его величества указом повелено было, сие мое прошение приняв, записать и меня от должности попечителя и надзирателя вовсе уволить, наградив меня за мою беспорочную службу, более 35-ти лет продолжавшуюся, заслуженным мною пенсионом.

Подано июля 16-го дня 1834 года.

З. С.

Судет оуб во всем моем составе, а особливо
 во ногах, слабость, изнурение сил и болезненные
 припадки, онемение правой ноги и руки
 и горячность в спине и терпкость кожи на шее
 и голове, яко последствие потерянного на службе
 чрез столько лет моего здоровья, не могу
 более продолжать моих припадках лекарское
 свидетельство, всеподданнейше прошу

Дабы высочайшим его величества указом повелено
 было, сие мое прошение приняв, записать и меня
 от должности попечителя и надзирателя все
 подданнейше

Фотокопія автографа «По титулу» І. П. Копилявського про звільнення зі служби.

Сопровождаю письмо Малороссийскаго Оперы: Котляревского
Полтавскаго и Москвитинскаго поручаю для
издания в светъ, въ какомъ будетъ нужно по
инициативе издательства, Печать и бумагу совет-
нику Князю Мванову Срезневскому
Майору Ивану Федорову Котляревскому

1834 года июля 12 дня

Матвеев

Фотокопія автографа згоди І. П. Котляревського на видання «Началки Полтавки»
«Москвія-чарівника» в «Українському збірнику», що був виданий І. І. Срезневським
1838 р. в м. Харкові.

РАПОРТ ВРАЧЕБНОЙ УПРАВЫ

Врачебная управа, слушав отношение одного приказа, в котором изъясняет прошение попечителя Полтавского богоугодного заведения и надзирателя Полтавского дома воспитания бедных, отставного майора Котляревского, что он, чувствуя во всем своем составе, а особливо в ногах, слабость, изнурение сил и болезненные припадки, как то: онемение правой ноги и руки, горячность в спине и терпкость кожи на шее и голове, яко последствие потерянного на службе здоровья его, не может более продолжать служения, почему приказ прилагает о болезненных его припадках лекарское свидетельство, на основании § 80 устава о пенсиях для надлежащего со стороны сей управы удостоверения, определено: как по освидетельствовании в сей управе означенного г. майора Котляревского оказалось: что г. Котляревский действительно страдает описанными в свидетельстве, данном от врача богоугодных заведений г. статского советника Матвеева, болезненными припадками, приобретенными от трудов, понесенных во время военной и гражданской службы, а именно: расслаблением ног, онемением правой ноги и руки, горячностью спины и терпкостью кожи на голове и шее с 1829 года, которые, постепенно увеличиваясь с 1832 года, ныне в такой уже высокой степени, что он, г. майор Котляревский, ногами ходит с трудностью, а потому действительно не может долее продолжать службы; для того, составив новое на имя г. Котляревского надлежащее свидетельство, отослать оное при отношении в Полтавский приказ общественного призрения.

Августа 14 дня 1834,
№ 1381

[ЛИСТ ПРИКАЗУ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ
І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОМУ]

14/І 1835 р.

Управляя Полтавским богоугодным заведением в звании попечителя и домом воспитания бедных в звании надзирателя, вы, по умножившимся припадкам болезни вашей, будучи не в состоянии отправлять возложенных на вас должностей, прекратили с 10 числа сего месяца всякое участие в управлении помянутыми заведениями, определили: как по поданному от вас прошению на увольнение вовсе вас от службы г. министр внутренних дел отношением к г. малороссийскому военному губернатору изъявил согласие, то приказ полагает, до избрания и определения попечителя заведения, исправление должности сей возложить на смотрителя отделения писцов подполковника Ганько, зная усердие его по службе и деятельность, о чем послать ему предложение. Дому же воспитания бедных быть временно под надзором неперменного члена приказа, ибо для заведения сего составляется новое образование, по какой причине г. военный губернатор отказал просителям надзирательского места. О распоряжении сем уведомить вас, г. майора Котляревского.

Неперменный член П. Стеблин-Каминский
Бухгалтер Жданович

АТТЕСТАТ

по указу его императорского величества
из Полтавского приказа
общественного призрения служившему надзирателем
полтавских дома воспитания бедных
и попечителем богоугодного заведения, майору и кавалеру
Ивану Петрову сыну Котляревскому

А т т е с т а т

Г. Котляревский, будучи определен 3 июня 1810 года надзирателем Полтавского дома воспитания бедных, а 25 августа 1827 года сверх должности надзирателя и попечителем Полтавского богоугодного заведения, употреблял себя по обеим частям с отличным усердием и благоразумием к пользе заведений в отношении благоустройства их и крайней бережливости при расходовании денег; вследствие ж поданного прошения по расстроенному здоровью журналом, подписанным г. министром внутренних дел 31 января текущего года, уволен вовсе от службы с пенсией, всемиловитейше пожалованною 5 мая по 600 рублей в год независимо от получаемой им пенсии. В засвидетельствование чего выдан ему, г. Котляревскому, этот аттестат и при нем формулярный список для подробного объяснения деяний его по службе, стяжавших награды.

Полтава, 30 июля 1835 года

Гражданский губернатор Павел Могилевский
Неперменный член П. Стеблин-Каминский
Секретарь Андрей Полонский
Титулярный советник Петр Годзевич

[Печать]
№ 3373

ФОРМУЛЯРНЫЙ
о службе и достоинстве попечителя Полтавского богоугодного
майора ИВАНА

1 Чин, имя, фамилия, полнота, им. отправление, сколько от роду лет и какого вероисповедания	2 Из какого звания происходит	3 Есть ли за ним, за родителями его или, когда женат, за женою недвижимое имущество		4 У родителей и у самого у него		5 У жены-де он женат		7 Когда в службу вступил, и в одной каких должностях и где происхождение, а также в каких отличиях по службе, чем наг время
		3 Родовое	4 Благоприобретенное	5 Родовое	6 Благоприобретенное	5 Родовое	6 Благоприобретенное	
Майор Иван Петров сын Котляревский, попечитель Полтавского богоугодного заведения и надзиратель Полтавского дома воспитания бедных. 65 лет. Кавалер ордена св. Анны 4 класса. Исповедания греческого-русского	Из дворян	В городе Полтаве деревянный дом	В Полтавском уезде 5 душ и земли до 60 десятин					В военную службу вступил в Северский карабинерный бывший после драгунский, а потом конногвардейский полк кадетом В оном полку произведен аудитором Перименован в прапорщики Подпоручиком Поручиком По занятии крепости Бендер получил за отличие монаршее благоволение Генералом от кавалерии бароном Мейендорфом был употреблен для склонения бюджетских татар быть приведенными к России. За успех в том, равно и за приведение от улусов их аманатов в российский стан пожалован всемилостивейше кавалером ордена св. Анны 4 класса Переведен в Псковский, что ныне кирасирский, полк В отставку капитаном и с мундиром Определен надзирателем Полтавского дома воспитания бедных

СПИСОК
заведения и надзирателя Полтавского дома воспитания бедных
КОТЛЯРЕВСКОГО

Июль 30/1835

8 Годы		9 Месяцы и число	10 В каких противу неприятеля и в самых сражениях был или нет и когда именно	11 Не был ли в штрафах и под судом и если был, то за что именно, когда и чем дело кончено	12 К продвижению статской службы и к повышению чина достоин или нет и за чем	13 Не был ли в отпусках и если был, то когда именно, на сколько времени и явился ли на срок к долгу.	14 Не был ли в отставке с награждением чина или без оного и когда	15 Женат ли, имеет ли детей, кого именно, каких лет и где они находятся и какого вероисповедания
1796	апрел[я] 1		В 1806 г. по вступлении российских войск в пределы Молдавии и Бессарабии 24 ноября был при занятии турецкой крепости Бендер, при крепости Измаил во многих с турками сражениях с 17 декабря через всю кампанию 1807 г. действительно находился. Был и за отличия два раза удостоился монаршее благоволение	Не был	Аттестован способным и достойным	Не был	При отставке 1808 г. генваря 23 награжден чином капитана с мундиром	Холост
—	июля 1							
1798	апрел[я] 9							
1799	генваря 8							
—	феврал[я] 15							
—	ноября 14							
1807	генвар[я] 10							
—	ноябрь							
1808	генвар[я] 23							
1810	июня 3							

Продолжение таблицы

Когда в службу вступил, и в одной какими чинами, в каких должностях и где происходил, также не было ли в них отличных по службе деяний и не был ли особенно, кроме чина, чем награжден и в какое время	Годы	Месяцы и число
7	8	9
Будучи в сей должности имел в 1812 году поручение от бывшего малороссийского генерал-губернатора князя Лобанова-Ростовского сформировать Полтавский пятый конный казачий полк, начатое в половине августа месяца и исполненное с желанным успехом так, что 2 сентября полк выступил в поход в надлежащей исправности, за что удостоен монаршего благоволения	1817	марта 15
По высочайшему повелению за отличное усердие в службе и улучшение Полтавского дома воспитания бедных награжден чином майора, из кабинета его императорского величества бриллиантовым перстнем и по смерти пенсионом по 500 р[ублей] в год сверх получаемого жалованья	1817	октября 5
Попечителем Полтавского богоугодного заведения сверх должности надзирателя с утверждением г. управляющего Министерства внутренних дел определен	1827	августа 25
За отличные труды и усердие получил монаршее благоволение по дому воспитания бедных	1828	апрел[я] 16
По обеим должностям	1829	октяб[ря] 18
Всемиловитейше пожалован знаком отличия беспорочной службы за XXX лет	1832	августа 2
Уволен вовсе от службы согласно прошению по расстроенному здоровью	1835	генвар[я] 31
Пенсия по 600 р[ублей] со дня увольнения, сверх показанной выше, пожалована	—	мая 5

Выдано в Полтавском приказе общественного призрения при аттестате № 3373

Гражданский губернатор *Павел Могилевский*
 Непременный член *Павел Стеблин-Каминский*
 Секретарь *Андрей Полонский*

Министерство
 внутренних дел
 20 сентября
 1898 г.
 № 6998

В ДЕПАРТАМЕНТ ОБЩИХ ДЕЛ

Возвращая при этом представление полтавского губернатора от 23 минувшего сентября за № 1870 Главное управление по делам печати имеет честь уведомить Департамент общих дел, что из проектированных Полтавскою городскою думой надписей для памятника украинскому поэту Котляревскому можно допустить лишь надпись под литерами *г*) и *д*), остальные же надписи, как написанные на малорусском наречии, по мнению Главного управления, не могут быть допущены ввиду того, что постановку памятника приняли на себя общественные установления, официальным языком для которых может служить только общелитературный русский язык, но никак местное наречие. Кроме того, воспроизведение на памятнике надписей на малорусском наречии противоречило бы смыслу и значению высочайшего повеления, последовавшего по силе коего употребление малорусского наречия в печати допускается только для чисто литературных произведений и архивно-исторических документов.

Министерство
внутренних дел
С.-Петербургский
цензурный
комитет
18 октября
1903 г.
№ 2136

В ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПО ДЕЛАМ
ПЕЧАТИ

В С.-Петербургский цензурный комитет поступила рукопись на малоросийском наречии под заглавием «На вичну память Котляревскому», литературный збирник».

Рассматривавший названную рукопись и. д. цензора Федоров доложил комитету, что она содержит в себе 80 стихотворений, 38 беллетристических произведений, два драматических и пять статей публицистического и историко-критического содержания. Переходя к рассмотрению беллетристических произведений, и. д. цензора находит, что следующие повести и рассказы не могут быть дозволены к печати:

«Шпаки» (стр. 314—315). Содержание таково: почувяв весну, жаворонки спешат в родную Украину. Но прилет их оказывается преждевременным: уже на другой день прилета с севера подул холодный ветер, повалил снег и мороз сковал реку; гибель от холода и голода грозит певцам весны, но они, сидя на обледневших ветвях, продолжают вещать о близком приходе весны. Смеются над ними зайцы и воробьи, сорока стрекочет повую «побрехеньку», а пава упрекает их в том, что они слишком рано явились «весну заклякаты у ридну, в кайданах закуту краину». Вредная тенденция произведения — очевидна.

«Плавни горят» (стр. 316—317). Автор противопоставляет картину спящего города с его мертвою тишиною и безлюдьем величественному зрелищу горящих плавней. В то время, как спящий город вызывает в авторе представление о скучном бездейтельном прозябании, картина пожара наводит его на размышление о жизни, полной неустанной борьбы, самопожертвования за свободу и правду. [...]

«За водою» (стр. 363—398). Крестьяне села Красноярки поставлены в крайне тяжелые экономические условия: лучшие земли по разделу при освобождении крестьян достались пану, а у крестьян «сиротских» четвертных наделов ни поля, ни пашни, ни воды, а между тем на них лежит обязанность платить подати, вносить мировые на волость, нанимать землю, мало того — еще и за воду платить, так как оба берега реки принадлежат помещику и последний не допускает пользоваться водою [...]. Под стать помещику и местный священник смотрит на крестьян, как на свою доходную статью и не знает никакой жалости к беднякам: он, например, отказывается причастить умирающего ребенка только потому, что отец ребенка не заплатил еще ему за молебен. Такое отношение священника к селянам дает им основание говорить, что «от нас не только люде — сам бог видцурався» [...]. Как видно из изложенного содержания, повесть «За водою» проникнута враждебным настроением против состоятельных и привилегированных классов населения и посему не может быть дозволена к печати [...]

Что касается помещенных в сборнике стихотворений и. д. цензора полагает, что следующие из них не могут быть дозволены к печати по нижеприведенным основаниям:

«Каменяри» (стр. 283). Автору снится, что он и тысячи других людей стоят прикованными к громадной гранитной скале, у всех у них в руках тяжелые железные молоты. Со скалы раздается голос, призывающий ломать эту гору. [...] Вредная тенденция этого стихотворения И. Франко ясна сама собою.

«У долини село лежить» (стр. 285) И. Франко. [...] Тенденция этого стихотворения тождественна с основною мыслью первого произведения Франко.

«Дым» (стр. 303—304) Леси Украинки. Автор возвращается домой с Италии; сердце его рвется к родным селам, хатам, и особенно мил ему дымок, поднимающийся из труб родных хат. Ничего он этого не видит в тех местах, по которым проезжает, и слово «чужына» зронуло в думци за кожным стуком пойизду прудкого». Но вот автор въезжает в предместье большого фабричного города, окутанное дымом, который застилает небо, крадет у людей веселое солнце, пьет с лица кровь и «гасить людский погляд». Дым этот проникает в сердце автору; стес-

нилось сердце, «занимало» и не повторяло уже больше «чужбина».

«До бою» (стр. 322) Галины К. Отважные певцы призывают бойцов к кровавой борьбе за правду, волю и чистую любовь, но поэт не может присоединить свой голос к этому призыву, ибо, по его мнению, чем бы ни кончилась борьба, она снова должна вызвать новую кровавую распрю. Но в то же время другого исхода из тяжелой неволи поэт не видит, и вот он стоит задумавшись: где же та дорога, что ведет к людской доле?

«В часы лыхи» (стр. 417). Некогда в годину бедствий Украина сзывала своих сынов на борьбу с врагами ее свободы, и сыны шли и умирали в бою, защищая свою родину. И ныне Украина скликает своих сынов к войне «с лыхом, кривдою и питьмою», борьба идет успешно и «лыхо» чуе, что час его пробил, а тьма начинает исчезать, уступая место свету.

Затем представляется неудобным для печати стихотворение «На кладовыщи» ввиду украинофильской тенденции его. Автор упрекает детей Украины в том, что они забыли своих дедов, некогда боровшихся и погибавших за волю, забывают свой язык.

...Кроме того, в сборнике помещены пять статей отчасти публицистического, отчасти историко-критического содержания.

...Правила русского правописания соблюдены далеко не везде, а потому следует поставить непременным условием соблюдение этих правил при напечатании настоящего сборника.

С.-Петербургский цензурный комитет имеет честь представить на благоусмотрение Главного управления по делам печати, что он полагает возможным разрешить к напечатанию препровождаемую при сем рукопись лишь при условии исключения из нея всех намеченных и. д. цензора тенденциозных произведений и отдельных мест, а равно и исправления правописания согласно установленным правилам.

З газети „Полтавские губернские ведомости“. 1903

АДРЕСИ, НАДІСЛАНІ У ПОЛТАВУ
В ЗВ'ЯЗКУ З ВІДКРИТТЯМ ПАМ'ЯТНИКА
І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Від Історичного товариства Нестора-літописця¹

Історичне товариство Нестора-літописця при університеті св. Володимира шле своє палке вітання славній Полтаві в урочистий день відкриття пам'ятника її великому громадянину. Понад сто років тому, коли зникли останні сліди самобутнього суспільного ладу Малоросії, коли життя її почало складатися на інших засадах і в інших формах, коли культурні класи малоросійського суспільства забували мову батьків і дідів, почали ставитись до неї з зневагою, вважаючи її лише надбанням простого народу,— Котляревський написав свою «Енеїду». В ній вперше жива народна мова України стала мовою художньо-літературного твору, яка затьмарила собою все, що було написано південпоросійськими письменниками попередніх віків.

І таємниця цього безприкладного успіху полягає не лише в особистій обдарованості поета, а в геніальному розумінні тієї великої істини, що дух народу може знайти повне для себе вираження лише в живій народній мові.

Добрим словом хай будуть згадані на цих торжествах і ті численні, іноді талановиті південноросійські письменники, які трудилися на літературному поприщі XVII—XVIII ст. ст., але їх помилка полягала в тому, що вони, виходячи з умов свого часу, тяжіли до створення штучної книжної мови, яка була віддалена від живої народної мови, отже, приреченої на вимирання.

В цьому і розв'язка того, чому імена попередників Котляревського забуті, а його славне ім'я живе і буде жити.

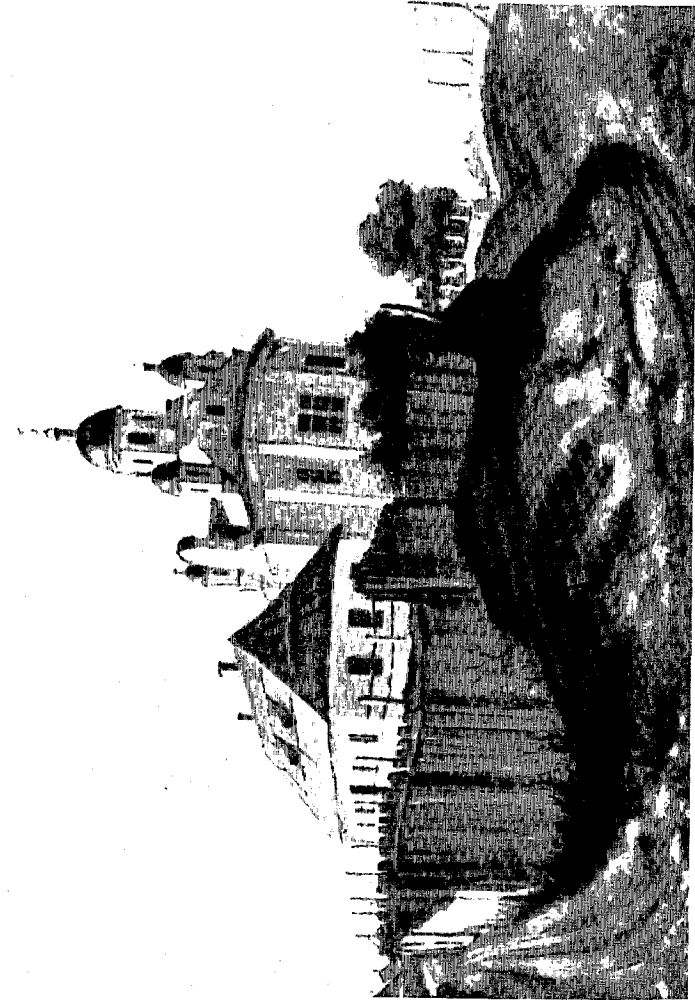
Пам'ятник Котляревському — це пам'ятник не йому одному, а й тому живому народному слову, яке в його творах дістало вперше літературну обробку і стало виразом вищих духовних інтересів багатомільйонного народу. В цьому — безсмертна заслуга Котляревського. Честь і слава Полтаві, яка зуміла оцінити цю заслугу і гідно вшанувати її.

Від Харківського університету

Імператорський Харківський університет складає полтавській громадськості свої сердечні поздоровлення з нагоди відкриття пам'ятника Івану Петровичу Котляревському. Не бідний той народний ґрунт, на якому можуть вирости такі спостережливі й чутливі письменники, як І. П. Котляревський. [...] Більше ста років минуло відтоді, як появилася переписана «Енеїда», майже століття минуло, як виїшла в світ «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», і однак твори ці живуть до цього часу, охоче читаються, йдуть на сцені і часто перевидаються. Така міцна тривалість творів Котляревського свідчить про їх життєвість; вона ясно говорить про те, що письменник дуже вдало відповів на літературні стремління суспільства [...] Незалежно від тісних літературних зв'язків, які колись зближали Харків з Полтавою, твори Котляревського мають і зараз неабияке значення для археології старовинного малоросійського побуту, багатих у свій час живих, а зараз уже вимерлих, характерних побутових деталей, наприклад, відносно прикрас житла, їжі, одягу, нравів, пісень. Але не лише в заслугах для археології значення І. П. Котляревського. Імператорський Харківський університет також високо цінить у ньому живого громадського діяча, який прагнув широкого задоволення місцевих культурних інтересів. Вдячні нащадки поставили І. П. Котляревському пам'ятник, який є наочним доказом заслуг цього письменника. [...]

Від товариства чеських патріотів «Слов'янський клуб»

Товариство чеських патріотів «Слов'янський клуб» у Празі за короткий час уже вдруге покладає на мене почесне завдання передати його привіт милій Полтаві.

Будинок І. П. Котляревського в Полтаві. Малюнок Т. Г. Шевченка. 1845 р.

Іван Котляревський — учень Полтавської духовної семінарії. Гравюра роботи художника К. Матцева. 1955 р.

Сьогоднішнє торжество є актом вдячності нащадків видатному письменнику, заслуги якого тут уже оцінені. Між іншим, найкращою оцінкою служить самий факт побудови такого чудового пам'ятника І. П. Котляревському. Для нас, чехів, досить, що ви радієте, і ми, як рідні брати, радіємо разом з вами.

Прославляючи знаменитих людей взагалі, чеський народ особливо симпатизує прославленню великих синів нашої спільної матері Славії.

Поступаючи так, ми діємо згідно заповіту нашого поета Яна Колара¹, який сказав: «Slavme slavne slau Slavian slavnich» («Славмо славно славу слов'ян славних»).

Ф. О. Коваржик²

Від Чернігівської губернської архівної комісії

Присвятивши свою діяльність вивченню місцевої старовини й народних легенд, Чернігівська губернська вчена архівна комісія визнала за необхідне вивчення пам'ятників української художньої творчості в їх історичному зв'язку і послідовності.

Івану Петровичу Котляревському — одному з перших — комісія мусить приділити особливу увагу в зв'язку з важливою його роллю в історії української літератури.

Іван Петрович Котляревський, який стояв на грані двох історичних епох, відобразив у своїй літературній діяльності вплив перехідного часу. Твори його являються яскравими ілюстраціями тодішніх суспільних відносин. Перший письменник нової української літератури і один з перших збирачів народних пісень і звичаїв, він дав поштовх для дальшої роботи по вивченню нашої народності. Спорудження пам'ятника такому славетному історичному діячеві України достойно глибокої поваги всіх, хто любить рідну історію і хто дорожить культурними інтересами народу. В цей урочистий день відкриття пам'ятника, вітаючи полтавську громадськість, Чернігівська архівна комісія вважає обов'язком засвідчити їй щиру вдячність за те, що вона доклала так багато зусиль.

Котляревський жив у час повного розквіту кріпацтва, в той час, коли особистість кількох мільйонів людей нехтувалась безсоромно, а людська гідність була лише пустим звуком, що не мала реального ґрунту. Неоцінна заслуга Котляревського полягала саме в тому, що він був одним з перших, хто любовно поставився до свого народу, одним з тих небагатьох в його час людей, які знайшли в собі досить мужності разом з необхідним талантом, щоб заглянути в саму душу народу, в невичерпне джерело його почуттів, думок, бажань і прагнень. Котляревському вдалося похитнути високомірну зневагу до народу. Це був великий крок вперед по шляху зближення інтелігенції з народом, і в цьому, на наш погляд, полягає визнання і заслуга шанованого нами письменника.

Викликаючи почуття добрі в серцях до всього зневажаного і пригнічаного, до всього «безталання», твори Котляревського завжди мали і продовжують зберігати до наших днів певний виховний вплив не тільки на малоросів, дякуючи їх духовній спорідненості з життям, що відображається в творах, але й на людей другої національності. Ціле покоління виросло і виховалось під впливом чудових образів, створених талановитим пером нашого драматурга. Багато із пісень його і до цього часу, не дивлячись на численні збірники, які вийшли пізніше, українських народних творів, не втратили своєї чарівності, а деякі проникли навіть у народ. Відомі його вирази, улюблені публікою, стали приказками і поговірками. [...] Котляревського по справедливості вважають основоположником української оперети: завдяки йому наша прекрасна малоросійська мелодія завоювала собі загальне визнання не тільки серед слов'ян, але й серед тих народностей, які виховались на зовсім інших музичних зразках. Ось у цьому полягає ще одна заслуга письменника, якого вшануємо.

К БИОГРАФИИ И. П. КОТЛЯРЕВСКОГО

В 1803 году первым малороссийским генерал-губернатором А. Б. Куракиным был составлен план Полтавы, согласно которому в течении очень многих лет устраивался город. Необходимо было произвести отчуждение многих усадеб, отходивших под улицы и площади. Эти усадьбы оценивались; за них платили деньги, но чаще взамен их выдавались участки в других частях города. Коснулась эта планировка города и усадьбы поэта. Он, как известно, жил в своем небольшом домике около собора, на склоне большой горы, но каких размеров была эта усадьба — данных не было. В этом году, 23 августа, дума заслушала следующее заявление губернского землемера Мордвинкина, который писал: «По плану должно загородить майору Котляревскому близ левады его городской выгонной земли, за исключением отходящей его, Котляревского, левады 305 кв. саж. на плане № 1 (плана мы не нашли), а, во-2-х, городской выгонной земли 2340 кв. саж., там должно кварталу быть, и назначенное место под застройку неудобное; требует: представить начальству на утверждение. Приказали: основываясь на заверении г. губернского землемера, что у г. майора Котляревского отходит в городскую надобность левады 305 кв. саж. и что остающейся его левады, загородить ему городской выгонной земли одну десятину и 245 кв. саж. следует по плану, ибо по его, землемера, сообщению там должно кварталу быть, и место есть низменное, под застройку неудобное; городская дума по вниманию к тем обстоятельствам мнением полагает: помянутую городскую землю в количестве одной десятины и 245 кв. саж., согласно назначению г. землемера, позволить г. майору Котляревскому загородить. Из коей 305 саж. отдать ему взамен отходящей его собственной, а за последние две тысячи триста сорок саженой с него в городской доход деньги за каждый сажень по 3 коп., всего семьдесят рублей двадцать копеек, за получением которых, денег, выдать ему, г. майору Котляревскому, на спокойное владение помянутую землю.

узаконенную данную со взысканием печатнопошлинных денег о том, с приложением вдвойне планов, представить малороссийскому полтавскому губернскому правлению рапортом и просить в резолюцию указ».

Губернское правление указом 18 октября вполне согласилось с мнением думы. И. П. Котляревский в декабре месяце внес 70 руб. 20 коп. за землю и 52,5 коп. печатнопошлинных денег. Таким образом, усадьба поэта заключала в себе 2645 кв. саж. Нужно полагать, что эта неудобная земля, о которой говорится в журнале думы, что «место есть низменное, под застройки неудобное», и есть та гора, идущая к Подольской горе, на которой ныне оканчивается постройка школы имени поэта.

[1905]

СПОГАДИ

II. II. Свиньїн

ПОЛТАВА

(З мальовничої мандрівки по Росії. Видавця О. З. *)

Дорога від Решетилівки до Полтави вже не така й різноманітна на красвиди, котрими багата майже вся Малоросія. Це просто рівний безлісний степ, помережаний яскравими смугами нив і поцяткований розкиданими скиртами хліба; з обох боків тільки мелькають, наче хмари на чистому небі, ледве помітні вдалині хутори, або величний дуб — старовинний житель України — урочисто й самотньо зводиться до неба...

З шановним тутешнім директором гімназії статським радником Іваном Дмитровичем Огнєвим я провів кілька оглядів. По-перше, ми оглянули гімназію, що переведена нині, як я вище зазначив, на площу, в будинок, зайнятий раніше поштамтом. При гімназії є благодійний заклад або пансіон на сто дворян, враховуючи тридцять пансіонерів, котрі платять по двісті п'ятдесят карбованців за своє утримання, харчування та навчання; а на казенних відпускається тільки по сто карбованців, і за всім тим діти утримуються дуже добре, одягнені акуратно в губернські мундири, постіль у них чиста, для всіх речей запасний цейхгауз! Секрет цей полягає в тому порядку і невипущій опіці директора оного закладу Івана Петровича Котляревського, відомого письменника на малоросійському нарідччі, а також і в дешевині всіх життєвих припасів. При гімназії є досить великий мінералогічний кабінет, якого кращі штуфи подаровані графом Віктором Павловичем Кочубеєм і мають ту особливість, що з одного боку відшліфовані, а з другого — залишені в натуральному вигляді.

Управляючий показував мені їхні богоугодні заклади, тобто лікарню та богадільню. Найбільше сподобалось мені

* «Отечественных записок».

в цьому закладі, що для кожної хвороби відведено окреме відділення, яке міститься в окремому будиночку; а в головному корпусі розміщено жіночу і чоловічу богадільні, де дідусі і бабусі, не здатні добути собі харч, утримуються і одягаються за рахунок приказу. Є тут і церква. Сад навколо будинків, посаджений для хворих, гарний і великий. Хворих близько ста п'ятдесяти чоловік, враховуючи й військових, за яких платить казна по полтиннику в день. При лазні є сірчана ванна.

Звідси пішли ми в публічний сад, який, певно можна сказати, найпрекрасніший з губернських, як розташуванням своїм, так і величиною й чистотою, в якій він утримується. Але найліпшою його окрасою є фруктові і виноградні ділянки, заведені кн. Рєпніним з тією метою, щоб поширити в Малоросії кращі сорти фруктів і винограду, який досі вважали за неможливе розводити в Полтаві через суворий клімат. На щастя, трапився йому вельми хороший садівник, що знає свою справу і старанний. Три роки тому покладено початок садівництву, а вже цього року зібрали по двадцять пудів винограду, якого вже вісімнадцять сортів розведено, і розпродали більше десяти тисяч різних дерев поміщикам. Місцина яру, зайнята під сад, вельми сприяє примноженню й зросту рослин, створюючи в нерівностях своїх, так би мовити, різний клімат.

Для того, щоб пришвидшити покращення садівництва, заводиться величезна школа; користь такого закладу очевидна, але разом з тим, однак, викликає і побоювання, щоб, закладена так широко, сказати б, гігантською рукою, вона не пошкодила й першочерговому предмету, бо залежить від самодурства генерал-губернатора. А може статися, що наступник кн. Рєпніна, коли не буде такий завзятий до садівництва, не захочуватиме так ревно цього корисного заходу.

Для майбутньої школи споруджено уже великий будинок, в якому навчатимуться казенні учні з кантоністів, передбачено приймати в неї і панських людей, з платнею десять карбованців на місяць. Напроти цього будинку — дача княгині Рєпніної, в якій під сад зайнято весь схил яру, що веде до собору. Сад незрівнянно більше прикрається, коли відновлять ставок, що колись тут був, але зник через замулення джерел.

Чай пив у Котляревського, який живе в дідівському

будинку, досі ще вельми міцному, хоча й дерев'яному. Про старовинність його свідчить сволок, на якому начертано слов'янськими буквами, що хата сія во славу божу збудована в 1705 році.

Котляревський був підготував видання IV частини «Енеїди», з кумедними малюнками, але той, кому доручив він видання опих, мабуть, загубив їх. Я радив йому додати тлумачення багатьох слів, котрі означають різні малоросійські звичаї в значенні історичному, нині зовсім змінені або втрачені.

З бесіди з цим єдиним малоросійським поетом можна дістати багато нових і цікавих відомостей щодо духу й характеру його земляків яких пізнав він досконало і котрі більше, ніж усі народи, що населяють нашу вітчизну, зберегли особливості в характері, нарідчій, вдачі, звичаях і в усьому, чим тільки можуть різнитися між собою одне покоління від іншого. Своїми зовнішніми особливостями, обличчям, вбранням, стрункістю стану, лінощами та безтурботністю малороси більше схожі на розкішних жителів Азії, але не мають тих буйних, нестримних пристрастей, властивих прихильникам ісламізму: флегматична безтурботність, здається, служить їм захистом і перепоною від неспокійних хвилювань, і часто з-під густих брів їхніх яскріє вогонь, проглядає сміливий європейський розум, палка любов до батьківщини, і почуття полум'яні, зовні прості і звичайні, живуть в душі у них. Цієї простоти часом аж надто багато в них, і це дає право їх обманювати й дурити; вона породила безліч комічних анекдотів, сповнених справжньої добродушності.

Наприклад, три козаки сховалися від великої ватаги татар, що їх переслідували: один за стіжок сіна на лузі, другий підліз під греблю, третій виліз на дерево. Татари, побачивши стіжок, спішилися і почали смикати сіно для корму руками. Довго сидів козак за стіжком, сильно свербів у нього язик, коли бачив таку неузгарність татарську, врешті не втерпів і сказав:

— Та візьми хоч вила, що ген-ген стоять біля хати! Хто ж такі смиче сіно руками?

Татари зраділи з несподіваної знахідки, схопили після довгого опору козака і стали в'язати його; коли це чують голос другого, що сидів під греблею:

— Гей не піддавайся, земляче!

Третій, що був набагато старший і розумніший за тих двох, бачачи скруту своїх товаришів, що сталася від їхньої безрозсудності, вимовив таким голосом, що всі татари підняли вгору голови:

— Дурні, дурні, і чого б так кричати? Мовчать було б уже обом.

Другий анекдот, схожий на цей, що з'явився теж під час навали татар, може разом з тим бути прикладом незвичайної доброзичливості й поштивості малоросів, що, мабуть, дається їм від народження. Один сховався від переслідування татар в очереті, що ріс коло болота. Побачивши, що татари нагнулися і п'є воду, він забув і обережність, і небезпеку свого становища і вимовив досить голосно: «Здоровий будь пивши!» — привітання звичайне у малоросів, коли вони бачать людину, що п'є воду.

Мова малоросійська досить співуча, незважаючи на те, що прийняла багато грубих татарських слів, і до церковнослов'янської значно ближча, ніж російська. Під впливом Польщі й Литви вона в багатьох місцях, особливо в прикордонних, зазнала багато змін. Полтава може назватися столицею її.

Квітень 1830

М. С. Щепкін

З КНИГИ «ЗАПИСКИ АКТЕРА ЩЕПКИНА»

...Після повернення до Полтави підписка продовжувалася. С. М. Кочубей підписав 500; полковник Тапиков грає у карти на моє щастя і половину виграшу підписав — 4100 крб. Вся ця підписка доручена була комусь з канцелярії князя¹. Оскільки це було не зовсім акуратно зроблено, то зібраних грошей виявилось всього 5500 крб., а останні гроші, яких не вистачало, князь поклав свої. І Новиков² покликав мене до себе додому й сказав, що князь доручив йому запитати, чи немає в мене в Курську такої знайомої людини, якій князь міг би дати доручення, й переслати гроші для розрахунків з опікуном, і, отже, скласти формальний акт. Я сказав, що в Курську є людина, яка завжди була прихильною до мене, це директор гімназії І. С. Кологривов³, — він же був і директором театру, — і я певний, що він, по доброті своїй, не відмовиться потурбуватися задля мого щастя.

— Так ти, — каже, — напиши до нього й ублагай його, щоб він для князя, а разом з тим і для тебе, взяв на себе ці турботи, і якщо він згодиться, то хай би повідомив тебе про свою готовність бути тобі корисним, а разом з тим він доставить і князю велике задоволення.

Звичайно, я написав до Кологривова і через півтижня одержав відповідь, в якій він повідомляв, що сердечно радий бути мені корисним і що він князю буде вдячний за доручену благородну [справу], і дякую тобі, що звернувся до мене, а не [до] кого іншого, — це значить, що ти пам'ятаєш, як я тебе завжди [...]*, навіть ще в народному училищі коли ти навчався».

Листа до Новикова я відніс, і князь гроші 8500, — 500 крб. на здійснення акту, — і доручення на здійснення акту зі своїм листом надіслав Кологривову. В кінці

* Тут пропущено слово.

1818, здається, в грудні, Котляревський повідомив мене, що все закінчено і купча надіслана князю.

Ця звістка так мене приголомшила, що я не скоро зібрався з духом спитати, яка купча,— адже мене князь викупляв, а не купував? Нарешті наважився запитати і у відповідь почув ось що.

— Це,— говорить,— зроблено по необхідності. Опікун шитав дозволу для продажу, отже, і акт має відбутися в такій же формі; до того ж князь своїх додав 3000 крб., які ти зобов'язаний, зрозуміло, заслужити.

— Що ж,— кажу я,— батька з сім'єю мені потрібно привезти в Полтаву, то попросить князя, щоб він написав тут до опікуна, щоб він хоча дав підводи для перевезення моєї сім'ї, бо в сучасному моєму положенні я не маю засобів, а жити на дві сім'ї важко, бо, через купчу, батько мій, очевидно, позбудеться тих пільг, які одержував від мастку, як і взагалі всі двірські люди.

— Про це я,— говорить,— скажу князю.

— Та попросить, будь ласка, щоб до весни не позбавляли його [...]*, тому що зразу ж йому не можна виїхати. У нього було господарство, худоба, коні, бджоли,— все це треба продати, хоч за безцінь.

— Добре, все це князь напише.

...Зараз все це буде на моїх руках: батько, мати, брат, чотири сестри, племінниця, потім я з дружиною і трьома дітьми, що складає нещасливе число 13. Який з цього буде вихід,— один бог розгадає. Подумаю, що з двома тисячами платні, яку я одержую, з 13-ма чоловіками сім'ї, я ніколи не виплачу князю 3000, які [він] заплатив. Хоча в Полтаві життя і недороге, але все ж цих грошей не вистачить на утримання сім'ї: лише квартира з опаленням близько 500 крб, потім служниця, потім на 13 осіб чайку, цукру, потім їжа, взуття, одяг. Але, гадаю, в мене дружина майстерниця шити, сестри будуть допомагати, якось проживемо, а там, що бог дасть. І ще сумлінніше почав я займатися моєю справою і більше думати про те, що гравш.

Нарешті прийшла весна, сім'я батька переїхала в Полтаву, але не на підводах, а батько мій найняв візників

і,— як продав все господарство, хоч і швидко, але дешево,— і в нього були гроші, щоб заплатити, і ми влаштувалися потроху господарством.

Брата, взятого з повітового училища, незабаром влаштували в гімназію, за клопотанням Котляревського, і пішло наше життя поволі.

1836

* Тут пропущено слово.

А. С. Щепкін

З «КРАТКОГО ОЧЕРКА ЖИЗНИ М. С. ЩЕПКИНА
И АРТИСТИЧЕСКОЙ ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
НА СЦЕНИЧЕСКОМ ПОПРИЩЕ»

Трупа міста Харкова Штейна¹ і Каменського розділилась на дві половини: ті з пп. артистів, які повинні були брати участь у драматичних виставах і балетах, залишились в м. Харкові, а друга половина, тобто краща частина артистів, переселилась з міста Харкова в м. Полтаву, куди переселилась потім і родина п. Щепкіна. Це було 1818 року.

З прибуттям трупи до м. Полтави, як скоро почалися вистави, місто помітно оживилося, почалися розмови про артистів та про спектаклі, і майже скрізь стали говорити про театр. Від князя Рєпніна дана була повна свобода пп. артистам в управлінні, як вони самі визнають зручнішим. Виділено три особи, які повинні були скласти щось на зразок дирекції, а саме: режисер п. Барсов² і його два помічники — п. Щепкін³ і п. Городенський⁴. Інші артисти з задоволенням погодились підкорятись їх розпорядженням. [...]

Для управління ж взагалі справами театру або для зносин пп. артистів як з князем Рєпніним, так і з начальством взагалі призначений був від князя головним директором Іван Петрович Котляревський, автор опери «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» і перекладач «Енеїди» на малоросійську мову в комічному роді.

Іван Петрович протягом всього існування трупи в м. Полтаві акуратно відвідував усі репетиції і всі вистави. Він справді багато допомагав артистам, особливо в хатньому влаштуванні. При його сприянні багатьом із артистів були надані казенні дуже зручні квартири у великій будівлі, що знаходилась поблизу театру. (Це приміщення зайнято зараз поштамтом). Крім того, він багато допомагав і там, де справа стосувалася сценічних вистав. Як тільки потрібно було переробити або змінити яке-не-

будь місце в п'єсі, він зараз же придумував нові розмови або вирази, які цілком заміняли ті незручні місця, особливо у віршах; він дуже добре володів версифікацією.

...В той час на Полтавській сцені визнавались кращими артистами п. Павлов — драматичний артист, і комічний артист Іван Федорович Угаров.

Але вони були по своєму самовпевненому характеру майже неможливі, тому незабаром залишили сцену. Доказом цього самолюбства може служити такий приклад: коли Павлов хотів дебютувати на Московському театрі в ролі Мейнау з комедії «Ненависть к людям и раскаяние» і під час проб використовував звичайну розмовну мову, якою він досконало володів, то п. директор зауважив йому, що така вимова на сцені неможлива, що тут конче потрібна декламація. Павлов сказав: «Ваше сиятельство, щоб судити про мистецтво, для цього мало генеральського чина». Зрозуміло, що після таких слів його не допустили до дебюту.

Були й інші не менш талановиті: п. Щепкін, п. Барсов, Нальотов, Медведєв, Климов, Городенський та ін.

А з актрис перше місце посідала, безперечно, Тетяна Гнатівна Пряженківська, за якою негайно став упадати п. директор Іван Петрович Котляревський.

Крім сценічного таланту, вона була взагалі граціозна, приємна в звертаннях і симпатична, коротше кажучи, це була преміла особа. [...]

Крім Пряженківської, були також непогані актриси: п. М. І. Сорокіна, Медведєва з чоловіком, який був перукарем в театрі.

Незважаючи на широкий репертуар, більша частина п'єс була поставлена прекрасно. [...] Це, здається, може бути кращим доказом того, що театр у такому місті, як Полтава, проіснував майже п'ять років підряд.

Але особливо відрізнявся майже в усіх виставах на сцені Полтавського театру п. Щепкін.

Крім жвавості, природності і вірності зіграних ролей, у нього виявлялася якась особлива типовість, котра мимохідь давала вам відчуття, що ви так багато бачили насправді в зіграній ролі. [...]

Вночі повертався додому капельмейстер Полтавського театру Федір Петрович Данильченко через базарну площу, де завжди бувало багато собак. Взагалі вночі цю

площу обходили, боячись нападу собак. І ось на нього напали собаки зі всіх боків. Що робити? Зо страху він взяв скрипку й почав грати. Собаки замовкли й почали слухати музику. Коли він переставав грати, собаки знову кидалися на нього. Так він змушений був грати всю дорогу, поки не дійшов додому. [...]

Катастрофа Полтавського театру розпочалася в кінці 1821 року.

Під час репетицій Пряженківська підійшла до режисера Барсова і сказала, що при такій платні вона грати не буде. Її підтримали всі артисти. Останнім спектаклем був бенефіс Щепкіна. [...]

Коли вистави припинилися, почали поширюватися чутки в місті, що ніби все це наслідок інтриг п. Щепкіна. Не можна сказати напевне, від кого саме пішли ці чутки, але що вони тяжко вплинули на п. Щепкіна та його родину — це правда. Щепкін не міг ні попередити цієї катастрофи, ні запобігти їй: він не менше інших артистів потерпів від неї. Отже, що можна сказати в цьому випадку, то це те, що він тоді ж почав придумувати засоби, як вийти з цього важкого становища, і написав листа в м. Тулу до колишнього утримувача театру Івана Федоровича Штейна з пропозицією прийняти його в трупну Тульського театру, на що негайно одержав позитивну відповідь. Штейн запропонував йому п'ять тисяч карбованців в рік і бенефіс.

Після сказаного вище про пп. артистів п. директор театру Іван Петрович Котляревський не бажав нікого навіть бачити з них: до того він був ображений і невдоволений всім, що сталося між акторами. Треба гадати, що Іван Петрович був, мені здається, чи не єдиною особою, яка бажала постійного існування театру в м. Полтаві, — і коли побачив, що бажання його нездійсненні, він мимоволі обрушив свій гнів на панів артистів і, в першу чергу, на головного винуватця п. Щепкіна, по інтригам якого, як вважав він, і стався розпад трупи. [...]

Під час відвідин Пряженківської, цієї милої й чарівної артистки, в них, очевидно, не раз відбувалася розмова про мізерну платню, яку одержували артисти, — і вона дала йому зрозуміти про неможливість далі працювати; а Іван Петрович порадив їй звернутися до самих артистів; і вони, звичайно, зрозуміють її становище

й справедливість її вимог і не відмовлять їй. У всякому разі, і він з свого боку підтримає справедливість її вимог. Очевидно, він розраховував на підтримку й покровительство князя Рєпніна.

Але не судилося збутись його надіям: театр в м. Полтаві розпався, і всі його мрії розлетілися.

І. І. Срезневський

ЗНАЙОМСТВО З І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИМ

Сьогодні о 5 годині дня розпочалось для мене нове життя в Полтаві. Я забув на якийсь час, наскільки можу забути, і минуле, яке було для мене нещодавно сучасністю, і майбутнє, яке недавно здавалося мені зовсім зайвим у житті людському.

Пролежавши добру годину на дивані, я опам'ятався, запитав себе: «Чому ж я в Полтаві?» — і мимоволі здивувався, коли, не встигнувши самому собі договорити питання, уже встиг відповісти — Могил а і Котляревський. Могила і Котляревський — піщо інше не могло мене привабити в Полтаву, в цю безжурно-нудну, простодушно-пустинну, але й милу Полтаву. Пробило п'ять годин; я пішов до господині за порадою, що мені робити, — і дістав відповідь: їхати до Котляревського. Я посплав за візником і через п'ять хвилин уже сидів на дрожках. «Куди накажете?» — «До Котляревського». — «Нюно... Пішла-а». — «Хіба ти знаєш його будинок?» — «Гм! Як не знати. Возив до нього і генералів». — «Так ти знаєш Котляревського?» — «І бачив». — «А знаєш про нього що-небудь?» — «Та тут всякий хлопчисько-нетяма скаже вам про нього все, і до дому доведе, і собаку його на ім'я назове». — «Ну, хто ж він?» — «Та бог його знає, хто він, — наче майор, чи що, хоч і бідний, а відомий пан. Бачте, кажуть, що він і по-хохлацькому писав, та ще й як писав, якусь нашу Наталку Полтавку описав. Про неї і пісні його співають. Я сказав би Вам, і пісні так по-хохлацькому дуже мудро складено. Ну, ось і... тпру!»

Паркан, ворота з хвірткою, під парканом і під ворітьми — трава — ніби навколо огороженого пам'ятника. Візник допоміг мені відчинити хвіртку, заспокоїв Жучка, який зустрів нас гавканням, і провів до ганку. Ми йшли ледь протоптаною стежкою через подвір'я, маленьке і чистеньке, як садок, а перед нами був і садок, відгоро-

джений парканчиком, і ліворуч у нього заглиблювався старенький маленький будиночок з химерним високим дахом, з ганком на півтора східця, з крихтливими віконцями... «Прошу йти праворуч», — сказав мені візник і пішов до коней, а я, скажу відверто, зупинився на ганку і зітхнув від радості: «Я побачу його! О, хоча б він прийняв мене добре, привітно, хоча б з тисячною часткою того почуття, яке вабить мене до нього!» Якась жінка років тридцяти запросила мене зайти, повела за собою по сінях, відкрила двері праворуч і ввела у довгу кімнату, темну і дивну, можливо, темну і дивну від шпалерів, на яких попелясто-кофейними фарбами були розмальовані різноманітні портрети і щось іще. [...]

Я зайшов... нікого не було. [...]

Ледве я встиг закінчити мій tour по кімнатці, як у кімнатку увійшов досить високий на зріст, худий старик, у кашеміровому халаті... Це він. Приємна посмішка на обличчі, і рука, простягнена до мене...

— Вибачте, Іване Петровичу, якщо я Вас потурбував. Бути у Вас і засвідчити Вам особисто ту глибоку душевну пошану, яку здавна відчуваю до Вас, — ось одна з небагатьох причин, яка примусила мене скористатися кількома днями дозвілля і поїхати до Полтави... Дозвольте запропонувати Вам першу спробу моїх праць про Україну, яка хоч і не рідна мені, проте любима... — Я подав йому мою «Запорожську старину».

— А!.. Дуже радий, Ізмаїле Івановичу, знайомству з Вами. Я давно знаю Вас і шкодую, що до цього часу довелося читати тільки одну з книжок Ваших прекрасних праць.

Він поцілував мене, дружньо потиснув руки і провів до канапи. Ми сіли. Розмова швидко зав'язалася. Іван Петрович говорив мало і все по-російськи; але говорив розумно, чітко і просто. Мені дуже приємно було зійтися з ним на думці, що історія України, або, як я називаю, Малоросії, становить один з найважливіших епізодів в історії Росії і що цей епізод мусить бути оброблений особливо ретельно. [...]

«Коли-то ми дочекаємось історичного опису Малоросії, її гідності!» — «Коли на зміну бажанню зрозуміти її прийде бажання її описати», — відповів я. «Ваша правда: тепер це здійснити неможливо», — і Іван Петрович, пригадуючи, що вже зроблено, чудово висловив, чого ще

не вистачає в масі матеріалів. Видно було, що він пильно стежив за рухом розробки матеріалів. Потім у нас зайшла невелика суперечка про важливість пам'яток народної словесності: він частково відхилив цю важливість, називаючи сучасну любов до збирання народної поезії витвором моди, який не дасть багато, і збирачів звинувачував за недалекоглядність, за невміння користуватися скарбами. «А скарби дедалі більше гинуть, і скоро ні над чим буде працювати: бувало, десятками, сотнями чуєш старовинні пісні і думи, а тепер раз на рік доводиться почути одну. Хай би ці скарби залишилися не більше як тим, чим лишилися піраміди для Єгипту, все ж таки лишилися б пам'ятником народу, що вартий пам'яті».

Я розповів йому про свої спроби в збиранні пам'яток народності, про свої припущення, свої надії,— говорив, як думав, як почував... «Коли б то так усі за діло брались!» [...] Не знаю, що я відповів на це, але відтоді Іван Петрович дозволяв мені мішати російські фрази з українськими, сам говорив майже все по-українському. Погляд його, до того спрямований на мене якимось недовірливо, якимось холодно, оживився, слова полилися рікою, і кілька разів шановний старець відкашлював свій сміх, свої красномовні періоди.

1837

З ПЕРЕДМОВИ ДО «УКРАИНСКОГО СБОРНИКА»

Я розпочав «Український збірник» «Наталкою Полтавкою», І. П. Котляревського і, здається, не міг вибрати кращого початку: а) «Наталка Полтавка» була не лише одним з перших книжно-народних творів України, але й першим збірником пам'яток української народності, зразком для всіх наступних; б) «Наталка Полтавка» мала великий вплив на вивчення української народності, можна сказати, пробудила її і до цього часу залишається кращою указкою на всі майже важливі сторони, з якими потрібно вивчати українську народність. Можна б після цього і не згадувати про те, що «Наталка Полтавка» з книжно-народних творів великого розміру за своїми достоїнствами займає перше місце, що вона найбільш лю-

84

бима по всій Україні, що, зрештою, вона досі не була надрукована, і переписувачі створювали [її] все більше і більше. Таким чином, «Наталка Полтавка», яка зайняла перше місце в моєму «Українському збірнику», може бути, з одного боку, вступом до всього, що буде за нею опубліковано в ньому, а з другого — залишиться назавжди однією з кращих його окрас. Тому вважаю за обов'язок скласти подяку Івану Петровичу Котляревському за те, що він дав мені можливість бути не тільки видавцем одного з кращих його творів, але й розпочати ним, а не чимсь іншим, мій «Український збірник».

1838

С. П. Стеблін-Камінський

ІЗ «БІОГРАФІЧЕСКОГО ОЧЕРКА ЖИЗНИ ІВАНА ПЕТРОВИЧА КОТЛЯРЕВСКОГО»

Минуло тільки 22 роки, як помер Котляревський, а в Полтаві залишилось небагато людей, які знали, пам'ятали покійного автора «Енеїди». [...] Саме ім'я ветерана-поета не часто почуєш серед тих, кого колись він надихав своєю живою бесідою. Твори його зникли, напівзабулись, важко дістати «Енеїду». Будиночок, в якому народився, провів більшу частину життя і помер Котляревський, руйнується. Скромний пам'ятник, поставлений на могилі його одним з близьких друзів, майже зруйнований, і лише дехто знає, де лежить прах українського співця Енея, тільки чудова опера його «Наталка Полтавка», яка йде на сцені, нагадує нам про Котляревського. [...]

Іван Петрович Котляревський народився в 1769 році 29 серпня в Полтаві в батьківському будиночку, в якому судилося йому і померти 29 жовтня 1838 року.

Учився Котляревський у Полтавській духовній семінарії, в числі молодших співучнів його був славнозвісний перекладач «Іліади» Гомера М. І. Гнедич. Ще юнаком Котляревський мав особливу пристрасть до віршів і вмів до всякого слова мистецьки добирати дотепні рими, за що товариші називали його римачем. Назва, дана, можливо, в насмішку, прислужилась опісля до великої слави нашого поета. Вивчаючи латинську мову і володіючи добре французькою мовою, якою володів вільно, хоча й з помітним малоросійським акцентом, Котляревський на той час був добре освіченою людиною. Особливо полюбив він Вергілія. Хто знає, чи не в ці ранні літа зародилась у Котляревського перша думка про переклад «Енеїди» на малоросійське наріччя; але сміливо сказати можна, що особлива його прихильність до римського поета поклала міцну основу цій думці, так прекрасно згодом здійсненій. Після закінчення курсу наук у семі-

нарії Котляревський деякий час займався у приватних поміщицьких домах вихованням дітей; жив переважно в Золотоніському повіті, в самому центрі Малоросії. Тут і в цю пору свого життя бував він на зібраннях і забавах простого люду і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно слухав і записував пісні і слова, вивчав мову, спостерігав звичаї, повір'я, обряди, перекази українців, ніби готуючи себе до майбутньої праці. Час показав, що це було наслідком поетичного обдарування, для задоволення якого Котляревський обрав поему Вергілія [...] і вирішив перекласти її на рідне наріччя в своєрідній оригінальній розповіді. [...]

Але для цього було друге, вище призначення, не кожному дане, призначення літературне, і в ньому Котляревський зумів обрати зовсім новий шлях. Після довгого, обдуманого готування він вирішив подарувати Україні самобутню працю — переклад «Енеїди» Вергілія на малоросійську мову. Із зібраних нами відомостей дізнаємось, що перші три частини «Енеїди» написав він, як тільки вступив на військову службу, не пізніше 1803 р. Захоплення поетичною діяльністю було таке велике, що ніякий інший клопіт не зашкодив здійсненню чудової ідеї — оживити народний говір рідними звуками української мови. Перші три частини ходили в списках і надруковані без згоди автора з великими помилками та огріхами. виправивши три частини і написавши четверту, Котляревський присвятив свою працю полтавському поміщику Семену Михайловичу Кочубею, коштом якого була надрукована «Енеїда» в чотирьох частинах в С.-Петербурзі 1809 р., з коротким словником малоросійських слів. Заслуговує на увагу така обставина: особою, яка надрукувала «Енеїду» без дозволу автора, був Парпура — поміщик Чернігівської губернії. Оригінальний поет, будучи незадоволеним таким вчинком, в описі пекла в 3-й частині «Енеїди» додав ще строфу, з якої довідуємось, проти кого вона була спрямована. Ось ця строфа:

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику.
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бичу.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужес отдавав в печать;
Без сорому, без бога бувши

І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.

Даючи критичний розбір «Енеїди» та інших творів Котляревського [...], глибше познайомившись з українською літературою і мовою, я лише коротко висловлю свої думки, як вони склалися. В оригінальній переробці своїй Котляревський далеко перевершив забуту пародію Осипова під назвою «Перелицованная «Энеида» на русском языке». Наш автор не завжди додержувався тексту латинської мови, а більше, запозичуючи як канву зміст, зображував у деталях життєвий побут малоросів у вільних і живих строфах. Комізм його «Енеїди» незрівнянний: всюди дихає невимушена сатира, яка виблискує щирою веселістю і дотепами спостережливого розуму. З особливою майстерністю автор переміщує міфологічні й інші імена з малоросійськими. Це надає живого місцевого колориту всій поемі. На доказ цього наводжу одну строфу, де поет перераховує, кого знайшов у пеклі Еней при відвідуванні царства тіней:

Знайшов з троянців ось кого:
Педька, Терешка, Шеліфона,
Ланька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сизьона,
Пархома, Іська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса,
Свирида, Лазаря, Тараса.
Були Денис, Остап, Овсій —
І всі троянці, що втопились,
Як на човнах з ним волочились.
Тут був Вернигора Мусій.

...Недавно я був сам свідком, як один слуга тутешнього поміщика заплатив за «Енеїду» кривні 5 крб. сріблом і не випускав книгу з рук. Коли вийшло перше видання «Енеїди» в чотирьох частинах, воно швидко розійшлося. Україна з захопленням читала чудовий твір могутнього пера: легкість розповіді, вірність барв, тонкі жарти, живі ескізи звичаїв, побуту були в повній мірі нові, чарівні. [...]

Змальовуючи з природи свої картини, автор ніде не схибив проти істини: народність відбивається в його поемі, немов у дзеркалі, тут є і сувора мораль, і простота, і високе сердечне почуття. На жаль, Котляревський зволікав із закінченням поеми, а обов'язки по службі та інші обставини перешкодили автору поновити «Енеїду» новим,

повним виданням; написавши 5 і 6 частини десь 1824—1825 рр., він лише невдовзі перед смертю, тобто в 1837 р., передав право видання всіх 6-ти частин «Енеїди» надвірному раднику Волохінову, уродженцеві Полтави і приятелю його. Волохінов надрукував «Енеїду» в Харкові в 1842 р., через чотири роки після смерті Котляревського. Видання це — останнє і стало вже рідкісним. Уривок з 6-ї частини, між іншим, був надрукований в «Утренней звезде», альманасі, виданому Петровим у Харкові в 1834 р.

В 1819 р. для Полтавського вільного театру, яким керував Котляревський на посаді директора, він написав дві невеликі малоросійські п'єси: «Наталка Полтавка» — опера на 3 дії, «Москаль-чарівник» — на 1 дію. Художні достоїнства єдиної малоросійської опери визнані всіма, а мотиви чарівних малоросійських арій, вірність народних типових характерів, особливо розумного виборного і хитрого возного та інших введених на сцену осіб, взятих прямо з життя народу України, й інші значні достоїнства п'єси підносять Котляревського до щабля справжнього поета. Шкода, що він не подарував нам інших подібних до «Наталки Полтавки» безсмертних творів. Зауважимо тут, що славний комедійний талант М. С. Щепкіна завдячує Котляревському першим розвитком; саме для нього була написана роль виборного. Зміст «Наталки Полтавки» взятий з місцевого переказу, і тепер в Полтаві є Мазурівка, де жила Терпилиха з дочкою. [...] «Москаль-чарівник» значно нижчий «Полтавки», характер Чупруна окреслений вірно. [...]

Крім головних творів, Котляревський займався збиранням малоросійських пісень і вміщував деякі з них в періодичних виданнях. [...] Знання Котляревського в історії Малоросії і взагалі в усьому, що стосується народного побуту України, були дуже широкі, багато хто з письменників російських, пишучи твори, що стосуються малоросійського краю, листувався з Котляревським і діставав від нього повні й правдиві пояснення на свої запитання. П. Бантиш-Каменський вказав на це в передмові до першого видання своєї «Історії Малої Росії». Котляревський перший зумів збудити в освічених земляків своїх любов до національної української поезії, і ми вже бачимо гідних його послідовників в особі пп. Грицька Основ'яненка (Квітки), Максимовича, Срезневського,

Гребінки, Тополі, Маркевича, Шевченка та ін. Збереженням і збором чудових пам'ятників народної поезії України завдячуємо ми тому світлому прагненню до ґрунтовного вивчення цікавого життя і звичаїв малоросів, яке передав Котляревський численним своїм наслідувачам. Ось справжня послуга, яку зробив Котляревський виникаючій літературі рідного йому краю. Ось право його на титул малоросійського поета-ветерана. Можливо, зірке око критика знайде деякі недоліки в його творах, але хто ж без недоліків? В усякому разі, ми віримо в живучість його «Енеїди» і в чарівність його «Наталки Полтавки».

Сказавши про службу і літературні заняття Котляревського, не можна не згадати про приватне його життя, про особисту його вдачу не як письменника, а як людини. Під скромною простою українця Котляревський приховував найпіднесенішу душу, доступну всім благородним почуванням. Будучи засновником в усіх заходах, давав людям, що звертались до нього, добрі й корисні поради і по змозі допомагав, покриваючи всі дії своєї доброчинності приємним тасмниці. Часто бував захисником перед начальством бідних козаків, які зверталися до нього за допомогою. Полюбляв бувати в товаристві, був улюбленим і шанованим в різних колах, володів чудовим даром розповідати розумно про серйозні речі, жартував, але без глузування, в розмові використовував алегорії завжди до речі, вживав окремі місця з книг, умів захоплююче розповідати прочитане, навіть цілий роман, мав чудову пам'ять, цитував багатьох письменників. Мова його була злегка відтінена малоросійським наріччям, але була жвава, захоплююча й плавна. Зовнішні риси його обличчя були некрасиві, але приємні, виразна, оригінальна посмішка раз у раз вигравала на вустах. У себе вдома був гостинний, жив не розкішно, але пристойно. Майже всі жителі Полтави знали його особисто і при зустрічі віталися з ним. Мандрівники і літератори, які відвідували Полтаву, бували у нього (згадаймо Свиньїна, Погодіна, Маркевича). В подібних випадках він говорив небагато, але все, сказане ним, було повне живого інтересу і світлого розуму. Не зв'язаний сім'єю, Котляревський задовго до смерті відпустив на волю своїх селян, будинок свій заповів разом з нерухомим майном економіці, а інше майно роздав далеким ро-

дичам і приятелям (частина книг дісталася моєму батькові — переважно романи В. Скотта, Нарезного). Таким чином, на земній ниві своїй як хоробрий воїн, як учитель і наставник юнацтва, як ретельний виконавець обов'язків у житті справедливо зажив почесне ім'я корисного сина батьківщини, а як справжній народний письменник заслужив славне ім'я поета. З винятковим терпінням переносив він страждання трирічної тяжкої хвороби (подагри) і тихо згас на 70-му році життя 29 жовтня 1838 року о другій годині після півдня. Смерть його викликала сльози у друзів і в усіх хто знав його. [...] Віддаючи останню шану померлому, на похороні біля труни були вихованці закладу, яким 25 років керував покійник. Спонукані чистими почуттями і дружбою до покійника, деякі громадяни Полтави взяли участь у витратах, на похорон була запрошена воєнна музика. Незважаючи на дощову погоду, багато чиновників усіх відомств і цілі юрби народу проводжали до могили свого достойного співгромадянина. Почуття невимовної втрати було загальним не для самих тільки друзів його, а й для всіх жителів рідного йому міста. На південній частині полтавського кладовища, недалеко від дороги, яка веде на Кобеляки, за розпорядженням самого Котляревського, похований він під кронами розлогої тополі. [...]

Вся Україна з вдячністю спом'яне Котляревського, кожний малорос щиро згадає про нього. Відрадно думати, що дорогоцінне ім'я творця перелицьованої «Енеїди» і «Наталки Полтавки» збережеться назавжди в пам'яті народній, подібно до народної пісні, подібно до легенд незабутньої старовини.

1839

СПОГАДИ ПРО І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Минає тридцять років з часу кончини Котляревського, і в Полтаві лишилося вже небагато осіб, що знали і пам'ятають покійного автора «Енеїди» на малоросійській мові. Саме ім'я ветерана-поета не часто чути серед нових людей Полтави. Будиночок, в якому народився, провів більшу частину життя і помер Котляревський, руйнується; скромний пам'ятник, поставлений на могилі

його одним з близьких друзів, майже зруйнувався, і рідко-рідко хто знає, де лежить прах українського співця Єнея. Тільки чудова опера «Наталка Полтавка», а часом «Москаль-чарівник» оживляють пам'ять про Котляревського... «Єнеїду», незважаючи на нове видання, небагато хто читає тепер. Сумно, а слід правду сказати — сучасна нам громадськість Полтави досить байдужа до дорогого для справжнього українця імені Котляревського*.

Нема сумніву, Полтава змінилася набагато до кращого, прикрасилась багатьма чудовими будовами: у ній виникли нові учбові й громадські заклади; вулиці брукуються, торгівля її процвітає після переводу з Ромен Ільїнського ярмарку (в 1852 р.); споруджений величезний кам'яний гостиний двір; жителів стало втриє більше; світло цивілізації проникає в усі прошарки суспільства, навіть у місцеву корпорацію дрібних перекупок, доньки яких відвідують класи жіночої гімназії. Все це прекрасно, — що й казати! — а все-таки жаль старих добрих часів, коли Полтава була маленьке, скромне гурбернське місто, примітне тільки тим, що біля неї

Тече Ворскла — річка
Невеличка.
Тече здавна,
Дуже славно
Не волюю,
А воююю —
Де швед погиб головою.

Відзначалась ще Полтава в ті часи непролазною грязюкою в сльоту, численними садами, патріархальним побутом своїх громадян, що не соромились говорити помалоросійськи і разом з тим були досить освічені. Серед невеликого тодішнього товариства жив один чоловік, любий, поважаний усіма, відомий кожному жителю міста, прийнятий в усіх кращих домах; посідав він скромне місце по службі, але за розумом і серцем стояв вище за багатьох; його відвідували заїжджі мандрівники і лі-

* Дивуватися з цього нема чого; дивне інше, що знайшовся літератор-малорос¹, який у критичному етюдї своєму зовсім невірнo витлумачив особистий характер Котляревського, спотворив істину. Це й змусило нас знову узяти за записки, розпочаті ще 1860 р. (Прим. С. П. Стебліна-Камінського).

тератори; був він улюбленець полтавського люду, веселий оповідач, душа дружніх компаній, дотепник, баян-драсник, любий жінками, шанований чоловіками за свою привітність, хлібосолюство, привітну гостинність; чоловік освічений, начитаний, з найсвітлішими переконаннями і бездоганних правил, який уславив себе оригінальними витворами на рідному йому наріччі, витворами, що читалися тоді скрізь — і в багатьох домах, і в бідних хатах — з однаковим задоволенням, вивчалися напам'ять, переписувалися, — одне слово, це був Іван Петрович Котляревський.

Як зараз пам'ятаю цю привабливу особу. Зовні він був типовий малорос: на обличчі були помітні сліди віспи, незважаючи на це, воно було приємне, енергійне; волосся чорне як смола, зуби білі, ніс римський; моложавість надовго збереглася в ньому, майже до похилих літ; на зріст був високий, ставний, погляд живий, проникливий, усмішка не сходила йому з уст. Звичайний одяг його позначався простотою: чорний сюртук, іноді фрак, майже завжди біла краватка, а в урочисті дні одягав він армійський мундир, брюки з червоними лампасами і трикутний з чорним султаном капелюх.

Жив Котляревський у невеликому батьківському будиночку, перебудованому ним на свій смак; будиночок цей стояв на самому видному місці, біля собору, на підмурку колишніх укріплень, над крутим урвищем, обгороджений з одного боку звичайним парканом, а з другого (на урвищі) частоколом з грубих слупів. З одкритої місцини мальовничі околиці Полтави видні були за річкою як на долоні; в будинку було не більше п'яти кімнат разом з кухнею: з невеличкого передпокою ліворуч вели двері в ще менший кабінет, він і спальня; на сволиці цієї кімнати зберігся напис, вирізаний церковними буквами: «Создася дом сей во имя отца, и сына, и святого духа, аминь; року 1705».

В затишному кабінеті стояли: спальне ліжко, біля нього письмовий столик, а в глибині шафа з книгами. В бібліотека Котляревського складалася з кількох латинських та французьких авторів класичної доби, а російські книжки були здебільшого перекладні романи письменників, що були тоді в ходу: Августа, Лафонтена², Дюкре-Дюменіля³, Коттень⁴, Жанліс⁵, Радкліф⁶.

Котляревський любив перечитувати їх і поставляв книги своїм приятелям; були в нього і «Дон-Кіхот» (у перекладі Жуковського), і «Жітблз де Сантолана» Лесажа⁷, і навіть (сховані на задній полиці) «Пригода кавалера Фоблаза», «Монах» та ін. Згодом число книг зросло за рахунок романів В. Скотта⁸ і Купера⁹, присилки од видавців альманахів і деяких інших творів 20-х і 30-х років. З періодичних видань Котляревський постійно виписував «Северную пчелу»¹⁰, колишній «Сын отечества»¹¹ з «Северным архивом». У минулі роки одержував «Вестник Европы»¹², «Благонамеренный»¹³, а в останні роки життя підписувався на «Библиотеку для чтения»¹⁴.

З передпокою прямо вели двері до вітальні, порівняно просторої і світлої кімнати, з якої був вихід на ганочок з балюстрадою; з цього ганку відкривався чудовий краєвид на зарічну сторону — тут любив просиджувати годинами Котляревський з підзornoю трубою і спостерігати селян, що їхали по сусідній горі. Навесні його приятелі спеціально збиралися до нього помилуватися розливом ріки Ворскли. Меблі у вітальні були найпростіші: канапа, оббита шкірою з мідними гвіздками, кілька подібних стільців, два-три ломберних столики — і все.

Стіни були прикрашені портретами імператора Олександра I і самого господаря, писаними в натуральну величину масляними фарбами простої кисті; ще дві картини фламандської школи: на одній був іспанець, що тримав у руці рака, а на другій — перекупка з різною живністю*; невеликі дві картинки, пригадує, сліпий дід із сином, Клеопатра, що пускає змію, гравіровані портрети князя М. Г. Рєпніна і тоді графа й міністра внутрішніх справ князя В. П. Кочубея¹⁵, подаровані Котляревському власноручно; старовинний настінний годинник висів між фламандськими картинами; на циферблаті зображені були Адам і Єва біля дерева пізнання добра і зла, змії-спокусник на дереві крутився під час хитання маятника. Замість ікони в кутку була відома копія «Марії Магдалини» над черепом. Квіти в глиняних посудинах стояли на вікнах, закритих іноді зеленими шалоновими занавісками.

* Дві ці картини, дуже пристойні копії місцевого художника, були куплені згодом П. І. Бодянським, в якого зберігаються досі як пам'ять про Котляревського. (Прим. С. П. Стебліна-Камінського).

У перші роки своєї служби в Полтаві, на посаді наглядача Полтавського будинку виховання бідних дворян, Котляревський був фаворитом малоросійського генерал-губернатора князя Я. І. Лобанова-Ростовського, в родині якого був своєю людиною і часто брав участь у домашніх спектаклях, що їх влаштувала княгиня; грали переважно комедії Княжніна. Котляревський чудово виконував комічні ролі і змішив невимогливих і нечисленних глядачів.

Князь М. Г. Рєпнін ще більше любив і обходився ласкаво з Котляревським, іноді ходив до нього сам; саме для нього, здається, написав він [Котляревський] «Наталку Полтавку» в 1819 році, хоч дехто необгрунтовано твердив, ніби опера ця написана раніше на бажання князя Лобанова-Ростовського (в 1816 р.).

Жив Котляревський дуже скромно, любив бувати часто в товаристві і в себе приймав близьких приятелів; він курих і нюхав табак, любив хороший стіл з національних страв і хороше вино. Звичайно на масляній він бував на млинцях у своїх знайомих, а до себе запрошував завжди в понеділок великого посту, як він висловлювався, «полоскати зуби», — і тоді подавалося все пісне, здебільшого малоросійські страви: пампушки, млинці з цибулею, осетрина, щука фарширована по-єврейськи і т. ін., все це щедро зрошувалось наливками, а в кінці осушували кілька пляшок угорського, улюбленого його вина (шампанське тоді ще мало вживали).

У звичайні дні в нього збиралося двоє-трьох приятелів на віст, гра йшла по маленькій; головне частування складав звичайний тоді легкий пунш. Буваючи в гостях, Котляревський збирав круг себе все товариство, привертаючи його увагу цікавими розповідями про бачене і чує ним, а бачив і чув він на своєму віку достатньо, маючи дар точної спостережливості і щасливу пам'ять.

Він був не від того, щоб пограти в карти, грав у бостон чи віст, а після вечері, підхмелений, закладав іноді маленький банчик, карбованців на 5 асигнаціями, називаючи його, не знаючи чому, «курочкою». А коли в товаристві було більше дам, він, як прихильник прекрасної половини людства (що до смерті лишився неодружений), полюбляв розважати дам дотепними розповідями, примовками, анек-

дотами, які в нього лились рікою, і звичайно на кінець приберігався такій анекдотик, від якого розбігалися всі слухачки.

В пам'яті моїй збереглося зовсім небагато розповідей Котляревського, бо я знав його в роки свого дитинства і до 23-річного віку, і хоч часто бачив і чув Котляревського в домі мого батька та інших, і навіть сам бував у нього, але, на жаль, не прислухався старанно і не записував почутого. Знаю тільки, що він повідомляв багато цікавих подробиць про знаменитих осіб віку Катерини II і Павла.

В старі часи в усіх домах полтавської громадськості свято зберігався звичай святкувати день імени головних членів родини — званим обідом чи вечерею; от сюди завжди приходив Котляревський, як найбажаніший гість; він приїздив звичайно в джонках чи сапях парю вороних чи буланих коней, — в шинелі горохового кольору з великою кількістю комірів чи військовій теплій шинелі з хутровим коміром, — і, коли входив, його зустрічали однастайними радісними вигуками: «Іван Петрович! Іван Петрович!» Завжди на початку бесіди повідомляв несподівану новину, часто дотепно ним вигадану, — і все товариство оживлялось, сушуло до нього.

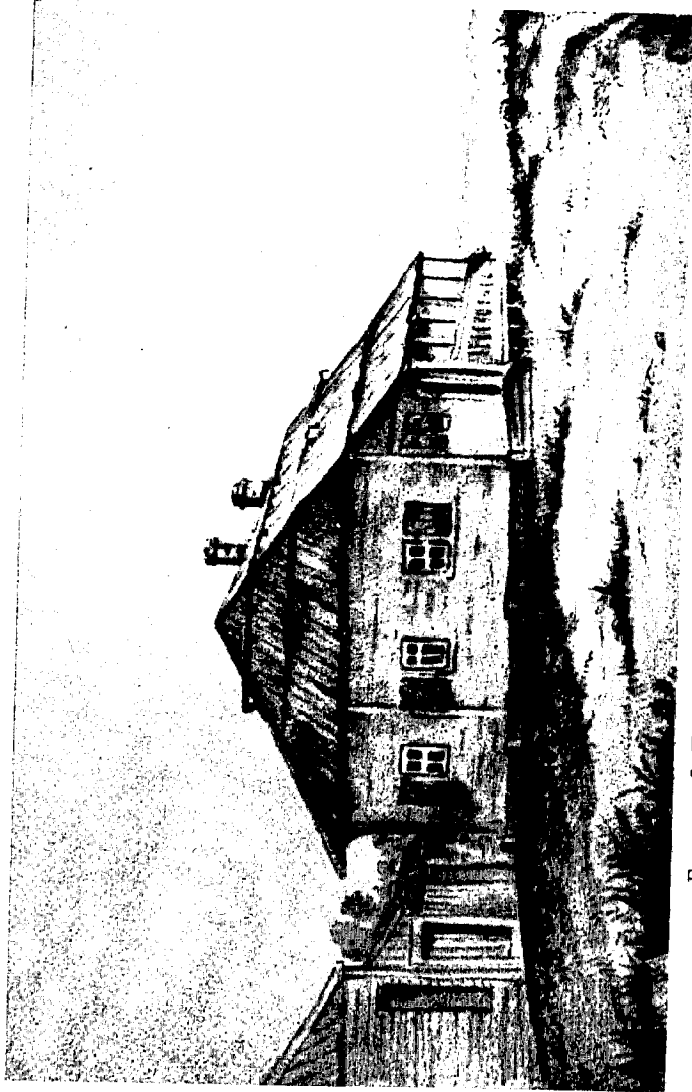
Улюблені домів Котляревського в Полтаві були: графа Ламберта¹⁶, Павла Дмитровича Білухи-Кохановського¹⁸, Андрія Федоровича Лук'яновича¹⁹, а коли самого не було, його сестер: Єсипенкової, Сплітстессер та Стеблін-Камінського, мого батька, з яким він був у дружніх стосунках до останніх хвилин; батько мій почував до нього безмежну любов і відданість, склепив йому очі при кончині, керував його похороном і поставив над могилою його, на власний кошт, пристойний пам'ятник.

Пам'ятник — невеликий, цегляний, поштукатурений, у вигляді низької колони на чотирикутному п'єдесталі, вгорі маленький позолочений хрест; з одного боку п'єдесталу зроблено було мідну дошку з таким простим написом: «Майор І. П. Котляревський, творець «Енеїди» на малоросійському наріччі, народ. 1769 року, серпня 29, помер 1838 р., жовтня 29». Цю дошку, на жаль, років через три вкрали з кладовища.

Часто Котляревський просто бував у нас сам, пив чай і бесідував довго вечорами; мати моя просила його привезти і прочитати тоді ще не надруковані 5-у і 6-у частини

Наталка Полтавка. Репродукція гравюри. 1833 р.

Будинок І. П. Котляревського в Полтаві. Малюнок 1855 р.

«Енеїди», але важко погоджувався Котляревський на це прохання; однак, пам'ятаю, одного разу приїхав з рукописом і прочитав уголос обидві частини; читав він пречудово.

Широко начитаний, чоловік бувалий, Котляревський розповідав багато цікавих випадків про знаменитих сподвижників Катерини II — Потьомкіна, Суворова та інших — і про події перших років XIX століття. Взагалі його розповіді, пересипані сіллю сарказму чи гумору, з умінням вести розмову, привертали до нього мимоволі загальну увагу. Само собою зрозуміло, більша частина анекдотів була взята з побуту малоросів, з рідної сфери, іноді він сам вигадував вдалі анекдоти, вставляючи французькі фрази і слова; по-французьки він говорив вільно, але дійовими особами в його розповідях були переважно малороси. Він знав напам'ять безліч прислів'їв, народних приказок, казок, приповідок українських та пісень; деякі з них вміщав у періодичних тодішніх виданнях.

На жаль, в паперах його, що дісталися моєму батькові, не знайшлося ніяких записів і творів, не відомих раніше, всі його рукописи були: чорнова «Енеїда» і величезна марна праця: переклад євангельських роздумів з французького оригіналу, в 8 частинах, переписаних начисто рукою Котляревського, праця зроблена ним за дорученням княгині В. А. Рєпніної, колишньої попечительки Полтавського інституту благородних дівич, — і, мабуть, з метою повчального читання для вихованок. Обидва ці манускрипти з деякими іншими передані в 1858 році моєю матір'ю через посередництво п. Терещенка до Імператорської публічної бібліотеки, де й зберігаються серед чудових автографів, а за пожертвування їх мати моя одержала офіційну бумагу від колишнього директора бібліотеки п. Корфа²⁰ з висловленням подяки. З розповідей матері моєї знаю, що частину паперів і книг Котляревського ще за життя взяв двоюрідний брат його, п. Скоробогач, якого імені і місця проживання не пригадую.

Мета цих записок змалювати світлу особистість Котляревського такою, якою вона була в свій час, в кращі роки його життя. Час забрав багато подробиць і окремих випадків, та коли мої рядки прочитає хтось, хто добре знав Івана Петровича, то погодиться з тим, що я не погрішив проти істини.

Біографія ця спершу була написана невдози після смерті Котляревського, в 1838 році, і надрукована в травні 1839 року в 146 номері «Северной пчелы». Нині вона доповнена зовсім новими даними.

Життя людини, що її вирізила доля з-поміж людей звичайних, являє для мислячого розуму рідкісне, повчальне явище, подробиці якого втішно простежити під впливом ще не зниклих, живих вражень минулого і по фактах, що відповідають щирій правді.

До письменників, визначних своїм природним талантом, за розумом і серцем, безперечно належить і співвітчизник наш, автор «Енеїди» на малоросійському наріччі, Іван Петрович Котляревський. Він народився в Полтаві знаменного 1769 року, коли народились великі люди: Наполеон I, Гете, Вальтер Скотт, — народився 29 серпня, в старовинному батьківському будиночку, в якому й помер на 70-му році життя. Предки його з батьківського і материного боку були природні малороси, батько служив у Полтавському міському магістраті, дід був дяком полтавської соборної церкви; про звання прадіда не говориться в паперах; але з них видно, що він мав в околицях Полтави нерухому власність, що дісталася онукам його — батькові і дядькові автора «Енеїди». Сам Котляревський мав згодом чотири душі чоловічої і три жіночої статі — для прислужування і невелику луку біля самого міста, поблизу так званої подольської церкви. Цю луку (сінокісний луг) подарував йому князь В. П. Кочубей, потім вона дісталася, за духівницею Котляревського, у володіння моєї матері й перепродана нею в треті руки, купцю Соколову. Коли Віктор Павлович, будши ще графом і міністром внутрішніх справ, приїжджав врядити в своє помістя Диканьку, він обов'язково запрошував Котляревського і ласкаво приймав його. Котляревському хотілося випросити в нього підгородну луку, що належала графу, — і ось одного разу, під час обіду в Диканьці, Іван Петрович підговорив одного з синів графа, тоді ще дітей, сказати батькові: «Тату, подаруй Івану Петровичу луку». Але підліток не зовсім розумів слово місцеве «луку» і, звертаючись до батька, просив його подарувати Івану Петровичу «лука»; граф Віктор Петрович з усміш-

кою здогадався, в чому річ, і не відмовив у проханні й побажанні Котляревського. Розповідь цю неодноразово чув я і від Івана Петровича. Але п. Куліш обернув цей випадок на докір найбезкорисливішому з людей того часу — І. П. Котляревському, приписавши його прохання про таку дрібницю для князя, як лука, зовсім не тому простодушному почуттю, яке спонукало на це Котляревського і який цілим життям довів свою безкорисливість і помер без будь-якої маєтності.

Учився Котляревський спершу, мабуть, за тодішнім звичаєм, у дячка, бо часто оповідав про відомі с у б і т к и; довершив свою освіту в духовній семінарії, що була в той час у Полтаві. Тут його товаришем по навчанню був відомий згодом перекладач «Іліади» Гомера Микола Іванович Гнедич²¹, що по-дружньому ставився до Івана Петровича і обзивався до нього іноді листами. Ще в юному віці Котляревський мав пристрасть до віршів і вмів до всякого слова майстерно добирати рими, дотепні і вдалі, за що товариші його по семінарії прозвали «римачем». Цю обставину розповідав мені протоієрей золотоніської соборної церкви Насветов (уже померлий), що був деякий час товаришем Котляревського по семінарії. Прозвисько, дане, може, жартома, стало потім основою його поетичного обдарування. Вивчивши досконало латинську мову і володіючи добре французькою, якою говорив вільно, хоча й з помітно неправильним акцентом, Котляревський, на той час, міг назвати себе добре освіченою людиною. Хто знає, чи не в ці молоді роки виникла в нього перша думка про переклад «Енеїди» Вергілія на малоросійське наріччя, думка, так вдало виконана згодом. Упевнено можна сказати, що велика його прихильність до римського поета поклала початок його головної майбутньої літературної діяльності.

Після закінчення курсу наук у семінарії Котляревський деякий час займався в приватних поміщицьких домах навчанням і вихованням дітей, проживав більше в Золотоніському повіті, центрі Малоросії, вивчив тут польську мову. Але, крім того, в цей період свого життя, за словами сучасників його, бував він на сходках та іграх народних і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно прислухався до народної балачки, записував пісні й слова, вивчав мову, моральні устої, звичаї, побут, повір'я, перекази українців, наче готуючи себе до майбутньої

праці; і дійсно, з цієї практичної школи виніс він глибоке знання малоросійського нарідчя і побуту народного. Час показав, що це все було виявом поетичного обдарування, потребою його душі, і для задоволення творчого потягу, що спалахнув у ній, він обрав поему Вергілія, наче вбачивши у ній якусь подібність пригод троянців до подвигів козацтва, — вибір, що позбавив, однак, перший твір Котляревського оригінальності, але й при цьому він мав ряд неперевершених позитивних рис.

Вважаємо, що не зайве розповісти коротко про варту уваги службу Котляревського, а потім знову перейдемо до його творів.

Першим його кроком була служба військова; за прикладом багатьох молодих людей того часу, захоплених переказами про войовниче козацтво, Котляревський теж пішов за іншими, — проміняв мирні заняття сільського педагога на грім зброї, перо — на шаблю, не забуваючи, втім, свого покликання, не зраджуючи задуманому плану; бо, наскільки нам відомо, перші три частини «Енеїди» були написані близько 1803 року, коли він був на військовій службі; список поеми ходив по руках і дійшов навіть до купки запорожців, що відбули за Дунай, у Турцію.

Думку цю обгрунтовуємо ми такою характерною розповіддю самого Котляревського: коли він під час кампанії з турками 1806 і 1807 років переправлявся на човні через Дунай, то гребцями трапилися два запорожці. Придивляючись до обличчя Котляревського, тоді ще молодого офіцера, вони впізнали в ньому малороса і запитали його «прозвисько» (прізвище). Іван Петрович назвав себе; тоді обидва гребці, перезирнувшись, запитали його:

— Чи не той, що скомпонував «Енеїду»?

— Той самий.

— Так це ти, батьку наш! — вигукнули, мабуть, письменні козаки, впали до ніг Котляревському і, цілуючи його руки, казали:

— Іди, батьку, до нас, ми тебе зробим старшим!

Я чув цей анекдот з уст самого Івана Петровича, і не думаю, знаючи його правдивість, що він був вигаданий. Між іншим, Котляревський говорив іноді, що його «Енеїда» опинилась у бібліотеці Наполеона I, завезена ним з Москви, — факт можливий, але, звичайно, Наполеон не міг читати її.

На службу вступив Котляревський в Сіверський карабінерний полк, колишній драгунський, а потім кінноегерський, — кадетом, 1796 року, квітня 1-го, виходить, в час царювання імператриці Катерини II і на двадцять сьомому році, в тому ж таки полку переведений в аудиторію липня 1-го того ж 1796 року; перейменовали прапорщиком 1798 року, квітня 9-го, переведений у підпоручики 1799 року, січня 8-го, в поручики лютого 5-го і в штабс-капітани 1806 року, квітня 12-го. В 1806 році після вступу російських військ у межі Молдавії та Бессарабії, був при взятті турецької фортеці Бендер, а біля фортеці Ізмаїл брав участь у багатьох битвах з турками і за заслуги був двічі удостоєний монаршого благовоління. Під час тієї ж кампанії, як хорошого і благонадійного офіцера, в званні ад'ютанта корпусного начальника був використаний генералом від кавалерії Мейендорфом, щоб схилити на бік Росії буджацьких татар; і за успіх у цьому і приведення від улусів їхніх аманатів пожалуваний кавалером ордена св. Анни 4-го ступеня.

У відставку вийшов капітаном з мундиром, 1808 року, січня 23-го. У проміжку між військовою і цивільною службою, Котляревський побував у обох столицях. Незабаром після відставки був запрошений малоросійським генерал-губернатором князем Лобановим-Ростовським на цивільну службу і призначений, 3-го червня 1810 року, наглядачем Полтавського будинку виховання бідних дворян. Заклад цей був під залежністю і наглядом приказу громадської опіки і справді відповідав своїй назві — бідних дворян, тому що бюджет його був досить бідний і кошти мізерні. З нього в 1841 р. утворився благородний пансіон при гімназії. В цьому будинку виховання бідних дворян тільки жили вихованці, а навчалися в гімназії та повітовому училищі. Багато з них ще живуть і пам'ятають Котляревського.

Бувши на цій посаді, в 1812 році, мав від начальства особливе доручення — сформувати п'ятий козацький кінний полк, доручення, виконане ним швидко і з бажаним успіхом, за що удостоєний монаршого благовоління.

В 1817 році, коли блаженної пам'яті імператор Олександр I відвідав серед інших полтавських закладів і будинок виховання бідних дворян, за покращення цього закладу і взагалі за дуже корисну службу Котляревського нагороджено чином майора, з кабінету його імператорської

величності діамантовим перснем і до смерті пенсіоном в розмірі 500 крб. асигнаціями, крім одержуваної платні. Три значних нагороди одна за одною. Розповідали, що імператор, звертаючись особисто до Котляревського, хотів дати йому наступний чин колезького ассора, але Котляревський сміливо відповідав государю, що він ліпше вийде у відставку, ніж розстанеться з військовим чином. Тоді государ милостиво усміхнувся і велів перевести його, всупереч існуючому положенню, в майори.

В 1827 році, серпня 25-го, призначений, крім посади наглядача будинку виховання, попечителем Полтавських богоугодних закладів, і обидві посади виконував до найостаннішої можливості, так що після виходу у відставку (з повним пенсіоном, крім раніше пожалуваного), 31 січня 1835 року, люди більше не бачили його; він уже не міг, через слабкість, виходити з дому і рідко кого приймав у себе, швидко зовсім постарів і оглух. В цей час, саме в 1838 році, я бачив його востаннє, в день його ангела 29 серпня. Це був уже сивий, старезний дід, що говорив незрозуміло, похмуро; він запустив собі вуса і дуже нагадував рисами обличчя відомий портрет наказного гетьмана Полуботка.

Під час цивільної служби, діяльністю, старанням і поміркованістю звертаючи на себе особливу увагу місцевого начальства, неодноразово удостоювався височайших благоволінь від двох монархів²², Олександра I та Миколи I; а в 1832 році, серпня 22-го, милостиво пожалуваний був відзнакою бездоганної служби за XXX років.

Але для Котляревського існувало ще інше покликання, призначене не кожному, — служіння музам, і на цьому шляху він умів вибрати зовсім новий вид заняття: після тривалого, обміркованого приготування, він наважився перекласти «Енеїду» Вергілія на малоросійське нареччя. Ми вже сказали раз, що перші три частини «Енеїди» написані незабаром після вступу автора на військову службу, не пізніше 1803 року; вони були викрадені в автора і надруковані без його відома і бажання, здається, в 1807 році, з великими пропусками і помилками. Видання цього нам не вдалося бачити, воно тепер бібліографічна рідкість. виправивши три частини та написавши четверту, Котляревський присвятив свою працю поміщикові Семєну Михайловичу Кочубею, коптом якого надрукована була «Енеїда» в 4-х частинах, у С.-Петербурзі, в 1809 ро-

ці, з додатком до неї, в кінці книги, короткого малоросійського словника з перекладом і позначенням слів по-російськи. Варта уваги така обставина: особою, що надрукувала «Енеїду» без дозволу автора, був такий собі Парпура, поміщик Чернігівської губернії. Розгніваний автор, щоб помститися за викрадення його власності, в описові пекла, в 3 частині «Енеїди», додав спеціально кілька гострих рядків, що явно вказували на негідний вчинок самозваного видавця:

Якусь особу мацапуру
Там ликварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бичку.
Натуру мав він дуже брідку,
Кривив душею для прибитку,
Чужес оддавав в печать;
Без сорому, без бога бувши
І в осьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.

З цієї строфи видно, що Парпура видав «Енеїду» за власний твір, випросивши у довірливого автора тільки переписати.

Відаючи критичний розбір «Енеїди» та інших творів Котляревського більш майстерному перу й людині, більш за мене знайомій з українською літературою та мовою, я, однак, дозволю собі висловити думку, як вона склалася під враженням минулого. В натхненному справжнім талантом перекладі своєму «Енеїди» Котляревський значно перевершив давно забуту пародію О с и п о в а під назвою «Перелицованной наизнанку «Энеиды» на російській мові. Наш автор не завжди йшов за латинським текстом, переймаючи одну канву змісту, він відображав з подробицями життєвий побут малоросів у вільних живих строфах та чистою народною мовою, без надуманої мапірності штучної мови новітніх українських письменників.

Ось описання обіду в Дідони, цариці карфагенської, — справжнісінька картина обіду в заможного малороса поселенина:

Тут їли різнії потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарнії приправи
З нових клепових тарілок:
З свинячу голову до хрону,
І локшину на переміну,

Потім з підливою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, пугрю, квашу
І з маком медовий шулик.
І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Куривсь для духу яловець.

Важко тут знайти хоч одне слово не малоросійське, зайве. Навіть рима й розмір вірша не заважали автору одягати свої образи у справжні, живі форми мови. Комізм його «Енеїди» неперевршений; це зовсім не зла сатира на простоту і звичаї народу, а, так би мовити, співчутлива, розумна і весела розповідь добродушної людини; скрізь віс невідробна веселість і дотепи спостережливого розуму. Вказати, оцінити численні красоти «Енеїди», звичайно, можуть тільки малороси, що розуміють свою мову.

Друга помітна позитивна риса поеми Котляревського — що вона однаково доступна і людині освіченій, і просто-му, грамотному лише, селянину. Коли б видання було дешеве, вона могла б і тепер увійти в масу народу, і скільки задоволення, скільки корисної науки дала б вона простій людині. Нещодавно я був свідком, як один лакей тутешнього поміщика заплатив за примірник «Енеїди», видання 1842 року, кривні 5 крб. сріблом і не міг одірватися від книги, перечитуючи її по кілька разів з новою насолодою. Коли вийшло перше видання в чотирьох частинах, воно швидко розійшлося і з захопленням читалося на Україні. Легкість розповіді, достовірність картин і барв, тонкі жарти, правдиві зарисовки характерів, звичаїв, сповнені світлого розуміння народного життя, відтінені глибоким гумором, незважаючи на міфологічні імена, були зовсім нові, чарівні. Відкриваю наугад 5-у частину, беру строфу, в якій Венера просить Вулкана скувати зброю для Енея; описавши, як спритно Венера вміла підлабузнитись до Вулкана і домогтися виконання своєї просьби, автор додає одну влучну строфу:

Вулкан-коваль годі трудився,
Зевесу блискавку ковав.
Уздів Венеру, затрусився,
Із рук і молоток упав.
Венера зараз одгадала,
Що в добрий час сюди подала,

Вулкана в губи зараз черк;
На шию вскочила, повисла,
Вся опустилась, мов окисла,
Білки під лоб,— і світ померк.

А що ж, не так тепер буває
Проміж жінками і у нас?
Коли чого просити має,
То добрий одгадає час
І к чоловіку пригніздиться,
Прищулиться, приголубиться,
Цілує, гладить, ласкотить,
І всі сугави розшрубуйє,
І мізком так завередує,
Що сей для жінки все творить.

Сюди ж можна віднести три рядки з 3 частини, що так рельєфно показують покірність слабкого чоловіка прекрасній половині:

Хоть чоловік і не онеє,
Коли же жінці, бачиш, тее,
Так треба угодити їй.

А чудова панорама пекла? Скільки там строф, що зачіпають багато чого і багатьох, візьмемо хоча б цю:

Гай! гай! та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха білып;
Сиділи там скучні пігги,
Писарчуки поганих віри,
Великі терпіли муки,
Ім зв'язані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться,
Який же втерпить його хрін!

Але ми віддалилися б од своєї мети, коли забажали б вибрати чудові місця з «Енеїди». Не можемо, однак, не додати ще однієї строфи, в якій перелічено, кого з троянців зустрів Еней у пеклі; в цьому простому переліку улюблених малоросійських імен є своя особливість, яка доводить, що автор не відривався ні на крок від народності.

Знайшов з троянців ось кого:
Педька, Терешка, Шеліфона,
Панька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Іська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса,

Свирида, Лазаря, Тараса,
Були Денис, Остап, Овсій.

Тут був Вернигора Мусій*.

Списуючи більше з натури, Котляревський не погрішив проти правди речей; народність відбилася в поемі, як у дзеркалі. На жаль, автор не поспішав кінчати працю; продовження після 4-х частин було обіцяне, але обов'язки служби та інші обставини перешкоджали йому самому обновити «Енеїду» новим виданням. Закінчивши 5-у і 6-у частини близько 1824 і 1825 років, він лише незадовго до смерті, тобто в 1837 році, передав право надрукування всіх 6 частин «Енеїди» (за 2 тис. крб. асигнаціями) надвірному раднику Волохінцову, який і надрукував її в Харкові тільки в 1842 році.

Видання це зникло скоро і важко було дістати примірник «Енеїди» Котляревського, але в 1862 р. П. О. Куліш надрукував усі твори І. П. Котляревського в одному компактному томику, прикрасивши це досить дешево видання двома гравюрами: портретом Котляревського, на жаль, мало схожим, і зображенням його будиночка в Полтаві. Крім відомих творів Івана Петровича, додана, ніде до того часу не друкована «Ода до князя Куракіна», що був першим малоросійським генерал-губернатором. Ода ця, на думку сучасників Котляревського, мала іронічний смисл, і тому автор не хотів випускати в світ її, хоча і в ній відбився прекрасний талант автора, який змушує жалкувати, що він не писав нічого ліричного. У виданні Куліша, не знаю чому, опущено заключний хор у п'єсі «Наталка Полтавка» та арія Миколи «Ворскла — річка невеличка» надрукована не вся. «Наталка» видрукувана і окремою брошурою — того ж 1862 року. Це останнє видання творів Котляревського вже розкупили майже все.

В 1819 році для вільного театру, що був у Полтаві і яким керував Котляревський у званні директора, Іван Петрович написав дві невеликі п'єси: «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» — обидві у формі опери, на українському наріччі.

Художня вартість «Наталки» визнана всіма, а чарівні мелодії малоросійських арій, близьких за мовою і музи-

* Така особа дійсно існувала в Полтаві, здається, швець Котляревського. (Прим. С. П. Стебліна-Камінського).

кою до народних пісень, роблять її і тепер улюбленою п'єсою на Україні, і в обох столицях вона не сходить з сцени, хоча частіше там дають легшу п'єску: «Москаль-чарівник». Достовірність характеристики осіб, введених на сцену в «Наталці», а головне, правдиве відображення народних добрих типів — піднімають Котляревського до щабля істинного поета. Всі наступні за ним малоросійські театральні п'єси інших авторів не мали успіху і проходили непомітно; а «Наталка» щороку майже і по кілька разів повторюється в Полтаві то вольними акторами, то аматорами артистами*.

Зауважимо тут принагідно, що славетний комік наш М. С. Щепкін зобов'язаний першими успіхами своїми впливові Котляревського. Щепкін був деякий час у складі полтавської трупи акторів, і для нього Котляревський створив ролі Макогоненка та Чупруна, в яких Щепкін був неперевершений. Зміст «Наталки» та «Москаля-чарівника» взято автором з місцевих переказів. Мазурівка і тепер є в Полтаві, пригода з Фінтиком дійсно подія, тільки трохи перероблена автором. Передавши обидві п'єси для надрукування п. Срезневському, що жив тоді в Харкові, Котляревський невдовзі перед смертю бачив уже «Наталку Полтавку» надрукованою в «Українском сборнике» Срезневського, здається, в 1837 чи 38-му році. А «Москаль-чарівник», як я пригадую, не друкувався до видання Куліша.

Крім головних творів, Котляревський, збираючи малоросійські пісні, вміщав деякі з них у сучасних йому періодичних виданнях і, як розповідає дійсний статський радник Ф. Ф. Кисельов, переклав на малоросійське наріччя кілька байок Лафонтена пречудово, але вони загубилися, і в паперах покійного не знайшлося нічого нового, крім великого манускрипта, що містив у собі переклад з французької євангельських роздумів, переклад, зроблений на замовлення княгині Рєпніної, і який нічого особливого собою не являв**.

* І зовсім недавно, 20 грудня минулого, 17 січня і 15 травня цього року «Наталка» поставлена аматорами двох товариств у Полтаві і завжди давала повний збір. (Прим. С. П. Стебліна-Камінського).

** Заголовок перекладу такий: «Евангельские размышления по тексту св. евангелия от Луки, 8 частей», оригінал не зазначений. (Прим. С. П. Стебліна-Камінського).

Знання Котляревського з історії Малоросії і взагалі всього, що стосувалося народного побуту України, були вельми ґрунтовні: багато письменників російських під час написання творів, що стосувалися малоросійського краю й народу, листувалися з ним і одержували від нього вичерпні, достовірні відомості і пояснення на їхні запитання. Бантиш-Каменський вказав на це у передмові до 1-го видання своєї «Історії Малої Росії». Котляревський перший збудив у освічених співвітчизників своїх любов до українського нарiччя, і першим гідним послідовником його був видатний за талантом П. П. Артемовський-Гулак; за ним з'явилися обдаровані письменники: Основ'яненко (Квітка), Гоголь, Маркевич, Гребінка, Шевченко, Куліш, Марко Вовчок та багато інших, а також збирачі народної поезії української: Максимович, Бодянский, Срезневський, Метлицький та ін.

Збереженням прекрасних пам'яток поетичної фантазії південноросійського народу зобов'язані ми тому світлому прагненню до ґрунтовного вивчення звичаїв та народного побуту України, на яке вказав Котляревський численним своїм послідовникам. В цьому, на нашу думку, лишається за ним важлива, справжня заслуга, яка дає йому цілковите право на звання малоросійського поета ветерана.

Я не піднімаю Котляревського до ступеня генія, яким дехто вважає Тараса Шевченка, але переконаний, що Котляревський заслужив вінок безсмертя чи, на крайній випадок, довговічну і чисту пам'ять у малоросійській літературі. Можливо, пильне око критика з новими поглядами знайде у ньому недоліки, але в кого їх нема? *De mortuis aut bene, aut nihil* — про мертвих кажи хороше або нічого не кажи! — завважили в давнину.

Розповівши про службу та літературну діяльність Котляревського, не можу не сказати кілька слів про особисте його життя, не як письменника, а як людини, і про останні його хвилини, і про ту неприховану повагу, якою він був оточений за життя і на той час після смерті. Під скромною простотою щирого українця* в ньому приховувалась натхненна душа, відкрита всім благородним

* Слово «українець» і «малорос» ми вживаємо в одному значенні. (Прим. С. П. Стебліна-Камінського).

почуттям, і чудове, рідкісне по доброті серце, здатне на всі жертви. Він був добрий християнин і набожний без ханжества; строго виконував настанови церкви, дотримувався постів, часто відвідував богослужіння. Поміrkований у всіх своїх вчинках, давав корисні поради всім, хто до нього приходив, по можливості допомагав матеріально, особливо вмів бути корисним козакому та іншим нижчим прошаркам, — і словом, і ділом.

Так одного разу своїм клопотанням і впливом він сприяв поверненню одному з козаків несправедливо забраної в нього власності. Всі благодійні вчинки свої глибоко приховував.

Ім'я Котляревського було популярне в Полтаві; його знали всі жителі; він любив товариство, і його любили й поважали всі, у всіх товариствах, володів прекрасним даром розповідати розумно часто серйозні речі, весело жартував, без наслідання. Вживав у розмовах, завжди доречно, прислів'я і цитати з книжок; мав чудову пам'ять, знав ґрунтовно священне письмо і цитував з нього цілі тексти. Мова його відтінювалась природним акцентом, але була жвава, захоплююча, плавна і ясна.

Зовнішні риси обличчя мав негарні, але приємні. Виразна, оригінальна усмішка завжди грала на його губах. Ніхто не міг з такою чудовою майстерністю розповідати анекдоти, як він. В домі своєму був привітний, гостинний і уважний господар, жив не розкішно, помірно, але пристойно. Всі майже мандрівники і літератори, що відвідували Полтаву, бували в нього (пригадую Свиньїна, Ізмайлова, Погодіна, Маркевича, Гоголя), у подібних випадках Котляревський говорив небагато, але все сказане ним було сповнене живого інтересу й глибокодумності.

Не зв'язаний сім'єю, він завчасно до смерті відпустив на волю селян своїх, а майно рухоме й нерухоме, зовсім незначне, роздав далеким родичам і приятелям; будинок відписав економці, що жила в нього, частину бібліотеки і папери — своєму батькові. Одне слово, у земному житті, як доблесний воїн, як турботливий наглядач за вихованням юнацтва, як старанний слуга [...] вітчизні, справедливо дістав почесне ім'я корисного громадянина, а як народний письменник, заслужив ще рідкісніший титул першого, за часом, поета України.

З винятковим терпінням Котляревський зносив тяжкі страждання від хвороби (подагри) і з християнською по-

кірністю тихо згас, на 70-му році життя, в 1838 році, 29 жовтня, у дві години по обіді. Смерть викликала щирі сльози у друзів і всіх, хто знав його. Віддаючи останні почесті померлому, тодішній начальник губернії П. І. Могилевський вшанував присутністю своєю винос тіла покійного у церкву соборну і розпорядився, щоб на похороні біля гробу стояли вихованці закладу, що двадцять п'ять років був під попечительством Котляревського.

Я був тоді на посаді вчителя гімназії і виголосив коротке надгробне слово; дехто з громадян полтавських з почуття поваги до пам'яті покійного взяли участь у витратах на поховання і для більшої урочистості запросили військову музику. Незважаючи на погану погоду, поважне духовенство, багато громадян, чиновники усіх відомств і великий натовп народу проводжали до могили свого достойного громадянина і земляка; почуття безповоротної втрати було спільним не тільки для друзів покійного, але й для всіх жителів рідного йому містечка. На південному кутку полтавського кладовища, поблизу дороги, що йде на Кобеляки, за вказівкою самого Котляревського, похований його прах під захистом розлогої тополі.

Спокій душі твоєї, муже добропорядний, людино шановна, письменнику незабутній! Життя твоє, осяяне добротю сердечною і сыйвом справжнього таланту, минуло не безслідно. Україна з пошаною і визнанням згадує Котляревського. Кожний малорос, який мислить без упередження, цінує його твори і шанує його ім'я. Приємно думати, втішливо вірити, що дорога пам'ять творця перекладної «Енеїди» і «Наталки Полтавки» збережеться довго на Україні, як звук народної пісні, як перекази незабутньої старовини.

Закінчимо наш обрис думкою, що коли могутня ріка часу і рух загального прогресу згладжує потроху різнорідність місцевих національностей, то поетичний елемент їхній переживе віки і праця літературних діячів, таких, як Котляревський, ніколи не втратить свого чарівного значення.

1866 року, червня 10
м. Полтава

Покійний батько мій був одним з найближчих друзів автора «Енеїди» на малоросійській мові Івана Петровича Котляревського, з яким і я сам був особисто добре знайомий. Отже, мені добре відомо, що після Котляревського, який жив і вмер самітний, не залишилося ніяких прямих нащадків,—і права на друкування своїх творів він нікому абсолютно не передавав, в чому на вашого листа поспішаю відповісти.

В. В. Пассек

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ТА ЙОГО «ЕНЕІДА», ВИДАНА В ХАРКОВІ

Бажаючи познайомити читачів з «Енеїдою» на малоросійській мові Івана Петровича Котляревського, скажемо кілька слів про життя і праці автора.

Хто не пам'ятає в Полтаві невеликого, самотнього будиночка на високій горі поблизу фортечних окопів. Хто, відвідавши цей будиночок, не милувався навколишніми краєвидами: праворуч величезна будова інституту і сад по узгір'ю; ліворуч широкі луки, і по них, звиваючись, блищить ріка Ворскла, оспівана в народній пісні:

Тече річка невеличка,—
Ворсклом прозивають;
Про ту річку невеличку
Старці й діти знають.

Далі видно темні ліси, синя далина, і де-не-де біляють малоросійські слободи. Це був будинок Івана Петровича Котляревського: тут він народився (1769), тут жив і помер (1839)* сімдесятирічним дідом. Цей будинок був такий самий і при Петрі Великому, коли він відпочивав у Полтаві після вирішального бою з другим північним богатирем. На стелі однієї з кімнат вирізано: «Создася дом сей, во имя отца, и сына, и святого духа, аминь; року 1705».

Котляревський учився в Полтавській семінарії; абсолютне знання мов французької й латинської і достовірне вивчення побуту своїх земляків вирішили його літературне спрямування. Віддавшись читанню Вергілієвої «Енеїди», він ще в ранній молодості написав три частини «Енеїди» малоросійською мовою. Оскільки надруковані були без його відома, то в них виявилось багато помилок і недоліків. Автор незабаром виправив їх, додав четверту частину і присвятив поміщику Полтавської губернії Семену Михайловичу Кочубею, який надрукував їх на свій кошт у 1809 р. «Енеїду» сприйняли в Мало-

* В. Пассек помилився. І. П. Котляревський помер 10/XI 1838 р. (за н. ст.).

росії захоплено; люди всіх станів читали її, від письменного селянина до багатого пана. Це була чи не перша літературна спроба на малоросійській мові, чи не з його легкої руки з'явилося багато прекрасних оповідань і перекладів Грицька Основ'яненка, з притаманним йому народним гумором, Гулака-Артемовського — з його незвичайною мелодією малоросійської мови, і слідом за ними з самобутніми обдаруваннями з'явилися: Амвросій Могила — з глибоким поетичним відчуттям, Ієремія Галка — з щирою любов'ю до України, Гребінка — з яскравою і жвавою розповіддю, Тополя, що поетично передав кілька сцен з народного життя. [...]

В особистому житті Котляревський був щирим зі своїми друзями, завжди був готовий допомогти ближньому; для багатьох був таємним благодійником і під скромною простотою українця приховував душу високу і сповнену найніжніших і палких почуттів. Він був душею дружніх бесід, говорив розумно, весело, жваво, легко і часто доречно вживав цитати з св. писання; ніхто краще за нього не переказував народних анекдотів. Дома він був гостинний, і коли заїздили до нього мандрівники, він зустрічав їх привітно, але говорив дуже мало. Я відвідав його в 1837 році, піднявшись по широких сходах, що заміняли терасу, в кімнату досить простору, я був зустрінутий шановним господарем і, подаючи йому мої подорожні записки¹, де багато було сказано про Україну, поспішив виправдатися за мої несподівані відвідини. Він прийняв мене дуже привітно і, незважаючи на хворобу, що помітно турбувала його, жартував і розпитував про мої поїздки. Зросту він був середнього; з себе худий; обличчя мав довгасте, очі невеликі, чорні, бистрі; волосся теж чорне; в виразі обличчя був розум і багато лагідності.

З винятковою терплячістю зносив він останні страждання і тихо згас на 70 році життя 29 жовтня. До мого приїзду проводжали його вихованці і багато громадян.

З нетерпінням чекатимемо повного видання «Енеїди»² малоросійською мовою, і сподіваємося, що п. Волохінов докладно зусилля, щоб, крім великої кількості примірників для загального народного читання, були примірники і для столиць, в яких є багато цінителів прекрасного обдарування п. Котляревського і прихильників малоросійської народності.

1841

О. В. Терещенко

ІВАН ПЕТРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

В прочитаній уже і оціненій гідно статті П. О. Куліша про Котляревського¹ (1-а книжка «Основи») читачі не могли не помітити відсутності життєвих подробиць. Хоч метою автора було представити огляд літературної діяльності письменника, торкаючись його життя настільки, наскільки це необхідно для розуміння змісту і напрямку поетичних його творів, але життя Котляревського таке наповнене й знаменне, що, знаючи його поверхово, не можна правильно пояснити багато проявів його громадської діяльності, і легко помилитись, оцінюючи його особистість як людину і громадянина. Завдяки відомостям, зібраним і нам повідомленим О. В. Терещенком, ми маємо можливість доповнити статтю П. О. Куліша багатьма даними з життя Котляревського, що ясніше змальовують цю по-справжньому шановану особу минулого.

Предки Івана Петровича Котляревського були щирі малороси. Батько його служив у Полтавському міському магістраті канцеляристом; дід його був дяконом Успенської соборної церкви в Полтаві. В паперах Івана Петровича збереглося свідоцтво повітового предводителя дворянства 1793 року про те, що він є серед дворян Полтавського повіту.

На високій горі, за Успенським собором, поблизу колишніх фортечних окопів, стоїть дубовий дерев'яний будиночок, уже (в 1858 р.) напівзруйнований. На сволоці цього будиночка вирізані церковними буквами слова: «Создася дом сей во имя отца, и сына, и святого духа, року 1705, 30 августа». З цієї гори відкриваються мальовничі краєвиди: праворуч — сади, розкидані по звистій крутизні, ліворуч — луки й гаї, між якими тихо тече річка Ворскла, оспівана самим Котляревським і народом:

Тече річка невеличка,—
Ворсклом прозивають;
Про ту річку невеличку
Старці й діти знають.

Понад берегами Ворскли видніються білі хати; за річкою зеленіють дубові ліси; вдалині розсипані піски, а на обрії синіє густий бір. В цьому будиночку жив батько Котляревського і народився, 29 серпня 1769 року, відомий український поет.

Батьки Котляревського були небагаті. Нерідко доводилось йому задовольнятися тільки шматком хліба і ходити босоніж; але жвава і весела вдача допомагали йому терпіти домашню скруту. З дитячих літ виявилось у нього бажання до читання і наполегливість у заняттях. Його віддали, коли саме — невідомо, вчитися в Полтавську семінарію, де він закінчив навчання успішно. Ще на семінарській лаві він писав вірші, і за майстерність добирати рими прозвали його римачем. Після виходу Котляревського з семінарії йому пропонували вступити в духовне звання, але він обрав поприще світське. В Малоросії вельми часто поступали в духовне звання і дворяни, що нерідко володіли і великими маєтками. І тепер є особи з бідного духовенства, котрі володіють населеними маєтками, завдяки поміщицькому праву.

Спершу Котляревський перебував у деяких поміщицьких домах при дітях учителем, і, як щирий прихильник рідної мови, народних звичаїв і переказів, збирав етнографічні відомості, і писав українські вірші. Часто він приходив переодягнений на народні гуляння, ігри та вечорниці і отут вивчав народне життя, яке потім так майстерно передав, з комічного боку, в «Енеїді».

Хороше знання польської, латинської та французької мов, вміння володіти пером і світлий розум, здавалося, могли б скоро принести йому успіх по службі, але, без покровителів, він попав у штат колишньої Новоросійської канцелярії лише в липні 1779 р.

В надгробному напису сказано, що він народився в 1769 р., серпня 29; виходить, вступив на службу 10 років! Чи він тільки був у неї записаний, за звичаєм того часу, чи помилково вказаний² у службовому списку рік вступу його на службу?

Тут, через рік, його перевели в підканцеляристи

(1780 р.), потім у канцеляристи (1782 р.) і зрештою — в губернські регістратори (1783 р.).

В 1796 році він залишив цивільну службу і вступив кадетом у Сіверський карабінерний полк (що став згодом кінно-єгерським); в тому ж таки році переведений в аудитори, 1798 р. перейменованний в прапорщики, у лютому — в поручики і в 1806 р. — в штабс-капітани.

З паперів Котляревського видно, що він був ад'ютантом генерала від кавалерії барона Мейєндорфа, який командував 2-м корпусом, що діяв проти турок. В 1806 р. він був обраний, як хороший і рішучий офіцер, для схвалення буджацьких татар на бік уряду. Буджацькі татари кочували тоді на правому березі р. Дністер, по північно-західній стороні Чорного моря до гирла р. Дунаю. Під час переговорів життя його було в небезпеці то від пострілів противника, то від замаху деяких татар зарізати його. Він встиг, однак, заспокоїти розбурхану орду, умовив її бути відданою Росії і привів у свій стан аманатів. За це він був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня, з присланим йому рескриптом імператора Олександра I.

Після вступу військ у межі Бессарабії та Молдавії (24 листопада 1806 р.) Котляревський був при взятті фортеці Бендер. В 1807 р. він був переведений у Псковський драгунський полк і відзначився у боях з турками, особливо при фортеці Ізмаїлу; але походи підірвали його здоров'я, і він вийшов у 1808 р. у відставку з чином капітана і з мундиром. Причиною виходу його з військової служби могло бути також призначення барона Мейєндорфа у Фінляндію, хоч Мейєндорф рекомендував його Міхельсону (що заступив місце Мейєндорфа і діяв з великим успіхом проти турок).

Мейєндорф любив Котляревського за розум і винахідливість, він найбільше довіряв йому і доручив вести журнал воєнних дій; відомий лише уривок цього журналу з 15 листопада по 16 грудня 1806 року.

«Коли козак в полі, тоді він на волі», — полюбляв казати Котляревський. Ці слова його вміщені і в «Наталці Полтавці» (рукопис). Але опинившись на волі, він замислився — і було чому: йому ні на що було жити. Він рушив шукати собі місця в Петербурзі. Тут він довго штовхався по передпокоях у сильних світу, просив, але просив марно. Хоч «Енеїда»

була видана ще в 1798 р., але небагато допомогла поезу: на нього дивилися як на кожного бідняка без допомоги й протекції. Не раз доводилось йому сидіти голодним, спати у вологій холодній кімнаті. На горе йому, він часто був позбавлений задоволення читати; коли наступали втомливо довгі осінні ночі, він навіть не мав можливості завжди мати в себе свічки; запалить, бувало, години на дві, а потім погасить і цілу ніч роздумує про сліпе й непостійне щастя, яке він порівнював з жінкою: оце жіноцька натура — щастя! Можливо, в цю пору життя він написав рядки про Доло:

Без розуму люди в світі живуть гарно,
А з розумом та в недолі вік проходить марно.
Ой доле людська, чом ти не правдива!
Що до інших дуже гречна, а до нас спісива.

Бідний, він не раз страждав від нестатків і холоду. Одягнений у фризіву шинелю, що була йому також і за постіль, і за ковдру, він тремтів під нею від холоду, але надія на краще майбутнє і міцне здоров'я підтримували його. Котляревський був середній на зріст, широкоплечий і дужий; волосся мав чорне, очі теж чорні, сповнені вогню і розуму; обличчя біле, довгасте, побите віспою, добродушне і дуже приємне; на устах його часто бликала лукава посмішка.

Не бачачи кінця своїм ходинам по панських передпокоях, Котляревський дуже засумував за рідними місцями, як багато наших земляків, що шукали невлуго щастя в Петербурзі.

Після тривалих пошуків Котляревському нарешті пощастило, в червні 1810 р., одержати посаду наглядача Полтавського будинку виховання дітей бідних дворян. Цим він був зобов'язаний одній з незначних осіб, яка щиро допомагала йому.

В «Северной пчеле» 1839 р. сказано, що малоросійський генерал-губернатор кн. Я. І. Лобанов-Ростовський запросив його на цивільну службу і дав йому місце наглядача. Але він не знав особисто Котляревського, за якого просили князя; а згодом, дізнавшись про його здібності, цінував їх. А місце, само по собі не дуже добре ні за посадою, ні за платнею (близько 300 крб. асигнаціями на рік), було йому до душі. Він хотів жити і вмерти на батьківщині і з захопленням помчав у Полтаву,

де з натхненням узявся за покращення підвідомчого йому будинку, в якому виховувалось від 200 до 250 дітей.

Під час служби він не переставав працювати над своїми драматичними творами і тоді ж знову доробляв «Енеїду».

Напередодні війни з Наполеоном Котляревському доручено було в 1812 р. малоросійським генерал-губернатором кн. Лобановим-Ростовським створити 5-й кінний козачий полк. Котляревський виконав це за півмісяця: сформування полку почалося 15 серпня³, а 2 вересня полк вирушив уже в похід.

Котляревський вельми піклувався про покращення будинку дітей бідних дворян. І після Бецького влаштовані ним корпуси служили зразком для таких закладів. Військова служба вважалася в той час дуже почесною; до неї переважно готувалися діти дворян.

На вимогу часу, в нововведеннях Котляревського переважали також військові порядки: діти були одягнені по формі; серед предметів викладання, крім курсу повітового училища та гімназії, ввійшли також військові вправи, ситуація, креслення й танці. Він старанно дбав про збільшення засобів утримання і про розширення самого закладу. Будинок для виховання дітей бідних дворян був створений, здається, незабаром після відкриття гімназії (в 1808 р.); потім, у 1823 р., був перетворений в училище чистописців, а в 1851 р. в училище дітей бідних канцелярських службовців на 50 чоловік, для виховання дітей бідних канцелярських чиновників. При ньому була влаштована лікарня. Лист генерал-губернатора Лобанова-Ростовського до Котляревського з С.-Петербурга 24 квітня 1815 р. підтверджує його піклування про цей будинок. Наводимо цього листа повністю, бо він характеризує і час і ставлення князя Лобанова-Ростовського до нашого письменника:

«Шановний добродію мій, Іване Петровичу! Схвалюючи опіку вашу дорученої вам справи, не маю я ще підстав похвалитися, що успіхи мої в стані будинку виховання бідних значні; але ручитися можу, що без потрібної уваги не можуть вони лишитися. А що досягти того трудно, побачити ви можете з бумажки, котру сього дня по матерії благородного закладу я препровождаю. Зволікання повернення государя імператора найбільше сю річ, як і інші, обтяжує; але нема резону зневірятись, щоб

добра опіка моя не виправила скруту і не послужила б і на задоволення осіб, що, як і ви, служать. Таке задоволення прийміть, будьте ласкаві, разом із найщирішою повагою, що завжди до вас відчуваю.

Ваш найвірніший слуга, князь *Якіє Лобанов-Ростовський*».

Через сім років від вступу його на посаду наглядача він був нагороджений (5 жовтня 1817 р.) за поліпшення будинку виховання бідних дворян чином майора, діамантовим перснем і, до смерті, пенсіоном в розмірі 500 крб. асигнаціями.

Князь Лобанов-Ростовський, що любив мистецтво, сприяв і утворенню в Полтаві театру аматорів, і Котляревський часто брав участь у ньому в ролях відомих тоді комедій і опер. Він чудово грав у «Сбитенщике» і «Кутерьме, или Без обеду домой не еду».

Котляревський довго приховував у себе свої власні драматичні твори, наче не довіряючи самому собі, але чудове виконання ним ролей і поговорі викликали в ньому рішучість — передати їх на сцену. Цьому особливо сприяв колишній малоросійський військовий губернатор князь М. Г. Рєшнін. «Наталка Полтавка» з'явилася перша, в 1819 р. Вона була прийнята з гучним схваленням, а ім'я автора повторювалось з любов'ю не тільки в усій Малоросії, а й у багатьох місцях Великої Росії і в обох столицях.

Через деякий час у Полтавському ж театрі був показаний «Москаль-чарівник», теж прийнятий із загальним схваленням. Цей «Чарівник» відомий ще як п'єса, в якій блискуче проявився талант народного артиста М. С. Щепкіна. Багато хто в Полтаві пам'ятає, як Щепкін захоплював усіх на бідному театрі. Розкриттям свого таланту у виконанні ролей з народного життя він зобов'язаний Котляревському, який бачив у ньому першокласного артиста; передбачення його виправдалось.

Опрацьовуючи південноросійську мову, Котляревський збирав також народні пісні і мав великий запас їх. Куди це поділося? — невідомо.

Він також був членом харківського Товариства [прихильників] словесності, у 1822 р. обраний членом С.-Петербурзького товариства прихильників російської словесності, вміщав уривки з 5—6 частин «Енеїди» (тоді ще не відомих) у журналах: «Соревнователь»,

«Утренняя звезда», Петрова, та «Український вестник».

Він широко листувався з багатьма особами: зі Свиньїним, Бантишем-Каменським (Бантиш-Каменський для своєї історії Малоросії користувався багатьма поясненнями Котляревського, про що говорив сам), кн. Шаховським та деякими членами Російської академії, з князями Лобановим-Ростовським та Рєпніним, які дуже його поважали і любили.

Другом його був Павло Стеблін-Камінський, що служив неперемінним членом приказу громадської опіки в Полтаві. Сам Котляревський 25 серпня 1827 р. був призначений попечителем Полтавського богоугодного закладу.

Із збереженої розписки архімандрита полтавського хрестовоздвиженського монастиря Гавриїла про прийняття ним від Котляревського, 13 березня 1830 року, 717 примірників св. писання, що були в полтавському відділенні Російського біблейського товариства, видно, що Котляревський був книгоохоронцем цього відділення, що містилося в соборній Успенській церкві.

На старість Іван Петрович багато хворів і став гнівливим. Він, як взагалі люди старого часу, був вимогливий; а під кінець своєї служби, кажуть, вважав за обов'язок — покарати спійманого ним вихованця, якого товариші поставили сторожити приїзд наглядача. Погіршення здоров'я змусило його, нарешті, просити про звільнення від служби. В прошенні його, поданому 16 липня 1834 р., він писав, що «почуває в усьому собі, особливо в ногах, слабкість, безсилля, опіміння правої ноги і руки» і просить зовсім звільнити його від посади попечителя і наглядача, нагородивши за службу, що тривала більше 35 років, пенсією. Це прошеніє писалося вже тремтячою рукою. Котляревського було звільнено 31 січня 1835 р., і за положенням Комітету міністрів йому призначено, незалежно від пенсії, ще 600 крб. на рік. Цим він був зобов'язаний клопотанню кн. М. Г. Рєпніна.

Котляревський лишив по собі пам'ять благодійної і чистої людини. Він влаштовував бідних сиріт у підвідомчий йому будинок; нещасних через щось підтримував допомогою чи клопотанням за них, і взагалі був корисний своїм впливом. Досі багато хто хвалиться його благодійною допомогою.

Після звільнення Котляревського ніхто не бачив в товаристві: через слабке здоров'я він не міг уже ходити і рідко кого приймав у себе. Всі знайомі втратили в ньому свого кращого, веселого співбесідника. Він був простий у поведженні, але під своєю простотою зберігав натхненне серце, доступне всім благородним почуттям. Він не поспішав складати якусь думку про людей, зате судження його були ґрунтовні. Іван Петрович був душею дружньої бесіди: розповідав цікаво і гостро, викривав дії людей жартами, іноді уципильними, примовками і прислів'ями. Він прекрасно володів народним гумором. Ніхто не міг гідно відповісти на його в'їдливі зауваження, і водночас ніхто не смів бути незадоволеним його натяками, які кожний слухач відносив на рахунок іншого, тоді як це стосувалося його самого. У себе Іван Петрович був гостинний, жив досить скромно і поводився просто, особливо з народом. Селянин чи козак, зустрівши його на вулиці, знімав низеньку шапку і кланявся, кажучи: «Здоров будь, пане Іване Петровичу!» Зустрічається, бувало, з ним жінка і та вклоняється йому: «Здоровенькі були, добродію куме!» Навіть діти знали його під іменем кума, але спільного, бо він не відмовляв нікому з городян, хоч би хто запрошував його. Він любив бувати в сім'ї простої людини, де давав собі волю, розмовляючи рідною мовою, приправляючи бесіду примовками та прислів'ями.

Відвідувачів приймав привітно і частував, як справжній хлібосол-українець. Учені й мандрівники, що заїжджали в Полтаву, вважали ніби за обов'язок відвідати його, і всі бували захоплені його розумною і жвавою бесідою. Навіть хвороба не змінила його привітності й допечності.

В. Пассек, що відвідав його в 1837 році, пише: «Він прийняв мене дуже привітно і, незважаючи на хворобу, що помітно турбувала його, жартував і розпитував про мої поїздки»*.

Винятково терпляче зносив він страждання обтяжливої своєї хвороби і згас на 70-му році життя.

Одружений він не був і ще перед смертю відпустив на волю своїх людей, а саме: дві сім'ї, а рухоме і нерухоме майно роздав рідним і приятелям.

* «Москвитянин», 1841, ч. 2. (Прим. О. Терещенка).

Будинок його дістався вдові унтер-офіцерші Веклевичевій, записаний їй самим Котляревським, а потім був проданий пані Панченко. Веклевичева була економкою в Котляревського.

На похорон Котляревського зібралось майже все місто. Дехто з його шанувальників прийняв похоронні витрати на свій рахунок. Натовпи всіх станів проводжали останки Котляревського аж до могили, незважаючи на дощову погоду, і цим засвідчували щире до нього повагу як до письменника і людини. Він похований на загальному міському кладовищі, розташованому на Кобеляцькій дорозі. Могила його міститься поряд з могилою другого славного співвітчизника нашого, перекладача «Іліади», М. І. Гнедича, над обома ними майже однакові надмогильні пам'ятники: піраміди з цегли. Вони починають руйнуватися і стоять похмуро біля самої дороги.

З залишених після Котляревського рукописів відомі такі:

1) Журнал воєнних дій 2 корпусу 1806 р., в трьох зошитах.

2) Роздуми про настрій, з яким слід починати читання, й роздуми про св. євангеліє Луки.

3) Різні листи, папери й акти іменні; багато що писане його рукою.

4) Нотатки про деякі народні звичаї, уривки з «Енеїди», «[Наталка] Полтавка» і «Трумф» І. А. Крилова; все писане рукою Котляревського.

«Енеїда» Котляревського була сприйнята захоплено не тільки в Малоросії, але і в Росії: вона довго читалась і перечитувалась, читалась і простими людьми — малоросами, що впізнавали в героях себе і сміялися із себе.

Вперше «Енеїда» була надрукована в 1798 р. (на 29 році життя Котляревського, коли він був прапорщиком). Видань, що дійшли до нашого часу, було чотири, під такими заголовками:

Перше. «Энеида», на малоросийский язык переложившая И. Котляревским. Напечатана в трех частях иждивением М. Парпуры, в С.-Петербурге, 1798 г., in 8° (без позначення друкарні). Примірник цього видання був подарований Російській академії відомим медиком Каменецьким з власним його написом: «Імператорській Російській академії од видавця п. надворного радника

й інспектора С.-Петербурзького фізиката Йосипа Кириловича Каменецького».

Друге. Під тим же заголовком; надруковане в трьох частинах коштом того ж М. Парпури, в С.-Петербурзі, в друкарні Ів. Глазунова, в 1808 р., in 8°. Примірники цього, як і першого, видання зберігаються в бібліотеці Імператорської академії наук і становлять бібліографічну рідкість.

Третє. Заголовок той самий, містить у собі вже чотири частини, присвячене поміщику Полтавської губернії Семену Михайловичу Кочубею, коштом якого надруковане в С.-Петербурзі, в медичній друкарні 1809 р., in 8°.

В статті Галаніна («Журнал Министерства народного просвещения», 1841, ч. 32, від. VI, стор. 44) сказано, що «Енеїда», присвячена С. М. Кочубею, надрукована в 1804 р. Звідки взято ці відомості? О. В. Т.

Четверте — вже носить інший заголовок; саме: Виргилиева «Энеида», на малоросийский язык переложившая И. Котляревским. Напечатана в Харькове в университетской типографии, 1842 г., in 8°, в шести частинах.

Перші два видання надруковані без будь-яких змін і вийшли в світ без відома і згоди автора, з помилками й огріхами, які Котляревський виправив у виданні 1809 р. В четвертому виданні в заголовку додано — Виргилиева — зовсім невірно. Сам автор назвав її «Енеїда» перелицьована, виказуючи цим, що переробив її по-своєму, отже, його «Енеїда» перестала бути Вергілієвою. Справді, герої Вергілієвої епопеї загримовані по-українськи.

Котляревський, приготувавши до друку п'яту й шосту частини своєї «Енеїди», не встиг сам видати її і в 1838 р. передав право друкування пану Волохініну.

При звірці уривка 6-ї частини «Енеїди», в 4-х зошитах, писаних самим автором, — з виданням 1842 р., скрізь зустрічаються зміни в правописі порівняно з оригіналом.

Шоста частина, за друкованим текстом, складається з 171 куплета, а за рукописом — із 118; не висічає 53. Перший зошит переписаний старанно і має небагато виправлень; інші три писані майже нашвидкуруч, блідим чорнилком і з великою кількістю виправлень. Всі вони завбільшки з чверть аркуша; папір грубий і жовтуватий.

Початок змісту першого зошита відповідає друкованому; потім шоста частина переривається загубленими куплетами, мабуть, загубленими після смерті автора. В оригінальних зошитах зустрічаються цікаві переробки автора.

Число видань «Енеїди» показує, що Котляревський відповідав на якусь потребу суспільства протягом 40 з гаком років, тобто з 1798 по 1842 рік. Тепер майже нема в продажу і останнього видання.

Деякі місця з «Енеїди» повторюють напам'ять багато українців; є любителі, що знають її всю напам'ять. Багато висловів наводиться замість примовок чи афоризмів.

А втім, критика в наш час проголошує над самим Котляревським і над його «Енеїдою» суворий вирок. Хто ж помилився? На чьому боці правда — чи громадськість, що ставиться до особи поета і його твору з повагою і любов'ю, чи — критика, що безумовно осуджує і особу, і твір Котляревського?.. На це постарасьмося дати відповідь у наступній статті.

З РУКОПISУ «ИВАН ПЕТРОВИЧ КОТЛЯРЕВСКИЙ»

І. П. Котляревський, який здобув ім'я творця «Енеїди» і драматичних творів на малоросійській мові, залишив після своєї смерті багато рукописів, які невідомо де й по чіх руках ходять і які до цього часу десь переховуються. А варто було б зробити їх відомими.

Несподіваний випадок привів мене в Полтаву, де я відшукав місце його проживання*, потім відвідав його могилу, а після цього розшукував, чи немає в кого рукописів? З розповідей я дізнався, що колишній член приказу громадської опіки Павло Стеблін-Камінський був його другом; що йому дісталися деякі папери, які після смерті самого Стебліна-Камінського перейшли до його дружини. Пані Стеблін-Камінська¹ була настільки уваж-

* Будиночок його дерев'яний, напівзруйнований стоїть за Успенським собором на горі. Його купила вже губерньська секретарша Педченко. Цей будиночок один з найстаріших у Полтаві, про що говорить збережений напис на стовпі: «Создася дом сей во имя отца, и сына, и святого духа, року божого 1705». (Прим. О. Терещенка).

на до мого прохання, що надіслала до мене рукописи, які були в неї.

Переглядаючи жадібно ці папери, я побачив, що більшість їх написана рукою самого Котляревського, але, на жаль, не знайшов жодного аркуша «Енеїди» ні драматичних його творів. [...]

І. П. Котляревський не був одружений, похований на загальноміському кладовищі. Майже поряд з ним могла незабутнього перекладача «Іліади» Гнедича, який народився у Полтаві і побажав, щоб тлінні останки його були перенесені з Петербурга на його батьківщину. Пам'ятники обом у вигляді піраміди зроблені з цегли і стоять край дороги.

25 жовтня 1858 р.
м. Полтава

В. Савінов

ПЕРША ЛЮБОВ КОТЛЯРЕВСЬКОГО

(Уривок)

У поміщика Н., дітей якого навчав Котляревський, жила сирота — племінниця Марія Семенівна, якій Н. був опікуном і найближчим родичем. Товариська, жвава, вона швидко зійшлася з веселим учителем. Вона бачила, як він іноді плакав, і довідалась, що він щось писав. Це відкриття було негайно повідано двірським дівчатам. Одноголосно вирішено хитрістю потягти папери Івана Петровича. Але як це зробити? Проходячи повз кімнату, в якій знаходився учитель зі своїми вихованцями, Марія Семенівна ніби ненароком заглянула туди й здивувалася від безпорядків, в якому були книжки, папери, речі. Вона заявила, що не може терпіти такого, що зараз же мусить привести в належний вигляд, а йому треба на півгодини звільнити кімнату. Учитель не став суперечити суворій начальниці, по якій вже давно зітхав.

Повернувшись до кімнати, Котляревський побачив ідеальний порядок, але коли підійшов до своєї скриньки, то не знайшов там своїх рукописів. Не було сумніву — їх захопила допитлива панночка!..

Викрадачка діяла відкрито. Вибравши в саду галявину майже напроти вікон будинку, вона сіла й стала розбирати папери. Розкладені аркуші оточували її немов кільцем.

В кінці саду, біля рівчачка, де шлях іде від хутора, чулася розмова:

— А якщо не віддам, що ви зі мною зробите? — запитала панночка.

— Відніму, Маріє Семенівно, — ніби захлинаючись, говорив пан Іван.

— А я міцно тримати буду.

— Так у вас же маленька сила, я переможу вас.

— Хіба боротися зі мною станете?

— Що робить!

— А я впаду.

— А я підніму вас, так уже з моїми віршами донесу до скриньки та й схочу там.

— Ого! Навіщо?

— Щоб тихенько від людей милуватися двома моїми сердечними радіощами: вами й моїми бідними віршами, які ви потягли.

— Чи не багато нас там буде? — хитро зауважила дівчина. — Адже ви те ж саме при мені говорили Насті М-й. Пам'ятаєте, в саду, біля великої верби, коли я там була в гостях з дітьми!

— Пам'ятаю. Але хіба ви забули, що я, кажучи Насті, дивився в цей час на вас, — промовив Котляревський.

— А нібито й правда!

— Йй-богу!

— Пустун ви, великий пустун! — з дзвінким сміхом відгукнулася панночка. Вона передала Івану Петровичу папери, і, ніби завць, стрибнувши, перебралася через рівчак на шлях, і пішла до хутора, дзвінко наспівуючи тужливу пісню.

З того дня в будинку розпочалося щось нове. Вранці, бувало, Іван Петрович просиджує з вихованцями, розумні їм речі розповідає. А засне після обіду дядюшка, дивись — пан Іван з Марусею за квітами доглядають, а увечері або пісню співає, або залишається на самоті й вірші пише.

«Енеїда» в нього в той час росла на клаптиках. Бувало, на дитячих зошитах малює-малює цифру, а потім втне що-небудь про Енея.

Одного разу дядюшка ледве розшукав пана Івана. Час був зимовий. Дівчата й діти нудьгували вечорами у світлиці. Заглянув туди дядюшка — немає Котляревського. Але там і не знали, де він. Пішов дядюшка в його кімнату — немає й там. Заглянув у дівочу — а пан Іван — волюсь розтріпане, ніс вткнув у викройку — Марії Семенівні пише та вголос і повторює:

Мій друже вірний, справедливий,
Чи дуже любиш ти мене?

Це рядки з «Енеїди», з п'ятої частини, тільки дядюшка справу зрозумів інакше.

— Е-е, — витріщивши очі, промовив він. — Так ось від

чого ти, пане Іване, невеселій, сам не свій ходиш та розводи з Марусею розводиш?.. Знаю тепер, знаю...

Дядюшка взяв Котляревського за руку й подивився добродушним і жалісливим поглядом.

— Журюсь я за тебе, Іване, а справа непоправна. Панна Маруся обіцяна в дружини пану Л. Ось тільки рік вийде його покійниці. Вибачай, мій друже, я ж правду сказав тобі.

Дядюшка з досадою махнув рукою, крикнув «вишнівки» і вийшов з дівочої.

Іван Петрович того вечора був мов хворий. Вранці спохватилися — немає його. Речі в скриньці майже всі цілі, а паперів немає. Діло зрозумів один лише дядюшка, похмурнів і крізь сльози стежив, як ховала свою тугу Марія Семенівна.

Через два місяці на самий Новий, 1796, рік Іван Петрович прислав листа, в якому прохав вибачення у дядюшки (а в чому — бог його знає) і благав тихо, щоб не знали люди, передати Марії Семенівні каблучку на спогад про нього, безталанного. Просив писати: Сіверського карабінерного полку кадету Івану Петровичу Котляревському. Стало бути, по війсьній пішов...

1863

Л. А.

ПОЇЗДКА У ПОЛТАВУ

Іхали ми у Полтаву, між іншим, з метою пошукати там відомостей про Котляревського в зв'язку з наближенням ювілейного 1898 року. В розмові на цю тему нам нагадали про полтавського старожила Степана Павловича Стебліна-Камінського, який умер десять років тому й залишив після себе багаторічний щоденник. Батько Ст[епана] П[авлови]ча Ст[ебліна]-К[амінсько]го працював непримінним членом приказу громадської опіки тоді, коли Котляревський був наглядачем будинку виховання бідних і попечителем богоугодних закладів — закладів, які підпорядковувалися приказу. Можливо, спільна праця була причиною зближення Ст[ебліна]-К[амінсько]го з Котляревським, але як би там не було, у Котляревського не було ближчої людини, як Ст[еблін]-Камінський. Ось це спонукало нас пошукати що-небудь про Котляревського в щоденнику Ст[ебліна]-Камінського-сина, який розпочав його при житті автора української «Енеїди».

Добути цей щоденник було нелегко в зв'язку з тяжкою хворобою його власника Ст[ефана] Ст[ефановича] Стебліна-Камінського¹. Але наш амфітріон почав шукати, і пошуки були успішними: декілька зошитів він встиг одержати від хворого, який через три дні після цього помер. Розпочинається щоденник Ст[ефана] П[авлови]ча з 1838 року, тобто з того року, коли помер Котляревський. У зошиті за той рік ми знайшли про нього відомості, але, на жаль, за роки після його смерті. Всі ці відомості не позбавлені інтересу до біографії Котляревського, і ми їх тут наводимо повністю.

1838 р., 29 жовтня. Вранці, повернувшись з класів, дізнався, що за батьком приходили від Котляревського з повідомленням, що він вмирає. Після обіду, повернувшись додому, я дізнався, що він і матінка моя поїхали і що Івана Петровича вже не стало. Звістка ця, хоча й чекали її, схвилювала мене дуже. Батько в Котляревському позбув-

ся останнього свого приятеля й друга, та й взагалі якось гірко було подумати, що у нас немає вже Котляревського. Він прожив 69 років, народився в один рік з Наполеоном, 1769 р. Розповідають, що незадовго до смерті наказав подати собі дзвінок, а другий — слугі, й дзвонив, уявляючи, очевидно, дзвін, який буде після його смерті. Він умер при свідомості, але без слів, бо за три дні майже не міг уже говорити. [...] І[вана] Петр[ович] умер опівдні, о 2 год. 35 хв., після чотирьохтижневої хвороби.

30 жовтня. Зайшов вклонитися праху І[вана] Петр[овича], якого увечері понесуть у собор, а завтра поховать. Повернувшись додому, задумав і написав надгробну промову Котляр[евському], яку, здається, не відважуся привести в дійство, та й покидати гімназії завтра не можна.

31 жовтня. Вранці пішов до Неведомського прохати за вихованців, щоб вони були на похоронах Котляревського, на що Павло Титович виявив свою згоду. Відпросився у директора не бути в класах. О 9 годині 30 хвилин відправився у собор, де виголосив промову над домовиною І[вана] Петр[овича], яка багатьом сподобалася. Йшов пішки за труною до цвинтаря. Музика військова грала всю дорогу. Я був схвилюваний глибоко втратою Котляр[евського], незамінною для Малоросії. Обідав у господарки Котл[ярєвського]² за поминальним столом.

1 листопада. Одержав дві записки від Буткова відносно некрології Котляревського, яку він мене просить написати. Але незважаючи на власне бажання, цього зробити швидко не можна було по тій причині, що не відомі різні потрібні для цього матеріали. Між іншим, я просив батька, і він їздив спеціально, взяв папери І[вана] Петр[овича] і завтра розбере, також і сам напише, що потрібно. Тим часом і я, полишивши свої заняття, більшу половину вечора просидів, пишучи нашивкуруч замітки й думки, які після увійдуть, можливо, до некрології.

2 листопада. Сидів за некрологією Котл[ярєвського], якої ще не привів до кінця. Прислав батько свою записку, і вона так добре написана, що змінити чи додати небагато, завтра потрібно закінчувати.

3 листопада. Закінчив і переписав, після поправок Буткова, некрологію І. П. Котляревського для друкування у «Губернских ведомостях».

5 листопада. Прочитав вголос (в сім'ї) малоросійський водевіль Котляревського «Солдат-чарівник». Сюжет взято

з відомої казки народної, але написано добре, з доданням пристойних пісень.

13 листопада. Цілий день був зайнятий складанням детальної некрології Котл[ярєвського] для «Северной пчелы», для чого взяв у батька деякі папери покійного й листи до нього літературів.

18 листопада. Виконуючи бажання Софії³ (дружини), прочитав голосно у матінки «Енеїду» Котл[ярєвського], 4 частини надрукованих і декілька уривків, писаних рукою покійного.

11 грудня. Софія їздила до господарки Котляревського й привезла французьку біблію (стереотипне видання в Лондоні), яку має намір залишити на спогад про Котляревського.

1897

Н. І. Кобринська

У НЕЧУЯ

Київ, р. 1899 *

...Добродій Нечуй був для мене інтересний. [...] Пізніше дуже йому впала до вподоби моя промова під час свята Котляревського у Львові. [...] Добродійка Косачева¹ попросила якогось свого знакомого, і той з приємністю зобов'язався завести мене до Нечуя, а властиво добродія Івана Левицького[...].

Під час тих розмов я зауважила у куті фортеп'яна, і то мене заінтересувало.

— Граєте, добродію? — запитала-м.

— Так, граю, але дуже погано, якісь короткі пальці маю, — сказав, простягнувши руки. — А моя сестра дуже гарно грає, я так не умію, — але як думки голову обсядуть, то сідаю тоді за фортеп'яна, і все ніби прояснюється, укладає.

Я приступила до фортеп'яна і тут якраз зауважила-м над фортеп'яном портрет дуже гарної жінки в народнім строю.

— А то що за одна? — запитала-м ся знов не без цікавості.

— То Наталка Полтавка.

— Як-то Наталка Полтавка?

Господар усміхнувся, взяв лампу і підвів мене до стіни, на котрій висіла якась фотографічна група, в якій була та сама жінка. Господар став об'ясняти:

— Ми грали колись «Наталку Полтавку». Вона виступала за Наталку, а я за Петра, мій товариш грав Миколу, а потому і зробив для мене із сеї фотографії єї портрет.

— Давно се уже було?

— О, вже давненько!

— Вона справді дуже гарна.

— О так! вона дуже гарна колись була, — а подумавши трохи, додав, — не знаю, чи живе вона ще, чи вже умерла.

* Із моєї подорожі по Україні. (Прим. Н. І. Кобринської).

В. І. Срезневський

ЗНАЙОМСТВО І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО З І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИМ

Серед паперів І. І. Срезневського — листів, записів і заміток по малоросійській старовині й народній словесності, зберігається, між іншим, розповідь Ізмаїла Івановича про його побачення в 1837 році з Іваном Петровичем Котляревським. Написана наспивдуруч на простому сірому папері, з безліччю недописаних слів, очевидно, під безпосереднім враженням давно бажаної зустрічі, розповідь ця, однак, являє собою великий інтерес. Якщо додати до сказаного, що Срезневський був з давніх-давен чудовим спостерігачем, як давно відзначив ще Шафарик¹, що він часто в своїх описах, замітках та нарисах зображав предмет, коли можна так висловитися, з фотографічною точністю, і разом з тим умів вкладати душу в свої описи, то значення рукопису набуде більшої ваги.

Побачення Срезневського з Котляревським відбулося, як сказано, в липні 1837 року, тобто за півтора року до смерті Івана Петровича, коли йому було шістьдесят вісім років. Срезневському тоді було двадцять п'ять років. Це була людина повна сил, він запопадливо вивчав Україну, щойно виступив зі своєю «Запорожской стариною», вже відомий в літературі завдяки багатьом статтям з історії й народної словесності Малоросії. Таким чином, один із співрозмовників у Полтаві в 1837 році був людиною, яка тільки-но розпочинала літературне життя, а другий — однією ногою стояв у могилі. Але взаємне схвалення й повага, поєднані із спільністю інтересів і поглядів, зблизили їх, як рівних, як товаришів під час цього першого і, треба гадати, останнього побачення.

Для шанувальників таланту І. П. Котляревського 1830—40 рр. зустріч його з Срезневським повинна бути дорога тим, що завдяки їй можна припустити, що Котляревський доручив Срезневському свій рукопис «Москаля-чарівника» і «Наталки Полтавки», дозволивши йому

Н. І. Кобринська

У НЕЧУЯ

Київ, р. 1899 *

...Добродій Нечуй був для мене інтересний. [...] Пізніше дуже ему впала до вподоби моя промова під час свята Котляревського у Львові. [...] Добродійка Косачева¹ попросила якогось свого знакового, і той з приємністю зобов'язався завести мене до Нечуя, а властиво добродія Івана Левицького[...].

Під час тих розмов я зауважила у куті фортеп'ян, і то мене заінтересувало.

— Граєте, добродію? — запитала-м.

— Так, граю, але дуже погано, якісь короткі пальці маю,— сказав, простягнувши руки.— А моя сестра дуже гарно грає, я так не умію,— але як думки голову обсядуть, то сідаю тоді за фортеп'ян, і все ніби прояснюєся, укладає.

Я приступила до фортеп'яна і тут якраз зауважила-м над фортеп'яном портрет дуже гарної жінки в народнім строю.

— А то що за одна? — запитала-м ся знов не без цікавості.

— То Наталка Полтавка.

— Як-то Наталка Полтавка?

Господар усміхнувся, взяв лампу і підвів мене до стіни, на котрій висіла якась фотографічна група, в якій була та сама жінка. Господар став об'яснити:

— Ми грали колись «Наталку Полтавку». Вона виступала за Наталку, а я за Петра, мій товариш грав Миколу, а потому і зробив для мене із сеї фотографії єї портрет.

— Давно се уже було?

— О, вже давненько!

— Вона справді дуже гарна.

— О так! вона дуже гарна колись була,— а подумавши трохи, додав,— не знаю, чи жне вона ще, чи вже умерла.

* Із моєї подорожі по Україні. (Прим. Н. І. Кобринської).

В. І. Срезневський

ЗНАЙОМСТВО І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО З І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИМ

Серед паперів І. І. Срезневського — листів, записів і заміток по малоросійській старовині й народній словесності, зберігається, між іншим, розповідь Ізмаїла Івановича про його побачення в 1837 році з Іваном Петровичем Котляревським. Написана нашвидкуруч на простому сірому папері, з безліччю недописаних слів, очевидно, під безпосереднім враженням давно бажаної зустрічі, розповідь ця, однак, являє собою великий інтерес. Якщо додати до сказаного, що Срезневський був з давніх-давен чудовим спостерігачем, як давно відзначив ще Шафарик¹, що він часто в своїх описах, замітках та картинах зображав предмет, коли можна так висловитися, з фотографічною точністю, і разом з тим умів вкладати душу в свої описи, то значення рукопису набуде більшої ваги.

Побачення Срезневського з Котляревським відбулося, як сказано, в липні 1837 року, тобто за півтора року до смерті Івана Петровича, коли йому було шістдесят вісім років. Срезневському тоді було двадцять п'ять років. Це була людина повна сил, він запопадливо вивчав Україну, щойно виступив зі своєю «Запорожской стариною», вже відомий в літературі завдяки багатьом статтям з історії й народної словесності Малоросії. Таким чином, один із співрозмовників у Полтаві в 1837 році був людиною, яка тільки-но розпочинала літературне життя, а другий — однією ногою стояв у могилі. Але взаємне схвалення й повага, поєднані із спільністю інтересів і поглядів, зблизили їх, як рівних, як товаришів під час цього першого і, треба гадати, останнього побачення.

Для шанувальників таланту І. П. Котляревського 1830—40 рр. зустріч його з Срезневським повинна бути дорога тим, що завдяки їй можна припустити, що Котляревський доручив Срезневському свій рукопис «Москаля-чарівника» і «Наталки Полтавки», дозволивши йому

їх друкування в «Українском сборнике», якій тоді видавав Срезневський. «Український сборник», з слів його видавця, мав бути «собранием всякого рода памятников народности украинской». «Наталка Полтавка», на яку головним чином звернув увагу І. І. Срезневський, цілком відповідала програмі видавця. [...] Слова І. І. Срезневського* звертають на себе увагу, між іншим, тим, що вони є першою друкованою оцінкою літературного значення Котляревського: відгуки про поезію, що зустрічалися раніше, були занадто випадкові й епізодичні.

«Наталка Полтавка» вийшла друком у 1838 році. Як стверджує Стеблін-Камінський, Котляревському вдалося її побачити незадовго до смерті; «Москаля-чарівника», який вийшов у світ у 1841 році, він уже не бачив на друкованим. У листах І. І. Срезневського до матері говориться, що видання «Москаля-чарівника» в зв'язку з від'їздом Ізмаїла Івановича за кордон у 1839 році взяв на себе Михайло Семенович Щепкін, з яким Срезневський познайомився під час переїзду через Москву. «Він — страшенно охочий до всього малоросійського, — писав Срезневський, — я передав йому «Москаля-чарівника», він видасть його як другу книжку «Українського сборника»; тоді ж обіцяв сприяти виданню і Гоголь, який запропонував Срезневському держати коректуру. «Москаля-чарівника», як говориться в тих же листах, Щепкін мав поставити на сцені Московського театру.

Знайомство з Котляревським, треба думати, породило в І. І. Срезневського мрію написати його біографію. Принаймні з листів полтавського священика Мазанова, приятеля Котляревського, до Срезневського видно, що Ізмаїл Іванович збирав матеріали до біографії. «На жаль однак, — писав Мазанов, — не можу нічого особливого сповістити вам відносно Івана Петровича. Стеблін[Камінський. — А. З.] в некролозі своєму досить добре сказав про його характер і життя. [...]**. З другого листа Мазанова видно, що для І. І. Срезневського він просив у Котляревського дозволу зняти копію його портрета; цей дозвіл, разом з обіцянкою надписати портрет, було ним одержано незадовго до смерті Котляревського, 29 серпня,

* З передмови до «Українського сборника».

** Див. лист І. Мазанова до І. І. Срезневського від 10 січня 1839 р.

в день його іменин, коли Мазанов обідав у нього з кількома близькими особами. [...]»*.

Біографії Котляревського Ізмаїл Іванович не написав, навіть матеріали до неї не збереглися серед його паперів. Не здійснив цієї мрії Срезневський в зв'язку з тими змінами, які сталися в його житті й напрямку його діяльності в 1839 році, — з від'їздом у західнослов'янські землі.

1899

ЗАПИСИ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ПРО ПЕРШІ ДІЇ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД ЧАС ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1806 РОКУ

Щоденник Івана Петровича Котляревського являє собою подвійний інтерес. З одного боку він має значення для історика війни 1806 року, як ясний і точний за своїм офіційним характером запис очевидця про вступ російських військ у Турцію в 1806 р. і про перші в ній дії; з другого боку він звертає на себе увагу історика літератури як рукопис батька і зачинателя нової малоросійської літератури, уже в той час славнозвісного автора перекладеної на малоросійську мову «Енеїди».

Перше, що вражає читача рукопису, — це цілковита невідповідність образу його автора, яким він постає з щоденника, з тим образом поета Котляревського, який поєднався з його ім'ям в уяві будь-кого; тільки почерк виказує Івана Петровича і змушує бачити саме його, а не когось іншого в тому дисциплінованому російському офіцері, відданому службі і поважаному начальством, який, не мудрствуя лукаво, вів офіційний щоденник походу.

Військова служба Котляревського почалася в 1796 році, коли він був призначений у Сіверський драгунський полк кадетом (1-е квітня). Подальша служба його проходила так: у 1796 р. (11 липня) він був переведений в аудиторі, у 1798 р. перейменований у прапорщика, в 1799 р. переведений послідовно підпоручником (8 січня) і поручником (5 лютого).

Приблизно в цей самий час він був прикомандирована-

* Далі наводиться лист І. П. Мазанова до І. І. Срезневського від 28/XI 1838 р.

ний як інспекторський ад'ютант до інспектора Дністровської й Кримської інспекції генерала від кавалерії маркіза Дотішампа; атестат, виданий Котляревському маркізом Дотішампом 15 лютого 1806 р., говорить про нього схвально, як про офіцера, що «исправлял свою должность и звание с отличною рачительностью», до того ж виконував він «всякие возлагаемые на него препорученности» «с тою расторопностью и точностью, которая означает во всех частях хорошего офицера, достойного внимания начальства к его способностям»*. Після того, як Котляревський залишив Дотішампа, він служив далі ад'ютантом барона Мейєндорфа, командира 2-го корпусу військ, призначених для війни з турками. Цілком імовірно, що на цю посаду Котляревський повернувся до свого полку в Умань, де полк тоді квартирував; можна гадати, що тут він і став відомий барону Мейєндорфу, що мав в Умані свою головну квартиру.

Призначення Котляревського на посаду ад'ютанта барона Мейєндорфа, здається, відбулося перед самим виступом у похід. Справа в тому, що корпус Мейєндорфа повинен був переправитися через Дністер, частина — біля Дубосар, частина — біля Могильова, і, з'єднавшись біля Оргева, рушити до Бендер з тим, щоб оволодіти ними. З журналу Котляревського виходить, що він був у тому відділенні корпусу, яке повинно було переправитися через Дністер біля Дубосар, а Сіверський полк за офіційними даними був у складі відділення, яке мало перейти Дністер біля Могильова, — це, отже, вказує, що перед початком війни Котляревський уже був не в строю Сіверського полку, а при Мейєндорфі, який особисто очолював частини, що переправлялися біля Дубосар. Слід сказати, що на той час Котляревського перевели в штабс-капітани (12 квітня 1806 р.). Діяльність його на протязі кампанії 1806—1807 рр. була досить помітна. Особливо важлива заслуга його полягає у виконанні дипломатичного доручення привернути до Росії буджацьких татар**. Піддаючи життя своє небезпеці, він досяг своєї мети і переконав їх надіслати заложників. Рескрипт

* З дійсно існуючого атестата 1806 р. (Прим. В. Срезневського). Це один з атестатів 1806 р. (Прим. А. Залашка).

** Буджацькими татарами називалися татари, що населяли Буджак — частину теперішньої Бессарабської губернії (повіти Аккерманський та Бендерський). (Прим. В. Срезневського).

імператора Олександра I і орден Анни третього класу були нагородою його «похвального виконання» всіх на нього покладених доручень. В тому-таки 1806 році, грудня 17-го, коли прийшли війська наші до фортеці Ізмаїльської і відкрита була противником сильна гарматна стрілянина з фортеці, Котляревський, як значиться в атестаті, даному йому від Мейєндорфа*, «был послан с приказаніями к начальникам, где и отличил себя неустрашимостью, за что по представлению моему по команде получил благодарность сего года, апреля 2 дня. Вторично при крепости же Измаильской, когда она окружена была при вылазках неприятеля, послан был от меня с приказаніями к начальникам и оказал в сем случае храбрости...».

Свідчень про подальшу діяльність Котляревського під час кампанії 1806—1807 рр. не збереглось. Можна тільки сказати, що ад'ютантом Мейєндорфа він був до 3 листопада 1807 р.; після виходу у відставку Мейєндорфа Котляревський перевівся у Псковський драгунський полк, розташований у тодішній Литовській губернії в містечку Ліді, куди і був відправлений 3 грудня 1807 р. З Псковського драгунського полку Котляревський був відставлений з мундиром 23 січня 1808 р. і виїхав з Ліді 16 червня 1808 року.

Так закінчилася його військова служба. Він повернувся до неї в 1812 році, коли йому було доручено сформувати 5-й Полтавський кінний козачий полк; це доручення, за свідченням формуляра, він «исполнил с особой деятельностью, так что в половине августа, в какое время приступлено к сформированию, полк выступил в поход с надлежащею исправностью наступившего потом месяца сентября 2-го числа; наградою Котляревскому было монаршее благоволение 15 марта 1817 года»¹.

1900

* Із справжнього атестата 1807 р. (Прим. В. Срезневського).

З газети „Полтавские ведомости“. 1903

ДО БІОГРАФІІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У Полтаві на Подолі живе й зрастує по цей час вдова полтавського міщанина Варвара Федорівна Лелечиха¹ (дівооче прізвище Красноштанова), якій зараз близько 110 років. До 1861 року вона була кріпачкою поміщика Білухи-Кохановського, потім протягом тривалого часу працювала у багатьох місцевих поміщиків, давно стала вдовою й втратила всіх дітей та онуків. [...] Живе на свої скромні збереження, через похплий вік нічого не може робити, а з 1899 року їй призначена від міської управи щомісячна допомога в розмірі 3 крб. Ходить Лелечиха без сторонньої допомоги, розмовляє й чує добре. З її слів довідуємося, що в 1828 і 1829 рр. вона служила в Івана Петровича Котляревського (пам'ятає це тому, що саме тоді була війна з турками, про це чула від Івана Петровича), займалася прибиранням його кімнат та білизни; їй тоді було більше 30 років. При ній тоді була економкою вдова унтер-офіцерша Мотря Єфремівна Веклевичева, якій, по духівниці Котляревського, дісталось все невибагливе майно. В той час Іван Петрович був зовсім сивий і здавався «навіть старою і хворобливою людиною». Вусів і бороди зовсім не посив. У гостях у нього бували нечисленні його друзі, але частіше від усіх Білуха-Кохановський і Стеблін-Камінський, з родинами яких він особливо був дружній. До обіду він був на службі, по обіді відпочивав, а увечері бував у когось у гостях або читав книжки чи газети. З простими людьми поводився ласкаво і привітно, розмовляв з ними по-українському, жартував, завжди посміхався всім. Про дальше життя й творчість Котляревського нічого не знає, оскільки довгий час жила за межами Полтави.

Ця збірка рукописів А. Мережинка

Полтавка

Опера Малоросійск-я.

Об 2. дѣйств. акт.

Двіста п'ятидесять Лица.

Возник. мстероватий

Торлина Терониха. Вдова Струха.

Наташка — донька єя

Петро — любовник Наташки.

Микола — дальній родственик Торлино

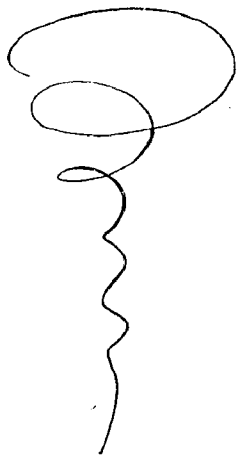
Мико Голенико — ввільнений села.

Фотокопія титульної сторінки автографа п'єси
«Наташка Полтавка».

Москаль Чарівник

Опера Малоросійська

Въ одному дѣітаніи

Фотокопія титульної сторінки автографа п'єси
«Москаль-чарівник».

W. [В. В. Каллам]

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

(Спроба характеристики)

Століття «Енеїди» у 1898 році викликало появу цілої літератури (в тому числі прекрасні праці П. І. Житецького і проф. М. П. Дашкевича), яка уважно переглянула і заперечила багато старих поглядів, об'єктивно з'ясувавши всю глибину значення літературної діяльності Котляревського. Тоді ж виникла думка про пам'ятник, тільки нещодавно здійснена.

Є щось споріднене в долі Пушкіна й Котляревського, незважаючи на велику різницю їхніх поетичних обдарувань і світового значення. Завершуючи старий цикл розвитку літературних форм, прийомів і ідей, вони справили незабутній вплив своєї сильної і оригінальної особистості на весь новий період розвитку рідної літератури; їхнє ім'я довго було девізом боротьби громадських і літературних партій, що вляглася тільки перед столітнім ювілеєм і закінчилася біля пам'ятника братанням і дружнім вихвалянням ще недавніх ворогів.

Тільки тепер, хоча й з великим запізненням, Котляревський нарешті понав «на свою полицку...».

Ми дуже мало знаємо про життя Котляревського. Сам він не лишив ніяких автобіографічних показань; сучасники, та й то нечисленні, дали про нього більше сумнівних анекдотів, ніж потрібних відомостей. Погано відомі навіть зовнішні факти його життя, і майже зовсім невідома історія його духовного розвитку, тільки приблизно встановлюються дати написання його творів; дуже незрозумілий процес вишикування їх. Найсумніше те, що важко розраховувати і на нові відкриття в цьому відношенні: всі розшуки любителів і спеціалістів дали поки що дуже незначні результати.

Його предки, що висунулися з козацького середовища, належали до дрібного дворянства і посідали іноді духовні посади, — факт дуже поширений в Малоросії того часу. Народився він у 1769 році і на початку 80-х років вступив у Полтавську семінарію, яку й кінчив у 1789 році.

Всі існуючі біографії Котляревського не дають жодного факту для характеристики цього раннього періоду його життя. Кілька цікавих рисочок нам вдалося знайти в спогадах І. І. Мартинова¹, товарища Котляревського по семінарії, що лишилися невідомими всім, хто писав про автора «Енеїди»*.

До речі, в усіх біографіях Котляревського згадується про те, що його другом і шкільним товаришем був перекладач «Іліади» М. І. Гнедич. Насправді ж Гнедич був значно молодший Котляревського і безумовно не міг бути одночасно з ним у семінарії². Звичайно, з ним переплутали Мартинова, теж відомого перекладача з грецької.

Мартинов вводить нас, хоч, мабуть, і з властивою йому прекрасноюдушністю, у внутрішні порядки тодішнього семінарського життя, чого досі зовсім не давали біографії Котляревського.

Він народився в 1774 р. і був сином переволоченського (Полтавської губернії) священика. Коли в Переволочну прибув єпархіальний архієпископ Никифір, мати Мартинова подала йому прохання, і він велів їй привезти І. І. (Мартинова. — А. К.) і його старшого брата до Полтавської семінарії.

«На дев'ятому році мого народження, — розповідає Мартинов, — одвезли мене в Полтавську семінарію, невдовзі перед тим запроваджену знаменитим ученим архієпископом Євгенієм Булгаром, який тоді був уже, за власним бажанням, звільнений від усіх справ по управлінню єпархією. Приїхавши до Полтави, ми з'явилися до ректора, соборного протоієрея Іоакима Яновського, який через день оголосив нам рішення преосвященного, що ми прийняті на казенне утримання в так звану бурсу, створену при семінарії для бідних сиріт.

Забезпечений утриманням, я навчався охоче всім предметам, які тоді читалися в цьому училищі: Проходячи ординарні класи від фази до богослов'я, за звичайним

тоді в семінарії порядком, крім головних предметів навчання, якими вважаються латинська і російська граматики, поезія, риторика, філософія і богослов'я, я вивчав тут грецьку*, трохи німецьку мову і арифметику; інших наук і мов в сій семінарії тоді не навчали.

Учителі мої всі були люди майже достойні місць, які вони посідали. Назву принаймні одного з них, ієромонаха Гавриїла, який у цьому сані навчав філософії та грецької мови. Цей поважний учитель мій переведений пізніше на перший ступінь ієрарха і був екзархом — митрополитом кишинівським і хотинським. Навчаючись, я неодноразово на публічних зібраннях з рук преосвященного Никифора одержував за успіхи, старання і гарну поведінку нагороди, а особливо незабутній для мене той день, коли я, в присутності молдавського господаря Магноркордато і високопоставленої публіки, одержав від преосвященного кілька срібних карбованців і дві книги: «Новий завет» на грецькій та латинській мовах, за успіхи в грецькій мові, і Баумейстерову фізику на російській мові, за успіхи в філософії. Разом з тим, коли я навчався сам, ще будучи в риторичному класі, дякувати богам, міг уже навчати інших дітей російської і латинської граматики, а потім поезії й риторики. Перебуваючи на казенному утриманні і живучи разом з багатьма іншими сиротами нижчих класів, я поважно навчав їх усьому, що сам знав, без усякої плати. Потім виїшов на кондицію, тобто на квартиру, яку наймав з плати, що одержував з учнів моїх, які або жили разом зі мною, або приходили до мене з інших квартир.

Утримуючи себе кондицією, я кінчав курс філософії, тобто логіки, метафізики й моральності, і переведений був у клас богословський. В цей час єпархією, до якої належала Полтавська семінарія, керував уже видатний архієпископ Амвросій, під іменем катеринославського та херсонес-таврійського. Архієпископу цьому став я відомий особисто з нагоди присвяти йому, в день його тезоіменитства, складеної мною оди. Вірш мій, як я сам згодом відчув, був поганий, але преосвященний, як то характерне для великих душ, прийняв його прихильно, подарував мені двадцять п'ять карбованців, що тоді становив

* Див.: Капширев. Памятники новой русской истории, т. II, СПб., 1872, стор. 69—74. (Прим. В. В. Каллаша).

* З Мартинова виробився згодом значний як на свій час елініст. (Прим. В. В. Каллаша).

до велику суму, як для мене, її риторичку, на російській мові ним написану, коли був він у Москві, і сказав: «От і я свого часу писав. Продовжуй. Бог благословить твої труди». Підбадьорений такою ласкою, я не жалкував сил, щоб успіхами своїми звернути на себе ще більшу увагу архіпастиря. Незабаром трапилась на те нагода. Ректор семінарії архімандрит Гавриїл через приступи хвороби відмовився від викладання грецької мови і на місце своє запропонував мене. Преосвященний закликав мене до себе, оголосив про те і, благословляючи, велів вступити на посаду, не лишаючи продовжувати і слухати богослов'я. «Я радий, — сказав він, — що такий учений муж визнав тебе гідним заступити його». Це сталося на початку 1788 р. Але цього ж року, у вересні місяці, він знову присилає за мною, каже, що він одержав височайше повеління відправити в петербурзьку Олександрівську семінарію трьох або чотирьох студентів для підготовки вчителі, і питає мене, чи бажаю я туди їхати. Питання це так схвилювало мене, що не тільки слова мої, але й уся подоба моя виказували бажання моє їхати в столицю. Преосвященний, помітивши це, сказав з усмішкою: «Дуже добре, але ти мені тут потрібний: ти вчиш грецький клас». Несподіване це заперечення після такої приємної пропозиції викликало в мене сльози, я плакав і просив не позбавляти мене такого щастя. Перекопаний моїм проханням, преосвященний погодився послати мене і запитав, кого б я вважав це достойним такою призначення. «Товариші, — сказав він, — краще можуть знати один одного, і обдарованість кожного, і поведінку». Я насмілювався назвати трьох: Стефановського, Котляревського (І. П. Котляревський згодом став відомий «Енеїдою», перелицьованою на малоросійське наріччя) та Іллічевського³. Преосвященний звелів мені прийти з ними на другий день. Я зі Стефановським та Іллічевським прийшов у призначений час, а Котляревського знайти не могли, тому що його на цей час у місті не було. «Чого ж ви не всі?» — запитав мене архіпастир. Я сказав причину, і він, розпитавши, хто знає які мови, крім латинської, звелів нам збиратися в дорогу через два дні і, коли будемо готові, просто їхати в монастир, звідти ж і будемо відправлені. «Не беріть з собою, — сказав він, — нічого зайвого, там для вас буде все готово. Разом з тим я звелю профекту видати вам грошей». Одержавши

гроші і покупивши потрібне на дорогу, ми найняли візників, попрощались з учителями, з префектом, з приятелями, товаришами, а я і з братом, який саме перед тим оженився, і приїхали в монастир надвечір, на третій день після оголошення нам наказу. Невдовзі викликав нас преосвященний до себе. Першим словом його було: «З усіма ви попрощалися?» Ми відповіли, що попрощалися. «Були у ректора?» Ми остояпили. «Ні, — каже один з нас. «Як? У першого свого начальника не були?» — «Ми не сміли його турбувати, — відповідає другий з нас, — бо він дуже хворий». А я не смів сказати й слова, бо вважав нас винними. «Тим більше ви зобов'язані були попрощатися з ним, того, що, може, востаннє його бачите». Ми кинулися в ноги архіпастирю просити вибачення. «Ні! Цього вчинку простити не можна! — гнівно сказав він, — зараз же їдьте в моїй кареті до нього, звеліть доповісти йому, що я вас послав, признайтеся йому у своєму вчинку проти нього, просіть у нього пробачення і привезіть мені письмове свідчення, що він простив вам, а коли він не простить вам, то не сподівайтесь і на моє прощення». В якому ми були стані, кожен може собі уявити, в кого не притушилося почуття сорому, вдячності, підкорення, благоговіння перед начальницькою думкою. Не хвороба ректора була причиною того, що ми не ходили до нього попрощатися, а властива молодим людям здатність поважати тільки тих, хто більший має на них вплив, і не помічати тих, котрі одного не мають. Ректор зовсім не втручався у справи семінарські — це була дійсна причина нашої ганебної провини, якій, може, ми й не піддалися б, коли б мали більше часу для зборів. Ми вже зневірилися у тому, що нас пошлють у Петербург, знаючи тверду вдачу ректора і мерзенність нашого вчинку. Але що було робити. Ми заквапились до ректора в місто, поціраючи дорогою один одного, що нікому це не спало на думку. Прийшовши до ректора, ми зробили так, як нам було наказано. «Бог вам простить, — сказав він, — я б вас і не прийняв через хворобу свою, хоча б ви й прийшли до мене». Після цього подав нам записку до преосвященного: Наче камінь із серця спав після цих слів; надія на прощення архіпастиря й на відправку до столиці знову вселилася в наші серця, і ми подалися до монастиря. Преосвященний, прочитавши записку, сказав: «Дякуйте великодушному ректору;

без нього не бути вам у Петербурзі. Тепер і я прощаю». Ми кинулись йому в ноги. «Дивуюсь, як ви могли забути першого свого начальника, — вів він далі. — А ти, — звертаючись до мене, — найбільше винен: він був твій учитель, він рекомендував тебе на своє місце; він благодійник твій, і ти забув його. Коли ви благодійників своїх забуваєте, бог вас забуде». Під час цього повчання я ридав, як дитина; плачу кожного разу, коли згадаю про цей вчинок, і нині пишу про те зі сльозами на очах. Святитель міг би ще додати до свого до мене звернення, що він, з нагоди призначення нас для відправки до столиці, удостоїв мене особливим своїм довір'ям, а я виявився таким недостойним оного! Але сльози мої, мабуть, переконали його від слів таких утриматись. По тому преосвященний винис з кабінету листи до різних осіб, що жили в Петербурзі і в містах, через які ми повинні проїжджати, благословив нас в дорогу, давши нам останнє напучення, щоб жили чесно, щоб не все наслідували в столиці, де побачимо і хороших і поганих прикладів, а щоб старалися вибрати для наслідування доброчесності взірці, відомі своїми чеснотами; до цього додав, щоб у скрутну хвилину зверталися просто до нього.

Отож, суворий кілька хвилин тому, начальник перетворився на батька чадолюбивого й попрощався з нами, як з дітьми своїми».

Все це прекрасно характеризує й самого Мартинова зі всією його старозавітністю, і патріархальні порядки тодішнього семінарського життя, може, дещо ідеалізованого Мартиновим, але в усякому разі далекого від жахів бурси часів Помяловського і навіть бурси Нарезного і Гоголя. Удосталь змальований тодішній семінарський курс, життєво й виразно показане семінарське та єпархіальне начальство з його ставленням до учнів. Ми дізнаємося зрештою, що Котляревський був одним з кращих вихованців і тільки випадково не потрап у Олександрівську семінарію.

За свідченням ранніх біографів, він закінчив полтавську семінарію в 1789 р.

1903

З журналу „Киевская старина”. 1905

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ — УЧЕНЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ

В архіві святого синоду, в справі 1790 р., № 344, у «Ведомостях о учениках Екатеринославской семинарии¹ за истекший 1789 год», я випадково знайшов деякі відомості про перебування І. П. Котляревського, знаменитого автора перелицьованої «Енеїди» й «Наталки Полтавки», в Катеринославській семінарії серед учнів. У числі дев'яти учнів богословського класу Катеринославської семінарії значиться у відомості «Іван Котляревський, Полтавського повіту, син померлого канцеляриста міста Полтави Петра Котляревського, 21 рік». Зазначено, що в Катеринославську семінарію Котляревський вступив 13 лютого 1780 р. (в той час, як більшість його товаришів почали навчатися в семінарії з вересня того ж 1780 р.); пробув він тут до літніх канікул 1789 р. (тобто більше 9 років). Залишивши богословський клас влітку 1789 року, Котляревський більше сюди вже не повертався і, таким чином, повного семінарського курсу не закінчив. У списку учнів богословського класу за 1790 р. (див. арх. свят. син. д. 1790 р., № 361) він уже не числиться, тоді як всі товариші його, які є в списку 1789 р., значаться і в списку 1790 р.

З тієї ж справи ми довідуємося про учителів Катеринославської семінарії, в яких навчався Котляревський. По-перше, протопоп Іван Башинський, малорос з м. Слоб'янська, який одержав освіту у Харківському колеґіумі. В Катеринославській семінарії він викладав з 24 квітня 1784 р. до січня 1786 р. риторичу і піїтику, а з 21 січня 1786 р., коли в цій семінарії був відкритий богословський клас, він став учителем богослов'я та префектором, на цій посаді залишався і в 1790 р. Таким чином, протопоп Башинський був близько трьох років префектором (подібно до інспектора) семінарії при Котляревському й викладав йому богослов'я та, можливо, риторичу й піїтику.

Другий педагог, що навчав Котляревського, «філософії» учитель Яков Артемов, малоросіянин, син мешанина Федора Артемова». Цей освіту одержав у Київській академії, філософію в Катеринославській семінарії він викладав з грудня 1784 р. і, таким чином, був учителем Котляревського протягом всього перебування його в класі філософії.

Крім цих двох, які безперечно були вчителями Котляревського, варто згадати ще архімандрита Гавриїла, який близько року з березня 1788 р. при Котляревському був ректором семінарії, він виходець з Семиградської області, одержав освіту в себе на батьківщині в гімназії та в грецьких школах, та ще священника Івана Станіславського — малороса, сина протопопа з Полтави, який, як треба гадати, також навчав Котляревського з жовтня 1783 по вересень 1786 р. Він навчав катеринославських семінаристів латинській поезії, а потім був учителем риторики й поезики латинської та російської.

Більш повних відомостей про перебування І. П. Котляревського в Катеринославській семінарії та його вчителів у цій семінарії нам, на жаль, знайти не вдалося.

В. Л. Василевський

З КНИГИ «ПОЛТАВСКАЯ ГИМНАЗИЯ 1808—1831 гг.»

У 1810 році виникла потреба провести переробки в дерев'яному приміщенні гімназії; всі чотири класи були переведені в грудні в будинок виховання бідних. Але скоро і там потрібно було провести ремонт, внаслідок чого виникло питання найняти приміщення для класів гімназії. По розпорядженню губернської адміністрації поліція відвела для тимчасового приміщення гімназії казенний кам'яний будинок, який призначався для міського трактуру. [...]

Будинок виявився теплим і таким великим, що в ньому розмістилися всі чотири класи. Незручність, однак, полягала в тому, що будинок цей був далеко від гімназичного пансіону й будинку виховання бідних. Вихованці його в непогоду навіть не з'являлися в класи. «Наглядач будинку виховання, — доносив в училищний комітет Харківського університету директор Огньов¹, — капітан Котляревський особисто заявив йому, директорові, що, внаслідок великої віддалі, він, Котляревський, не може дозволити учням ходити в такий час у клас, піддаючи здоров'я їх небезпеці. Оскільки вихованці будинку виховання складають головний контингент учнів у гімназії, то класи пустували, й учителям доводилося працювати з 2—3 учнями».

1905

С. В. Васильченко

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР М. К. САДОВСЬКОГО

Одкриття зимового сезону

31 августа в Троїцькому народному театрі українська трупа М. К. Садовського розпочала зимовий сезон, виставивши для першого разу «Наталку Полтавку» і жарт «На перші гулі».

Надзвичайно гарно залунав перший із сцени цього театру в новому сезоні чистий, як щире срібло, голос Наталки — д-ки Литвиненкової¹ — іскрами розсипався по найдальших кутках театру, немов вітаючись з ним після літньої перерви. Почувся чудового тембру голос, і з'явилася багата правдою та гумором постать Садовського — виборного. Перша вистава в цьому театрі з участю М. К. Садовського і д. Мар'яненка в характерній для нього ролі Миколи пройшла легко, бадьоро, при тому особливому і в публіки, і в артистів теплому настрої, який буває в тій сім'ї, яка довго і тісно тулилась по сусідах і врешті перейшла у власну світлу і простору господу.

Коли слухаєш «Наталку Полтавку» в театрі М. К. Садовського і спостерігаєш, як приймає її публіка із народних мас, мимоволі загадаєшся над тим, чи справді пора цю вічно молоду п'єсу здавати в архів. Художня вартість п'єси безумовно вища такої вартості багатьох п'єс повісного репертуару, постаті в п'єсі в характерних своїх рисах живі, які скрізь завжди можна зустрінути на Україні, і впливає п'єса на народні маси безпосередньо, надзвичайно сильно розбуджуючи в них добрі, людяні почуття. На провінціальних сценах, а особливо по аматорських гуртках п'єса має широку популярність. Отже, саме життя каже, що п'єсі сходить із сцени далеко ще не час.

П'єса повна життєвих сил, і коли б не деякі, всім відомі, застарілі архаїзми в ній, що теліпаються на живому тілі, як остатки старої шкаралющі, і затьмарюють простому слухачеві в деяких місцях зміст п'єси, п'єса мала б

цілком сучасний вигляд і слухалась би з новим, ще більшим інтересом.

Беручи все це на увагу, ми гадаємо, що не було б грихом перед автором п'єси і вандалізмом, коли б ту зайву шкаралющу, звичайно, з пильною осторогою, було знято з п'єси.

[1913]

О. Г. Сластіон

З КНИГИ «МАРТИНОВИЧ»

Недарма відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, що відбулося 30—31 серпня 1903 року, називалось тоді святом української інтелігенції. Таким воно справді й було, бо трудящий народ участі в цьому святі не брав. Влада доклала всіх зусиль, щоб не допустити до перетворення цього свята в народне свято пошани пам'яті поета — родоначальника нової української літератури. У святі брала участь українська інтелігенція, а вірніше, деяка її частина. А святу цьому українська інтелігенція надавала великої ваги, як святу виключного історичного значення.

Немало потрудилось тоді полтавське земство, щоб свято вийшло якнайкраще. Потрудилась і полтавська та харківська українська громада. Ми, художники, організували на це свято «Першу українську художню виставку» на честь і пам'ять І. Котляревського. Бажаючи, щоб відкриття пам'ятника І. Котляревському вийшло якнайкраще, ми на нараді художників для видання земством альбома української орнаментики вирішили під час свята влаштувати виставку картин українських художників. Ця думка всім у земстві теж уподобалась, і через те зараз же ми обрали організаційний комітет із таких осіб: В. А. Волков — голова, Е. Е. Саранчов — товариш його, далі художники: О. Г. Сластіон, І. А. Зарецький, А. А. Зарецький, П. Д. Мартинович¹, А. Й. Рощина, М. С. Бухгайло, С. А. Полозов, Г. Г. Цисс, Прокоф'єв, А. С. Немировський, В. Д. Салтиков, Паукер, Ф. Й. Єфименко, С. І. Васильківський, В. Г. Кричевський і В. Н. Васильєв. Крім цих 18, постановили запросити до організаційного комітету ще таких осіб: С. Є. Бразоля, В. Л. Позена (скульптора), Г. Г. Мясоедова (художника), П. Г. Мясоедова, В. Г. Королєнка і І. Ц. Хмелевського. З цього складу мали вибрати журі. Виставку картин ми влаштували в музеї Полтавського губернського земства. Вона вдалась, місцева

преса її розхвалювала. Успіх виставки перевищив усякі наші сподіванки; всі прибутки з цієї виставки (щось із 360 карбованців) призначили на допомогу місцевому історично-етнографічному музеєві. Вирішили також раз зорганізоване Товариство українських художників зберегти й надалі, влаштовуючи щорічні виставки як у Полтаві, так і по інших місцях України й навіть у Галичині.

На полтавській виставці звертали на себе загальну увагу різні прекрасні рисунки й етюди П. Мартиновича, а між ними 13 невеличких композицій на теми з «Енеїди» Котляревського, зроблені ще в 1874 році. Полтавська міська дума не встигла їх видати до дня свят, і альбом, запізнившись, вийшов уже тоді, коли всі гості роз'їхалися. На жаль, московська фототипія К. Фішера деякі рисунки зробила навиворіт, так що на них герої повиходили лівшами.

Другі малюнки Мартиновича, — уже з часів мужності, — що ними так милувалось громадянство на виставці, зафіксував у чудових фотознімках відомий полтавський художник-фотограф І. Ц. Хмелевський.

Товариство українських художників на спомин про свою першу виставку й на користь школи Котляревського видало альбом картин і рисунків найбільш типового історично-етнографічного характеру (штук із 50). Між цими знімками опубліковано всі інші, крім ілюстрацій до «Енеїди», рисунки й етюди роботи Мартиновича.

Наша виставка, крім газетних рецензій, викликала опис у «Киевской старине», де сказано: «Особое внимание обращали на себя рисунки карандашом и этюды г. Мартиновича. Ряд иллюстраций его к «Энеиде» издан в настоящее время полтавской думой. Прекрасные сцены из украинской жизни и пейзажи художников Васильковского, Сластииона, Кричевского, Красицкого и др., бронзовая группа Позена «Пастушка» и многое другое». Після відслонення пам'ятника І. Котляревському мав відбутися в місцевому театрі так званий «музичний ранок» і на ньому мали демонструвати ілюстрації П. Мартиновича до «Енеїди». Над убранням театру потрудилися ми теж немало, і він справді виглядав святочно. Зібрались гості, кругом мигтіло й гуло, як у вулику. Але от настає час «музичного ранку». Йдемо в театр, шукаю своє місце й упевнююсь, що чиясь таємна дбайлива рука, очевидно, з

наміром, зробила так, що моє крісло, у четвертому ряду, опинилось поруч з кріслом П. Мартиновича.

Ось він іде та ще з якоюсь рівною, стрункою, сухою поstattю немолодої вже червонолицької жінки [...]. «О леле! — мелькнуло в мене в голові. — Та невже ж це та Саша, проста, сердечна, з найдемократичнішими поглядами дівчина, художниця Саша, що отак тоді боготворила свого брата Порфирія й малювала щовечора між нами? [...]»

Мартинович зразу помітив поганий стан речей: він політично посадив сестру з правого боку, сам сів посередині, а я опинився з лівого боку коло його. Він почав мені пояснити, що Саша була стільки літ на засланні з матір'ю, доглядала там її [...].

Тим часом піднялась завіса, і я побачив у глибині сцени на декорованім підвищенні великий — більший за натуру — портрет І. П. Котляревського моєї роботи. Всюди вінки, квіти, рушники, аж у очах рябіло... Я не зразу міг прийти до себе. Думка рівночасно підказувала, що ця Саша свідомо віддала своє молоде життя матері, занедбала своє дівування. Вона не пішла заміж, хоч і могла це зробити [...].

«Музичний ранок» у переповненому театрі йшов дуже добре, жваво, різноманітно й захватно. Але ось раптом зал стемнів, і почалося демонстрування чарівним ліхтарем малюнків П. Мартиновича до «Енеїди» Котляревського. На величезному екрані вони повагом чергувались один за одним, і публіка приймала їх з надзвичайним захопленням; нарешті, коли з'явився чудесний, повний динамізму й насичений гумором, малюнок на тему «Еней, матню в кулак прибравши і не до солі примовлявши, садив крутенюк гайдука», малюнок, де Мартинович піднявся до рівня самого Котляревського, — публіка відчула це якнайкраще. Наелектризований зал розрядився — він ніби дрижав від сили оплесків, від вигуків: «Слава», «Браво» — і, нарешті, загальних вигуків: «Автора, автора, автора». Сталося щось несподіване — всі встали з своїх місць, обернулися в наш бік, махали хустками й вигукували різні привітання. Я почав підштовхувати Мартиновича, щоб він устав. Нарешті він таки зважився, підвівся, блідий, суворий, і вклонився на всі боки. Овація зросла до свого апогею, дух захоплювало. Почулися часті вигуки: «Встати, встати, встати всім!» Увесь партер, всі поверхи лож, балкон — усе це стояло на ногах і сердечно вітало

улюбленого артиста... Сидіти комусь було не тільки нечемно, а навіть і небезпечно — це могло образити наелектризовану публіку за нехтування її хвильового кумира [...]. Я сердечно радів за свого приятеля. Нехай одна — правда, трохи пізня — хвилиночка щастя, а таки прийшла до нього! Нарешті він побачив загальне визнання, відчув, що його заслуги оцінені. Але отой суворий, ніби страдницький вигляд — що замикав він у собі? Здавалось, він ніби промовляє: «Плещете, плещете моїм ще дитячим мистецьким спробам-забавкам, хіба ж я є тільки це, та й годі? А мої численні зрілі праці, на які я поклав усю душу і навіть саме життя... Я не досяг того ідеалу, про який день і ніч мріяв, і, знеможений непереможною нуждою, упав у надсильній боротьбі за його. Тепер я тільки тяжко поранений, хворий чоловік, та й більше нічого...»

1931

II. Пуцильський

СЛУЖБОВЕ ЛИСТУВАННЯ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

(Архів колишніх полтавських «богоугодных заведений»)

Розбираючи архів кол[ишніх] полтавських «богоугодных заведений», довелося несподівано натрапити на службові рукописи батька українського письменства Івана Петровича Котляревського. Рукописи ці складаються з офіційних службових паперів до різних інституцій та до приватних осіб, а також із резолюцій І. Котляревського на службовому листуванні. Резолюції майже всі підписано: «Котляревський», а службові листи (чернетки) не мають підпису; проте докладне порівняння письма та складу їх переконує нас, що й чернетки ті писав не хто інший, як сам Котляревський.

Вага цієї знахідки чимала, бо ж у тих паперах відбиваються погляди й удача нашого письменника в часи його поважного вже віку, а цих відомостей, власне, й не гурт в нашій життєписній літературі про нього. Біографи, торкаючись цієї доби, обмежувались здебільшого тільки коротенькими вказівками, як-от Павловський: «Окрім обов'язку доглядача по дому виховання, Котл[ярєвський] був попечителем Полтавського «богоугодного заведення», що його держано коштами приказу громадського піклування». Далі подається ще один коротенький офіційний лист — от і все. Це загальне явище, що його можна пояснити тільки браком відповідного матеріалу, бо той матеріал, що був, складався з офіційного: «Служив піклувальником з 1827 до 1835 року включно» — та ще з кількох спогадів, що теж дають дуже й дуже мало для характеристики тієї доби. [...]

Звичайно, охопити увесь матеріал, розглянути його всебічно в такій невеликій розвідці неможливо. Через те, що Котляревський у важливіших випадках сам, власноручно писав чернетки службових паперів, матеріалу такого є чимало; коли б ми заходилися розглядати увесь цей

матеріал, то розвідку цю довелося б дуже поширити. Зважаючи на це, ми мусимо спинитися тільки на тому листуванні, що відбиває найбільш цікаві моменти у стосунках Котляревського з колишнім громадянством, та й тут візьмемо не все листування, а тільки десяток, другий справ, в яких найяскравіше позначилися ці стосунки.

Матеріал буде цікавий нам ще й тим, що він стосується до старших років нашого письменника, коли життя його було на схилі й він уже позбувся всього несталоного, юнацького.

Поле діяльності в піклувальника Котляревського було досить широке. Під його керівництвом були всі відділи «богоугодных заведений», а їх було аж 6 (лікарня, дім психічнохворих, шпиталь для породіль, дім поправи, богадільня й контора), а лікувалося та служило тут чимало всякого люду різного стану тодішнього суспільства, більшість слабих прислалали різні інституції та приватні особи, коротко кажучи, Котляревський під час свого піклувальництва мав безпосередні стосунки з людьми всіх верств — з кріпака починаючи й губернатором кінчаючи.

Бувши на такому місці, він міг піти двома шляхами: або стати звичайним урядовцем того часу та пливати за течією, або ж лишитися тим Котляревським, яким заявив він сам себе ще в творах своїх. Доля судила, щоб він вибрав останнє, і службове листування якнайкраще це доводить.

Щоб краще відітінити стосунки Котляревського з громадянством, доведеться розбити цю невеличку частину листування на два головних відділи: перший відділ — стосунки Котляревського до громадянства, а зокрема до кріпаків та взагалі до знедоленого люду, до «склонных к злодеянию», до службовців та урядовців, до поліції та судів, до дідичів, а другий відділ — стосунки громадянства до Котляревського.

З'ясувати все це маємо майже виключно на підставі архівного матеріалу, здебільшого службового листування Котляревського, що переходується в архіві кол[ишніх] полтавських «богоугодных заведений».

До речі, скажемо декілька слів про архів. Архів цей не систематизований, старого опису немає, а нового так само не зроблено; на деяких справах збереглася нумерація колишнього опису «богоугодных заведений», але на деяких немає зовсім нумерації або навіть немає назви й самої справи. Через це, коли доводиться посилатися на

якусь справу, мусимо вказувати число в колишньому описі «богоугодных заведений», назву справи, рік, місяць і дату, як то вони є, в противному разі подаємо лише число вихідного паперу та дату з місяцем і роком.

Зайнявши посаду піклувальника, Котляревський користується з кожної нагоди, щоб допомогти комусь із знедолених. Ось він просить поліцеймейстера розслідувати справу про жорстоке поводження «частного пристава» Комаровського зі своєю служницею «для донесення начальству». Щира прихильність до цієї кріпачки й людяні погляди Котляревського притягають до себе нашу увагу: «Уже две недели, — пише він, — как она поступила по найму в мамки к частному приставу Комаровскому за 20 рублей в год, но, будучи изнуряема денно и ночью безпрестанным за дитятею присмотром, доведена до такого изнеможения, что не могла покормить дитяти, за что жена Комаровского, рассердившись, нанесла ей удар в грудь столь жестоко, что приведена была она, Тимошенкова, в беспамятство, пришедши же в себя, собрала все силы для ухода из дома Комаровского, где проводила столь мучительную жизнь».

Уривок цей набере ще більшої виразності, коли ми задля характеристики панських поглядів на своїх кріпаків подамо тут лист («объявление» по-тодішньому), що його надіслала дідичка Родзяніна в дім поправи. В цьому листі вона прохала заслати до Сибіру кріпачку її Марфу Мойсиху, що потрапила в цей дім «за сделанное неповиновение и грубость и, кроме того, упражнение в пьянстве и развратной жизни», бо, — пише далі Родзяніна, — «если только освободит и дать ей вольность, то легко может случиться, что по ее вредной ко мне расположенности сожжет дом мой или посягнет на жизнь мою». Підписано «Мари», а в другому рядку «я Родзяніна».

Цікаво, що Котляревський, відповідаючи на це «объявление», немов бажав підкреслити контраст у поводженні своєму як піклувальника з кріпаками і Родзяніною; він з'ясовує тут людяні правила «богоугодных заведений» і каже таке: «Содержащаяся в смиренном доме крестьянка Ваша Марфа Мойсиха разрешилась от бремени истекшего июля 14 числа и родила сына; следовательно не может быть употребляема с-несколько недельным дитятею в работы».

Коли Котляревський бачить можливість допомогти скривдженій, на його думку, людині, він не обмежується з'ясуванням «правил», а шукає оборони цій людині у вищій адміністрації. Такий випадок був з однодворцем Зінов'євим, надісланим у дім поправи. Зінов'єва цього обвинувачено було в підпалі та «за пьянство, ссоры и драки». Повіривши Зінов'єву, що це все діло рук волосного писаря, Котляревський зробив докладну записку губернаторові. Стаючи в оборону скривджених та знедолених, піклувальник Котляревський не вважав, до якої нації належить людина, він дивився тільки, чи дійсно людина потребує допомоги й варта її. На таку думку наводить, наприклад, випадок з німцем-робітником Бертрамі, якого після лікування надіслали до поліції, щоб вона відправила його на батьківщину. Поліція ж прислала його назад, з допискою, що він нібито знов захворів. Добачивши в цьому вчинкові, «что полиция более потому прислала его обратно в дом лишенных ума (Бертрамі лікувалася від психічної хвороби), что не имеет средств пристроить его, Бертрами, куда-либо для пропитания и по зимнему времени находит неудобным отправление Бертрами на родину», але не маючи права особисто розв'язати це питання й допомогти бідолашному німцеві, Котляревський і прохає «приказ общественного призрения» залишити Бертрамі в «богоугодных заведениях» до весни: «может быть сие послужит в пользу его здоровью и доставит ему между тем безбедное содержание». Що це дійсно була оборона й допомога робітникові, підкреслюється тим, що піклувальник поступається і інтересами «богоугодных заведений», приймає людину не хвору й бідака, який і лікувався тут даремно, а це Котляревському, певно, важко було робити, бо ж він мусив пильнувати інтересу установи — це по-перше, а по-друге, бачачи опшуканство поліції, Котляревський не тільки не відповідає їй гостро, як це він майже завжди робив у таких випадках, а йде їй назустріч, бо інтереси поліції в даному разі випадково збіглися з поглядами піклувальника та з його розумінням своїх обов'язків щодо знедолених.

Одначе піклувальник Котляревський боронив не всіх, хто звертався до нього чи потребував допомоги, а тільки тих, хто, на його думку, був гідний цього. Тут він має певний критерій, що найяскравіше відбився в досить сміливому, як на той час, проханні до приказу за повного

бідняка «богоугодных заведений» Брітальова, щоб його було призначено на помічника економа, «...потому, что [он] испытанной честности, благонаравен и хорошего поведения»; це ми спостерігаємо в заступництві за Зінов'єва: «В пьянстве, ссорах и драках нигде замешан не был... в добropорядочной жизни, в хорошем содержании семьи и в нездоровом поведении ссылается на всех жителей Староверовки». Але з такими людьми, що розминалися із зазначеними етичними приписами, в піклувальника Котляревського й поводження було інше. [...]

Одна чернетка без зазначення дати, знайдена серед паперів пізнішого часу, доводить це дуже виразно (подаємо її в цілому). «Объявить богодельным мужчинам и женщинам и всем обоего пола бродягам, что по предписанию Полт[авского] приказа обществ[енного] призрения бывшая до сего в числе богодельных Дарья Аверченкова за непорядочную жизнь, за то, что в общежитии вздорлива, сварлива, склонна к воровству и пьянству, за самовольную многократную отлучку из богодельни, за то, что без позволения таскалась по шинкам, пропила казенные вещи: головной платок из тонкого холста, пестровую юпку, пару нитяных чулок и пару башмаков, как не заслуживающую ни призрения, ни о ней попечения и недостойную по своему соблазнительному поведению быть в числе богодельных и отсылается в полтавскую городскую полицию». [...]

У стосунках Котляревського до службовців спостерігаємо чемність та повагу, як от до головного лікаря Матвеева, колишнього кріпака кн. Рєпніна, та до протоієрея Петра Мазанова. До першого піклувальник ставився з надзвичайним довір'ям і доручав йому під час своєї довготермінової відсутності керувати «богоугодными заведениями» та провадити всі грошові справи; другого ж (священника) навіть до нагороди представив за те, що він «оказывает по обязанности своей отличное усердие, ревность и неутомимость... сверх того, — пише далі, — при похвальном поведении, соединенном с смирением и кротостью, приличными иерейскому сану, все что по должности его относится к больным и всем живущим в заведении, неленносно с бескорытием и в опасных теперь случаях с самоотвержением выполняет в точности». В цих словах Котляревський виявляє свій погляд на ідеального урядовця, що точно, «неленносно и с бескорытием», як

і сам Котляревський (посада піклувальника була неплатна), виконує свої обов'язки.

З другого боку, спостерігаємо і стосунки, так би мовити, «начальственні». Ось Котляревський дає накази доглядачам; доручаючи, наприклад, доглядачеві шпиталю для породіль Сущинському доглядати і інших відділів «богоугодных заведений», Котляревський пише: «ожидая от Вас ревностного и усердного смотра за больными, чтобы им лекарства и пища доходили в свое время и надлежащей доброты, также чтобы постель и белье были чистые и переменяемы в свое время, т. е. каждую субботу» і т. д. Хто таких наказів і розпоряджень не виконував, проти того вживалося певних заходів, що набирали інколи дуже гострої форми. В рапорті про доглядача Сутковського Котляревський пише ось що: «Оставляя подробнейшее описание Сутковского нерадения, беспечности и во многих случаях своевольных поступков, заключаю тем... что с смотрителем Сутковским более служить не могу». Таке начальникування, а може, до деякої міри бажання додержуватися «табели о рангах», доводило інколи й до кумедних випадків. Так, наприклад, Котляревський повернув назад, не виконавши листа, присланого із «богоугодных заведений» в дім для виховання дітей бідних дворян, доглядачем якого [дому] він тоді був, через те тільки, що листа цього підписав був не піклувальник тодішній, а доглядач. Резолюція на ньому така: «Смотритель Сутковский, служащий при Полтавс[ком] богоугод[ном] завед[ении], не есть начальник того заведения, то сообщения за подписом его в Полтавский дом воспитания бедных не признаются приличными. Мая 5 дня 1827 года. Надзиратель майор *Котляревский*».

Роблячи так, Котляревський все-таки вбачав у додержуванні «табели о рангах» і кумедний бік. Ось як іронічно з'ясовує він губернаторові причину сварки між жінкою урядовця 14-ї класи Горшкова та жінкою фельдшера з бродяг: «Горшкова жаловалась потому только, что почитала себя оскорбленной от жены бродяги, яко жена чиновника 14-го класса, когда же обнаружилось ее, Горшковой, с Топоровой знакомство, приятельская связь и другие поступки, то Горшкова Топорову простила и примирилась с ней».

Інколи ж піклувальник любив провчити власними заходами такого урядовця, що заноситься за хмари. Гостро і

навіть образливо провадить Котляревський листування з полтавським поштмейстером, бо цей словистив, що платити гроші за лікування хворого поштаря Попатенка він не буде, бо його, мовляв, невилікувано. Через те, що цей папір надіслав поштмейстер не на ім'я піклувальника, а просто «богоугодным заведением», Котляревський не відповідає на зміст листа, а тільки нагадує, що «богоугодное заведение не есть присутственное место», а тому й листи треба, мовляв, писати на ім'я піклувальника. І одержавши тільки листа на ім'я своє, Котляревський відповідає на зміст, і також все іронізуючи з поштмейстера; відповідь ця має цілком аналогічну структуру з листом поштмейстера: в першій частині листа з'ясовується справа, друга частина починається навіть майже однаково — у поштмейстера: «Впрочем я по службе долгом представляю обратиться к вашему высокоблагородию с покорнейшей просьбой...» — у Котляревського: «Наконец по долгу службы и я обращаюсь к вашему высокоблагородию с уверением...» Котляревський іронізує тут з того, що поштмейстер зазначив, що не грає ролі, кому адресовано листи — чи установі, чи її керівникові, весь час вказуючи «почтовая ли контора и ваше высокоблагородие» і т. д. А в кінці листа в формі прохання навіть по вчає поштмейстера: «Обращаюсь так же к вашему высокоблагородию с покорнейшей просьбой всякому почтальному без разбора не верить и не полагаться на слова людей необразованных, неблагомыслящих, не стыдящихся для своих видов оклеветать других и по легкомыслию своему почитающих ни за что опорачивать заведение, без точного исследования истины не обижать на бумаге служащих при богоугодном заведении с одобрения начальства лиц, также и самого места, не имея на то достаточных причин и права».

Коли ж листуватися доводилось Котляревському з урядовцями, яких він вважав становищем чи розумом за рівних собі, то тут трапляється тільки обоюдна уципленість; посилаючи, наприклад, хворого, з п'яничок, солдата до командира внутрішнього гарнізону, щоб цей покарав солдата за пияцтво та щоб ізняв допит, хто приніс йому горілку, Котляревський пише: «Надеюсь, что Вы, jako не терпящий беспорядков, не оставите Бондарева без наказания и заставите, jako главный начальник и командир его, признаться, кто принес ему водку».

Відмовившись карати Бондарєва через його хворість і приславши його назад до «богоугодных заведений» з повідомленням, що горілку приніс йому дозорчий «богоугодных заведений», командир пише: «...Причем обнадёживаюсь совершенно, что ваше высокоблагородие, jako блюститель и установитель во вверенных Вам богоугодных завед[ениях] строжайших правил порядка не допустите впредь служителей сего заведения доставлять средства ко всяким непозволительностям и дурному поведению». А Котляревський, прохаючи прислати офіцера, щоб з'ясувати, хто ж саме з дозорчих приніс горілку, пише: «...Причем обнадёживаюсь совершенно, что ваше высокоблагородие, jako блюститель и установитель строжайших правил порядка, не допустите, чтобы подкомандные Ваши, будучи в больнице, пиянствовали и другия своевольства делали» і т. д.

Або ж ось ще така коротенька відповідь: «Что же касается до Вашей угрозы, то они между вашим высокоблагородием и мною не могут иметь места», — так пише Котляревський командирові внутрішнього гарнізону Кулябкові 2-му на запитання про те, чому не прийнято хворого рекрута в лікарню. В цьому запитанні Кулябка зазначав, що на випадок збільшення хворості у рекрута він повідомить про вчинок піклувальника вище начальство, щоб зняти з себе відповідальність.

Правда, справи ці не цілком рівнозначні: поштова контора зачепила безпосередньо інтереси «богоугодных заведений», а військово начальство тільки саму особу піклувальника; але все-таки між поводженням піклувальника з поштмейстером і командирами внутрішнього гарнізону є різниця велика. Це, може, пояснюється деякою зневажливістю Котляревського у стосунках до урядовців, що нижчі за нього становищем чи розумом і не варті поваги — не заслугують на неї своїм «непохвальным поведением», «недобропорядочной жизнью» тощо.

Що це мало неабияке значення для Котляревського, доводить нам і листування його з поліцією, якій аж надто вже бракувало цих чеснот. Правда, Котляревський не відразу переконався, що тих чеснот бракує поліції. Спочатку він робив спроби кінчати справи миром і скаржився на той чи інший негарний вчинок поліцаїв тільки їхньому безпосередньому начальству — поліцмейстеру. В одному з листів до поліцмейстера ще на початку своєї праці

в «богоугодных заведениях» він пише: «...По при всем этом не донося теперь о таком поступке чиновника полиции высшему своему начальству, прошу только оную полицию, разыскав с г-на Комаровского за семимесячное содержание и лечение служанки его Антоненковой... 70 рубл., деньги доставить ко мне... и тем исправить несправедливость Комаровского».

Коли ж піклувальник Котляревський переконався, що з поліцією миром кінчати — марна річ, бо інтереси їхні розминаються, то він користується з кожної нагоди, щоб так чи інакше їй дошкулити. Такою нагодою між іншим було й надіслання з поліції до «богоугодных заведений» під догляд 5-ти бродяг, двох служників та одного посадженого в дім поправи. Всі вони раніш були в «богоугодных заведениях» та повтікали звідти, паробили бешкету в маєтку дідича Тарновського, їх спіймали на гарячому вчинку, закинули до тюрми, і справу цю розглядалося в нижньому земському суді. Ось уривок з відповіді, коли цих «бродяг» було надіслано до «богоугодных заведений»: «Трудно сообразить, как освобождаются из-под стражи полтавского острога содержащиеся в оном служителя полт[авских] богоугодных заведений, судимые за преступление, когда дело об них не решено, удивительно также, что городская полиция таким действием открывает свое слабое понятие о цели и занятиях богоугодных заведений, ибо по своим отзывам едва не почитает богоугодное заведение отделением острога, когда преступников совершенно здоровых, коих дело еще не кончено, коим приговор неизвестен, кои за свое преступление не получили наказания или кои еще не признаны виновными, присылает в богоугод[ные] завед[ения] для надзора».

Поліція, бачивши, як ставиться до неї піклувальник, вважала його за свого ворога й прагнула всякими способами дискредитувати його, а це набирало інколи оригінального характеру. «Оная полиция без всякой надобности причиняет приказу общественного призрения беспокойство и излишнюю переписку потому только, что, не стараясь рассмотреть положения и состояния тех людей, коими желает наполнить больницу, ищет таким действием навлесть на меня неудовольствие начальства. Полиция в таких случаях поступала неосновательно, поверхностно, опрометчиво, присылала иногда в больницу для пользования здоровых, требующих в болезни пособия и

принятию в богодельные, в родильный госпиталь не брюхатых, глухих и немых говорящих, лишенных ума называла больными горячкою и, наконец, беспокоила приказ о таких людях, кои вовсе не имеют нужды в пособии, о коих, получивши удовлетворительное от приказа разрешение, не может отыскать для присылки в больницу».

Ці спроби дискредитації набувають часто-густо навіть анекдотичного характеру, і коли б не документи (кінець допіру наведеного листа, листування про хворого Ба-жуха і багато ін.), їм би трудно було вірити.

В один рівень з поліцією ставив Котляревський і суди та судових урядовців. Ставиться він до них з великим недовір'ям. Навіть у тому, що суд повернув невилікувану хвору кріпачку померлого дідича Богаєвського Фенічову з повідомленням, що гроші за її лікування платити не слід, бо ж її невилікувано, Котляревський вбачає з боку суду «сверх своих обязанностей особенное покровительство осиротевшему имению» і вважає, що в суді який завгодно присуд можна виклопотати чи за гроші, чи через знайомство, і так твердо в цьому переконаний, що самий натяк на це був для нього однією з причин, щоб шукати оборони задля нібито скривдженої від суду людини. У згадуваній попередю «Записке» про Зінов'єва піклувальник Котляревський пише губернаторові: «[Зиновьев] догадается, что волостной староверовский писарь исходатайствовал в суде нынешнее содержание в смирительном доме». Так може писати тільки людина, твердо переконана в можливості такого випадку.

Та й взагалі Котляревський вважав судових, поліцейських, волосних голів та писарів за п'яниць, хабарників тощо. Він не може позбутися такої думки навіть тоді, коли посилає на роботу надісланих у дім поправи за неправіж податків волосних голів та урядовців. Йому здається, що вони й тут примудрюються впорядити пиятику: «отпускать голов в город на работы в собственном их одеянии, под присмотр полиции, и ежели им будет выдаваться плата, то чтобы по рукам им не давали, ибо они могут пить горелку, что противно смирительного дома правилам. Августа 8-го. *Котляревский*». Таку ж саму гострість спостерігаємо подекуди й у стосунках Котляревського до панства з приводу їхніх кепських специфічних вчинків. Для прикладу візьмемо кінець листа до згадуваної вже дідички Родзяніної. Родзяніна прохала заслати її кріпач-

ку на Сибір, бо боялась її, а Котляревський, певно, щоб зробити прикрість Родзяніній, пише до неї: «...Контора просит Вас крестьянку свою Марфу Мойсеху взять к себе в деревню, в противном случае контора сия обязана будет отправить ее к Вам по пересылке через земскую полицию».

Другий приклад ще яскравіший. Лікувався сірчаними купелями дідич поручник Тарновський. За лікування обіцяв платити, але тільки обіцяв. Котляревський, побачивши тут «панську правду, на всі боки гнучу», зразу ж заборонив робити купелі, хоч добре знав, що через це можуть бути великі неприємності. Щоб так зробити, треба справді бути ворогом «панської правди».

Цілком зрозуміло, що, ставлячись так, Котляревський ніколи не йняв віри тому, що окремі представники цього панства можуть змінитися на краще. У відповідь на запитання кн. Рєпніна, чи змінив своє поведіння присланий у дім поправи поручник Прокоф'єв, Котляревський пише: «Прокоф'єв содержится в смиренном доме с 26 мая 1833 года, ведет себя трезво и смиренно, но був на свободе, не будет производить шалостей, за которые теперь содержится, за сие ручаться невозможно». Що в даному разі ми маємо діло з тим, що Котляревський не йняв віри саме панству, видно з того, що за людей інших шарів суспільства Котляревський сам заступався. За конградських фабрикантів, надісланих у дім поправи «за развратную жизнь, доколе не исправятся», Котляревський пише губернаторові: «фабриканты Игнатий и Дарья Бацкевичевы ведут себя смиренно и прилично своему положению, а преклонные их лета заслуживают уважения на освобождение их из смиренного дома».

Щодо стосунків Котляревського до вищої адміністрації, то треба сказати, що тут не можна говорити про гострість: коли б її допустився Котляревський, то не був би він і на місці піклувальника. А щодо таких людей, як, наприклад, кн. Рєпнін, то Котляревський хоча б і мав змогу гостро виступати, то однаково він цього не робив би, бо надто вже вдача й погляди Рєпніна збігалися з удачею та поглядами Котляревського. Рєпнін, як пише Ланкевич, був «высокогуманный и благонамеренный администратор. Он любил свой край, заботился о благосостоянии всего населения, охранял интересы крепостных и энергично отстаивал уцелевшие еще права казаков, чем на-

влек на себя подозрение в сепаратизме». І дійсно, Котляревський дуже дорожив гарними стосунками з Рєпніним і боявся їх втратити. Про це свідчить навіть той уривок із спростування скарги поручника Тарновського, що він подавав Рєпніну, про заборону робити йому сірчани купелі.

«Долгом поставляю уверить ваше сиятельство и честью моею и тою уверенностью Вашею, каковою имею счастье до сего пользоваться, как в истине объяснения, так и в том, что в промежуток непринимания большим Тарновским серных ванн никакого вреда для своего здоровья или умножения болезни не претерпел». Але боячись втратити «доверенность, каковою до сего пользовался», піклувальник все ж не зраджує своїх поглядів, а щоб виправдати себе за свій гострий вчинок, він не перекручує факти, а на самому початку свого пояснення вказує дійсну причину, чому припинено було виготовлення купелів: «...Приказал приостановить приготовление ванн первое, как для того, чтобы побудить помещика Тарновского заплатить по договору деньги», і тільки далі пише, «второе и потому, что нужно было починить железные трубы, выходящие на двор».

Що ж до цивільного губернатора та віце-губернатора, то Котляревський їхньою прихильністю, мабуть, не так-то вже й дорожив. Спростовуючи скаргу 4-х солдатів, що вони подали цивільному губернаторові Могилевському на погані харчі, Котляревський тримається тону трохи вже іншого. Піклувальник прямо зазначає, що скаргу подано із «злости за удержание их от пьянства и других непозволительных в больнице поступков, как-то от курения трубок, картежной игры и своевольных поступков, свойственных людям развратного поведения, что доказывает самый род болезни их» (венерична), і далі спокійно фактами спростовує скаргу.

В деяких випадках тон листів Котляревського набуває навіть незалежності. Ось одна його відповідь на запитання цивільного губернатора: «...От зеньковского лжяного суда 52 человека казаков за неплатеж подушных денег во вверенное мне заведение не присланы, да ежели и присланы были, то я не могу их принять, ибо в здешнем заведении рабочий дом не открыт». Або ось папір до «приказа общественного призрения» з приводу розпорядження віце-губернатора: «Поелику же г-н вице-губерна-

тор упоминает только о воле матери, чтобы сына ее содержать в смиренном доме через два года, а об обеспечении содержания ничего не говорит... ежели за год вперед на содержание его не будут присланы и деньги... принять в смиренный дом не могу».

Таким чином із цих архівних матеріалів виразно видно щиро прихильність Котляревського до знедоленого люду і справжнє бажання його та заходи, щоб допомогти тому людові. Ці ж такі матеріали свідчать і про велику ймовірність піклувальника Котляревського до слів цих знедолених людей: він на підставі самої словесної скарги без інших будь-яких доказів з боку Тимошенкової, Зінов'єва та ін. заступається за них. А те, що кріпаки шукали заступництва саме в Котляревського, свідчить і про те, що він з ними поводився просто та щиро. [...]

Неймовірність та ворожість Котляревського до поліції та до судів, негативне ставлення до начальства також не викликають жодних сумнівів, коли ми студіюємо згаданий архівний матеріал.

Яскраво відбивається в матеріалах і те, як вороже ставився Котляревський до негарних вчинків панства, а подекуди й не йняв віри тому, що можна змінити їхнє поводження. Виразно видно й ставлення Котляревського до губернаторів. Тільки в стосунках із урядовцями, до яких Котляревський і сам належав, не зовсім виразний. Але, звичайно, такий поділ стосунків Котляревського до людей більш-менш штучний; найскорше він у цих стосунках, судячи з архіву «богоугодных заведений», керувався вадами та чеснотами людської вдачі взагалі. Приналежність людини до того чи іншого кола суспільства мала, певна річ, деяку вагу, бо піклувальник Котляревський все ж добачав в одному шарі людності вад чи чеснот більше, в другому менше. Про це аж надто яскраво доводить те, як він ставився до знедолених, як багато йняв їм віри.

Як ставилося до Котляревського громадянство тодішнє, простежити в архівних матеріалах важкенько: специфічність канцелярщини мало дає притоки судити про це. Проте деякі висновки та цікаві спостереження можна й тут зробити.

Перш за все впадає в око та віра у поневоленних до Котляревського як до заступника їхнього й оборонця. Тимошенкова, що пройшла всі етапи поліцейського поневи-

ряння, з надзвичайним довір'ям скаржиться піклувальникові на це поневір'яння і, певно, вірить в силу його заступництва — інакше б не скаржилась, спробувавши на власній шкурі силу поліції. Антоненкова робить те саме, викриваючи наклеп про себе, що його вчинив поліцейський урядовець. Всі ці кріпаки не тільки вірили в силу заступництва Котляревського, не тільки знали й бачили його просте й щире ставлення до них, а й добре знали, як повести себе, що сказати, як висвітлити свою справу, щоб досягти його заступництва. Тут бралось на увагу, очевидно, добре відомі їм слабкі струни Котляревського вдачі, тобто: «добропорядочная жизнь», «незазорность поведения», чесність, те, що він не йняв віри судам, тощо. Як приклад, що стверджує допіру сказане, може бути справа Зінов'єва, що саме таким себе й виставив перед піклувальником Котляревським, щоб тільки добитись його заступництва. Що Зінов'єв тільки імітував свої чесноти, що він підроблювався відповідно до поглядів піклувальника, видно з відповіді губернаторової, де з'ясовано присуд (за підпал та «за пьянство, ссоры и драки») як цілком справедливий, бо базується він на певних свідченнях.

Все це доводить, що щире й прихильне Котляревського ставлення до поневоленого шару людності та негативний погляд його на деякі установи були добре відомі цим поневоленим. Як ставився до Котляревського елемент, «склонный к злодеяниям», сказати з певністю трудно. Але можна думати, що, не дивлячись на суворе поводження піклувальника, цей елемент особливо не ненавидів, а може, навіть і шанував Котляревського.

Перелічуючи «злодеяния» згаданого вже тут Онистратенка, Котляревський пише: «...Больные в арестантской палате, где Онистратенко был палатным надзирателем, объявили мне, что он им открыл свои замыслы обворовать больничного врача, а смотрителя Сутковского убить или по крайней мере прибить». Як бачимо, тут і згадки немає про намір Онистратенка помститися на Котляревському, а він же давав накази карати цього Онистратенка. Коли б Онистратенко говорив про такий свій замір, то Котляревському б сказали, і він, можна думати, написав би про це в згаданому своєму листі. А коли цього нема, то виходить, що й заміру не було. Отже, можна гадати, що такі типи, як Онистратенко та йому подібні, ставилися до піклувальника добре. На таку думку наводять

ще й такі рядки, що характеризують доглядача Сутковського: «...больные и служителя столько уверены в его неподвижности и лени, что от обеда и до вечера почти за одно, в заведении ли Сутковский или за сто верст живет, потому что в сии часы никогда не видели его добровольно наведывавшегося в палаты и другие отделения для обозрения, все ли в порядке. Неспособность смотрителя Сутковского к отвращению беспорядков или умышленное послабление оных доказывается из того, что перед его глазами служителя шинкуют, что ему известны все корчемствующие, но прекратить сего зла не может или не хочет». Здавалося б, що Сутковський такою поведінкою своєю зміг би зазнати прихильності від Онистратенка, а тим часом виходить навпаки: Сутковського, який дивився на всі переступи Онистратенка крізь пальці, він збирається вбити, а про Котляревського, що карав за ці провини Онистратенка,— він і не згадує. Що ж до стосунків урядовців до Котляревського, то тут з боку поступового елемента, з боку урядовців, що знали його твори, спостерігаємо велику повагу. Відомий Григорій Полетика, що за часів піклувальництва Котляревського в Полтаві був піклувальником роменських «богоугодных заведений», між іншим пише таке: «с Вами, милостивый государь, как с известным мною литератором, весьма совестно мне переписываться о вещах самых мелочных, но по несчастью принуждает меня к тому необходимость» і т. д. Інші дивилися на Котляревського як на звичайного, такого ж самого урядовця, як і вони, й відповідно до цього й поводитися з ним. Про це свідчить і листування з командиром полтавської внутрішньої залоги (два листа з цього циклу ми подали вже), і оте листування з поштмейстером, де в повчанні на адресу поштмейстера бринить, мабуть, ще й образа з боку Котляревського за неповагу до нього як до відомої людини й доброго адміністратора.

У цих стосунках урядовців до Котляревського цікаво ще відзначити, що «приказ обществ[енного] призрения», який між іншим ставився до особи Котляревського з повагою й навіть до відзнаки його представляв, все-таки в ділових справах не завжди йшов назустріч. Це особливо яскраво відбилосся в листуванні з приводу суперечок Котляревського з поліцією. Так, наприклад, приказ відмовив піклувальникові правити гроші за лікування служниці «частного пристава» Комаровського, тому що, хоч вона

і служниця, але все-таки «сирота безродная». У Котляревського на це погляд був приблизно такий: коли користується працею здорової людини, то мусиш платити їй за лікування, коли вона захворіє. Це відчував, певне, й сам Комаровський, коли не вказав, що Антоненкова його служниця, а написав тільки, що вона «неимеющая родства и пристанища», бо такі люди лікувалися даремне. Не відчував тільки цього приказ.

Другий випадок — про ширшу справу, що вирішити її відмовилось губернське правління й передало на розгляд приказу, а цей вирішив її на два боки — так, щоб не образити дуже ні Котляревського, ні поліції. Це з приводу скарги поліції на піклувальника за те, що він відмовився прийняти під догляд утікачів з бродяг, що про них було заведено судову справу, та за ту згадану вже тут гостру відповідь, що її написав Котляревський поліції. «Приказ обществ[енного] призрения» вирішив цю справу так: піклувальник має право не робити того, що до його обов'язків не належить, але все-таки до поліції відправити тільки двох служників, а бродяг залишити в «богоугодных заведениях» «на том же положении, как прежде там находились».

Така відповідь і вирішення в такий спосіб спірних питань свідчать тільки про формальне ставлення до Котляревського, яке фактично зводилось здебільшого до того, «аби лихо тихо».

Таке ставлення до себе Котляревський добре розумів; це видно з того, що коли він хотів чого досягти, то минав своє безпосереднє начальство — приказ і звертався просто до губернатора або на письмі, як от, наприклад, «Записка о жителе села Староверовки однодворце Зиновьеве», або персонально. Останнє видно й з помітки його на наказі цивільного губернатора випустити згаданих уже Бацикевичевих. Там він пише: «По словесному предварительному приказу его превосходительства упомянутые в сем повелении фабриканты Бацикевичевы выпущены ноября 20-го дня» (фактично раніш на 2 дні від дати приказу). Губернатори ж ставились прихильно до Котляревського та до його заходів. Про це свідчать численні заступництва Котляревського та їх позитивне здебільшого розв'язання. Такою прихильністю надто визначався кн. Рєпнін, заходами якого поета й призначено, власне, на посаду піклувальника «богоугодных заведе-

ний», а посада ця вважалася за дуже почесну. Клопотатися Респіну про це довелося аж перед Міністерством внутрішніх справ. Ось уривок з наказу, що видав Респін, одержавши згоду на призначення Котляревського: «Г-н управляючий Министерством внутренних дел от 24-го числа августа за ном. 1213 известил меня о согласии своем на определении попечителем полтавских богоугодных заведений сего приказа состоящего надзирателем при Полтавском доме воспитания майора Котляревского, с установлением его при настоящей должности и с производством ему ныне получаемого по должности надзирателя жалованья».

На стосунках до Котляревського дідичів за браком відповідного матеріалу не спиняємось, як не розглядаємо й стосунків поліцейських урядовців: погляд їх на Котляревського, як на свого ворога, досить ясний з того, що тут уже було викладено.

Оце й усе, що можна було розшукати за такого стану архіву, в якому він перебуває нині. Це не багато, але для характеристики стосунків громадянства до Котляревського дає чимало. По-перше, матеріал указує нам, що поневолений шар людності добре розумів, як ставиться до нього Котляревський, і, розуміючи це, віддячував йому своєю прихильністю. По-друге, змальовує нам, що друга частина громадянства в більшості своїй не цінила Котляревського й не дуже шанувала його, а поліція, до якої він ставився виразно негативно, навіть за ворога свого мала. Знаходив поет таких людей, що йому співчували, тільки серед більш освіченого, більш гуманного громадянства, як от Полетика, губернатори тощо.

Все це наводить на таку думку: Котляревський жив інтересами двох шарів людності: поневолених, за яких заступався й болів та жалі яких приймав близько до серця, та більш освічених, більш гуманних окремих осіб, у яких шукав заступництва та в розумовому житті почував себе як серед своїх. Про останнє свідчить і участь Котляревського в біблійному товаристві та масонській ложі і зв'язок через неї з декабристами. Поведінка його з іншими колами суспільства тільки підкреслює цей здогад.

Що ж нового дає нам ця сторінка буденного життя Котляревського? І чи дає вона що взагалі?

Щоб розв'язати це питання, треба пригадати, що демократизм молодших років письменника визнає більшість критиків. Особливо яскраво доводять вони це цитуванням центральних місць з «Енеїди» — пекла та раю. І от, коли порівняти молодшого Котляревського із старішим, то мимоволі впадає в око надзвичайна аналогічність його поглядів. Немовби поет зарані мав на увазі свою майбутню громадську діяльність і зарані схематично накреслив її план. Мимоволі згадуєш, читаючи «Енеїду», і заступництво піклувальника Котляревського за поневолених, і причини цього заступництва встають перед духовними очима: всі оті Прокоф'єви, Родзяніни, Сутковські, Тарновські тощо. Вражає, що навіть те, що він не йняв віри панству, там також мало місце — «не квапляться на це вони», щоб потрапити до раю або в житті позитивними вчинками поваги заслужити. І навіть підхід той самий: всіх злодіїв, хабарників, мотюг і т. д. посаджено в пекло, поневолених, правдивих і т. д. — в рай.

Правда, в старших роках життя Котляревського є те, що в творах його яскраво не відбилось. Це хоча б надто велика піклувальникова гострість до «склонных к злодеянию» або оте переборщування в листуванні з поштмейстером.

Але, даючи небагато нового до характеристики буденного життя нашого славетного письменника, ця архівна сторінка все ж може бути цікавою для нас. Ця сторінка свідчить, що Котляревський і наостанку свого життя мав багато гарних почувань, громадських зобов'язань та поглядів, що були властиві йому за молодих літ, в часи, коли творив він безсмертну поему.

Цікава ця сторінка ще й тим, що допоможе критиці якнайгрунтовніше висвітлити та встановити погляди на соціальний бік творів письменника, а тим самим краще уgruntується й один із етапів переходової доби в розвитку нашої громадської думки.

Цей дует, я сказав би, виник випадково, але в цій випадковості виявилась спільність наших устремлінь. На одному з дружніх вечорів у Москві, де гість наш невимушено почував себе в колі товаришів по мистецтву, я сидів за роялем і наспівував пісню «Сонце пизенько». Очевидно, чарівність народної музики полонила й Поля Робсона¹, який стояв біля рояля. Я почув раптом, що він підспівує мені. М'яко й широко зазвучав його теплий, виразний голос.

Навколо всі замовкли, і через декілька хвилин наш дует в терцію звучав уже цілком професійно. Поль Робсон співав по-українськи, і я дивувався тій легкості, тій невимушеності, з якою він майже раптово вхопив характер в поезії народу, який віддалений від його батьківщини на тисячі кілометрів.

Як справжній народний співець, він з особливою чутливістю сприймає музику, народжену народом, яка виражає почуття простих трудових людей, де б вони не жили — на Міссісіпі чи на Дніпрі.

1951

«Наталка Полтавка» — одна з багатьох п'єс, в якій я беру участь на протязі 60-ти років свого артистичного життя. Всі чоловічі ролі зіграв багато разів, а за останні роки, крім возного, нікого не граю. Про цей твір, що мав величезне значення для розвитку українського драматичного мистецтва, можна судити по тому величезному художньому успіху, який супроводить кожную виставу не тільки на Україні, а далеко поза її межами. Мені доводилось виступати на Кавказі (1893—1900), в Сибіру (1895—1898), на Далекому Сході (1899—1900) — і всюди в успіх, і не тільки з матеріального боку, а, головне, з художнього боку. Пам'ятаю, як в Єнісейську [зима 1895 р.] вистава обернулася у велике урочисте свято. Кожного виконавця переповнений театр зустрічав гучними оплесками й квітами, а Наталка — артистка Іваненко — одержала вінок, в якому було вплетено триста карбованців. В Ростові (літо 1908 р.) під час гастролей фундатора українського театру, геніального артиста М. Л. Кропивницького, при появі його на коні, весь театр, який вміщав до двох тисяч чоловік, підвівся з своїх місць і, стоячи, вислухав першу пісню виборного, після чого його було засипано квітами. Я міг би подати багато фактів, які можуть свідчити, що ця п'єса, крім своєї сценічної цінності, має ще ту особливість, що всі видатні актори радянського театру, беручи в ній участь, з великою увагою й пошаною ставляться до кожної ролі, яку вони виконують.

За весь час моєї театральної діяльності не було жодного разу відміни цієї вистави. Бувало, в касі грошей тільки на те вистачить, щоб покрити вечорові витрати, акторам не лишалося жодного карбованця, а все-таки виставу грали. В Уральську (зима 1927 року) в день вистави була така завірюха, що збивала з ніг кожного, хто виходив з хати. Не рахуючись з тим, що збір був 83 крб., вистава почалась в призначений час. Успіх був остільки

значним, що через кілька днів п'єса пройшла два рази при переповненому театрі. В минулі часи багато російських театрів, як тільки був «прогар» і не вистачало грошей на переїзд, обов'язково обертались до постанови «кормилиці», і «Наталка Полтавка», як і завжди, «вивозила» з скрутного становища.

З усіх Наталок, яких я бачив і з якими брав участь у грі, тільки дві залишили слід в моїй пам'яті. Це Марія Карпівна Садовська (Барілотті) й Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут. Виконання цієї відповідальної ролі славетними артистками було настільки високоталановите як з боку вокального, так і драматургічного, що цілком буде справедливо, коли на скрижалях історії українського театру їх імена будуть відзначені золотими літерами.

1952

І. О. Мар'яненко

З КНИГИ «МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ»

Постави «Наталка Полтавка» у М. Л. Кропивницького не вражала ні своїм декоративним оформленням, що було досить примітивним за ремарками автора, ні костюмами, теж досить простими.

Музика була традиційна, невідомого походження, частково скомпонувана з народних пісень та з куплетів Сковороди. Пізніше до «Наталки Полтавки» написав прекрасну музику М. В. Лисенко. Але театри нею цілком не користувалися з таких причин: по-перше, для виконання всієї музики був потрібний збільшений і кращий оркестр та актори з хорошими вокальними голосами, тоді як виконавці возного, Терпилихи, Миколи здебільшого не мали відповідних голосів; по-друге, за музику М. В. Лисенка треба було щораз платити потрібний авторський гонорар як за оперу, а цей накладний видаток лягав тягарем на і без того западто скромний бюджет театру.

Відмінність і складність постанови «Наталки Полтавки» в тому, що в ній, як і в деяких інших п'єсах українського репертуару, прозовий діалог у кульмінаційних місцях чергується із співом — найскладнішою й найдовершенішою формою усної поетично-образної народної творчості, що є виявом найглибших людських почуттів. У розкритті характерів у цій постанові Кропивницький добивався щиро народного звучання, органічності і надавав великого значення поєднанню розмовного тексту з вокалом.

Сам Марко Лукич грав у «Наталці Полтавці» виборного Макогоненка. Від першої появи на сцені і до кінця вистави Макогоненко-Кропивницький домінував над усіма виконавцями. Зовні він виглядав так: рудувате волосся, підстрижене височенько в кружок, такі ж самі вуса з підвусниками, здорове засмагле обличчя без жодних наклеюк; одяг — сива смушева шапка, коричнева сукняна чумарка, підперезана темно-зеленим поясом, сині шарова-

ри і прості чоботи; в руці — ціпок, за пазухою — кисет із тютюном, кресалом та люлькою.

Це типовий український заможний селянин, що вибився в дрібного сільського урядовця; він розумний, з хитринкою, яка час від часу іскриться в його прикритих повіками очах. Але свою хитрість і лукавство він приховує під машкарою добродушності, щиросердечності й простакуватості, з кожним уміє поводитись по-інакшому й вийти сухим із води. Тримається невимушено, поважно.

Вокальті сцени в М. Л. Кропивницького, як-от перша поява його з гучною піснею «Дід рудий, баба руда», в якій він ніс значливість особи пана виборного, або сцена з жартівливою піснею «Ой під вишнею», яку він ніби розповідав цілком серйозно, завжди зустрічались громом оплесків.

В пісню «Ой доле людська», крім міркувань про міцність долі, Марко Лукич вкладав зміст поважної місії свата, взятої на себе виборним, за яку пан возний, як за велику послугу, має бути йому вельми вдячний. Цю пісню співав він широко, на повні груди, з великим почуттям.

У цій постанові була одна трудність, навіть небезпека: у драматичну криву Наталчиних переживань вплітався характерно-комедійний елемент — роль виборного. Потрібен був надзвичайний такт і почуття міри у виконанні її, щоб не пошкодити естетичному сприйняттю благородної народноліричної п'єси, наскрізь пройнятої почуттями чистоти, людяності. Такий такт і почуття міри характеризували гру М. Л. Кропивницького в цій ролі.

Роль Наталки трактувалась М. Л. Кропивницьким як високий класичний зразок розумної, вольової, чесною і правдивою української сільської дівчини. Такий образ створила свого часу М. К. Заньковецька, так грали цю роль О. П. Ротмірова, Є. П. Зарицька, а в театрі М. К. Садовського — О. Д. Петляш-Садовська та М. І. Литвиненко.

Трохи згодом, здається, в «Літературно-науковому віснику», з'явилась велика стаття з приводу традиційного трактування ролі возного як старого, негативного крючкотвора. Це трактування автор статті вважав неправильним, бо воно принижує образ Наталки. Нема нічого дивного, твердив він, що молода дівчина відмовляє старому, непривабливому женихові. Нехай вона робить опір возному — ще молодому, статечному, чиновному й багато-

му; тоді дане Петрові слово ніколи не розлучатись набере великої ваги.

Під впливом цієї статті М. К. Садовський забрав роль возного у старого, характерно-комедійного актора Ф. В. Левицького і передав роль молодому виконавцеві. Правда, специфічна канцелярська мова була трохи штучною в устах молодого возного, але сама вистава від цього художньо тільки виграла.

М. К. Садовський, граючи роль виборного, не вживав нічого нового в її трактуванні. Він грав так само щиро, невимушено, правдиво, але йому бракувало широти голосового звучання Кропивницького.

П. К. Саксаганський вніс у роль виборного деяку відмінність. Одштовхуючись од Миколиної характеристики — «хитрий, і на всі боки так мотається, і де не посій — там і вродиться», — Панас Карпович поведився на сцені жвавіше; хитрість у нього не приховувалась, як у Кропивницького та Садовського, а яскравіше виявлялась у взаєминах з партнерами, хоч він робив це дуже тонко й переконливо. Цікава ще одна деталь: Панас Карпович входив на сцену повільно, волочачи палицю за спиною і наспівуючи собі під ніс пісню «Дід рудий» на якомусь монотоні. Цю пісню М. В. Лисенко написав, очевидно, на підставі слів самого виборного: «Та це, добродію, не лісня, а нісенітниця. Я іноді співаю, що мені в голову влізе».

Возного грав також І. К. Карпенко-Карий. Він робив його поважною, статечною, літньою людиною, дуже легко, природно й переконливо подаючи текст своєрідною канцелярською мовою. У діалогах з кмітливим, проворним і винахідливим виборним — Саксаганським це звучало цікавим контрастом.

Я грав Миколу, прагнучи показати його розумним, мужнім і разом з тим теплим, повним оптимізму та гумору сільським хлопцем, з великим почуттям дружби й товариства. Всі зусилля його скеровані на те, щоб допомогти Петрові й Наталці порозумітись та одружитись. Лінія товариства, людяності в п'єсі найяскравіше проведена через роль Миколи. Це була одна з моїх улюблених ролей. Я творчо кунався в ній після штампованих ролей любовників у старому українському репертуарі. Я вкладав у неї теплоту, щирість і темперамент, на які тільки був здатний у 28 років.

1953

12*

В. Р. Іваницька

МАКСИМ ІВАНИЦЬКИЙ

(Уривки із спогадів)

...Платня молодим акторам була невелика, тому Іван Петрович підшукав для свого підопічного¹ додаткову службу в одній із підвідомчих установ Полтави. Він написав листа батькові Максима, по-батьківському допомагав юнакові порадами, турбувався про нього.

Довідавшись, що Максим пише вірші, І. П. Котляревський відредагував їх і видав збірник під назвою «Мої думи». [...]

Максим одружився, допомагав батькові по господарству. Нишком писав. Мріяв про театр, про труд письменника. І. П. Котляревського не хотів турбувати. Боявся, щоб не було йому неприємностей.

Але письменник не забув про нього. Очевидно, незадовго до закінчення терміну висилки Максим одержав від Івана Петровича листа. В ньому були слова, які глибоко схвилювали Максима: «...стежка до моєї хати ніколи не заросте для Михайла Чупруна».

Лист І. П. Котляревського зберігався в архіві мого діда Миколи Маркеловича Іваницького, який жив у с. Пальчики, Конотопського повіту. Я читала його у 1923 році. Він був написаний на півсторінки блакитно-сірого паперу, тон короткого листа був по-людськи теплий і ніжний. [...]

Восени 1872 року після того, як Степняк-Кравчинський² убив Мезинцева, всіх неблагонадійних, в тому числі й Кибальчича³, нещодавно випущеного з в'язниці, виселили з Петербурга.

Микола Кибальчич був дома тижнів зо два. Декілька днів жив в учителя в с. Ріпки М. М. Іваницького. Він сказав йому, що нерозривно зв'язаний з партією «Земля й воля», що мусить тепер негайно повертатися у Петербург, де буде жити на нелегальному положенні, і з метою конспірації вирішив прибрати ім'я Максима Анд-

рійовича Іваницького. Одначе Кибальчича турбувало те, що в разі провалу його рідних можуть переслідувати. М. Іваницький порадив замінити по батькові, щоб збити жандармів з пантелику.

На стіні висів портрет І. П. Котляревського, колись подарований Максиму кріпосним художником князя Гагаріна. Кибальчич довго й уважно розглядав цей портрет, милуючись майстерним зображенням поета. Згадав Максима, його розповіді про офіцера-декабриста, про Котляревського, якого той називав батьком, і т. д. «Що ж,— сказав Кибальчич,— Котляревський для нього був рідніший, ніж батько. виправимо помилку: хай тепер Максим продовжує жити з по батькові Петрович». М. Іваницький запропонував величати Григоровичем в честь Шевченка. «Ні,— заперечив Кибальчич,— це ім'я більше підходить. Змінювати не буду».

Восени 1879 року в Одесі по Катерининській вулиці, в будинку № 67, поселився молодий колезький асесор Максим Петрович Іваницький з «дружиною» Єлизаветою. Це були Микола Кибальчич та Віра Фігнер⁴.

1961

М. І. Литвиненко-Вольгемут

ІЗ СПОГАДІВ

Вперше в житті я брала участь в аматорському спектаклі «Наталка Полтавка» в Києві у 1911 році. Співала з великим задоволенням, грала з душевним тремтінням. Звичайно, режисура тоді була примітивна: просто нас розвели чи розставили по місцях — і все.

У 1912 році я закінчила Київське імператорське музичне училище по класу вокалу.

Мене запрошували в Москву в оперу Зиміна. Але відомий на той час регент хору й диригент О. Кошиць запропонував мені, українці, піти в український народний театр Миколи Карповича Садовського.

Я порадилася з моїм професором і вирішила піти туди спершу на проби. В театрі на сцені сидів М. К. Садовський та артисти театру. Микола Карпович запитав:

— Що можете заспівати під оркестр, яким диригує наш шановний Олександр Антонович Кошиць?

— Я можу проспівати дві пісні Наталки Полтавки, дві пісні Оксани з «Запорожця за Дунаєм», — несміливо відповіла великому артистові.

Я проспівала «Віють вітри, віють буйні» і «Чого вода каламутна». Садовський послухав, а потім покликав до себе, взяв за руки й сказав:

— Така мала, а такої великий і прекрасний голос маєш.

Він запропонував мені працювати в його театрі. Я не могла не прийняти його пропозиції, бо робота в театрі, та ще в такому, яким керував Микола Карпович, була бажанням багатьох молодих акторів.

Коли була репетиція «Наталки Полтавки», всі вказівки й поради Миколи Карповича були для мене новими, надзвичайно цікавими й повчальними. Співала й грала мою улюблену й до тепер Наталку з величезною насолодою, бо бачила, що весь час за мною стежить пильне око чудесного режисера й ще кращого актора Садовського.

Пригадую — чи то в кінці 1912, чи на початку 1913 років, — була якась ювілейна дата І. П. Котляревського. На ювілейний спектакль до Полтави виїхали Микола Карпович Садовський, нині покійний народний артист СРСР Іван Мар'яненко та я. Вистава була урочистою, приймали нас чудово, викликали кілька разів на біс. Я, безумовно, внутрішньо хвилювалася, бо мені, молодій артистці, довелося брати участь в таких торжествах уперше та ще з такими славетними артистами. Це була любима й незабутня вистава!

Я часто співала з Панасом Карповичем Саксаганським. Пригадую, що в його 75-річчя від дня народження була поставлена «Наталка Полтавка», в якій партію виборного співав Панас Карпович, Петра — Іван Семенович Козловський, я — Наталку.

Завжди, коли йшов цей спектакль, я з душевним хвилюванням йшла в театр і почувала себе юною, чистою, навіть гордою, як моя улюблена героїня — Наталка Котляревського.

В кіно я озвучувала «Наталку Полтавку» і надзвичайно рада, що ці сердечні, душевні пісні Наталки увійшли в золотий фонд звукозапису.

Багато, сотні разів доводилося мені співати, створювати милий образ простої дівчини Наталки з Полтави.

1963

ДОСЛІДЖЕННЯ

М. І. Костомаров

ІЗ СТАТТІ «ОБЗОР СОЧИНЕНИЙ, ПИСАННЫХ
НА МАЛОРОССИЙСКОМ ЯЗЫКЕ»

Мова, яку звичайно називають малоросійською і якою розмовляють у південно-західних губерніях Росії і в Галицькому королівстві, не є наріччя мови російської, що утворилося останнім часом; вона існувала здавна і тепер існує як наріччя слов'янського кореня, що займає своєю граматичною і лексичною будовою середину між східними і західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне і здатне до розвитку літературної освіченості. [...]

Багато хто з сучасних рецензентів називають це прагнення писати по-малоросійському незрозумілою примхою, але думають безпідставно: воно є потребою часу, бо виходить з того начала, яке оживляє сучасне суспільство. [...]

Але малоросійські твори з'явилися набагато раніше, ніж видання пісень. Уже в 1808 р. було друге видання «Енеїди», перелицьованої на малоросійську мову І. Котляревським. Він перший почав писати по-малоросійському*.

Під час занепаду класицизму і вторгнення в європейські літератури романтичних ідей смак суспільства псувався і набрав дуже дивного напрямку: не сміли розстатися з вірою в заповітні забобони, не сміли прийняти форми нового гатунку, які здавалися ще дикими, сміялися з одного й другого; результатом такої нерішучості був особливий вид творів — пародії. Письменник брав предмети класичні, убирав їх в романтичний одяг і таким невмирущим убранням потішав публіку. Багато які з невмирущих творів старовини скупшували гіркої чаші пародіювання, серед них була і «Енеїда» Вергілія. Перелицьованих «Енеїд» скрізь було досить. І до нас, на

* Хто писав до нього і що написано, це поки що лишається нев'яженим питанням. (Прим. М. Костомарова).

святу Русь, забрів цей напрямок, забрів так, як звичайно й інші ідеї заходили до нас. У нас почали писати пародії — чи не бажаєте прочитати Осипова? Але Котляревський насмішив краще.

Розумна, кмітлива людина зразу відгадала, чим можна розважити публіку, котра, якщо не вдовольнилась класицизмом, то, у крайньому разі, куняла за товстими піімами в дванадцяти піснях і драмами з трьома єдностями. Котляревський узяв «Енеїду» для пародії і обрав для неї таку форму, яка й справді могла задовольнити бажання потішитися над книгою. Що може бути краще? Малоросійська мова — найромантичніша форма. «Енеїда» — найкласичніший зміст. Ось і з'явилася «Енеїда» в малоросійській одежі: троянський герой став «парубком моторним»; Юнона — «сучасна дочка, розкудкудачкалась, як квочка»; Зевес — «лігав вишнівку, маківниками заїдав», і Нептун «сидів над водою, ізморщившись, старий шкарбун». Всі читали «Енеїду», навіть і ті, хто не визнавався в тому, що їм соромно читати на такому наріччі, яким розмовляють їхні конюхи. Цьому ось смішному зобов'язана «Енеїда» своїм успіхом. Що ж таке «Енеїда» Котляревського сама по собі, без зв'язку з тодішнім суспільством? Пародія виконана прекрасно, але час пародій уже минув: романтична форма стала нам не ворожа, а класичному змісту ми повернули належну повагу. Але справжній талант, в якому б вигляді він не проявився, не може не показати своїх переваг, хай твір його буде навіть перекручений, недокінчений — увесь він буде носити на собі відбиток душі творця, все-таки в ньому знайдете такий бік, з якого якщо поглянете, то мимоволі скажете: твір хороший. «Енеїда» як пародія, втратила для нас свою ціну, але та ж сама «Енеїда», як вірна картина малоросійського побуту, як перший твір на малоросійській мові, в очах наших — дорогоцінне творіння: ми бачимо в ньому такі позитивні риси, які були приховані від сучасних читачів.

«Енеїда», якщо розглянути її з цієї точки зору, має для нас три притаманні їй риси. По-перше, ми бачимо в ній, як сказав я вище, правдиву картину малоросійського життя. Автор знав добре Малоросію, жив у ній, з нею користувався всім, що було в нього перед очима. Характери його богів та героїв справді малоросійські в найменших своїх виявах. По-друге, вона дорогоцінна для нас

незрівняним гумором, з яким автор змальовує вади і те смішне, що характерне для цього народу. Досить тільки згадати опис пекла — всі грішники мають риси малоросійські і навіть засуджені на муки, які спадуть на думку тільки малоросові. По-третє, мова його, правильна, блискуча, народна у найвищій мірі, залишиться найкращим пам'ятником. І треба признатися: навряд чи в кого вона досягає такої грайливості і невимушеності, хоча чужий малоросійській мові чотиристопний ямб, в який він закував свою пародію, дуже заважав її легкості.

Щодо тривіальностей, спокусливих сцен та деяких огидних описів, яких, на жаль, багато у Котляревського, то вони є результатом неправильного розуміння смішного: тоді думали, що все огидне може потішати.

Опера «Наталка Полтавка» є спробою Котляревського іншого роду: письменник хотів змалювати тут сімейний побут малоросів, ніжне серце малоросійської дівчини; п'єса викликала співчуття серед читачів. «Наталку» виставляли стільки разів на сцені, всі слухали її з співчуттям, і досі вона — улюблений твір малоросів, дарма що від змісту її відгонить застарілою сентиментальністю минулого століття.

1843

ІЗ СТАТТІ «МАЛОРОССИЙСКАЯ ЛИТЕРАТУРА»

Початок її (нової української літератури.— А. З.) покладено Котляревським у перші роки цього століття. За пануючою тоді системою поглядів, мова мужика мусила смішити, і відповідно до таких поглядів Котляревський виступив з пародією на «Енеїду» Вергілія, складеною по-малоросійському, де античні боги і герої позначені рисами, взятими з життя малоросійського простолюду, в обстановці його побуту, і сам поет удає з себе також малоросійського простолюдина, який розповідає про ці події. Але пародія мала значно більше значення, ніж можна було чекати від такого жанру літературних творів. На щастя Котляревському, в малоросійській натурі надзвичайно багато особливого, їй лише властивого гумору, і ось його вивів Котляревський в світ, бажаючи потішити публіку; але цей народний своєрідний гумор виявився,

189

незалежно від пародії, заподто свіжим і освіжаючим елементом на літературній ниві. Сам автор був людиною у вищій мірі талановитою. Незважаючи на те, що для свого твору він вибрав майже не властивий малоросійській поетичній мові чотиристопний ямб, яким переважно писали тоді російські поети, «Енеїда» мала величезний успіх, і Котляревський відкрив собою цілий ряд багатьох талановитих письменників. Не обмежуючись «Енеїдою», Котляревський написав ще дві драматичні п'єси: «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника». Обидві ці п'єси довго ставилися на сцені в Малоросії, а остання і в столицях, де вона і до цього часу залишається єдиним малоросійським твором, який не сходить зі сцени. І правду сказати: ця невелика п'єса, сюжет якої запозичений з народної казки, не зустріла в нас до цього часу ще нічого такого, що стало б вище неї своїми достоїнствами в значенні протонародної комедії. «Наталку» надзвичайно люблять у Малоросії; пісні з неї так розповсюдились, що стали майже народними.

1871

Я. Ф. Головацький

ІЗ СТАТТІ «ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ»

...Знаємость Котляревського в діях малоруських і взагалі во всім дотикаючійся народного бити України була дуже обширна; для того многії писателі російські, пишучи о малоруських предметах, вступали в переписку з Котляревським і получали від него докладні і вірні об'яснення на запитання свої. Котляревський первий умів взбудити у образованих краях своїх любов к родимому парічю і любов к народності. Перелицювавши Енея на козака, волочив з ним ватагу козацьких бурлаків по всіх усяодах, осмішив цілий Парнас, котрий ще до его часу так багато служителів мав межі всіма християнськими поетами, оказав неуклюжність мнимого класицизма, намигнув на істинне джерело народної поезії в своїй рідній землиці, у свого родимого народа. І ди! як з легкої руки его появилися многії прекрасні повісті і поезії: Грицька Основ'яненка, володіючого народним гумором, Гулака-Артемовського з его незвичайною мелодією малоруського языка, а вслід за ними з самобитними дарованіями явився Амвросій Могила¹ з глибоким поетичним чувством, Ієремія Галка з іскренною любовію к Україні, Гребінка з живим і бистрим розказом, Тополій², передавший поетичеськи кілька сцен із народної жизни.

Після «Енеїди» написав Котляревський з звичайним ему талантом 1819 року «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника», дві опери малоруські, котрі з великим успіхом були часто представляні не тільки по українських, але і в столичних театрах.

...Обі тіі опери представлені були і в нас любителями драматичної штуки. «Наталку Полтавку», перероблену Іоанном Озаркевичем³ під написом «На миловане нема силованя», представляно кількокротне в Коломиї, а пізнійше много разів у Львові і в Перемишлі. Другу оперу грали також в Перемишлі і у Львові під названем: «Жов-

пир-чарівник». Перша навіть була нанечатана в Чернівцях під панисом: «На миловане нема слованиа, комедіо-опера з співками, соч. І. О. В Чернівцях, 1848».

Котляревському маємо також подякувати за заховане багато прекрасних пам'яток народної української поезії, за вказане дороги до світлого пізнання і докладного научення життя-биття і обичаїв малоруських, що позоставив своїм наслідникам.

[1849]

ІЗ СТАТТІ «ТРИ ВСТУПНІЛЬНІ ПРЕПОДАВАННЯ О РУССКОЙ СЛОВЕСНОСТІ»

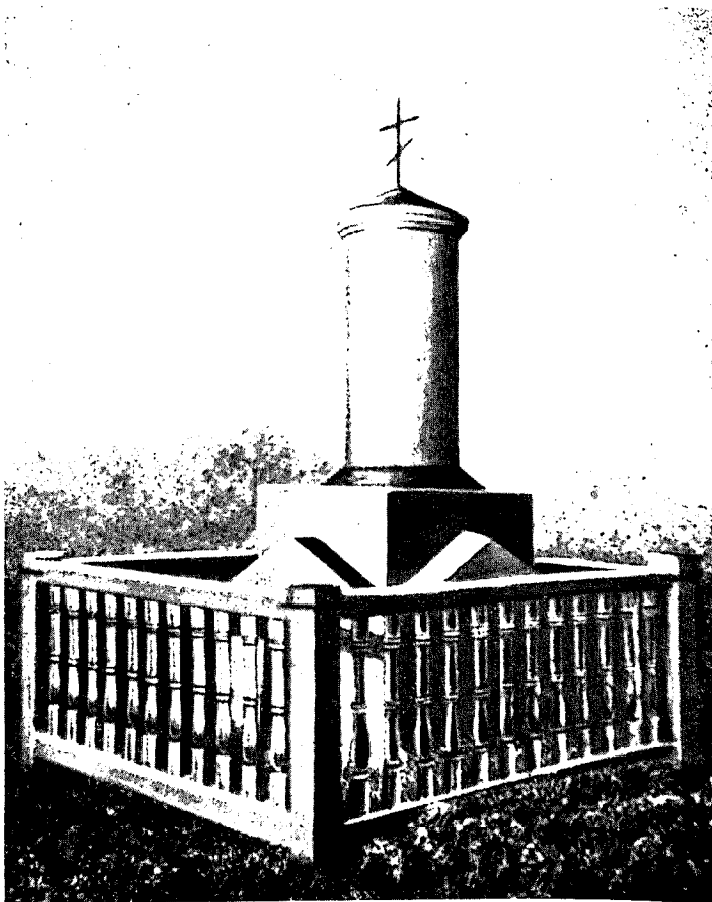
Тоді-то жив на Україні Іван Котляревський. В молодих літах займався вичуванням молодіжі у можних напів на Україні, він прислуховувався лісням народним, учацав на забави, ігри народні, присмотрювався забиткам* народа, повір'ям, забобонам, приглядався хибам і недостаткам своїх родимців, іспитував характер їх, так ізучував властивим йому талантом свою родиму народність. Призбиравни так собі матеріали, на тій підставі зачав писати свою «Енеїду», на малоросійський язик перелицьованую.

Було то тоді, коли ще Парнас зо всіма богами в великій почесті у поетів був. Котляревський, переієши свого богатира на Україну, перестроївши го в козакі, поволік цілий давній Парнас за ним, показав у посмішних образах неприличність взивання богів, котрі давно не суть у честі у жодного народу. Блюмауера¹ травестірована «Енеїда» дала му, запевне, перву мисль, по Котляревський не послідував Блюмауерові, котрий ся шамотав своїм дотепом найбільше на надужиття монашества і пр., а так мав свою часову важність. Котляревський виобразив цілий свій нарід, цілий бит його описав. Досить перечитати місця, де описані поминки по Анхізові, хід до пекла або війну Турна з Енеєм і пр., аби ся о тім переконати. Все

* Масткам.

«Москаль-чарівник». Фотокопія титульної сторінки видання 1886.

Перший пагорбок на могилі І. П. Котляревського. *Фото.*

тоє позастане завсігди, в своїй красі, в своїй свіжості, бо є народне. Крім того, писав Котляревський опери малоросійські, в котрих завсігди старався народність малоруську піднести, язик малоруський підвисити, ставлячи го або в протиположності до княжного, або до російського (великоруського).

1849

Зевес тогді кружав сивуху
І оселедцем заїдав;
Він, сьому випивши осьмуху,
Послідки з кварти виливав.

М. О. Максимович

ІЗ СТАТТІ «ПОЛЕМИЧЕСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ
МАЛОРУССКОЙ СЛОВЕСНОСТИ»

...Сміх, породжений комічною поемою Котляревського, ніяк не міг бути згубним для початої нею нової малоросійської словесності, навпаки, він був ознакою повного успіху поеми і запорукою живого співчуття малоросів до свого народного слова в літературі. Сміх був завжди до душі малоросам, хоча б він був і крізь сльози. Народна малоросійська словесність, як бачимо з безлічі [...] сатиричних пісень, казок і приказок, любила гумор [...].

Знаходжу несправедливим незадоволення т. Куліша на Котляревського за його комічне зображення малоросійського простолюдя. У нашого поета-українця не було одностороннього захоплення ні вищим, ні нижчим станами народу, точнісінько так, як у панії народній поезії, яка потішалася над панством, над усім, що попада-лось їй під веселий час піснетворчості.

Коли моторний парубок Еней прийшов у пекло, кого там побачив він на першому місці?

Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Із одного цього видно вже, що в Котляревського не було спуску і напюму панству. Малороси засміялися від його поеми зовсім не тому, що простий український народ з'явився в ній у глумливому вигляді; такою ж втішною подана в ній і старшина: смішними зображені в «Енеїді» Котляревського боги і герої, одягнені, як старосвітські українці, майстерною рукою, з вірним знанням натури і життя свого народу і здійснені в платі народної української карикатури.

Ось що було новиною для тодішньої Малоросії, яка надивилася досхочу на Парнас та Гелікон з часів Петра Могили¹ й до самого кінця катериницького віку і яку привітало не лише латино-польське віршування лавроносного пііта Яворського та інших малоросів, але й те російське віршування за ломоносовськими зразками, по якому ще і в останній катериницький рік Павло Логвинов навчав вихованців Київської академії.

...І ось, в комічній поемі Котляревського ті сановні боги і герої зажили й загуляли по-простецькому, як щирі старосвітські українці, і заговорили простонародною малоросійською мовою. [...]

Котляревський, як талановитий наслідувач гумору і жартівливого слова, знімав з них не лише шумовиння поверхоє; він брав їх із самого дна, зі всією гущею. Його пародія Вергілієвої «Енеїди» була поваленням кумирів класичної поезії, від якої залишився тільки голий кістяк. Описом, як Еней павчав своїх троянців латинської мови, Котляревський висміяв старі методи навчання в наших школах.

Троянське плем'я все засіло
Коло книжок, що аж потіло
І по-латинському гуло.
Еней від них не одступався,
Тройчаткою всіх приганяв,
І хто хоть трохи ліновався,
Тому субітки і давав.
За тиждень так латину взнали,
Що вже з Енеєм розмовляли
І говорили все на ус:
Енея звали Енеусом,
Уже не паном — домінусом,
Себе ж то звали — троянус.

Був би помітним пропуск у новій малоросійській словесності, коли б у ній з самого початку не відгукнулось нічого від попередньої, класичної; коли б і саме віршоване слово наше, яке добре склалося в народній пісенності, не пройшло через школу чотиристопного ямба, складеного Ломоносовим для російського віршування, але неприйнятнотого для віршування народноукраїнського. Ось це був важкий іспит для нашого літературного ново-

бранця — витримати в усій поемі 4-стопний ямб, в повних строфах і з повними римами, а викликаний поемою сміх аж ніяк не загрожував йому навіть найменшою небезпекою: цей іспит він склав давно, ще в народних піснях України козацької. Між іншим, Котляревський іноді сам вгамовував свій енеїдичеський сміх спогадами про рідну старовину, настільки близьку серцю тодішнього покоління.

1860

О. М. Пипін

З КНИГИ О. М. ПИПИНА І В. Г. СПАСОВИЧА «ИСТОРИЯ СЛАВЯНСКИХ ЛИТЕРАТУР»

Свої літературні спроби він [Котляревський.— А. З.] розпочав знаменитою «Енеїдою». Як кажуть, він ще в семінарії розпочав «перелицьовувати» Вергілієву поему і, перебуваючи на військовій службі, прославився своєю пародією, яка ходила по руках у списках; потім вона була багато разів видана [...]. Оселившись у Полтаві, для театру написав «Наталку Полтавку» (1819) і «Москаля-чарівника». Обидві п'єси мали великий успіх і до цього часу з'являються на сцені. Твори Котляревського набули надзвичайної популярності, яка збереглася і до цього часу. Це був перший письменник, який заговорив справжньою малоросійською мовою; в його поемі було стільки веселого жарту, що вона і потім надовго залишилась улюбленим читанням письменного народу — вірші її запам'ятовувались і перетворювались на приказки; пісні його набули популярності як народні пісні. Котляревський мав, безумовно, історичне значення по тому враженню, яке він справив у свій час. Але малоросійські критики дуже розходились в оцінці його діяльності. Коли одні вели від нього початок малоросійської літератури з народним спрямуванням, першу спробу національного відродження, другі, більш суворі, знаходили в його творах тільки орган презирливого погляду на простих людей і на все, в що вони простодушно вірують і чим тримаються в своїй здоровій моральності. [...] У добродушного Котляревського навряд чи могли бути злостиві наміри; його пародія була не догодженням смакам панів, а скоріше відгуком опозиції старому класицизму і плодом простого жарту [...].

В поемі і в драматичних п'єсах Котляревський вдало скопив риси народних звичаїв, і якщо разом з цим впадає в сентиментальність, яка, на наш погляд, перебільшена, а тоді була в душі епохи, як, наприклад, в росій-

ській школі Карамзіна, то вже з цього можна бачити, що для нього народне життя не було лише приводом до глузування. Нарешті, гумор і сентиментальність Котляревського ми зустрічаємо і в інших письменників, які зверталися до малоросійського побуту... В самого Котляревського зникає жартівливий настрій, коли він згадує в тій же «Елеїді» про минулі часи гетьманщини — часи національної автономії.

1879

В. П. Горленко

З ПАПЕРІВ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

В добірці листів і власних рукописів Котляревського, звісно, нема, крім двох чорнових записів ділового характеру. Але є листи до нього інших осіб, що змальовують ту цікаву епоху та ілюструють життєві та літературні стосунки поета.

За хронологією йдуть спершу два листи другого малоросійського генерал-губернатора, князя Лобанова-Ростовського, вельми прихильного до полтавського поета за його дотепність і веселість. У домі Лобанова, який був відомий своїми схильностями до мистецтва, Котляревський був своєю людиною і душею домашніх спектаклів, що часто влаштовувалися там. За дорученням князя, Котляревський брав участь у формуванні малоросійських козачих полків в епоху Вітчизняної війни. Перший лист і стосується одного з епізодів цієї імпровізованої мобілізації, другий — офіційний лист.

I

Чернігів, 4 вересня, 1812 р.

Хто краще за вас знає підстави, за якими формуються козачі полки, отож і самі знати можете, що нема в мене влади людину, яка не була й на міліційній службі, приймати в офіцерське звання, а ви, пояснюючи ту обставину найкращому моєму приятелю, вклали у віз вручителя цього піби на те, щоб замість одного незадоволеного зробити двох, а самому, як за марцу справу, домогтися на гінки; дав би доброї, коли б час був і не втомився від практики, у якій утримують мене і без вас. Прощайте, не робіть дурниць надалі і благополуччя вам назавжди.

Князь Лобанов-Ростовський

На звороті листа рукою князя написано: «Грамота».

II

Панові капітану й кавалеру Котляревському

Вирушаючи до місця височайшої його імператорської величності перебування, масте ви, як прибудете в Дрезден, взяти звідтіля належне путі вашій направлення і потім, з'явившись до його сіятельства графа Олексія Олександровича Аракчєєва, з доданим до нього пакетом, доповісти, що чекати будете наказів його особи відносно дорученого вам на височайше ім'я донесення; коли ж буде відправка, належить вам негайно їхати назад.

Малоросійський генерал-губернатор князь
Лобанов-Ростовський

Полтава, 1 травня 1813 р.

Лист князя М. П. Рєпніна, який заступив Лобанова і був ще більш прихильний до Котляревського, стосується справи, якій поет присвятив свої кращі сили, — театру. Великий любитель сцени і сам хороший комічний актор, Котляревський був директором і режисером трупи, запрошеної князем Рєпніним до Полтави і раніше сформованої антрепренером Штейном. На сцені Полтавського вольного театру вперше в 1819 році йшла «Наталка Полтавка». Доводиться знову скаржитись на наше центральне книгосховище. У публічній бібліотеці не виявилось афіш вольного Полтавського театру, і слід відмовитись від заманливої думки відтворити першу афішу «Наталки». Може, таких афіш у «вольному театрі» не було зовсім? П'єса поставлена була без цензури, з особистого дозволу кн. Рєпніна. Відомо, що в ній грав Щепкін, який через кілька років хотів поставити її в Харкові, у свій бенефіс. У своїй «Украинской старине» п. Данилевський передає цікаву розповідь харківських старожилів, які влаштували цей спектакль: «Квітка сказав Щепкіну: «Призначте якусь старовинну п'єсу, і якраз перед днем бенефіса попліться на хворобу якогось актора, і просить офіційно дати, через поспіх, «Наталку Полтавку», п'єсу вже дозволену для Полтави». Так поставлена була п'єса... Звичайна історія малоросійських спектаклів, що повторюється і донині!..

Лист стосується внутрішніх чвар, що панували в трупі, і має на меті підтримати за кулісами авторитет Котляревського.

III

Шановний добродію Іване Петровичу!

Опікування, яке ви мали про тутешній театр, придбало йому схвалення глядача і необхідне для його благоустрою, через що я прошу вас покійно продовжити оне і на майбутнє, оголошуючи при тому іменем моїм акторам і актрисам, що вони зобов'язані абсолютним послухом і що, в разі якогось супротивного вчинку, строго за це з них спитають, бо я зовсім не пошаную талант, хоч яким би він був, коли не поєднується з ним благонаправність і хороша поведінка.

Прийміть при цій нагоді запевнення в моїй незмінній і щирій дружбі.

Кн. Рєпнін

Полтава, 25 травня 1820 р.

Провінційні театри рідко знаходять істориків. Кілька відомостей про театр Штейна¹, цю колиску малоросійської драматургії, знаходимо в «Записках М. С. Щепкіна» і в статті Квітки «Історія театру в Харкові близько 1814—15 років». Він (Штейн. — А. З.) створив театр у Харкові і побудував театральне приміщення в 1816 р. Десь у 1816 році в цій трупі появився Щепкін, який приїхав з Курська. «Ми всі, — говорить Квітка, — ще не бачили нічого поза провінційні театри, у Щепкіні почали розуміти, який він є і який повинен бути актор».

Трупу Штейна взяв до себе в Полтаву під своє покровительство князь Рєпнін. Тоді в Полтаві узнали Щепкіна. Доходи в Полтаві, з додатковою сумою власне від князя Рєпніна, не могли задовольнити всіх вимог театру. Хоч як бажав князь мати постійну трупу біля себе, але не було можливості. На повну трупу з балетом потрібні були десятки тисяч. Тому на водохресну і успенську ярмарки трупа переїздила до Харкова. Щепкін, новий репертуар з комедій і опер, порядок, внутрішнє

опорядження — все приваблювало глядача; за ярмарку заробляли тисяч п'ятнадцять. Штейн узяв потім знову всю трупу на своє утримання. У Харків приїздив він на успешьку ярмарку і потім, коли публіка підтримувала його аборуванням, лишився до посту. Він витрачав усе на покращання і лишив після смерті борги.

М. С. Щепкін у своїх незакінчених «Записках» повідомляє дещо про перебування своє в Полтаві і в Штейна. З притаманною йому скромністю кажучи мимохідь про себе в спогадах про той час, він зупиняється з любов'ю на одному з своїх товаришів по сцені, акторі Угарові, котрий лишив по собі пам'ять самотнього й оригінального таланту. «Угаров, — пише Щепкін, — був людина незвичайна, талант величезний. Щиро можу сказати, що вище за нього талантів і тепер нікого не бачу. Природність, веселість, жвавність, разом з тим захоплюючі прийоми вражали вас, і, на жаль, все це було спрямовано бог знає як, все гралося абияк. Але коли випадково йому вдавалося попадати вірно на якийсь характер, то вище цього, як мені здається, людина нічого собі створити не може. На жаль, це було вельми рідко, тому що мислення було для нього справою побічною; але за всім тим він захоплював публіку своїм життям і веселістю. Як в людині, в ньому все було перемішане; в якомусь дивному безладді стояли поряд: добродушність і лукавство, театр і карти, бажання побенкетувати. Все це було змішане до такої міри, що не знаєш, бувало, чому він оддавав перевагу. Незважаючи на всі його недоліки, я любив його як людину й поважав як талант».

З цього портрета видно, що Угаров був представником типу, відомого за кулісами під назвою «мочаловського», — типу актора, що грає з натхненням, без школи, самими первами, під впливом настрою. Такі актори можуть підноситися незвичайно високо і спускатися нижче від найсирішої посередності. В знаменитих статтях про Мочалова цей артистичний тип блискуче досліджений Белінським. Талант таких людей з боєм вкладається в рамки певної діяльності, і їхня бурхлива удача відзначається нерідко сварливістю і безладністю. Можливо, що цитований вище лист Рєпніна, з його різким кінцем, стосувався Угарова, бо лише він зі Щепкіним були двома визнаними «талантами» трупи.

Наступні листи переносять нас у світ літературних стосунків автора «Енеїди». Перший з них стосується переговорів про повне видання цього твору, переговорів, що ні до чого не привели, тому що повністю «Енеїда» була видана вперше тільки в 1842 році, через три роки після смерті автора. Кореспондент Котляревського, М. Мельгунов, одержав від нього, як видно, доручення знайти видавця його праці і лист свій починає виправданнями.

IV

Москва, 1820 р., червня 12

Шановний добродію Іване Петровичу!

Не знаю, як висловити вам своє збентеження, яке я тепер відчуваю; не знаю, як виправдати себе за таке тривале мовчання. Незабаром буде рік, як я востаннє мав приємність бути у вас в Полтаві і одержати жадааний для мене подарунок ваш — примірник «Енеїди». Відтоді я кілька разів запитував і цікавився в тутешніх книготорговців, чи не бажають купити «Енеїду» вашу, з додатком двох останніх пісень, і яку призначать за неї ціну. Але багато хто зовсім від неї відмовились, кажучи, що ця книга мало знайде собі бажуючих в Росії і що не інакше як в Малоросії слід було б видати її, інші давали вісімсот і тисячу карбованців. З останніх Ширяєв і п. Полевой, видавець «Московського телеграфу», брався надрукувати її на свій кошт з умовою, щоб йому, після виручки, повернений був використаний на те капітал із законними на те процентами. Багато хто брав її на комісію, але жоден рішуче не погодився дати й половини ціни тієї, яку ви призначили. Запевняю вас, що я з свого боку докладав усіх зусиль до вигідної для вас угоди, але все лишилось без результату. Тепер зостався один спосіб: звернутись до петербурзьких книгопродавців з цією пропозицією; хоч і цей спосіб не дуже надійний, бо Сленін друкує лише нові книги, Смирдін взяв на себе величезну роботу, яку навряд чи наважиться збільшити новою. Чи не звернутися до харківських книгопродавців? Нове видання вашої «Енеїди» чекають жадібно в Малоросії, в тім я маю багато доказів...»

ЛИСТ Д. БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО

Москва, 1829 р., жовтня 29

Шановний добродію Іване Петровичу!

Давно слід було б мені скласти вам сердечну подяку за повідомлені цікаві відомості, але різні прикροці та клопоти мимоволі заважали виконати обов'язок цей. Простіть великодушно і повірте, що я завжди і скрізь зберезу до вас однакові почуття душевної поваги, котрим сповнений. Дивуюсь, яким чином ви не одержали від мене в Полтаві примірник «Малоросійської історії»? В цьому випадку я кругом винен перед вами. У князя Мик[оли] Григор[овича] повинні зберегтися кілька примірників цієї «Історії». Потрудіться взяти собі, скільки забажаєте. Коли ж зазначені примірники (про котрі я від мого від'їзду нічого не знаю) розкрадені, в такому випадку найприємнішим обов'язком, після одержання повідомлення, вважатиму виконати похвальну вимогу вашу. Перші дві частини нового видання вже друкуються; третю і останню кінчив, але не віддав до цензури. Потрібні мені деякі довідки. Зробіть ласку повідомленням цих відомостей. Совісно мені, що я ще турбую вас, але певний, знаючи добре серце ваше, що ви не нарікатимете на Д. Бантиша-Каменського, котрий честь має і т. ін.

Далі йде ряд питань про вимову малоросійських слів, про весільні звичаї і т. ін. В статті «Основи» передрукована з паперів Котляревського «Замітка про деякі народні звичаї», що становить докладну відповідь на ці питання, поставлені Бантишем-Каменським [...].

Навряд чи є потреба друкувати численні листи сестри Котляревського Анни і зятя його Семена Трохимовича Скоробогача, що був, як видно з листування, керуючим величезного маєтку Лопухіних м. Злотополя. Це — звер-

нення до «братця і добродійника», з постійними просьбами про позичку грошей, клятвами про віддання, благаннями до неба про здоров'я і т. ін. Як видно, листи досягали мети у доброго Івана Петровича, тому що містять чимало подяк. Скоробогач був «обтяжений сім'єю»: у нього було вісім дітей, у вихованні яких Котляревський брав деяку участь. В одному з листів Скоробогач каже між іншим: «З Володею хотів було вчинити жорстоко, зовсім протилежно умовам шановного листа вашого. Але ви мене напоумили, і я дійсно згоден, що совість, коли вона панує в людині, скорше може виправити незастарілі вади, ніж страх необачної влади...» Сестра посилає коней за дітьми до свята і питає поради в листі: «Кому подарувати дюжину серветок хороших, з цим присланих: Павлу Степановичу чи новому начальнику дітей, п. Шелкановцеву?» Подарунок дістався, здається, новому світилу.. Ці і подібні риси часу занадто відомі, щоб множити передачею їх наші виписки.

Літературну славу за життя принесли Котляревському перші частини «Енеїди» та «Наталка». Це справді краще, що він створив. Дві останні частини «перелицьованої поеми» бліді й слабенькі. «Москаль», при всій своїй веселості, не більше як грубуватий фарс. Але вічно юна «Наталка» зміцнить за батьком малоросійської літератури непорушну славу. Крім переваг типової картини звичаїв, життєвої й зворушливої, вона мала великий вплив на вивчення української народності і, разом з «Думами» кн. Цертелева, була першим збірником народних пісень. Останнє видання творів Котляревського (Київ, 1875 р.) вбивче за своєю фантастичною орфографією, і найбільш старанне лишається досі маленьке видання Куліша, що зникло з продажу. Біографічний нарис, доданий до київського видання, написаний п. Катрановим, не вичерпує і десятої частини відомих друкованих відомостей про життя полтавського поета. Цей нарис уже на першій сторінці прикрашений малоймовірним курйозом. Розповідаючи про відомий «будиночок Котляревського», біограф зауважує: «Будиночок Івана Петровича, значно змінений, давно уже перейшов у десятки руки і тепер ще існує. Його показують, як бібліографічну рідкість!» Ова!

Цей чудовий *Lapsus linguae* тепер подвійна брехня: будиночок зруйнований, і замість нього стоїть шпорок потворної нової будови. Кому потрібен цей акт вандалізму і чи не гріх було полтавському міському управлінню допустити руйнування шанованої, мирної «бібліографічної рідкості».

1883

М. І. Петров

З КНИГИ «ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XIX СТОЛЕТИЯ»

Котляревський [...] зробив сміливу спробу поєднати малоросійську мову і зміст з сучасними формами, які панували в російській літературі, і, таким чином, дати цій мові і змісту велику рухомість і можливість дальшого розвитку. Він утримав у своїх творах малоросійську мову XVIII ст., але очистив її від занадто грубого змісту і макаронізмів і підпорядкував вимогам і формам сучасної російської літератури. Досить зіставити інтерлюдії Довгалевського¹ і Г. Кониського² або Ташського³ з «Енеїдою» Котляревського, щоб побачити незмірну перевагу останньої перед інтерлюдіями в плані стриманості і пристойності. З «Енеїди» вигнані і колишні мовні макаронізми, а які й залишилися, то являються нічим іншим, як глузуванням над оздобленою латинськими фразами мовою південноросійських школярів XVIII ст. Така, наприклад, рація* старшого з Енеєвих послів перед царем Латинном:

Енеус, постер магнус панус
І славний троянорус князь,
Шмигляв по морю, як циганус...

Разом з тим колишні силабічне віршування замінюється новим, тонічним, по зразку північноросійської літератури. Ми маємо всі підстави твердити, що сама ідея перелицювання «Енеїди» [...] запозичена у «Энеиды, вывороченной наизнанку» Осипова і Котельницького 1791—1807 рр. Але «в Котляревського, — як говорить один малоросійський критик, — скрізь живі картини народного побуту; Осипов і Котельницький, навпаки, хочуть зобразити світ великоросійський, але написали грубо, прозаїчно, блідо і багатослівно». Отже, щодо цього Котляревський перевершив своїх сучасників і учителів.

* Вітальна промова.

Звичайно, перші кроки Котляревського на новому для нього і для всіх малоросів поприщі не завжди були вдачі: так воно і мусило бути, і всі нарікання на Котляревського мають певну підставу. Але що далі йшов він по новому шляху, то більше зближався з народом і вивчав його дійсне життя. Уже в перших частинах своєї «Енеїди» Котляревський висловлював глибоке співчуття до бідного прошарку народу. Такий його опис праведних в третій частині «Енеїди», який наводимо тут за першим виданням:

Не думай, щоб були чиновні,—
Сівілла сей дала отвіт,—
Або що грошей скрині повні,
Або в яких товстий живіт.
Не ті се, що в цвітних жупанах,
В кармазинах або в сап'янах.
Не ті ж, що з книгами в руках;
Не рицарі, не розбишаки;
Не ті се, що кричать *іпаки*,
Не ті, що в золотих шапках,
Се бідні нищі, навіжені,
Що дурнями зчисляли їх,—
Старці, хромі, сліпородженці,
З яких був людський глум і сміх;
Се, що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражили по дворах;
Се ті, яких випроводжали
В потилицю і по плечах.

З дальшим розвитком поета життєвий струмінь його поезії дедалі мусив більше розвиватися. Так воно було й насправді. [...]

Ще більш життєвий народний елемент зустрічається в драматичних творах Котляревського — «Наталці Полтавці» і «Москалі-чарівнику». [...] Як і в «Енеїді», Котляревський висміює тут відживаючих свій вік представників рутини і схоластики XVIII ст. і, на противагу їм, вказує на світле, здорове життя і мову простолюдина. [...]

Деякі місця в цій опері («Наталка Полтавка». — А. З.) позначені життєвою правдою. Така особливо, на наш погляд, сцена розмови Терпилихи з своєю дочкою Наталкою. Самі пісні молодих людей — Наталки, Петра і Миколи [...], незважаючи на сентиментальний відтінок, очевидно, являють собою переробку народних малоросійських пісень або вільне наслідування їм. Така, наприклад,

пісня Наталки «Віють вітри», яка нагадує своїм змістом чумацьку пісню «Забіліли сніги, заболіло тіло», і пісня Миколи «Гомін, гомін по діброві», що теж нагадує собою одну чумацьку пісню*. [...]

Не вдаючись до порівняння комедії Гоголя-батька «Простак» з «Москалем-чарівником» Котляревського, відзначимо лише, що обидві ці комедії запозичені з українських народних легенд. [...]. Порушення подружньої вірності жінками чумаків є звичайний мотив чумацьких пісень. Так, в одній із них, записаній у Полтавській такій губернії, говориться:

Святий боже, святий кріпкий,
Святий безсмертний!
Полюбила чумаченька —
Треба з жалю вмерти.

Не сама ж я полюбила,
Полюбила мати,
Що звеліла за чумаченька
Рушники оддати.

Не літував чумаченько,
Не йде й зимувати,—
Прийде вічка осішня,
Ні з ким розмовляти

і т. д.

Очевидно, інтрига водевіля «Москаль-чарівник», по суті, та ж сама, що і в щойно наведеній чумацькій пісні, лише з тією невеликою різницею, що замість дяка виступає у Котляревського «судовий паніч», помазаний тим-таки маслом, отже, водевіль Котляревського в цьому відношенні має побутовий народний ґрунт.

Вплив творчості Котляревського [...] позначився на майже всіх видатних представниках української літератури до кінця п'ятдесятих років. Найближчими послідовниками [...] літературної діяльності Котляревського були П. П. Білецький-Носенко⁴, П. П. Гулак-Артемівський, К. Д. Думитрашків⁵, В. А. Гоголь, Я. Г. Кухаренко⁶ і інші. Перші три писали народійні поеми і оди в дусі «Енеїди» Котляревського, а останні два писали комедії

* «Чумацькіє песни» І. Рудченка. Київ, 1874, № 32 і 41. (Прим. М. Петрова).

і комічні опери, подібні до «Наталки Полтавки» і особливо «Москаля-чарівника». Перші і другі, між іншим, не були сліпими епігонами Котляревського, мали й інші літературні впливи, а деякі з них пішли далі Котляревського в розумінні і зображенні народного життя [...] і, в свою чергу, підготовляли ґрунт для літературної діяльності наступних поколінь.

1884

М. П. Дашкевич

З КНИГИ «ОТЗЫВ О СОЧИНЕНИИ Г. ПЕТРОВА
«ОЧЕРКИ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
XIX СТОЛЕТИЯ»

...Так само легковажний і присуд п. Петрова щодо «Наталки Полтавки». П. Петров повторив стару думку, що в «Наталці Полтавці» проста людина «зображена у сентиментальному дусі карамзінської школи», і не перевірів цього присуду. Ми не розуміємо, в чому можна зближати деяких чутливих дійових осіб «Наталки Полтавки» з сентиментальністю карамзінської школи, і пошлемося, щоб довго не говорити, на статтю про Котляревського в «Нови» 1885 р. т. II, № 5, стор. 129—130, де вірно, на наш погляд¹, порівняно «Наталку Полтавку» з «Бедною Лизою» і показано, що «між фальшивою сентиментальністю Карамзіна та його послідовників, з одного боку, і чутливістю Котляревського, яка випливає з народного характеру, з другого, лежить ціла безодня». Ця безодня була б ще помітніша, якби звірити твір Котляревського із справді сентиментальною п'єсою, наприклад, з драмою Н. Ілліна «Лиза, или Торжество благодарности»². До зазначеної статті п. Н. М. В., який докладно порівняв оперу Котляревського з повістю Карамзіна, не було такого ґрунтовного порівняння, але все-таки було висловлено в літературі чимало міркувань, що хоч і коротко, але слушно відзначають прекрасне відображення народного характеру в «Наталці Полтавці». Ми приєднуємося до цих думок, залишених без уваги у п. Петрова.

Життєвою правдою позначені не тільки «деякі місця», як говорить п. Петров; нею пройнята вся п'єса. На доказ цього знов пошлемося на статтю п. Н. М. В. (стор. 130—131). Навіть Наталка, яку стільки звинувачували в сентиментальності, «робить так, як на її місці зробили б тисячі сільських дівчат у Малоросії». Одно слово, в «Наталці Полтавці» вдало, хоч і не всебічно, відтворена рідна і так любя поетові Полтавщина — край, де

Ворскло — річка
Невеличка,
Тече здавна,
Дуже славна
Не водою,
А войною,
Де швед поліг головою³.

Цей край прославляє собою Наталка, як одну з перлин України.

Сама Наталка співає про себе під кінець п'єси скромно і в той же час із свідомістю власної гідності:

Ой я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка,—
Дівка проста, некрасна,
З добрим серцем, не спесива

і т. д.

Інші висловлюються про неї з захопленням. Наприклад, Микола каже про неї: «Ай Наталка! ай Полтавка! От дівка, що й на краю пропасті не тільки не здригнулась, а й другого піддержує». З простодушного сільського люду вирізняються і порушують ідилію, руйновану також бідністю: возний, «юрнета завзятий і хапун такий, що і з рідного батька злупить», і виборний Макогоненко; останній «чоловік і добрий був би, так біда — хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається: де не посій, там і уродиться. І вже де й чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже». Але й ці зачерствілі натури піддаються доброму пориву серця і виказують себе справжніми полтавцями. «От такові то наші полтавці! — говорить Микола. — Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються». «Наталка — по всьому полтавка, — говорить виборний, — Петро — полтавець, та й возний, здається, не з другої губернії». Одно слово, в «Наталці Полтавці» зображені «добрії полтавці», «добрії», без надмірної ідеалізації. Типи, введені в цій комедії, реальні, і немає підстав не вірити життєвості їх: «Світ не без добрих людей». В героїні опери — Наталці — розкрита прекрасна душа малоросійської дівчини з такою теплою почуття, яка не може не зворушити читача та глядача і яка позбавлена сентиментальності. «Наталка Полтавка» показує найкраще, оскільки несправедлива думка про Котляревського як про письменника, далекого від народу. Котляревський став тут попередником Квітки у співчутливому і разом правдивому відтворенні народної душі⁴. Цілком справедливо Євцький

назвав характер Наталки «зразково наївним», тобто різко відмінним (за Шіллером) від характеру сентиментального. Штучність Наталчиної чутливості спростовується найкраще живучістю цієї п'єси. Невже й тепер ще піддаються несправжній сентиментальності українці, які цінують «Наталку Полтавку». Опера Котляревського і досі тримається на місцевій сцені не через відсутність інших п'єс, а завдяки особливій привабливості. Наталка зберегла свою принадність і після виходу творів Квітки. В 1846 р. Семеновський писав про неї таке: «Жодна повість, жоден будь-який твір досі не припав так до душі малоросіянам, як «Наталка» І. П. Котляревського: сотні списків її ходять і тепер ще по всій Малоросії, народ засвоїв її пісні, написані Іваном Петровичем, і є багато таких людей, які знають напам'ять всю оперу». «Наталка» залишається, за виразом п. Горленка⁵, «вічно юною».

Зокрема, високо цінуються і пісні «Наталки Полтавки», як дуже вдалі підробки під народні пісні, і не можна осуджувати їх, як то зробив Куліш, за те, що вони штучні. Важливе те, що вони складені в дусі народної творчості. У західній літературі такі вдалі пісні також високо цінуються. П. Петров зауважив, що пісні Наталки, Петра і Миколи, «незважаючи на сентиментальний відтінок, очевидно, являють собою переробку народних малоруських пісень або вільне наслідування їх» (стор. 32). Додати автором до цього загального зауваження вказівки здаються нам непідходящими. Пісня Наталки «Віють вітри» нагадує п. Петрову чумацьку пісню «Забіліли сніги, заболіло тіло». Ми вкажемо на пісню:

Шумить, шумить дібровонька,
Тужить, тужить дівчинонька

і т. д.

Слова цієї пісні:

Ах, як плачу, де забачу,
Літа свої дарма трачу,—

можна порівняти з такими віршами Котляревського:

Трачу літа в лютім горі і кінця не бачу,
Тільки тоді і полегла, як нишком заплачу.

Пісня «Гомін, гомін по діброві» всупереч п. Петрову — народна; вона була надрукована Павловським уже в 1818 р.⁶.

Було б цікаво з'ясувати відношення пісень, які вважаються написаними самим Котляревським, до народних. Оцінюючи значення «Наталки Полтавки», діяльності Котляревського взагалі, п. Петров не вказав виразно на значення цього поета в історії південноруської етнографії, а проте воно було відзначено вже в 1838 р. п. Срезневським у передмові до «Наталки Полтавки», виданої ним в «Украинском сборнике», кн. 1, Харків, 1838 р. На думку Срезневського, «Наталка Полтавка» була не тільки одним з перших книжно-народних творів України, але разом з тим і першим збірником пам'яток української народності, зразком для всіх наступних; вона мала великий вплив на вивчення української народності і досі залишається кращою ілюстрацією майже всіх найважливіших сторін, з яких треба вивчати українську народність.

Скажемо ще кілька слів про водевіль Котляревського «Москаль-чарівник». П. Петров порівнює зміст цієї п'єси з розповіддю однієї чумацької пісні, записаної у Полтавській-таки губернії. Раніше Костомаров зауважив, що сюжет «Москаля-чарівника» запозичений з народної казки. Справді, фабула, покладена в основу «Москаля-чарівника» і «Простака» Гоголя-батька, — перехожа й дуже поширена, а Котляревський до того ж був добре обізнаний з народними казками та анекдотами. Але треба взяти до уваги вказівку, що є в записах полтавського старожилка, згідно з якою зміст «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника» взятий автором з місцевих переказів (Мазурівка-гірка і тепер є в Полтаві), а пригоди з Фінтиком — дійсна подія, тільки трохи переінакшена автором. З того, що говорить п. Петров про «Москаля-чарівника», особливу ціну має вказівка на джерело романса «Не прельщай меня, драгая» в рукописі 1760 р.

1888

ІЗ СТАТТІ «МАЛУРУССКАЯ И ДРУГИЕ БУРЛЕСКНЫЕ (ШУТЛИВЫЕ) «ЭНЕИДЫ»

Перші три частини «Енеїди» І. П. Котляревського з'явилися у друкованій формі після виходу в світ перших чотирьох частин «Енеїди» Осипова, які продовжив на початку

цього століття Котельницький. Таким чином, уже цей незаперечний факт ніби свідчить на користь першості «Енеїди» Осипова, чого не міг не знати Котляревський.

Хоч як заманливе ототожнення мацапури, про якого з'явилася вставка у видашні 1809 р., з Парпуру, видавцем тексту 1798 р., пізніше — професором Харківського університету, воно може бути з таким же успіхом замінене ототожненням з Осиповим, коли допустимо, що останньому був відомий початок «Енеїди» Котляревського, і він взявся за розширення його з допомогою Блюмауера і Скаррона¹, і, таким чином, скористався лише загальним замислом Котляревського.

Зауважимо при цьому, що, судячи з передмови («уведомлення») Котляревського до видання 1809 р., очевидно, до першої появи малоросійської «Енеїди» в друкованій формі було в ходу чимало її списків і двома, в усякому разі, ізводами її скористувався в 1798 р. і Парпура. Для розповсюдження ж кількох редакцій тексту малоросійської «Енеїди» в рукописах потрібно було чимало часу з моменту першого написання її.

Але заслуговує на увагу та обставина, що при подібності «Енеїд» малоросійської і Осипівської не можна визнати виключною або досить значною залежністю однієї від другої. Безперечно, місцями помітна велика подібність чи навіть збіг «Енеїди» Котляревського з поемою Осипова в окремих словах, виразах, віршах і навіть римах віршів, іноді в цілих тирадах, а також певна близькість у самій манері розповіді, в перевазі простонародного стилю. Це говорить за те, що один із авторів знав другого і наводив іноді його вирази, думки, образи; але всього цього замало для того, щоб говорити про використання одним праці другого в цілому або в окремих частинах, отже, не можна сказати, що якась з поем є цілком або в основному змістовою переробкою другої.

Перша частина «Енеїди» Котляревського коротша відповідних, тобто перших чотирьох, пісень поеми Осипова, але, незважаючи на те, не виявляє будь-якої залежності від неї, в той час як знайомство Осипова з малоросійською «Енеїдою» не заключало б у собі нічого неможливого з внутрішнього боку, тобто з погляду на хронологічну першість «Енеїди» Осипова, і коли б мав на увазі компілятивний її характер, тобто написання її не з одного лише джерела, а також її малоросійські вирази і

зворотн. Характерно, що в Котляревського проскакує, хоча б у дрібницях, самотійне знайомство з поемами Вергілія і Скаррона, яке відбулося, очевидно, не через Осипова, і разом з тим незгода з блюмауерівським ізводом, якого український поет, очевидно, не знав, і який став переважно основою для поеми Осипова, на що справедливо вказує О. І. Соболевський². [...]

Повторюємо, що для нас особливо цікаве питання про перший задум Котляревського і початковий процес його творчості. Можливо, старе припущення й правильне, що український поет задумав свою трагедію ще в роки молодості під впливом знайомства з Скарроном і незалежно від Осипова й тоді ж таки розпочав свою роботу, а коли вийшла «Вергілієва «Енеїда» наизпадку», став переробляти та змішувати початковий начерк; навпаки, міг і Осипов познайтися з рукописним текстом перших частин «Енеїди» Котляревського.

Висловлюючи ці здогади, ми залишасмо питання про генезис малоросійської «Енеїди» не вирішеним і хочемо звернути увагу майбутніх дослідників на необхідність для остаточного розв'язання цієї проблеми, вірш за віршем порівняти «Енеїду» Котляревського як з Вергілієвою, так і зі всіма іншими, якими могли користуватися Котляревський і Осипов. Одного зіставлення «Енеїди» Котляревського з Вергілієвою і Осипова недосить[...]. Так і для визначення ступеня самотійності і характеру творчості Котляревського потрібне ґрунтовне зіставлення всіх «Енеїд», чого ми досі не маємо.

Який би не був результат роботи[...], значення малоросійської поеми аж ніяк не зменшиться. [...]

При зіставленні її з двома відомими західноєвропейськими попередниками, а також з поемою Осипова, і при розгляді її в зв'язку з основною думкою доведеться відвести їй досить високе місце. [...]

Котляревський, іноді над міру вживаючи жартівливий тон в своїй розповіді, не був вільний від деяких погрішностей Осипова, наприклад, від запізнення частого повторення картини пияцтва, але зауважимо, що навіть Байрон³ допускав подібні надмірності при жартівливому зображенні трагічних ситуацій у своєму «Дон-Жуані», наприклад, в картині аварії на морі.

Незважаючи на наявність деяких незначних недоліків, з усіх нам відомих наслідувань італійського бурлеску, зо-

крема в пародіюванні «Енеїди», поема Котляревського займає перше місце по народності.

Звичайно, Котляревський зрозумів кращі стремління XVIII ст. не в усій повноті, але він засвоїв головне з них, що привело до розвитку почуття гуманності,— любов до людини, до всього народу і почуття соціальної справедливості, що не заважало поету підмітити темні плями в характері й житті свого народу.

Котляревський виявив величезний талант і самотійність. Так, наприклад, його Еней не такий безхарактерний і нерішучий, як Скаррона, і не такий жалюгідний, як герой поеми Блюмауера. В кінці поеми Еней, який відрекомендований поетом на початку, як «на все зле проворний», «пройдисвіт і не промах», який «привіддя був во всіх содомах», очевидно, користується співчуттям автора, що полюбив його за завзятість і жвавість. Можливо, Котляревський не такий винахідливий, як Скаррон, але й не розпливчатий. Поеми Скаррона і Осипова багатослівні, виклад Котляревського стисліший, але виразніший, рельєфніший і наочніший. Його розповідь майже скрізь має на собі відбиток народності і оточення, до якого він належав.

Котляревський відкинув увесь учений і критичний апарат Скаррона і Блюмауера, перетворив божество на комічні типи людей. В українського поета не знаходимо того, чим страждає інколи «Енеїда» Осипова, епізодів, які мало цікавлять російських читачів. Щоправда, де-неде є сліди книжних пригадувань, але вони непомітні і не шкодять народності поеми.

Взагалі «Енеїда» Котляревського народна: і мовою, багатою різноманітними відтінками, виразністю та образністю, яка досягає дивовижної краси і поетичності, хоча нерідко і грубуватої, відповідно до перепливів народної мови, що їх хотів передати автор; і стилем, з влучними порівняннями, взятими з української природи, історії і побуту; і зворотами, запозиченими з народної поезії; і змістом, і, нарешті, загальним спрямуванням.

Поема українського поета народна в повному розумінні слова, тобто не тільки тому, що в неї включено масу характерних деталей малоросійського побуту, часто нероздільних із загальноросійським життям, не лише тому, що вона наповнена народними звичаями й повір'ями, а й тому, що вона пройнята духом і традиціями козацтва.

В «Енеїді» Котляревського знаходимо чимало згадок про козацьку старовину, наприклад, про часи Сагайдачного, Дорошенка, про Січ, про Залізняка [...].

Згадуються в поемі й інші епізоди з історії південно-російського козацтва:

Як в пікнери набирали,
Як мандровав козак всю ніч!..

Кілька разів згадується «полтавська пиведчипа». [...] Залишається відзначити в ній найважливіше — любов до народу. [...]

У відкритих, зображених картинах пекла не дано пощади нікому, хто заслуговує кари: в шерензі осуджених виступають:

Начальники, п'явки людській,
старшини без розбору, сутяги, судді і пани,

Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів,

підпанки, багаті, та скупі, купчики проворні, святі по-
нури. [...]

Поряд з осудженням возвеличуються ті,

Що людям помагать любили,
Хто чим багат, то тим і рад.

Особливе співчуття автора на боці пригноблених, тобто простого народу:

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча.

Таким чином, для усвідомлення задумів Котляревського картина пекла дуже цінна.

Як би там не було, в «Енеїді» дана досить широка картина: у ній вперше у художній літературі постала з своєю різко окресленою індивідуальністю вся Малоросія.

Успіх «Енеїди» Котляревського обумовлений, крім смішного, що наповнювало її, тим, що картини життя показані яскраво і рельєфно, причому в душі істинної гуманності, і разом з тим з дивною простотою і прозорістю поетичного задуму. Загальнонародного в такій мірі поетичного твору в кінці XVIII ст. не було і в загально-російській літературі. Котляревський немовби здійснював уже той ідеал всенародного твору, який визначив у наші дні для мистецтва Л. М. Толстой. Цим український

співець відрізняється і від Скаррона, і від Блюмауера, і від Осипова.

Взагалі «Енеїда» Котляревського незрівнянно народніша від усіх своїх попередниць і багатша кількістю різноманітних рис народності й сучасності.

Це залежало від того, що бурлеск властивий українському народному генію. Цілком зрозуміло, що в талановитості жартівливого зображення, в простоті комізму Котляревський не поступається Скаррону [...].

Ця позитивна сторона «Енеїди» Котляревського — її народність — підносить її над рівнем трагедії [...]. Поема Котляревського може бути названа широкою картиною малоросійського суспільства в рамках трагедії і бурлеску. Забавний тон переважає, але не пафівний виключно. Над усім панує своєрідне споглядання життя, що виключає твір Котляревського з ряду звичайних трагедій.

Своєрідний філософський світогляд українського поета, заснований на спостереженні життя, подає досить сумні картини, які на перший погляд здаються веселими.

Видно, що

Біда не по дерев'ях ходить,
І хто ж її не скуштував?
Біда біду, говорять, родить,
Біда для нас — судьби устав! —

читаємо на початку V частини, і та ж думка повторюється і в других місцях поеми. У відповідності з нею можуть бути поставлені й інші сентенції на зразок тих, що «грішними судьба вертить», «и испольнь єсть червь и прах» та інші відступи в поемі.

Ось цей світогляд, який проходить через усю поему, супроводжує його моральний початок, зустрічаємо в заключних віршах твору:

Живе хто в світі необачно,
Тому ніде не буде смачно,
А більш, коли і совість жметь,—

надас «Енеїди» Котляревського особливу ідейну основу, а не значення самого лише жарту.

Жарт української «Енеїди» дістав більш глибокий зміст, тому що не тільки пробуджує сміх і викликає в читача радісний настрій, але й показує властивий нашій натурі контраст волі і безсилля, стремління і виконання, по-

риви до створення чогось великого в житті, подібно до того, як багато лиха зазнав Еней на шляху до створення великої Римської держави. Ця думка виражена в словах Охріма до Енея:

Чим більш журитися — все гірше,
Заплутавися в лісі більше,
Покинь лиш горе і заплюй.

Відповідно до цього і сатиризм Котляревського набуває грандіозного значення. Віп наближається за своїм змістом до основної ідеї «Похвали глупости» Еразма Роттердамського⁴, до іронічного зображення світу в Аріосто⁵ і взагалі до концепції великих сатириків. Так, наприклад, зображення війни Енея з Турном і латинцями нагадує відповідний епізод в романі Рабле⁶. З яких дрібниць розпочалася вона! Через роздратування напів'яного Турна, який не відрізняв сновидіння від дійсності з собачкою. Досить комічний характер мав цей початок війни троянців з латинцями, Турном і союзниками ще в Блюмауера, Осипов намагався підсилити цей комізм, але цілком завершену форму дав йому Котляревський.

Отже, українська «Енеїда» являє поєднання пародії і бурлеску з більш глибокими думками. Народна стихія переважає в цьому поєднанні, вона здається жартівливою тільки при поверховому огляді, а насправді осяяна світлом гуманної думки, якої в той час не так було багато в суспільстві. Згадаймо, як був зустрінутий в Англії на початку своєї діяльності істинний зачинатель народництва в тамтешній поезії Wordsworth⁷, сучасник Котляревського.

Українська література в особі останнього, — автора «Енеїди», рано стала на благодотворний шлях, який веде до здійснення істинних завдань, обов'язкових для всякої літератури як живої суспільної сили, а тому ми не можемо не приєднатися до щирих слів Шевченка у вірші «На вічну пам'ять Котляревському»:

Як руїни Трої;
Все сумус, тільки слава
Сонцем засіяла;
Не вмере кобзар, бо павіки
Його привітала.

1898

Г. Я. Франко

ІЗ СТАТТІ «РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР»

...Знаменитий Щепкін оповідав, що головно дякуючи концептові Квітки в Харкові виставлена була уперше Котляревського «Наталка Полтавка», заким іще цензура одобрила її для театральних вистав. «Наталка» перший раз дана була в Полтаві за спеціальним ад пос* дозволом генерал-губернатора Рєпніна. Щепкін, родовитий українець, хотів дати її на свій бенефіс. Квітка дав йому ось яку раду: «Заповідajte яку-небудь стародавню штуку, а перед самим днем бенефіса поклічтесь на нездоровля якого-небудь актора і просіть, щоб для поспіху дозволили виставити «Наталку Полтавку», штуку вже дозволєну для постанови». І дійсно, сим способом харківці перший раз побачили на сцені штуку Котляревського. [...]

Не знаємо, як і відки йому¹ дісталися в руки твори українських писателів Котляревського, Квітки, Писаревського. Досить, що вони запалили його охотою — устроїти театральні вистави в Коломиї. До того допоміг йому старший патріот, о. Микола Верещинський, той самий, що ще 1837 р. дав був наклад на «Русалку Дністрову», і бурмістр коломійський Дрималик. Заходом сих мужів, а особливо о. Озаркевича, котрий для сього діла не щадив ні праці, ні коштів, удалось зложити гарну аматорську труппу, котра вже в маю 1848 р. відіграла, перший раз на галицькій землі, Котляревського «Наталку Полтавку», значно перероблену о. Озаркевичем. Він злокалізував твір Котляревського, переніс місце його ділання на своє рідне Покуття, повставляв зовсім інші пісні, переважно притєсані трохи ад пос покутські пісні народні, і дав штуці новий титул: «Дівка на відданню, або На миловання нема силовання». Сю свою перерібку, не згадуючи про авторство Котляревського, Озаркевич навіть надрукував того ж року в Чернівцях латинськими буквами**. Мабуть,

* Для даного випадку (лат.).

** Comedyo-opera. Dówka na widdaniu, або Na miłowanie nema syłowanie. Екземпляр, що є у мене під руками, не має ані місця, ані року друку. (Прим. Г. Франка).

те промовчання назви властивого автора було причиною досить забавної пригоди. На першій представлешю штуки, котра на численно зібрану публіку зробила сильне враження, роздалися з усіх боків оклики: «Автор! автор!» Довгий час куртина не піднімалася, артисти не знали, що діяти. В кінці, коли публіка не втихала і щораз голосніше викликала автора, а о. Озаркевича десь не було в близькості, куртину підняли, і один із акторів виїшов на сцену, щоб вяснити публіці, що автор сеї штуки вже від 10 літ лежить у могилі в далекій Полтаві. Але розрадувана публіка не дала йому прийти до слова і привітала його такими голосними оплесками та окликами, що він зовсім змішався, поклонився разів кілька, і не сказавши нічого, зійшов зі сцени. Тільки опісля діло вяснилось, і се дало причину до жартівливої поговорки, «що в 1848 році небіжчик Котляревський був у Коломні»².

Здається, що на одній виставі в Коломні не скінчилось; бодай Я. Головацький в своїй біографії Котляревського («Пчола», 1849, стор. 39) виразно пише, що «Наталку» представляно кількократь в Коломні, а по з п і н е много разов у Львові і Перемишлі». Ми знаємо, що перший раз виставлено «Наталку» у Львові (в переробці Озаркевича) д[ня] 29 октября 1848 р. — значить, перед тим мусило бути вже кілька вистав у Коломні.

Переходячи тепер до тої першої руської публічної вистави театральної у Львові, ми мусимо пригадати, що власне д[ня] 19 до 26 октября 1848 р. відбувся перший з'їзд руських учених. На той з'їзд прибув і о. Озаркевич з Коломні і привіз з собою видрукувану в Чернівцях переробку штуки Котляревського. Поки відбувався собор, о. Озаркевич здужав zorganizувати невеличку аматорську трупу, вивчити штуку, і ось по закінченню собору д[ня] 26 октября «вченим руським зроблено несподівану приємність відогранням у вечір того ж дня руської комедіо-опери під назвиськом «На миловання нема силовання», котра враз з красними співами і танцями руськими дуже утішила всіх в многім числі зібраних гостей» («Зоря Галицька», 1848, ч. 25, стор. 106).

[1894]

РЕЦЕНЗИЯ НА СТАТТЮ М. ДАШКЕВИЧА «МАЛОРУССКАЯ И ДРУГИЕ БУРЛЕСКНЫЕ (ШУТЛИВЫЕ) «ЭНЕИДЫ»

Третій раз уже вертає київський професор д. Дашкевич до досліду над Котляревським: перший раз у своїм многоцінним «Отзыве» на книжку Петрова він дав перший широкий образ народни нашого нового писменства на тлі понять, змагань і потреб часу і з незвичайною бистротою визначив у тій картині роль Котляревського. Другий раз («Киевская старина», 1893) він присвятив окрему працю водевілеві «Москаль-чарівник», доказуючи, що тему і будову сего твору Котляревський узяв із французького водевіля «Le soldat magicien»*. А отсе тепер він роздивляє «Енеїду», порівнюючи її з іншими творами сего рода.

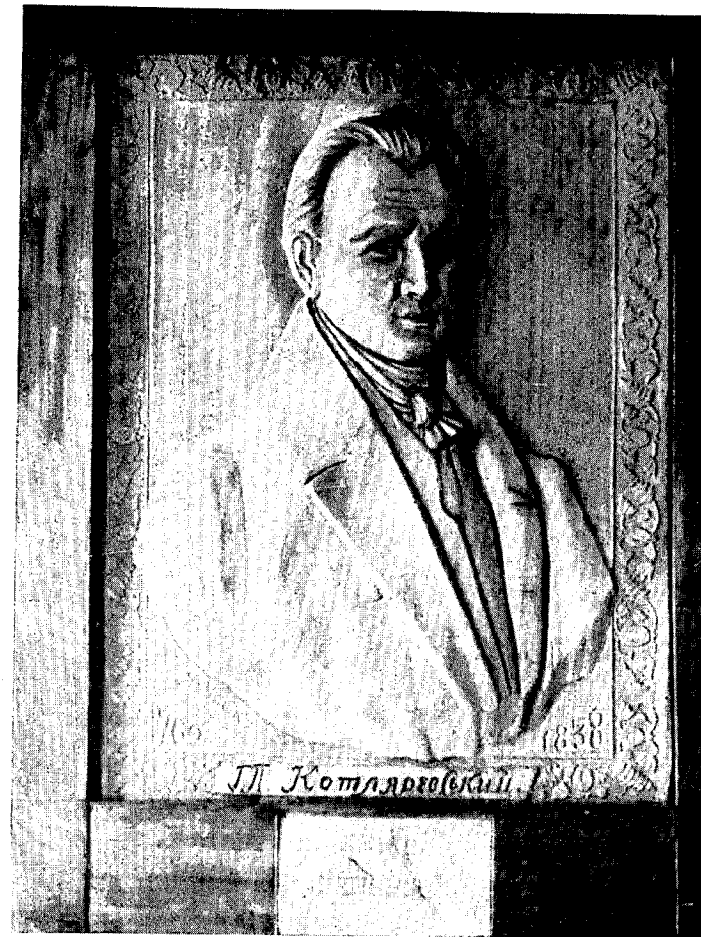
У вступі проф. Дашкевич розбирає, незалежно від д. Штешенка, питання залежності Котляревського від Осипова. Сего питання він доторкався ще в «Отзыве», але лишив його неполагодженим. І тепер він радить бути осторожним у відповідях на нього, хоча сам, очевидно, схиляється до думки, що трагедія Котляревського «з погляду на артистичний спосіб малювання з усіх заграничних попередниць найближча до Скаррона» (стор. 178). Нова публікація, що має вийти в Росії на основі рукописних текстів «Енеїди», може, кине деяке світло на се питання, хоча думка проф. Дашкевича, немовбито Котляревський, пишучи свою «Енеїду», мав перед очима Скаррона, а не Осипова, не видається мені правдоподібна. [...]

Другий розділ праці проф. Дашкевича присвячений західноєвропейським трагедіям «Енеїди». Вони почалися в Італії. Проф. Дашкевич починає їх ряд від поеми Лаллі «Eneida travestita» (1633), але Лаллі підвів тільки, так сказати, суму давнішим пробам того рода. Ще мантуанець Теофіль Фоленчо пародіював Вергілія в своїй поемі «Bardo da Cipada» (1517). В початку XVII ст. вийшла в Іспанії поема Кислю де Альдані «L'Asneida» (спів про осла) як трагедія «Енеїди», але всі примірники сеї книжки затрапилися. У Франції трагестував «Енеїду» сучасний Скарронові Гійом де Бребеф (умер в 1661 р.). В Німеччині першу трагестію «Енеїди» (під впливом Скаррона) зладив Йоганн-Георг Шмідт (умер в 1730 р.), але

* «Солдат-чарівник» (франц.).

його праця, два грубі фоліанти, зложена в рукописі в міській бібліотеці в Штрасбурзі, згоріла в 1780 р. Про Міхаєліса, що розпочав свою травестовану «Енеїду» коло 1771 р., згадує проф. Дашкевич, варто додати, що власне він був творцем тої строфи, яку прийняв Блюмауер у своїй травестії. Проф. Дашкевич присвячує особливу увагу тільки двом західноєвропейським травестіям — Скарроновій, в котрій він бачить «добродушне висміювання над класичною старовиною з її слабими боками і разом з тим над сучасними авторів негарними моментами в вищому товаристві», щось немов «літературну фронду проти напряду, який панував у французькій літературі XVII в. (стор. 161—162), і Блюмауеровій, в котрій автор бачить «літературну пам'ятку ери Йосифа II з її просвітно-полемічним напрямом», але при тім додає, що «з артистичного погляду вона стоїть не високо, а її ідейно перебиває через край, бо Блюмауер віддав у ній на наругу багато дечого високого (стор. 167). Перелицьовану «Енеїду» Осипова проф. Дашкевич збуває дуже коротко, називаючи її «лихим наслідуванням Блюмауера, часто занадто балакучим» (стор. 168).

Найцінніша є третя частина статті проф. Дашкевича, присвячена розборі «Енеїди» Котляревського. Автор ще раз вертається до питання про те, чи Котляревський писав під впливом Осипова, чи ні, збирає докупи всі сліди «старої традиції», буцімто працю над травестуванням «Енеїди» Котляревський розпочав ще в семінарії, висловлює сумнів, чи звісні слова про мучення в пеклі «особи мацапури» відносяться до Парпури, котрий, певно, не видавав «Енеїду» для зиску, чи може, до Осипова, котрий, доставши до рук початок української «Енеїди», переробив його по-своєму — здогад, котрий мені видається зовсім неправдоподібним; підносить з натиском, що Осипов, проворний компілятор, і свою «Енеїду» робив не з одного взірця, повторює своє твердження про українізми у Осипова, висловлене вже в «Отзыве», і додає до їх реєстру ще слово «шаль», котре він вважає тільки друкарською помилкою замість українського «паль» (у Котляревського в відповіднім місці, на лихо, є не паль, а стовп), і зводить докупи декілька місць, котрі у Котляревського нібито ближчі до Скаррона, ніж до Осипова. Доказної сили ті порівняння, по моїй думці, не мають; по-

І. П. Котляревський. Різьба по дереву Я. Успіка. 1951 р.

М. Коцюбинський виступає з промовою на відкритті пам'ятника
І. П. Котляревському в Полтаві 30/VIII 1903 р. Картина художника
Г. Домнеца. 1952 р.

дібності в них або дуже далекі, або випадкові. Наприклад, вірші Котляревського:

Куди йому уже до Риму?
Хіба як здохне чорт в рові! —

проф. Дашкевич зближує з віршами Скаррона:

A la fin du compte sera
Le diable qui l'emportera —

(конець справи буде такий, що його чорт візьме). Що тут подібного, крім слова «чорт»? Зрештою, проф. Дашкевич занадто сумлінний учений, аби мав рішуче твердити, що Котляревський писав початок своєї «Енеїди» на основі Скаррона; він висловлюється обережно, що «з правдоподібністю можна сю залежність признати тільки першій частині «Енеїди», себто тій, що вийшла 1798 р., а в дальших частях вплив Осипова видніший, хоч і там він не є такий загальний і механічний, як се недавно твердив проф. Соболевський». Що ж до першої частини, то проф. Дашкевич остаточно так формулює свою думку: «Можливо, що старий переказ вірний, що український поет задумав свою трагестію ще в молодечих літах під впливом знайомства зі Скарроном і незалежно від Осипова і тоді ж почав свою працю, а коли вийшла «Вергилієва «Енеїда» наизнакку», почав потроху переробляти і перемінювати первісний нарис; і навпаки, міг Осипов познайомитися з рукописі з текстом перших частин «Енеїди» (стор. 175). Для роз'язки цього питання проф. Дашкевич радить провести детальне порівняння не тільки «Енеїди» Котляревського з Осиповим, але загалом усіх інших «Енеїд», якими могли користуватися Котляревський і Осипов. По нашій думці, навіть се порівняння нічого тут не докаже, а треба шукати нових рукописних матеріалів.

Далі проф. Дашкевич зауважує зовсім справедливо, що все отсе порівняння — то тільки одна часть праці; щоб пізнати дійову вартість «Енеїди» Котляревського, треба розглянути в ній власне те, чим відрізняється вона від інших трагестованих «Енеїд». І він подає (стор. 177—185) дуже гарний розбір того, що можна би назвати основною ідеєю і локальним колоритом «Енеїди» Котляревського. Головною ідеєю, що лежить у основі «Енеїди» Котляревського, по думці проф. Дашкевича, є гуманізм, характерний для XVIII віку, себто «діяльна любов до

чоловіка яко такого і до всего народа і почуття соціальної справедливості», що «не спиняло поета добачити хиби не тільки інших національностей, але й темні боки в характері, житті власного народу» (стор. 177). При характеристиці місцевого, українського колориту «Енеїди» Котляревського проф. Дашкевич підносить деякі поетичні описи природи, часті згадки про українську козацьку старовину, надихані щирою симпатією до тої старовини; в кінці деякими віршами, вийнятими з опису пекла, він характеризує те живо почуття справедливості щирого народолюбства, що кермувало пером Котляревського. Загальний вивід проф. Дашкевича висловлений отсими характерними словами: «Загалом «Енеїда» Котляревського безмірно більш народна від усіх своїх попередниць і багатша від них многотою різnorodних рис народності і сучасності» (стор. 186).

Сей осуд в устах такого обережного критика і вченого історика літератури, як проф. Дашкевич, для нас важний головно тим, що є здобутком власне такого детально-го і певсипущим скептицизмом подиктованого аналізу.

[1898]

ПИСАННЯ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО В ГАЛИЧИНІ

Писання Котляревського задля їх глибокої національності, простоти і притім загальнолюдської доступності і зрозумілості не могли лишитися без впливу на відродження українсько-руського національного духу не тільки на Україні, але і в Галичині. Правда, літературна продукція галицьких русинів до 1848 року була занадто слаба, занадто стіснена тодішніми цензурними обставинами (десять раз гірше, ніж було стіснене українське письменство в тодішній Росії!), щоб ми могли бачити в ній виразні сліди і плоди впливу Котляревського, а глухий антракт 1850—1860 рр. заглушив і ті здорові зерна, які були посіяні давніше. Та проте від перших пробісків нашого відродження аж до 1849 року ми раз у раз стрічаємо сліди впливу Котляревського на наших писателів і на ширшу громаду. Задачею оцих рядків є зібрати ті сліди в одну мозаїку.

Коли і яким шляхом дісталася «Енеїда» до Галичини? Докладно сього не можемо сказати. Видання з 1809 р. було в бібліотеці Оссолінських у Львові (утвореній 1817 р.), і тут, певно, знайомилися з ним деякі студентирусини; університетська бібліотека має тільки видання 1842 р. та й то справлене, мабуть, уже по 1848 році. Зрештою, між Україною і Галичиною до 1848 р. від самого розділу Польщі були далеко частіші зв'язки, ніж потім. Великі магнати Потоцькі, Ржевуські і інші мали маєтки по сей і по той бік кордону, їздили часто сюди й туди і тягали з собою численну двірню; сліди сих переїздів лишилися в дворацьких піснях, складених при дворах тих панів при кінці XVIII і в початку нашого віку. От якась служниця, привезена з України до Галичини, чує себе мов у іншим світі і промовляє:

З України тут приходжу в жалості біденька,
Ах, щаслива-м, що знаходжу мого козаченька.
Не такі тут сторони, як у нас, любії;
Тутка хлопці, як ворони, притім певірнії.
І я родом з України, де доволі всього:
Дівки красні, як калини, багаті до того,
І вірнії, і хороші, дотримують слова,—
А тут хлопця за три гроші продати готова.

(«Waclaw z Oleska», 292)

В іншій співанці «козак з України» малює своє двірське життя:

Гей я козак з України,
Козак зроду, козак з міни,
Нігди в життю не заплачу.
Гучу, кричу, граю, скачу.
Бодай наше Поберіже!
Хоч нагайка плечі зріже,
Козак на то не заплаче,
Гукне, крикне, грає, скаче.

(Там же, 202)

Були, крім того, й різnorodні інші зносини галичан з Україною. Руські міщани і селяни з Дрогобича, Калуша і інших підгірських міст возили на Україну сіль; одну з найкращих пам'яток деревляного церковного будівництва в Галичині, церков св. Юра в Дрогобичі, купили дрогобицькі солярі десь над Дніпром за сіль і на своїх возах привезли до Дрогобича [...]. Сам Котляревський у «Енеїді» патякає на те, що навіть лівобережні багаті

козаки гонили волів до Шльонська, себто на славні ярмарки в Голумуці. (Див. «Перше видання «Енеїди», Львів, 1898, стор. 45). Все те давало змогу галичанам познайомитись з книжкою, що в Росії зараз по своїм виході зробилася дуже популярною, коли на протягу 11 літ видержала три видання.

Та проте перші сліди знайомства галичани з «Енеїдою» не старші 20-х років нашого віку, та й то коли зачислити до 20-х років той відривок рукописного відпису «Енеїди», який описав д. Коцовський¹ у «Зорі» (1886, стор. 416). Сей відривок, переписаний у Галичині латинськими літерами, мабуть, із видання 1808 р., цікавий тим, що переписаний не з друку, а з якогось іншого рукопису. У мене в руках є інший список «Енеїди» Котляревського, зладжений на Україні, але давно принесений до Галичини; я одержав його від львівського антикварія Ігтя, що закупив його разом з іншими книжками і паперами, що лишилися по якимсь старім руським священику. Сей список — копія з видання 1808 р., значить, містить у собі три перші пісні (без «особи мацапури»), зрештою, без розділу на строфи і пісні, тільки з титулом «Енеїда, на малоросійській мові перелицьованная», а на обложці є підпис «Мрилодский священник».

Що поляки в ту пору ще не розбудженого національного польсько-русського антагонізму могли переписувати і перевозити українські твори, на се маємо немало доказів. Українські вірші Гулака-Артемовського передрукувала «Biblioteka Warszawska», 1829 р. Поляк Василевський² знайомив Шашкевича³ «з новішими творами української, польської і сербської літератури» (Коцовський, Руська бібліотека, III, стор. XX). З «Енеїдою» познайомився Шашкевич, мабуть, аж на філософії (1830—32), правдоподібно з тим екземпляром, що є в бібліотеці Осолінських (пор. Коцовський, стор. XX). Той саме екземпляр читав, мабуть, і Головацький, знайомлячися ще гімназистом у львівських бібліотеках з першими творами української літератури (Коцовський, стор. XXII). В передмові до «Русалки Дністрової» Шашкевич згадує про всі видання «Енеїди» (Руська бібліотека, III, 380), але з цитування титулу «Енеїда, на малоросійській мові перелицьованная», видно, що він мав під рукою тільки видання 1809 р.; два перші мали в титулі слово «перелицьованная».

Інше видання, а власне з 1808 р., мав під руками Осип Левицький⁴, автор звісної граматики 1838 р. В його паперах, що знаходяться в бібліотеці «Народного дому», є, між іншим, зшиток з 16 карток 8°, зладжений десь в початку 30-х років, що має титул «Опыт Русской Библиографии. Иосиф Левицкий». Очевидячки, се не є оригінальна робота, а тільки виписка з російської бібліографії, може, з «Опыта» Сопикова. Там, між іншим, виписано титул «Енеїди» видання 1809 р. В своїй граматиці Левицький знає і цитує усе тільки видання 1808 р. (стор. XVII — сам титул, стор. 195 — приведено 27 строфу першої пісні: «А сам вернувшись во будипки» — до «Аж вась Дидона за чуб хвать», і «Anhanu»*, стор. 46—47 — перша половина другої строфи першої пісні).

Д. Коцовському належить ся заслуга, що він і в власних віршових складаннях Осипа Левицького відкрив деякий вплив Котляревського, головню ж у віршику «Во честь его превосходительству преосвященнейшему Кир Михаилу Левицкому» в 1838 р., де звичайний бомбаст подібних віршів підмішаний ультрапопулярними зворотами, як Гатанас, замість Анатасій і т. ін.

Сліди того впливу можна віднайти і в вірші того ж Левицького в 1837 р. п[і]д з[а]головком «Стих во честь его преосвященству Кир Иоанну Снѣгурскому, біскупови Перемыскому, Самборскому и Сапоцкому и т. д. милости-віjšому добродѣюви Иосифом Лѣвицким, парохом Школьским у подножія Jego престола с найбільшим ушанованьєм сложеный». В тім вірші, що відзначається й правописними інноваціями (лат. j), чути подих тої самої весни, яка віє від «Русалки Дністрової»:

Русалочки, що в Карпатах
Всюди роєм видно вас:
Люди кажуть по всѣх хатах,
Же ночный вам милый час.

Ja то часто визирају
При дуночѣ над Днѣстром;
Но хотя вас не видају,
Прецѣ чују пѣсней гром.

Тіа пѣснi з-под калины
Прериваје соловіі;
Понад горы и долины
Полно ваних мелодій.

* Додаток (нім.).

Склад цього вірша каже нам догадуватися, що Левицький мав у руках, крім «Енеїди», ще й Котляревського «Оду до кн[язя] Куракіна». Що ця ода була в нас звісна в рукописі, на се маємо найліпший доказ в тім, що в 1849 році її опублікував уперше Головацький у львівській газетці «Пчола».

Звісно, сей вплив був не великий і не тривкий. О. Левицький не мав ніякого поетичного таланту і до кінця своєї писательської діяльності не зблизився рішучо до народного ґрунту. Та проте «Енеїда» мала в Галичині багато прихильників. Найліпшим доказом на се є намір К. Блонського, посла на сейм віденський 1848 р.— видати її у нас друком в 1848 році. Блонський опублікував тоді ж поклик до передплати на «Енеїду», але намір видання якось не здійснився.

Драматичним творам Котляревського пощастило ліпше в Галичині. «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» дійшли до нас у виданнях Срезневського («Український збірник», Харьков, кн. 1, 1838, і кн. 2, Москва, 1841). Видання «Наталки» з 1819 р. Головацький не знає (Руська бібліотека, III, 350). Ще в 30-х роках тему «Москаля-чарівника» обробив о. Степан Петрушевич у Добрянах в оперетці під заголовком «Первописна опера. Муж старій, жонка молода, домовая забавка в єдном действии, з громадських повесток уложена» (див. «Житє і слово», II, 442), та, здається, незалежно від Котляревського. Якась переробка «Москаля-чарівника» була виставлена на аматорських спектаклях у Львові і в Перемишлі в 1848 році (див. Руська бібліотека, III, 351, під заголовком «Жовнір-чарівник»). «Наталку Полтавку» переробив 1848 р. Іван Озаркевич, парох у Коломиї; його заходом її виставлено кілька разів у Коломиї, пізніше много разів у Львові і в Перемишлі [...].

Свою переробку «Наталки Полтавки» о. Озаркевич опублікував друком у Чернівцях і то, задля браку руських букв у друкарні,— латинкою. Се видання — велика бібліографічна рідкість, от тим-то я подаю докладний його опис, складаючи тут щирю подяку о. Іванові Озаркевичу (синові) за уділення мені примірника сеї книжечки. Є се брошурка 8°, має 38 сторін і ще одну непагіновану картку, де списано: «Omyłki drukarskie»*.

* Помилки друкарські (польськ.).

Друковано на грубим, бібулястим папері. Перша картка — титулова, має напис: «Komedyo-opera. Diwka na widdaniu, або: Na mylowanie nema siłowania. Złożena w Kołomyi». Місця друку, назви автора і переробника, ані року не подано,— знак, що ся «Komedyo-opera» мала чинити одну цілість з іншою переробкою о. Озаркевича, друкованою в такім самім форматі і в тім самім часі під заголовком: «Komedyo-opera. Wesilie abo Nad Cyhana Szmahayta nema rosumniszoho. W troch diystwŷach z spiewamy i tańciamy narodowemu — napysana w Kołomyi na wzor Stecka, izdal Joann Ozarkiewicz. W Czernowcach napeczatano u Jana Eckharta i syna. 1849». (Є се драматична переробка поеми Петра Писаревського «Стецько», друкованої 1841 р. в Корсуновій збірці «Сніп»). На обороті першої картки «Дівки на відданню» є реєстр осіб: «Annyczka, diwka na widdaniu. Horpyna Terpeŷcha, jej maty. Petro, kochanok Annyczki. Nykoła, daŷekij krewnyj Annyczki. Teterwakowski, woznyi, żenych Annyczki. Makohonenko, silskuj desietnyk». Вже з цього реєстрика видно, що І. Озаркевичеві хотілося подати Котляревського галичанам не в оригіналі, а в підгірським кшталті. Він підганяє мову оригіналу до покутського діалекту, скорочує дещо, пропускаючи деякі локальні деталі (згадку про шведчину і про московські п'єси з української історії в VI сцені і деякі пісні, як ось терцет в VI сцені першого акту, пісню Миколи в першій сцені другого акту і т. ін.). Возний у нього говорить, як галицько-руський підпанок, отже, чисто по-руськи, домішуючи тільки «пане добродзею». Загалом о. Озаркевич силкувався надати п'єсі локальний коломийський колорит і для того декуди, замість українських пісень, повставляв галицькі. [...]

Що взагалі писання Котляревського займали видне місце між чинниками галицько-руського відродження, про се переконують нас промови деяких учасників з'їзду руських учених 1848 р. Щоб удокументувати придатність українсько-руської народної мови до малювання всяких станів людської душі і явищ природи, говорить Микола Устиянович⁵, «аж хочем налюбоватися її принадами милості, підім до Основ'яненка «Марусі»; аж желаєм надивитися ненаглядним її барв красотам, вержмо око на його схід сонця; аж хочем узброїтися в кріпость, послухаймо громкого Шевченка; аж розвеселитися і попустовати, возьмім Котляревського» (Головацький, Исто-

рич[еский] очерк основания Галицко-Русской Матице, стор. 9). В своїй «Росправе о языке южнорусском и его наречіях», читаній на тім з'їзді д[ня] 23 жовтня, згадує Головацький про Котляревського як про того, що «первый показав дорогу (до заведення українсько-руської мови в книжку літературу), перелицевавши «Енеїду» й написавши кілька опер» (там же, стор. 55). І третій член Руської трійці, Іван Вагилевич, очевидячки, знав і високо цинив писання Котляревського і сказав про них своє слово в тім самім 1848 році. Видаючи в тім році «Dnewnyk ruskij», орган тодішньої «нової ери», або так званого «Ruskoho Soboru», Вагилевич надрукував в ч. 5, 6 і 8 того часопису свої з многих поглядів цінні «Заметки о русской литературе», де ось як відізвався про Котляревського: «При кѣнци 18 вѣку выступил И. Котляревский (1839), творитель литературы русской. Его «Енеида» травестована» (Петербург, 1798, втор. изд. 1809, трет. изд. 1811, четв. изд., Харьков, 1842) в шести книгах, с стремлением представлення лихого в обычаях и обычаях своих краен, для многих отличных, навіть редких красот будет всегда оздобою литературы, особенно, що ся залицает невымушенным гумором и гладкою сплавностию. Окриме того, писал он также комедіо-оперы: «Наталка Полтавка» (Харьков, 1838), котра ся отзначає рѣзким зачерком характеров, и «Москаль-чаровник» (Москва, 1842), котра ся залицает меткостью в развитію (Руська бібліотека, III, 153—154).

Пильніше зайнявся студіюванням життя і творів Котляревського Я. Головацький, іменованій в початку 1849 р. професором руської мови і літератури на Львівськім університеті. Він присвятив Котляревському гарячу згадку в своїй третій вступній лекції, виголошеній дня 5 лютого 1849 р. Згадавши про розділ Польщі і панування псевдокласицизму в російській і польській літературі кінця XVIII в., Головацький так говорить далі: «Тоді-то жив на Україні Іван Котляревський. В молодих літах займався вичуванням молодіжі у можних панів на Україні, він прислухувався пісням народним, учащав на забави, ігри народні, присмотрювався забиткам народа, повір'ям, забобонам, приглядався хибам і недостаткам своїх родимців, іспитував характер їх, так ізучував властивим йому талантом свою родиму народність.

Призбиравши так собі матеріали, на тій підставі зачав писати свою «Енеїду», на малоросійський язык перелицеваную.

Було то тоді, коли ще Парнас зо всіми богами в великій почесті був у поетів. Котляревський, перенісши свого богатира на Україну, перестроївши го в козаки, поволік цілий давній Парнас за ним, показав у посмішних образах неприличність взивання богів, котрі давно не суть у честі у жодного народу. Блюмауера травестірована «Енеїда» дала му, запевне, перву мисль, що Котляревський не послідував Блюмауерові, котрий ся шамотав своїм дотепом найбільше на надужиття монашества і пр., а так мав свою часову важність. Котляревський виобразив цілий свій нарід, цілий бит його описав. Досить перечитати місця, де описані поминки по Анхізові, хід до пекла або війну Турна з Енеем і пр., аби ся о тім переконаті. Все тоє позостане завсіди в своїй красі, в своїй свіжості, бо є народне. Кромі того, писав Котляревський опери малоросійській, в котрих завсіди старався народність малоруську піднести, язык малоруський підвишити, ставлячи го або в противоположності до книжного, або до російського (великоруського)».

Ми подали дослівно все, що тоді говорив Головацький про Котляревського (змінивши тільки правопис), бо ся промова видається нам характерною для галицького вченого і для цілого його покоління. Ті слова переважно повиписувані з російських критик і біографій Стебліна-Камінського і інших; в тім немногім, що додав від себе Головацький, видно хіба одно: вмючи бодай відчуті чисто національне значення «Енеїди», він далеко не вмів відповідно оцінити його. А надто погляд на соціальне, громадське значення такого факту, як видання книжки на мужицькій мові і осміяння на тій мові псевдокласичного Парнасу, у нашого вченого зовсім наївний і дитинчий. Тут виявилася вся сила і вся слабкість тодішнього галицько-руського руху. Сила в тім, що тодішні люди добре відчували свою руськість і любили її; слабкість у тім, що вони бачили перед собою якусь абстрактну Русь*, а не бачили живого, конкретного руського люду з його потребами, не розуміли того, що тільки з того

* Україну.

селянства і для нього, зможе і мусить дивгнутися нова Русь, оживлена тим духом, що уперве могутнім подихом повів із «Енеїди» Котляревського. І для того у самого Головацького і у цілого його покоління був можливий такий швидкий і різкий поворот від формального націоналізму малоруського до такого ж формального і абстрактного націоналізму «общерусского», а відси вже був тільки один малий крок до конкретного обмосковлення⁶.

Як високо ставив Головацький Котляревського в початку 1848 року, доказують не тільки вищенаведені слова, але також і далші слова в тій самій лекції, де він називає Котляревського «незрівнянним в народній гумористичній» (Руська бібліотека, III, 347), а не менш того біографія Котляревського, уміщена ним в ч[ислі] з львівського часопису «Пчола», видаваної Іваном Гушалевичем. Подавши коротенько життєпис поета, Головацький так пише про «Енеїду»: «В тім перекладі слабо держався чтення латинської «Енеїди», але найбільше ізобразив домашнє життя українців в свободних і оживлених строфах. Посмішність «Енеїди» незрівнянна: всюди оддыхає невинувджена сатира, іграюча невишуканою веселістю і остротами природженого остроумія. Легкість оповідання, вірність барвистості, милиї жарти були істинно чимось новим, очаровательним. Описуючи природу, ніколи не погіршив против правди; народність одбивається в його поезії, як у дзеркалі. Ціла Україна читає «Енеїду» з розкішню, од письменного селянина до багатого пана» (Руська бібліотека, III, 349).

В додатку до сеї статті Головацького в «Пчолі» надруковано (ч[исло] 3, стор. 42—44) сім строф із п'ятої часті «Енеїди» від слів «Як ніч покрила пеленою» до «Що сеї для жінки все творить».

Не знаємо, відки і коли одержав Головацький в рукописі «Оду до князя Куракіна». Одержав її, очевидно, без підпису автора, бо, згадуючи про неї в своїй статейці, він тільки догадується, що вона, «либонь, також чи не пера Котляревського». В тій статті Головацький подав для проби 20 перших рядків сього вірша; пізніше в ч[ислі] 16 «Пчолі» він опублікував його весь, і се було перше видання сього вірша. Воно повне друкарських помилок, та є в ньому деякі відміни від того видання, яке зладив Куліш, відміни, певно, не пороблені в Галичині. Ми зазначимо тут хоч важніші:

Стр. 1. Орфею зам. Орфію; що лиш забрызчиш зам. що як забриньчиш; гопака зам. гоцака.

Стр. 2. Пана любого зам. пана милого; паном бутивміє зам. паном буті уміє.

Стр. 3. Олексію зам. Алексію; річ начав зам. річ почав; да боюєсь зам. та боюєсь; як слів зам. як слов; про їх зам. про них.

Стр. 4. Що стьонжками зам. що стрічками; що од стьонжок зам. що од стрічок; ключ човпет ця зам. товчет ця.

Стр. 5. Не за пічкою зам. не по запечку.

Стр. 6. Робиш добре зам. добре робиш; собою їх учив зам. учив.

Стр. 7. Як я раз зам. Як раз я; нашего набиті зам. нашого набита; пропхнуть ся зам. пропхнутись; да паньства зам. та паньства; сього плюгавства зам. того плюгавства; на ярманці зам. на ярмарку.

Стр. 8. Папір зам. папірки; ласкут зам. лоскут; да за гроші зам. та за гроші; розорив зам. розорив.

Стр. 9. Що пани зо злої волі зам. по їх злій волі; орати зам. пахати; сінокосами, землями зам. сінокосом і землями.

Стр. 10. Але ж скільки там човпало ся зам. Але ж... товклося; пучу-гучу і кучу-кучу зам. тучі, кучі; писарів там зам. писарів же.

Стр. 11. Щоб ти поглядів, чи так зам. подививсь, чи так; привести якраз до шпурі зам. до шпину; ніколи борцу хльобнути зам. сербнути; ніколи ж і в смак заснути зам. ніколи у смак; Ти забув про хліб, про сон зам. хліб, за сон.

Стр. 12. Доч же, син тобі забут зам. дочки, син тобой забут; Плтава зам. Полтава; Чернихів зам. Чернігів.

Стр. 13. Да якої же, гай! гай! гай! зам. Та якої.

Стр. 14. Здоровля зам. здоров'я; попилнуй зам. попилнуй; там всі зам. тут всі; да й ще зам. та ще.

Стр. 15. Да біда моя, як бачу зам. да біда моя! Я бачу; ти таку свою удачу зам. ти таки; потяжеш зам. потягнеш; будеш хлопцем для других зам. на других; уродивсь ти на прояву зам. уродився ти на правду.

Стр. 16. Ну, коли ж ти такий зам. коли ж такий ти; хоть блягти не захочуть зам. хоть співати; під самі неба зам. під саме небо.

Стр. 17. И сребро зам. і срібло; скільки зам. скільки; слез зам, сліз.

Стр. 18. Хоть зам. хоч; смерть к тобі прискаче зам. прискоче; слави в землю не впиндраче зам. не спинточе; возьме зам. візьме; дивноє зам. дивнес.

Стр. 19. Олексій зам. Алексій.

Стр. 20. Поки ж сіє зам. сеє; скільки зам. скілько; І так нашим ще народом зам. і над нашим; і на більше не здивуй зам. а на більше.

Все те, певно, не більше, як докази живого зацікавлення досить широкого круга освічених галичан Котляревським і його писаннями. Та, на лихо, на 1849 році ся жива нитка рветься. Надійшли важкі часи масового збочення руської інтелігенції з простої, ясної національної стежки. Се збочення, умотивоване вбожеством культурних засобів, браком свідомості серед народних мас і браком розуміння соціальних і економічних потреб народу, формальним націоналізмом і некультурністю серед руської інтелігенції, було рівночасно великим десятилітнім антрактом в історії нашого духовного розвою. Те, що тоді занедбали і запропастили русини, ще й досі путає наші ноги. В числі того занедбаного був і живий зв'язок з духовним життям України, з розвоєм її літератури і ідеалів. Провідні думки Кирило-Мефодієвого братерства не дійшли до Галичини та й ледве чи були би дождалися зрозуміння серед тої ієрархічної і чинопоклонної громади, яка тоді верховодила руськими справами. Тільки в 60-х роках хвиля українського впливу знов набігла на Галичину, і знов у формі зверхнього україно-і козакофільства. Ся течія найкраще характеризується відносинами її головного репрезентанта, Куліша, до Котляревського. Куліш (часів «Основи») не міг дарувати Котляревському двох речей: іронічного погляду на козаків і мови. В своїй звісній критиці Куліш зробив Котляревського мало що не пасквілянтом за його насміхи над козаками, а радше над Україною кінця XVIII в., а в своїм виданню творів Котляревського він силкувався переправляти мову автора «Енеїди» і то — як бачимо хоч би з вищенаведених варіантів — переважно нещасливо. Доля судила, що власне Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років. Котляревський в ту пору у нас був хоч і не забутий, але цілком відданий у архів; се був «шкільний автор», з котрого читалося децю в гімназії; а в читанці Торонського⁷ 1868 р. була «Наталка Полтавка», в читан-

ці Барвінського⁸ 1871 р. знов та ж «Наталка», «Ода» і шматок «Енеїди»; дуже слабенький розбір «Наталки» пера Згарського був також у читанці; обі «комедіо-опери» виставлялися не раз на сцені, але при слабій грі артистів не робили такого враження, як, наприклад, сфабрикована з Квітчинної повісті «Маруся». Правда, пісні з «Наталки», такі як: «Видно шляхи», «Сонце низенько», «Де згода в сімействі», зробилися популярними серед галицько-руської інтелігенції, але не в них головна сила таланту Котляревського.

Покійному проф. Онишкевичу⁹ належиться признати заслугу, що поклав першу підвалину до ліпшого пізнання Котляревського в Галичині. За його почином і під його доглядом прилагодили деякі гімназисти, ученики німецької гімназії у Львові, перше на галицькім ґрунті повне видання творів Котляревського. Лишаючи на боці видання Куліша, о. Онишкевич обернувся до повного видання творів Котляревського з 1842 р., користуючися тільки «Одою» з Кулішевого видання. [...] Видання вийшло в 1877 році як перший том «Руської бібліотеки» І. Онишкевича. Сей том розійшовся досить швидко і зробився тепер майже бібліографічною рідкістю, хоча видання, незважаючи на старанність, вийшло непоказне (дешевенький папір, дрібний друк у дві шпальти, куценька передмова). Цікаво, що всі видавці сього видання в ту пору коли не обома, то бодай одною ногою стояли ще в москвофільськім таборі. І видання само, і передмова були досить різкою реакцією проти впливу Куліша. Про Кулішеве видання творів Котляревського говорить Онишкевич різко: «Єсть то найлихше виданье творѣвъ Котляревскаго, якіи коли появили ся, повне перемен и новостей, о которых авторови и не снило ся. Кулиш переробляв целии уступы (!?) на своѣй строй, а що му не подобалося, то опустил. Здає ся, що он хотѣвъ зробити з творѣвъ Котляревскаго якусь читанку для народа». І далі, згадуючи про ті твори, котрі він мусить передрукувати з Кулішевих видань, він говорить: «За вѣрность не ручу, так як і при всѣх прочих писателях, котрых твори передруковани з видань Кулиша» (Руська бібліотека, I, стор. X).

Зерно, кинене Онишкевичем, не впало на камінь. Правда, сам він, перейшовши на університетську кафедру до Чернівців, не справдив ніяких надій, а виданий

ним другий том «Руської бібліотеки» (писання Куліша) доказав тільки, що таких видаць не можна робити з таким скупим запасом матеріалу, який був у нього під руками. Але третій том тої бібліотеки, виданий і оброблений його учеником В. Коцовським, зробився вихідною точкою детальних студій над початком національного відродження в Галичині. Ці студії кинули дещо світла також на ту роль, яку грали в тім відродженню писання Драгоманова, дали молодій галицькій громаді ключ до ширшого погляду і глибшого розуміння також літературних появ таких, як «Енеїда» і «Наталка Полтавка», а при тім показали їй метод, як належить студіювати такі появи — метод культурно-історичного досліду і порівняння.

[1898]

ІЗ СТАТТІ «ЮЖНОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА»

1798 рік вважається початком нової української літератури: в цьому році вийшла перша частина «Перелицьованої Енеїди» І. П. Котляревського. Тепер відомо, що Котляревський для своєї поеми скористався з готової канви і навіть віршованої форми великоросійської «Енеїди наизнанку» Осипова; але він вніс в цю переробку стільки сердечного тепла, тонкого гумору і живих барв своєї батьківщини, що його «Енеїда», особливо її перша половина, і досі не втратила своєї чарівності. В «Енеїді» Котляревський являється в певній мірі продовжувачем і художнім удосконалювачем українських віршів XVII ст. (його «Ода до князя Куракіна» примикає до них ще ближче); в своїх драматичних виробках — «Наталці Полтавці», особливо в «Москалі-чарівнику», — він продовжує, в усякому разі, в гумористичних ролях (возного, виборного та ін.) традицію українських інтермедій. Але разом з тим як в «Енеїді», так і в драма Котляревський вносить і нове: бездоганно чисту, народну і багату мову, щирою любов до батьківщини і особливо до її робочого, надто часто зневажаного та скривдженого населення. Цей глибокий гуманізм, першим оновісником якого був Сковорода, стає основою всіх кращих творів української літератури XIX ст.

[1904]

З КНИГИ «НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО 1890 р.»

Перший твір Котляревського «Енеїда, перелицьована на малоросійський язык» був не тільки жвавим протестом проти пануючого тоді в російськiм письменстві псевдокласицизму, але також вдатною пробою популяризації осіб і понять, що були досі власністю тільки освічених верств, а з другого боку, вдатною пробою піднести людову українську мову до висоти літературного твору. Годі нам сьогодні досить високо оцінити вплив «Енеїди» Котляревського на тогочасну українську і загалом російську суспільність; досить буде згадати, що, крім трьох видаць, які появились протягом десяти років, із кожного з тих видаць, а навіть з брільонів Котляревського перед першим виданням, роблено численні коші, з яких деякі заблуквали також до Галичини. [...]

Його твори викликали в пізнішій українській критиці різні суперечливі думки, але жоден критик не міг відмовити йому великого поетичного таланту, глибокої значимості українського народного життя і щирого замилювання до українського народу. Нема сумніву, що, починаючи свій перший поетичний твір ще на шкільній лаві, під незаперечним впливом російської трагедії «Енеїди», написаної Осиповим, Котляревський чим далі, тим більше почував у себе свідомість своєї національної самостійності і до кінця життя нічим не спроневірився тій ідеї.

1910

З ПЕРЕДМОВИ ДО І ТОМУ «ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ»

Ми привикли думати, що з 1798 роком, роком видання «Енеїди» Котляревського, розпочинається нова доба в нашому письменстві, доба національна, що її, властиво, годиться звати українсько-руською. В головному цей погляд, без сумніву, вірний: справді, від часу Котляревського наше письменство приймає характер новочасної літератури, стає щораз ближче реального життя, щораз відповідніше до його потреб. І мовою, і способом вислову

вопо наближається щораз більше до живого народу, охоплює всі його верстви, входить щораз глибше в душу народну, двигач думку, підіймає ідеали, збільшує засоби духовної сили для боротьби за ці ідеали.

Та проте ми не повинні забувати, що й перед Котляревським у нас було письменство і були письменники, було духовне життя, були люди, що сяк чи так шукали якихось ідеалів і доріг для їх досягнення. Певна річ, письменські спроби цих людей були скромні: мало в них творчої сили, мало оригінальності. Вірні духовному складові старій Русі, вони любили ходити утертими стежками і хоч, може, принципіально й не цуралися новини, та для їх невеличкої освіти, для тісного кругозору їх поглядів і інтересів вона була недсяжна. Доволі з них, коли в тім тіснім кружку, серед якого вони жили і для якого трудилися, вони здужали зберегти бодай зерно традиції, роздути бодай промінчик світла.

М. М. Місський

ІЗ СТАТТІ «НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧ ОСИПОВ»

Слідом за Осиповим до перелицювання «Енеїди» взявся Котляревський, і немає ніякого сумніву, що російська переробка надихнула малоросійського поета, підказала йому першу думку і служила зразком та канвою. Варто лише мимохідь глянути на «Енеїду» Котляревського і Осипова, щоб переконатися, що один з цих письменників мав перед собою роботу другого і користувався нею: той же розмір (4-стопний ямб із строфами в десять рядків), те ж розташування рим у рядках, та ж канва розповіді, той же колорит, ті ж деталі, а місцями однакові слова, вирази і навіть цілі вірші — все це, безумовно, переко-нує нас у тому, що ми маємо справу з оригіналом і наслідуванням. Питання тільки в тому, кому належить оригінал і кому наслідування. Це питання було вже порушене в літературі. В «Московских ведомостях», 1856 р., № 41, подана замітка «Скубента Чуприна»¹ про малоросійську літературу, де, між іншим, сказано, що Осипов перший перелицював наиворіт «Енеїду» і що малоросійська переробка цього твору була тільки наслідком, більш щасливим продовженням цієї не зовсім вдалої спроби в галузі пародії. Але через деякий час, в № 46 того ж року, п. Чуприна заявляє про свою помилку, оскільки, пише він, «по запевненню людей, близько знайомих з цим предметом, справа була інакша: пародія Котляревського, написана ще в кінці минулого століття, швидко розійшлась в рукописах і дійшла до Осипова, якому спало на думку надрукувати її в російському перекладі під своїм власним іменем. Це роздратувало Котляревського: він поспішив видати свій твір, і, щоб вивести на чисту воду подібне літературне шахрайство, помістив його між грішниками в пеклі, і так описав його муки:

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику,

Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужес отдавав в печать;
Без сорому, без бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять».

Але п. Чуприна помилявся через людей, «близько знайомих з предметом». Це питання можна вважати остаточно вирішеним, якщо прийняти до уваги такі міркування. Перше видання «Енеїди» Котляревського було здійснене в 1798 р. без його відома якимось чернігівським поміщиком Парпурою, якому автор дав поему тільки для списання. Ось цей Парпура, по відзивах усіх біографів Котляревського, був осміяний у приведеній строфі про «мацапуру», і осміяний не за присвоєння собі чужої творчості, а лише за промисел чужим добром. Перше ж видання «Енеїди» Осиповим з'явилося в 1791 р., отже, на сім років раніше малоросійської переробки. Але ми знаємо, що в кінці 1795 р. Котляревський писав на клаптях свою «Енеїду», в той час нікому не відому навіть в Малоросії, а тим більше в Петербурзі. В 1791 р. Котляревський мав лише 21 рік; він був ще в бурсі, і ні один з його товаришів по бурсі не згадує, що він уже тоді писав свою «Енеїду». Беручи до уваги, що «Енеїда» Осипова являє перекручену копію з переробки Блюмауера, ми приходимо до беззаперечного висновку, що першість за часом належить поемі Осипова, якого, безперечно, наслідував Котляревський. [...]

Вибір Котляревським переробки Осипова як зразка для першого твору на малоросійській мові слід назвати особливо вдалим. Всі слабкі сторони пародії Осипова — безцільна сміховина, грубість виразів і взаємин — збережені Котляревським, але у нього вони виправдуються історичною необхідністю. Котляревський будь-що мусив смішити своїх читачів, — без цього не було б приводу писати малоросійською мовою і про мужичий побут. Важко зараз вирішити, що сильніше говорило в Котляревському: несвідома любов до рідного народу чи свідоме бажання посміятися над ним. А що він у глибині душі не дивився на свою «Енеїду» як на жарт, підтверджує його ставлення до неї. Ніхто не присвячує жартіві кращих років молодості, не вважає його завданням свого

життя. Обравши пародію Осипова зразком для своєї роботи, Котляревський, не задовольняючись гаєрничанням* поза простором і часом, переніс усю дію поеми в сучасну йому Україну, до вивчення якої приступив зовсім не з жартівливим наміром. За відзивом усіх своїх біографів, він, перш ніж приступити до виконання свого плану, поставив завдання: досконало вивчити народний побут своєї батьківщини. Живучи кілька років на посаді учителя в Золотоніському повіті Полтавської губернії, майже в центрі Малоросії, він з користю використав цей час, прислухаючись до поетичної говірки своїх земляків, вивчав їх звичаї, обряди, повір'я, спогади далекої козацької старовини, не раз брав участь сам, переодягнений, в іграх та забавах, записував пісні й слова, підготовляючи себе до майбутньої праці. Це підкреслює, що Котляревський відчував, можливо несвідомо, всю важливість і серйозність задуманої справи.

Говорячи про достоїнства «Перелицьованої Енеїди», насамперед варто згадати про мову, про яку з таким захопленням відгукуються такі знавці малоросійського наріччя, як Куліш і Костомаров. В цьому відношенні Котляревський за своїми заслугами може зайняти місце поряд з Ломоносовим і Карамзіним, творцями нового стилю. Не маючи перед собою ніяких зразків, не знаючи навіть про вірші Климентія², він створив гнучкий і звучний вірш, багатий словами і вельми колоритний.

Але що надає особливості цій мові та й взагалі робить з пародії Котляревського серйозний поетичний твір, це — живі спостереження з побуту малоросійського простолюдина, правда і талановитість зображення. Чи описується бенкет, битва, буря — все сяє своєрідними українськими барвами, на всьому відбиток живої правди. Щодо цього Котляревський не становить винятку з інших відомих письменників-малоросів, які всі обдаровані якимось особливим чуттям правди, про яких можна сказати, що вони народжуються на світ натуралістами. Порівняймо, для прикладу, опис обіду, який влаштувала троянцям Дідона в поемах Блюмауера, Осипова і Котляревського. Ось як цей обід описує Блюмауер:

«То був обід! Відтоді, як їдять, подібного не давав ще

* Блазнюванням.

жоден державний прелат, який носить архієпископську шапку.

Спеціальними естафетами були доставлені з Парижа зелень, рагу і соуси, а також і карлики в паштетах, з Угорщини — м'ясо, з Америки — птиця, морозиво — з Лапландії.

Тут були морські раки, корони і довга форель. Замість печені був поданий цілий бугай, спаржа була завтовшки, як рука, вустриці величезні, як тарілка».

В такому дусі описується далі пиріг, який представляв пожежу Трої, з Енеєм, зробленим з масла, зверху, і вина — токайське, капське, мальвазія, шампанське та ін. Намір Блюмауера ясний — осміяти обжерливість католицького духовенства. Паштети, пироги і дорогі вина дуже доречні для цієї мети.

Осипов, облишивши духовенство, запозичив тільки паштети і вина, приправивши свій опис шинковими слівцями, отже, виходить щось балаганно-віршоване, що не має ніякої художньої цілості.

Различны явства там заморски,
По почте все привезено;
Дурного не было ни горсти;
Все на подряд припасено:
Пуд в десять окорок вестфальский,
С большую башню сыр голландский,
Жаркого часть был целый бык,
На пироге ж был паштете
Катайся цугом хоть в карете;
И с свинью был у них кулик...
Вином шампанским хоть облейся,
Не только досыта напейся
И наливай себе живот.

Котляревський, частково зберігши жарт і веселий тон Осипова, надав своєму опису суто малоросійського колориту і цим урятував його.

Еней і братія
Ввійшли в світлицю та й на піл;
Пили на радощах сивуху
І їли сім'яну макуху,
Покиль кликнули їх за стіл.
Тут їли розніі potravи
І все з полив'яних мисок,
І самі гарніі приправи
З нових клеових тарілок:
Свинячу голову до хрину

І локшину на переміну;
Потім з підлевою їндик;
На закуску куліш і кашу,
Їмешку, зубці, пугрю, квашу
І з маком медовий шулик.

І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Куривсь для духу яловець.
Бандура горлиці бриньчала,
Сопілка з уба затипала,
А дудка грала по балках;
Санижарівки на скрипці грали.
Кругом дівчата танцювали
В дробушках, в чоботях, в свитках.

Цей опис малоросійського бенкету за вірністю і яскравістю барв можна назвати зразковим. Подібні бенкети описуються в «Енеїді» часто, і щоразу Котляревський знаходить нові деталі і не перестає називати все нові малоросійські страви. Читаючи їх, мимохіть згадуєш Гоголя, який любив хвалитися знанням малоросійської кухні.

Забави, пісні, гра в карти українців, їх забобони і віра в знахарство, патріархальність звичаїв, простота характеру з деяким лукавством, любов до випивки і багатого столу, женихання і залицання молодих людей — все це описано Котляревським з величезною майстерністю. Хто не впізнає сільської ворожки в таких словах Кумської Сівілли:

На світі всячину я знаю,
Хоть нікуди і не ходжу,
І людям в нужді помагаю,
І їм на звіздах ворожу:
Кому чи тряскою одігнати,
Од заушниць чи пошептати,
Або і волос ізігнати;
Шепчу — уроки проганяю,
Переполохи виливаю,
Гадюк умію замовлять.

Навіть в простому перерахуванні малоросійських імен троянців, яких зустрів Еней у пеклі, є, як зауважує п. Стеблін-Камінський, своя особливість, з якої довідуємось, що автор ні на крок не відступає від народності:

Знайшов з троянців ось кого:
Педька, Терешка, Шеліфона,
Панька, Охріма і Харка,

Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Іська і Феська,
Стецька, Описька, Опанаса,
Свирида, Лаазаря, Тараса...

Крім того, Котляревський виявив у своїй «Енеїді», особливо в перших чотирьох піснях, почуття міри, властиве лише таланту. Він відкинув, як непотрібні, довгі розповіді Енея про зруйнування Трої, зроблені Осиповим за зразком Блюмауера, та й взагалі скоротив багато інших довгих місць. Іноді насмішка Котляревського, між іншим добродушна, звернена не до простолюду і в таких випадках виявляє тонку спостережливість і живий гумористичний талант. Особливо вдалим вийшов опис появи у Вулкана Венери з метою випросити у нього зброю для Енея.

Жіноче лукавство і кокетливість передані з непідробним гумором. Венера таємно прокрадається до Вулкана вночі, нібито не будучи його жінкою. Увійшовши до нього в кузню, вона зауважує, що попала в добрий час, кидається на шию Вулканові, і їй вдається випросити в нього військове спорядження для свого сина. Після цього йде вдала строфа жіночого лукавства і залицання:

А що ж, не так тепер буває
Проміж жінками і у нас?
Коли чого просити має,
То добрий одгадає час
І к чоловіку пригніздиться,
Прицулиться, приголубиться,
Цілує, гладить, ласкотить,
І всі суства розшрубє,
І мізком так завередує,
Що сей для жінки все творить.

Але такі місця трапляються нечасто, а головним достоїнством перелицьованої «Енеїди» все ж таки залишається правдиве зображення побуту простого народу, хоча й написано з метою забавити освіченого читача простодушним жартом над цим-таки побутом. Ця мета, в перших піснях досить помітна, пізніше, як ми говорили, стушовується, поступаючись місцем чомусь іншому, ще неясно оформленому. Котляревський продовжує сміятись, але не над народом, а над тими, над ким сміється сам народ. Спочатку перепадає хабарникам:

У нас хоть трохи хто тямущий,
Уміє жить по правді суцїй,
То той хоть з батька, то здере,—

потім сатира в народному дусі зачіпає цехмістрів, ратманів, бургомістрів, суддів, підсудків і писарів; але повне завершення народної сатири Котляревського є в наступній строфі, де описано грішників, з якими зустрівся в пеклі Еней:

Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

Зміст цих рядків стане для нас ще яснішим, якщо ми їх порівняємо з іншими, де описуються праведні. То були не чиновники, не багаті, не книжники, не лицарі, а

Се бідні нищі, навіжені,
Що дурнями зчисляли їх,
Старці, хромі, сліпорощенні,
З яких був людський глум і сміх;
Се що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражили по дворах;
Се ті, що біг дасть получали,
Се ті, яких випроводжали
В потилицю і по плечах.

З цих рядків видно, що в душі Котляревського назрівало якесь нове ставлення до народу. І справді, в останніх піснях «Енеїди» жартівливого тону не дотримано, а в одному місці, говорячи про підготування троянців до битви, поет вигукує з істинним пафосом, який дивно звучить у пародії:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не звавши: стій, не шевелись,
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський,
В шапках, було, як мак, цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То, мов мітлою, все метуть.

На цьому патетичному дисонансі, який є переходом до іншого, більш плодового періоду в творчості Котляревського, найкраще закінчити розгляд «Перелицьованої «Енеїди» і зробити короткі висновки всьому сказаному нами про цю поему. Головне її достоїнство — народність, виражена, по-перше, в мові, підслуханій у народі і вперше відлитій в літературній формі, по-друге, в народному побуті, описаному живими і талановитими мазками, по-третє, в народному гуморі, розсипаному по всьому твору.

1895

І. К. Тобілевич (І. Карпенко-Карий)

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА»

Хто не знає цієї праматері малоруського народного театру!

80 літ «Наталку» грають на сцені, 80 літ вона молода, приємна і мила серцеві кожного освіченого і неосвіченого слухача...

В цій році Полтава буде празникувати столітній ювілей славного і незабутнього першого малоруського поета Івана Петровича Котляревського, автора «Наталки Полтавки», до речі, Полтава поставить йому пам'ятник — і не забудеться ім'я першого народного поета вівіки!

З поводу такого великого свята захотілося й мені побалакати з земляками, поділитися з ними всім тим, що вдячне синове серце почуває до батька нашої української драми.

Згадки блискавкою прудкою проносяться перед моїми очима, в пам'яті виростають давні враження, що залишили там навіки глибокі борозни, котрими і тепер ходжу, орючи ниву народного театру своїм поганеньким плугиком.

Чи ж зумію я все те висловити, що хотілось би сказати,— не знаю, а все-таки не можу спинити бажання поділитися з земляками своїми думками.

80 літ!.. Мало не століття «Наталку» виставляють на сцені і любителі, і актори; я сам 33 роки слухаю «Наталку» на сцені і навіть належу до виконавців одного з дійових людей цієї славної п'єси — возного, то як же я можу промовчати, щоб не сказати кілька слів в такий час, коли вдячна полтавська громада святкує столітній ювілей першого малоруського драматурга.

Багато води утекло в море забуття; в протяз такого довгого часу тисячі драматичних п'єс спочивають вічним сном, забуті навіки, а «Наталку» вивчили напам'ять мало не всі слухачі, і часто мені приходилось чути, як в теат-

рі, перше ніж актор скаже слова із своєї ролі, хто-небудь нервово йому проказує далі, ніби суфлірує!..

Здавалось би, й «Наталці» пора спочити, а вона невгамовно лунає на сцені дивно милими піснями і буде лунає довго, довго, бо вона ще жде свого настоящего слухача — селянина, для котрого й написана...

«Наталку» знає поки горожанин, а селянин не знає навіть і що то за театр, як не знав цього 80 літ назад виборний, котрий питає бувалого Петра: «Де, в театрі? Що ж то таке: город чи містечко?..»

Але буде час, коли й селяни знатимуть театр, знатимуть «Наталку», і час той ми повинні приспішити, змагаючись зо всієї сили, щоб заснувати народні аудиторії-театри хоч по містечках та по великих селах. Такі аудиторії-театри були б найкращими пам'ятниками як І. П. Котляревському, так і тій інтелігенції, котра в основу свого життя на землі положила любов до народу і працю задля народної освіти!

Город давно знає «Наталку».

Далеко ще до заснування М. Л. Кропивницьким сучасного малоруського театру, «Наталка» гралась мало не в кожній трупі. Актори звали «Наталку» «кормилицею», особливо на Україні.

Трупа Жураховського і Молотковського, що грала на Україні в 50-х роках, найбільше сприяла популярності «Наталки» серед громади. Трупа ця мала гарних малоруських акторів, і, крім «Наталки», вона виставляла п'єси Ващенко-Захарченка¹ і Квітки-Основ'яненка. Деяких акторів із трупи Жураховського та Молотковського я знав тоді, як вони розійшлися по інших трупах і там впливали на часті вистави цієї славної п'єси. Так стали грати «Наталку» в кожній трупі, бо скрізь вона вабила до театру слухача і давала антрепренерам добру користь.

Слава «Наталки» з кожним роком росла!

Рідко в якій трупі не було одного-двох акторів, котрі б не грали возного або виборного. Решта сяка-така. І от, як тільки зборів нема, а це бувало і буває частенько, антрепренер починає вишукувати в своїй трупі возного чи виборного, або хоч і одну Наталку, аби поставити цю славу п'єсу, щоб хоч збор вzięть... Поставить «Наталку» — і повний збор! Поганенько грали, нігде правди діть, а люди охоче йшли в театр слухать любиму народну п'єсу — і задовольнялись. Тепер, коли народився

справжній малоруський театр, громада стала таки вередливенька і часто перебендює: і те не так, і те не до речі... а в ті давні часи людям радісно було слухать утвір по-мимо виконання.

Серед всіх відомих мені акторів тих часів найкращими виконавцями були: Лютостанський, Лавров, Матковський, Михайловський, Ольшанський, Дрейсх (був ще знаменитий Соленик, але я цього не бачив). Наталка — зосталась у моїй пам'яті тільки Янковська, а Терпилиха — Данилова. Таких Терпилих, як Данилова, я не бачив і досі. Не можна забути ніколи, яке вона робила враження піснюю: «Ой дочко, дочко...», і сама Данилова стара, і голос у неї старий та жалібний-жалібний!.. Забудеш, що це Данилова, думаєш, що й справді Наталчина мати Терпилиха, і слези покотяться з очей... На превеликий жаль, ці актори ніколи не грали разом в одній трупі, вони були розкидані, і повного ансамблю «Наталка» ніколи не мала. Або один возний гарний, або виборний, або така Терпилиха, як Данилова, Наталка ж часто не знала й мови, аби голос... І не дивлячись на брак ансамблю, коли виставляли «Наталку» — театр був повний.

«Наталку» часто грали любителі і дуже гарно; часто з кращим ансамблем, ніж справжні актори.

В 60-х годах на масляній в Єлисаветі² «Наталка» виставлена була в залі дворянського собрания шість раз: три рази вдень і три рази увечері, при повнісіньких зборах. В пам'яті моїй ясно стоять, як живі: Терпилиха — Тарнавська, Наталка — Безродецька, Петро — Новицький, виборний — Тарнавський, возний — Островерхий (з Полтави), а Миколу забув, хто грав, — мабуть, поганенько, то через те й забув. Мені казали тоді, що Островерхий найкращий возний, що возного він грав, удаючи зовсім славною полтавського возного Старицького: поважно, сарновито, без робленого комізму, добродушно й вельми симпатично. І справді Островерхий — возний і Тарнавський — виборний робили велике враження. Удень грали «для прислуги». Так було сказано і на афіші. Панів тоді в город з'їхалось багато на так звані «ресурси», а прислуги у них було в ті часи теж дуже-дуже багато. На вечірню виставу я не зміг потрапити: одно — дорого (ложа — 25 руб., а крісла — дешевше 2 руб. не було), а друге — білети були продані на всі три спектаклі! А вдень ціна [квітка] стояла — 25 копійок. От на цих-то дешевих ви-

ставах і я був, і бачив своїми очима, який вплив «Наталка» робила на простий народ: і радість, і горе, і сльози Наталки були горем, сльозами і радістю всієї зали, котра була набита панською прислугою.

Незабутнє враження!

Яку б користь театр зробив на селі!.. Але не скоро те буде, щоб село мало спроможність бачити «Наталку».

В городі все є, щоб розважить чоловіка, щоб дати йому силу легше щоденно працювати, дати яке-небудь моральне задоволення. На селі ж паує тьма і ніяких веселощів, радощів, розваг нема. Сум якийсь обгортає душу в селі, невимовно боляче пече серце, дивлячись на сіру братію, що від ранньої до вечірньої зорі працює, не маючи жодної утіхи. Театр на селі пом'якшив би суворе життя, дав би радості серед тієї тяжкої праці, від котрої німіють руки, черствіють серця! Велику заслугу перед народом буде мати те земство, котре заснує аудиторії-театри!

Конечно, знайдуться в громаді люди, котрі скажуть, що народ не зрозуміє театру і що ця розвага йому не буде до вподоби; взагалі скажуть, що це — примха!..

Що й казати!

І школа — примха, і добра одежа — примха, і м'ясо — примха, примха й пшеничний хліб, примха і чай, і кофе... без цієї примхи обходяться селяни, — це все їм, певно, не до вподоби, — ну, то, звичайно, що вони обійдуться і без аудиторії-театру!..

«Наталку» грали все частіше і частіше.

Звичайно, що ні любителі, ні поодинокі актори в різних трупах не могли дати такого ансамблю, яким сяяла слава трупа М. П. Старницького вже у 80-х роках! М. К. Садовська — вічна їй пам'ять — Наталка. Кращої не було й нема; знамениті нині артисти-художники: Кропивницький — виборний; Саксаганський — возний; Садовський — бурлака Микола — задовольняли самих суворих критиків. Садовський витворив Миколу-бурлаку в реальний тип, поставив його нарівні з возним і виборним і дав такий викінчений зразок, по котрому нині всі сучасні актори грають. Петра найкраще виспівував Мова.

В 1886 році ця трупа, будучи вже під орудою М. Л. Кропивницького, грала 3 місяці в Петербурзі і мала там надзвичайний успіх: «Наталка Полтавка» проїшла в Петербурзі двадцять раз!

На кожну виставу «Наталки Полтавки» така сила людей приходила, що в Кононівському залі, де давала вистави малоруська трупа, не могли вміститися — не ставало білетів!

Столична громада, що бачила найкращі класичні твори цілого світу, так само як і провінціальна громада, була зачарована...

Ой як болять моє серце,
А сльози не ллються,—

лунає спів Наталки в Кононівському залі, визиваючи зо дна душі симпатії і у старого дідугана, пригадуючи йому молодії літа, і у молодого парубка, і у молоді дівчини, на котрих свіжим молодим подихом щирого кохання віє від Наталки і пробуджує в душах їх довічну правду духовної краси.

Тужить Наталка за милою дружиною, що з нею її розлучила бідність кохання та погорда багатого перше батька. З покірністю і усмішкою на устах працює, трудами рук своїх годує стару матір в бідності і чотири годи жде свого коханого Петра. Наталка відказує всім женихам, навіть панові возному «одрізала так, що вдруге не пристане». Добра, розумна, не спесива, чиста, як херувим, в надії на бога, що він її не оставить, Наталка жде того, хто один владіє її душею!

Лиха година спобігла голубку...

Голуба нема чотири годи, нема про нього й вісточки, а мати тужить, а мати вбивається, що дочка не хоче йти заміж, що вона стара піде в могилу і не сподобить їй бог побачить єдину дитину, єдиную утіху в законі божій, в оточенні дітками-онуками...

Під впливом материних сліз і докорів голубка схиляє свою головоньку і згоджується йти заміж за пана возного.

Щоб осушити материні сльози і дати старій спокій, Наталка приносить себе в жертву! Вона просить бога допомогти їй забути Петра і повернути її серце до пана возного, бо без цього вона пропаща павіки!

Ние дівоче серце і виливає свою журбу-тугу в пісні, визиваючи: «Прийди, милий, подивися, яку терплю муку», — і тяжкий стогін виривається з наболілої душі вигоком: «За нелюбом коли буду, то мушу пропасти!»

Риданнями глушить вона той моральний примус, який робить над її душею обстановка життя!

Наталка засватана за пана возного.

Народні звички міцними кайданами вже закували Наталку навіки: вона подала рупники...

В цей мент вертається Петро.

І тут Наталчина душевна краса засяяла ясним промінням, ціломудрене її серце воскресло, воно повинне кохання до Петра, краса чистої дівочої душі можуть себе показує: «А я навіки твоя!» — говорить Наталка Петрові.

Наталка сміливо, без вагання, виступає на боротьбу з звичаями, на боротьбу з матір'ю і з поважним багатим паном, своїм женихом, — возним! І чуєш всім своїм серцем, що тепер вона порве найміцніші кайдани, що дух її не потерпить ані хвилини примусу. «Навіки одрікаюсь від Петра і за возним ніколи не буду», — становчо говорить Наталка.

Всі замовкли. Всі певні, що так і буде, як вона сказала...

Під впливом такої моральної сили жених її возний, будучи з природи добрим і розумним, не хоче силувати Наталку йти за нього і відступається від своїх прав.

Наталка йде заміж за Петра! Всі раді, що так скінчилось, і душами своїми зливаються з радістю Наталки і Петра.

Нехай злії одні плачуть,
Що недобре замисляють,
А полтавці добре скачуть
І на зло другим гуляють!

Гримить посліднім акордом пісня, і заслони впала.

Столична громада в двадцятій раз слухала Наталку, любила нею і винесла з театру, в двадцятій раз, те саме переконання, яке 80 літ виносить з театру провінційальна громада: що то за краса єсть щире серце української дівчини!

Багато є людей, що дивляться на «Наталку», як на сентиментальну штуку. Може, воно й так, може, вік і черствість людська, що виростає з кожним роком, вбачають тут сентиментальність — може. Але то все не поменшає краси дівочої душі Наталки, котра 80 літ чарує і буде чарувати навіть черстві душі чоловічі, помимо їх волі.

В чім же ця сила п'єси, в чім її чаруюча душу краса?

В простоті, в правді і, найголовніше, — в любові автора до свого народу, в любові, котра із серця Івана Петровича Котляревського перейшла на його увір!

Не звисока дивиться Іван Петрович на свій народ, не висміює його, а стоїть поруч з ним і, як художник злившись в єдину плоть з народом, дає високий художній увір, зразок народної поезії в драматичній формі!

Мир праху твоему, народолобець! Не забудуть тебе во-віки вдячні українці! Пройде ще сторіччя, і наші правнуки поставлять тобі в Полтаві кращий пам'ятник, ніж той, на який ми спромоглися!..

Хугір Надежда
18 марта 1898 г.

С. П. Катранов

ІЗ ПЕРЕДМОВИ ДО «СОБРАННЯ СОЧИНЕНІЙ» И. П. КОТЛЯРЕВСКОГО»

Хто з малоросів не захоплювався цим розумним і веселим, сповненим спостережливості, гостроти і в той же час глибокого і світлого розуміння народного життя віршем «Енеїди»? А «Наталка Полтавка», ця художня за трактуванням і викладом п'єси, яка від початку й до кінця сповнена своїми чудовими і захоплюючими аріями? Чи є подібне, — підкреслимо тільки: подібне, — щось у нашій українській літературі? Все, що є і що було, застаріло і, поступившись перед часом, зійшло зі сцени [...] А «Наталка» і досі не сходить з сцени не лише наших провінціальних театрів, але і в столицях вона має великий успіх. Ми вже не говоримо про той незрівнянний комізм, який, наприклад, на кожному кроці виявляється в «Москалі-чарівнику», який в репертуарі майже кожного театру має значення одного з кращих дивертисментів [...]. А чому? Тому, що все, написане незабутнім Іваном Петровичем, схоплено з натури, та ще, треба додати, з невідомою, талановитою майстерністю. Чи не дорогий після цього нам, малоросам, Іван Петрович Котляревський, і чи не підносять його твори на ступінь істинного поета, причому поета-русія?

1875

З КНИГИ «О МАЛУРУССКОЙ ДРАМЕ»

Огляд усіх стадій в історії розвитку малоросійської драми займе багато місця і часу, а тому я обмежусь лише коротким, але по можливості важливішим матеріалом і зупинюся більш детально тільки на останніх, сучасних нам і кращих зразках цієї драми.

256

В зв'язку з молодістю малоросійської драматичної літератури, відомості про її перші «дітища» дійшли до нас, звичайно, не «за переказом» і відрізняються певною достовірністю.

Першою малоросійською п'єсою, яка мала величезний успіх, була «Наталка Полтавка» малоросійського поета Івана Петровича Котляревського, написана в 1819 р. Вона поставлена була спершу в Полтаві, з особливого дозволу губернатора М. Г. Рєпніна, не будучи ще допущена цензурою; а офіційно була поставлена завдяки турботам відомого малоросійського письменника Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка в Харкові, в бенефіс М. С. Щепкіна, який розпочинав свою артистичну кар'єру. Талановито і живо написана, насичена їдкими дотепами і вся пройнята неспідробним малоросійським гумором, «Наталка Полтавка» дивилась (та й зараз ще дивиться) з великим інтересом. Яскраві й правдиві образи її не померкли й до цього часу і справляють те ж саме враження живих людей, як образи, схоплені прямо з життя і в усій своїй цільності й недоторканості подані автором публіці, а не створені уявою і штучно одухотворені ляльки. «Наталка Полтавка» зробила ім'я І. П. Котляревського, уже популярного на той час як автора «Енеїди», на малоросійську мову перелицьованої, серед малоросів досить відомим, щоб не сказати більше, і в усій Росії ще популярнішим, бо вона, завдяки своїй простоті і надзвичайній близькості до малоросійського народного життя, була цілком доступна народові. Пісні з «Наталки Полтавки», можливо, взяті Іваном Петровичем Котляревським із зібраних ним малоросійських народних пісень, стали всенародними малоросійськими піснями. Тисячі виданих книжок «Наталки Полтавки» розійшлися серед різних шарів малоросів, та й серед великоросів. Можна з певністю сказати, що в свій час «Наталка Полтавка» викликала загальний інтерес до народженої в її особі малоросійської драматичної літератури. Вона ж висунула і декілька великих за своїм талантом сценічних діячів. Наприклад, М. С. Щепкіну вона дала можливість виявити неабиякий талант коміка в створеній ним ролі виборного Макогоненка. Той же таки М. С. Щепкін створив і роль Чупруна в написаному Котляревським водевілі «Москаль-чарівник». Це були перші пробіски

17 816

257

могутнього таланту відомого пізніше артиста імператорських театрів.

Поява «Наталки Полтавки» була поштовхом, який змусив спостерігати і почати розробляти багатий матеріал малоросійського народного побуту. Життя народу, взаємини поміщиків і народу, зіткнення інтересів народу з інтересами поміщиків, історичні події з життя малоросійського народу і Запорозжя, історія витриманої цим народом боротьби з Польщею — все це давало багатий, різноманітний і цікавий матеріал, який чекав лише обробки [...].

І ось поява «Наталки Полтавки» примусила людей звернути увагу на цей матеріал і викликала не тільки наслідування їй, а й рух, зростання малоросійської драматичної літератури.

1899

П. Г. Житецький

З КНИГИ «ЭНЕИДА» КОТЛЯРЕВСКОГО И ДРЕВНЕЙШИЙ СПИСОК ЕЕ В СВЯЗИ С ОБЗОРОМ МАЛУРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XVIII в.»

Є звістка, що в молодому віці свого життя Котляревський «бував на зібраннях і забавах простого люду і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно слухав і записував пісні і слова, вивчав мову, спостерігав звичаї, повір'я, обряди українців» *. От звідкіля йде цей етнографічний реалізм, котрим перейняті особливо перші три частини «Енеїди», написані під враженням особистого спостереження над народним життям. В обсяг цих студій входять такі особливості народного побуту, не чужі в той час і українському панству.

Убрання дівчини — I, 29; замужньої жінки — I, 33; чоловіка — V, 34; II, 70.

Страви і питво протонародні і панські: I, 13, 27, 28; II, 6, 7, 8; III, 117—118; IV, 29, 53, 54; V, 19; VI, 55. Панський бенкет зі всією стародавньою обстановою: співаючі школярі, танцюючі цигани, сліпці, що грали на кобзах — II, 19.

Танці та ігри — I, 30, 37; гра в карти — III, 9. Музика й пісні: назви музичних п'єс для танців — I, 28; козацькі пісні — III, 3. Малювання: малюнки у царя Латина — сюжети взяті з казкового світу, з дум, з російської і української історії: вечорниці — III, 131, 132; Ворожба — III, 136, 137; похоронний обряд — VI, 77—81; ритуальна сторона поминок і самі поминки — II, 12—15.

Аби бачити, як користувався Котляревський усім цим матеріалом, наведемо для порівняння уривки з обох «Енеїд»: Осипова і Котляревського.

* Цитата із статті С. Стебліпа-Камінського «Биографический очерк жизни Ивана Петровича Котляревского».

Виконуючи волю богів, їде Еней морем з Сіцилії в Латишецьку землю. Погожний вітер підганяє його кораблі.

На налубе гребци, рассевшись,—
говорить Осипов,—

І будто белени об'євшись,
Кричали песни, кто что знал.
(Ч. III, п. 6)

Ось ця сцена у Котляревського. Користуючись погожим вітром —

Гребці і весла положили,
Та, сидя, люлечки курили
І кургикали пісеньок:
Козацьких, гарних запорозьких,
А які знали, то московських
Вигадовали бриденьок.
Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандровав козак всю ніч;
Полтавську славили шведчину,
І непа як свою дитину
З двора провадила в поход;
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помирали
Колись, як був голодний год.
(Ч. III, 2—3)

У Осипова один тільки натяк, у Котляревського — цілий малюнок, що зачіпає спомини про минуле, котрі і досі лунають у народних піснях.

Або ось другий приклад.

Прибули троянці в Латинську землю. Виявилось, що вони не розуміють мови місцевих людей. Тоді каже Осипов:

Эней, не тратя пужно время,
Свое троянское все племя
Велея учить латинску складу
И всем прилежно, без откладу,
Язык тот в голову сбирать
Не исподоволь, по-боярски,
Чтобы скорей его понять.
(Ч. IV, 7)

Останні два рядки Котляревській розвинув в дві строфи і намалював нашу латинську пікому зі всіма її звичаями й ладом:

Еней тут зараз взяв догадку,
Велів побігти до дяків,
Купить Піярську граматку,
Полуставців, октоїхів;
І всіх зачав сам мордовати,
Поверху, по словам складати
Латинську тму, мцу, здо, тло.
Троянське плем'я все засіло
Коло книжок, що аж потіло
І по-латинському гуло.

Еней від них не одстунався,
Троїчаткою всіх пригаляв,
І хто хоть трохи ліповався,
Тому субітки і давав.
За тиждень так латину взнали,
Що вже з Енеєм розмовляли
І говорили все на ус:
Енея звали Епеусом,
Уже не паном — доміпусом,
Себе ж то звали — троянус.
(Ч. IV, 33—34)

Тут те саме, що й в першому прикладі — густі і яскраві барви, чого немає у Осипова.

Проте не в самій кількості і якості цих барв художня сила Котляревського. Завдання його полягало зовсім не в тім, щоб узяти готові барви і накласти їх на готовий сюжет, а в тім, щоб відчутти ці барви. Процес художньої творчості полягає не в свідомо розміркованому розмалюванні речей, що змальовуємо, а в утворенні живих образів, перероблених фантазією художника. Коріння цього процесу лежить не на поверхнях свідомості життя, котрі утворились з тисячі різноманітних вражень, що колись заповнювали свідомість, а потім були призабуті і спустились в нас і керують нами, часом всупереч нашій волі. Це джерело невизначних поривань, симпатій і антипатій, що дають напрямок і тон нашим думкам. Звідси бере поет-художник усі засоби свого творчого малювання, реального й правдивого, як саме життя. І це він робить не зусиллям вільної автономної волі, а інтуїтивним шляхом, у тім душевним стані, котрий зветься патхненням. Іноді два-три слова, що скаже він у хвилину патхнення, ллють яскраве світло на ті чи інші деталі життя, на ту чи іншу рису побуту, зачіпаючи в нашій душі найрізноманітніші почуття. Наведемо декілька прикладів.

Уже світова зірниця
Була на небі, як м'ятак
Або пшенична варяниця,
І небо рділося, мов мак.
(Ч. VI, 74)

Жіночі грішні душі кричали в неклі

Після куті мов на живіт.
(Ч. III, 83)

Еней на піч забрався спати,
Зарився в просо, там і ліг.
(Ч. I, 32)

Еней, матню в кулак прибравши...
Садив крутецько гайдука.
(Ч. I, 30)

Еней прибіг від Дідони, весь упрілий,

мов з торгу в школу курохват.
(Ч. I, 54)

Мутив (Еней у Дідони), мов на селі москаль.
(Ч. I, 40)

Вітри

...до ляса, мов ляхи, шатнулисьь.
(Ч. I, 12)

Її постаті часто змінюються в «Енеїді» Котляревського цільними типами, вихопленими з життя і переробленими творчою уявою поета. Читаючи «Енеїду», ми наче проходимо по довгій галереї типових облич, починаючи із Зевса та інших жителів неба і кінчаючи «машталіром», що везе Венеру в гості до Нептуна (II, 69—70). Ось вона влетіла в «хату» морського бога, «як із вирію сова», і просить його, щоб він поміг її милому синові плисти по морю,

Нехай, каже, буде здорова,
Твоя, Нептуне, голова!
Як навіжена, прискакала,
Нептуна в губи цілувала,
Говорячи такі слова.

За палку любов до сина багато що можна простити цій грішній матері-богині, котру сміливим помахом пензля передягнув поет в моторну маркітантку, яка мандрувала за військом.

Венера — молодиця сміла,
Бо все з воєнними жила,
І бите з ними м'ясо їла,
І по трактирах пунш пила,
Частенько на соломі спала,
В шинелі сірій щеголяла,
Походом на візку тряслась,
Манишки офіцерські прала,
З стрючком горілку продавала
І мерзла вніч, а вдень неклась.
(Ч. VI, 6)

Цей портрет сам за себе промовляє. Чимало таких портретів у «Енеїді» Котляревського. Всі вони відзначаються пластичністю малюнка. Але поет заглядає і в душу своїх героїв.

Володіючи чутливістю до поривань душі, що керують вчинками людини, він перевіряв часом ці останні мотиви, і навпаки. І це він робив у «чужій казці», не відступаючи від встановленого ходу дії, в котру втручалася вередлива воля богів, що порушила психологічну закономірність життєвих явищ. На цьому ґрунті нелегко було створити індивідуальні характери, котрі досягають своєї мети зусиллями власної волі. Все, що можна було зробити в цьому напрямку, полягало у виявленні невольових елементів, властивих характерові, а паталогічних, тобто — в нарисові пристрастей. І з цього погляду Котляревський був майстром свого діла. Йому були зрозумілі не тільки зовнішні прояви пристрасті, але й внутрішній її рух. Щоб упевнитися в цьому, варто тільки порівняти опис горя і смерті Дідони в Осипова і у Котляревського.

У Осипова після втечі Енея Дідона просить сестру свою Ганну, щоб вона догнала його і ублагала вернутися. Ганна радить їй звернутись до чарівниці, котра їде до Енея, аби чарами знов запалити в нього кохання до Дідони. Чари знищив чарівник-циган, що був разом з Енеєм. Дідона з туги не може заснути.

В такой несносной бывши скуке,
Она не знала, что начать,
В тоске, кручине, горе, муке
Задумала вдруг умирать.

(Ч. II, 4)

Довго потім вона розмірковує, який спосіб смерті вибрати їй, аби не втратити власної гідності. І вмирає на огнищу, одягши всі оздоби і царську корону.

У Котляревського вся ця історія змальована простіше, з більшою психологічною правдивістю. Він відхилив все чудесне і всю увагу свою звернув на душевний стан Дідони. Після вибуху гніву знов наступила хвилинка безнадійності.

Дідона тяжко зажурилась,
Ввесь день не їла, не пила,
Все тосковала, все пудилась,
Кричала, плакала, ревла.
То бігала, як би шалена,
Стояла довго тороплена,
Кусала потті на руках;
А далі сіла на порозі,
Аж запудило їй, небозі,
І не встояла на ногах.

(Ч. I, 59)

Щоб відвести душу, вона впливає горе своє перед сестрою:

«Ганнусю, рибко, дупко, любко,
Рятуй мене, моя голубко...»

(Ч. I, 60)

Вона ненавидить Енея і разом з тим почуває, що не може побороти любові своєї до нього і що тільки могила може заспокоїти її. Ганна сама тужить, але не може допомогти ляхові. Потім Дідона ніби заспокоїлась і наказує Ганні відійти, щоб лишитись на самоті.

Наступила для неї хвилинка, коли минають перші пароксизми туги, а тим часом виступають у свідомості справжні розміри її, котрі пригнічують виснажену волю, пішла вона в «будинки» і прилягла на постіль.

Подумавши там, погадавши,
Проворно скочила на піл.
І, взявши з запічка кресало
І клоччя в пазуху чимало,
Тихенько вийшла на город.

(Ч. I, 61)

Наступає потім сцена самоспалення — вночі, коли люди спали, без усякої пишності і декорації, як помірають люди, пригнічені справжнім горем.

Таким чином, в «Енеїді» Котляревського ми бачимо реалізм не тільки етнографічний, а й постичний.

[1900]

В. М. Перетиц

З КНИГИ «ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ»

Пісні Сковороди: «Голова всяка имеет смысл» (Тв., стор. 265) і «Всякому городу прав и права» (Тв., стор. 266), які користувалися широкою популярністю, були перероблені І. П. Котляревським так, що збереглися лише перші два рядки, а думка, все інше — змінене по-новому.

Той-таки Котляревський скористався і популярною «покаянної псалмой», відомою в багатьох рукописах XVIII ст.

О горе мне, грешнику суцу,
Горе благих дел не имущу!
Како пред суд божий явлюся,
Како со святыми вселюся?
Отступих от бога злобою.

А саме таку вклав в уста Финтика мову:

О горе мені, грішнику суцу,
Ко оправданію отвѣта не імущу!
Кого і чим можу ублагити?
Како пред суд божий явлюся,
Бѣ, от сего часу буду чесно жити!

Те ж саме можна сказати про пісню Финтика «Не прельщай меня, драгая» в тій-таки п'єсі: прототип пісні, перероблений Котляревським, ми зустрічасмо в рукописі близько 1746 р.

У великій кількості списків відома «покаянная псалма» «Сам я не знаю, як на світі жити», перекладена з невідомого нам польського оригіналу, дала форму заспіву малоросійській пісні XVIII ст., яка дійшла до нас у великоросійському записі:

Сам я, ох, не знаю, як на свете жить,
Что печали я великой не могу избыть (2),
Тужу непрестанно и сам себя гублю,
Что не вижу пред собою, кого верно люблю.

Ці поодинокі приклади вказують на постійно триваючий процес вироблення нових пісень з старого матеріалу на ґрунті малоросійської літератури XVIII ст., що час від часу послаблюється. [...]

Наявність кількох обробок теми про хитру жінку, які відомі у російській літературі з XVIII ст. і відображені в народних казках і піснях, дозволяють нам змінити думку про іноземне запозичення сюжету п'єси Котляревського. В одній із наших розвідок ми запропонували пошукати джерело цієї п'єси на російському ґрунті і, здається, не безпідставно. Огляд казок — а їх усіх в нашій розвідці подано декілька — дозволяє гадати, що Котляревський скористався ходячим анекдотом, народною казкою — а це цілком можливо, адже письменники XVII ст. значно ближче стояли до простого народу, ніж в наступну епоху. Якщо така думка може бути відхилена через відсутність подібних записів казок XVIII ст., то все ж таки, при наявності ф'ацецій (які переписувались і перероблялись до кінця XVIII ст. — пор. список Моск. публ. і Рум. музею, зб. Унд. № 890, 1778 р.), лубочних картин з текстами і, нарешті, «Письмовника», Котляревському не було чого ходити за вишукуванням такого сюжету, як той, який розроблений ним у «Москалі-чарівнику».

До того ж розшуки в рукописах XVIII ст. вказують, що значно раніше Котляревського на тему, розглянуту нами, створювались жартівливі пісеньки, які подавались в збірничках поряд з «блудними компліментами», тобто лубочними віршами. Таку пісню, явно штучного походження, з різко окресленими слідами малоросійської мови, подаємо тут по рукопису Јун. публ. бібл., XIV, № 127, половини XIX ст.

Добре чужую жонку любити,
Що в любови секретъ можетъ хранити.
Сердце свободно, к любви угодно
Без перемены.
Мысли спокойны, кохатъ свободны
Без отмены.

і т. д.

1900

О. Я. Єфименко

ІЗ СТАТТІ «КОТЛЯРЕВСКИЙ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБСТАНОВКЕ»

Художня індивідуальність Котляревського склалась у духовній атмосфері, якою жила маса малоросійського народу, і сама «Енеїда», незважаючи на її неприродну оболочку, є плоть від плоті і кров від крові народної творчості.

Але Котляревський не був безпосередньо людиною, подібно до своїх стихійних попередників, навіть і тих, що найбільше узяли від шкільної науки. [...] Котляревський міг відмовитися на словах від того соціального оточення, до якого належав фактично, міг оцінювати його збоку — з точки зору того ідеалу, який склався під впливом гуманних ідей епохи. Ось що відділяє його стіною від його попередників і дає нам право саме в ньому бачити основоположника сучасної малоросійської літератури як органа свідомого духовного життя нації. [...]

Котляревський був людиною іншого гарту; його благородна душа далека була від егоїстично-хижацького настрою. «Перелицьована Енеїда» свідчить, з яким осудом ставився він до кріпосного права, як і до інших вад свого суспільного оточення. [...]

З нашого боку не буде ні перебільшенням, ні помилкою, якщо назовемо Котляревського його (українського письменства. — А. З.) основоположником в розумінні першого його представника, помітного за своїми силами і свідомого при виявленні цих сил у зовнішній діяльності, в літературі.

Звичайно, гуманні ідеї, які мали своїм корінням Францію того часу, відіграли в цьому свою роль, але вони не одні: кожний знає, як глухне насіння найгуманніших, найблагородніших ідей на невдячному ґрунті. Ґрунтом, який підготував душу Котляревського до сприйняття і росту цих ідей, була його полум'яна любов до своєї народності.

Якщо ранні твори Котляревського, його «Енеїду» ми поставили вище в причинний зв'язок із згаданими творами самотньої творчості малоросійського народу, то останні твори зрілого — навіть більш зрілого — періоду «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника» ми не наважимося зіставити ні з вертепною драмою, ні з інтерлюдіями та інтермедіями. Немолодий автор «Наталки Полтавки» занадто багато пережив разом з своїм суспільством. Перед ним пройшла діяльність «натріотів», яка закінчилась цілковитою перемогою малоросійського дворянства, досяг свого апогею розвиток кріпосного права, остаточно завмер усякий прояв самотності. Коли за Катерини малоросійське дворянство подало уряду цілу поширену програму своїх desiderata*, коли за Олександра І воно все-таки ризикнуло подати царю прохання про встановлення судів за статутом (земські, міські і підкомірчі), про свободу винокуріння і про влаштування університету в Чернігові, — то тепер уже воно нічого не просило і нічого не бажало, крім державної охорони свого становища, і, крім дворянства, ніхто не міг підвищити голос до висоти трону. «Козацький запорозький дух», який ще в час появи на світ «Енеїди» скрізь вбачав у Малоросії жовчний автор «Замечаний о Малой России»¹, видихався зовсім. Історична Малоросія перестала існувати, і Котляревському нічого було оглядатися назад, туди, де він не бачив нічого, крім пімоти могили. Але й поперед була повна й безпросвітна тьма. Одначе передбачливість творчого духу і любові — саме тієї пристрасної любові до своєї народності, якою була сповнена його душа, — підказала йому, що робити. Треба було стукати в уми і серця своїх привілейованих співбратів, щоб викресати з цього глухого і черствого оточення іскри співчуття до народу, треба було не дати їм забути, що народ створений за тим же образом і подобою, що він також здатний до благородних думок і почуттів. Мало того: треба було і навколишньому світу показати, які скарби загальнолюдського значення ховаються в малоросійській народності: багата і гнучка мова, своєрідна побутова форма, незрівнянна поезія пісенної творчості. І Котляревський зробив усе це — зробив своїми двома творами останнього періоду, незначними за розмірами, простими

* Бажань (лат.).

за змістом, але разом з тим дуже значними — така особливо «Наталка Полтавка». Постична теплота цієї своєрідної оперети чарівно діє на малоросійське серце, і в цьому відношенні, в значенні пробудження симпатій до малоросійського народу і народності, вона може бути поставлена поряд з кращими творами Шевченка. Але цим не обмежується значення останніх двох творів Котляревського. Твори безперечно художнього таланту, вони разом з тим відкривають собою науковий поступ, спрямований на вивчення народу. «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» є перші збірники малоросійської пісенної творчості, які зберегли нам кілька великих перлин народної поезії. Всім відомо, яких широких розмірів набрав пізніше цей рух і до яких важливих результатів він привів не тільки в спеціально-науковому, але і в громадському значенні.

Отже, видатне значення Котляревського в історії розвитку малоросійської народності є фактом, який не підлягає сумніву.

Справа не лише в тому, що «Енеїда» є першим твором народної малоросійської мови, який побачив світ з-під друкарського верстака, хоч який важливий сам по собі цей факт, але цей факт зовнішній, випадковий. Справа в тому, що зовнішній характер факту співпадає з його внутрішнім значенням. Котляревський є справді першим літературним представником малоросійської народності, і «Енеїда» є справді першою спробою ввести малоросійську мову в цикл мов літературних. Але цим не вичерпується значення Котляревського. Він відкриває собою той духовний рух, який відтоді проходить через усе життя південноросійського суспільства, — рух, який виходить колись із ображеного сумління і який прагнув — в значній мірі несвідомо — до очевидної мети: дати коректив тяжким урокам історії. І, нарешті, саме він, Котляревський, кладе початок у справі наукового вивчення рідної народності — справі, оцінка результатів якої ще належить майбутньому. Той факт, що він керувався в своїй діяльності не свідомо поставленою метою, не визначеною програмою, а могутнім інстинктом любові, — звичайно, не применшує його значення в очах історика.

*Чи вкрасти що, язик достати,
Кого живцем чи обідрати,
Ні сто не аздержить їх армат*.*

В іншому місці Юпітер кличе в гніві до богинь:

*Пішло вас в Запорозьку Січ!
Там ваших каверз не вважають,
Жінок там на тютюн міняють,
Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч.*

З гетьманів згадує нам поет одного з найбільших козацьких вождів, Сагайдачного. Попри гетьмана величає поет Січ і її кошового, Дорошенка. Так каже Котляревський, що троянці, плывучи по морю, співали пісеньок:

*Козацьких, гарних запорозьких,
А які знали, то московських,
Выгадовали бріденьок,
Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ...*

В іншому місці «Енеїди» читасмо, як на поміч Турнові спішати королі з князями, а поміж ними:

*Цекул, пренестський коваленко,
В Латію з військом тажже пхавсь.
Так Сагайдачний з Дорошенком
Козацьким військом величавсь.
Один з бупчуком перед раттю,
Позаді другий п'яну браттю
Донським пагасм підганяв.
Рядочком їхали гарненько,
З люльок тютюн тягли смачненько,
А хто на конику куняв...*

Нема найменшого сумніву, що і цей послідній образ є відгомном української народної пісні. [...]

Образ, оспіваний в народній пісні (про Сагайдачного та Дорошенка), послужив Котляревському темою до пародії, коли поет додав, що один з вождів козацтва їхав позаду, щоб підганяти п'яну братію.

Троянці, плывучи по морю, співають не лише про світлі часи з життя козацтва, але й про нещасну для Мазени битву під Полтавою, а в кінці і про події, що довер-

* Тут і далі підкреслення автора.

К. Й. Студинський

ІЗ СТАТТІ «КОЗАЦТВО І ГАЙДАМАЧЧИНА В «ЕНЕЇДІ» КОТЛЯРЕВСЬКОГО»

Коли зруйновано Запорозьку Січ, Котляревський був тоді вже семилітнім хлопцем. Можна догадуватись, що поет в своїх дитячих літах бачив запорожців, чи то в більших, чи в менших відділах. До народних оповідань про гетьманів і козаків, до людських пісень, що славили козацьких гетьманів і ватажків, до численних хронік про козацькі війни XVII і XVIII в., до рукописних віршів і драматичних творів, в яких величано гетьманів і козацтво, Котляревському в більшій або меншій мірі звісних, так як звісні вони були всім більш просвіченим українцям XVIII віку, — могли прибути ще і вражіння з дитячих літ і додати красок до загального образу козацтва в «Енеїді». Між військом латинців бачив Котляревський не лише полки, що нагадують йому гетьманців. Він видить тут також чубатих запорожців:

*Було тут військо волонтирі,
То всяких юрбиця людей,
Мов запорожці, чуприндирі,
Що їх не втне і Асмодей.*

Се Запорозьке військо, хоть, може, не так правильне, як гетьманські полки, хоч

*... і не гарне,
Як кажуть то, нерегулярне,
Та до війни самий злий гад.*

Запорожців зображає поет так, як про них розказують народні пісні та оповідання. Останні бачать в запорожцях великих силачів, так що від їх віддиху ворог утікає або падає на землю. [...] Сей погляд на запорожців і Запорожжя бачимо також в «Енеїді» Котляревського. Віддаючи похвалу хоробрості запорожців (вони «до війни самий злий гад»), рівночасно пише про них поет:

шувались в рік знесення гетьманщини або її по зруйнуванню Запорозької Січі. Троянці «куржиками пісеньок»:

Як в пікінери набирали,
Як мандровав козак всю ніч;
Полтавську славили шведчину
І неня як свою дитину
З двора провадила в поход;
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помирали
Колись, як був голодний год.

Послідні вірші, як каже проф. Дашкевич, вказують, правдоподібно, на козацькі оповідання про невгоди, які доводилося переносити козацтву [...]. Одно з таких оповідань про «Очаківську біду» записав Куліш в напіврозваленім Мотронинськiм монастирі від бідного його настоятеля в р. 1843 зі слів якогось полковника Перепелиці. До тих послідніх часів, як справедливо зазначає проф. Дашкевич, поет немовби переносить Енея. Еней і його дружина — се не тільки «ватага пройдисвіта», як висказався Шевченко; але се немовби козацтво, що бродило по світі по зруйнуванню Січі.

Досі бачили ми, що в апофеозі слави гетьманщини і в зображенню запорожців поет не різниться зовсім від народних пісень. Розходиться, однак, ще про те, чи поет не бачив, яку тяжку кривду заподіяла гетьманщина українському козацтву і «черні», коли загарбала в свої руки землю і вводила панщину? [...]

На вступі згадали ми, що український люд віднісся з великим жалем до зруйнування Запорозької Січі. Тут додамо, що в українських піснях пробивається не лишень жаль, але видний також протест проти насилля російської цариці, а побіч того вказане значення козацтва для самої Росії. Так читаємо в українській пісні:

Ой підемо на столицю
Прохати царицю:
«Оддай землі запорозькі
Що прежню границу».
А цариця, вража мати,
Нануст напустила,
Вона в Січі запорожця
Та й запастила.
Ой боже ж паш, боже,
Поможи нам з пеба!
Колись буде запорожця
І цариці треба.

Чи не найдемо чогось подібного у «Енеїді» Котляревського?

Жаль за Січню висловлює поет у всіх тих уступах, де співає про Запорозжя і його славу. [...] Котляревський бере [...]сторону сеї частини козацтва, що виступала з російськими військами проти Мазепи, а союзників Мазепи, шведів, зове «прочварами»:

Було, полковник так Лубенський
Колись к Полтаві полк веде
Під земляні полтавські вали
(Де шведи голови покляли)
Полтаву-матушку спасать...
Пропали шведи тут — прочвари,
Пропа в вал...

...Так само, як народна пісня, розуміє Котляревський значення козацтва для Російської держави. Він вказує, яку користь могла б мати Росія з гетьманських і запорозьких полків. Тим-то у Котляревського гетьманські полки:

Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То, мов мітлою, все метуть.

[1901]

М. Н. Сперанський

ІЗ СТАТТІ «ЗАМЕТКИ К ІСТОРИИ «ЭНЕИДЫ» КОТЛЯРЕВСКОГО»

Один з первістків малоросійської художньої літератури на народній мові — «Енеїда» Котляревського справедливо користується увагою істориків російської літератури; доводити справедливості такого ставлення до неї було б зайвим.

Отже, ця замітка, яка стосується зовсім дрібного факту з історії «Енеїди», може бути не зовсім зайвою. Мова йтиме ще про один «стародавній» список «Енеїди», який і до цього часу не звернув уваги дослідників.

Цей список «Енеїди», який є власністю збирача її любителя старовини К. І. Самбурського, є книжкою на 140 сторінок жовтуватого паперу. Список майже повністю зберігся: не вистачає лише двох сторінок з першими трьома строфами поеми. [...]

Зіставляючи рукопис з виданням 1798 року, ми бачимо між ними велику подібність: навіть за зовнішністю є схожість між рукописом і виданням: як у друкованому, так і в рукописному тексті на кожній сторінці поміщено по дві строфи (по десять рядків); число сторінок також однакове. Відрізняється тільки в одному: в рукописі немає ні «Погрешностей», ні «Перемен», ні «Словаря».

Виходячи з цього, виникає питання: що це за рукопис? Чи він копія друкованого видання М. Парпури¹, чи один з тих, що до видання Парпури і після нього розповсюджувалися любителями малоросійського слова? Друге припущення є найбільш імовірним, якщо брати до уваги не лише співпадання року видання й клейма на папері, але й той проміжок часу, який відділяє друковане видання від можливої крайньої дати рукопису (1801 р.). Це припущення стане ще ймовірнішим, якщо взяти до уваги й ті умови, в яких з'явилося видання Парпури. А про них ми довідуємося з пояснення самого автора: «Энеида»

на малоросійський язык мною переложенная [...] была издана без моего ведома и согласия. Она досталась господам издателям с многими ошибками и опущениями, случившимися от переписки». У Парпури міг бути у руках один з таких подібних до нашого списку, який і став оригіналом для видання. [...]

Якщо наше припущення вірне, то, звичайно, цінність тексту п. Самбурського буде значно менша, як вона була б у тому випадку, коли б правильним було друге наше припущення. Але і в цьому випадку наш текст не втрачає зовсім свого значення в історії малоросійської «Енеїди», хоч він і не дає нічого нового для визначення першості тексту. Давність цього списку, порівнявши його з тим, що вийшов з-під пера автора, і однаковість його з першим виданням — не позбавлена певного інтересу: в нашому рукописі ми бачимо ще одного свідка швидкої й широкої популярності поеми Котляревського. Незважаючи на появу друкованого видання, стали вже потрібні копії для вдоволення допитливості читачів; друковане видання, яке в провінції є рідкістю, не могло витіснити старої рукописної практики й мусило стати джерелом для її розвитку — новий доказ того інтересу, який розбудила і підтримувала «Енеїда».

М. В. Гоголь, навчаючись у Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька, завів у 1826 році товстий зшиток, назвавши його «Книгой всякой всячины, или Приручной энциклопедией», куди записував все, що цікавило його в останні роки навчання. [...] Видавець цієї книги В. І. Шенрок² не зовсім точно оцінив її: «На сторінці 80-й та першій половині 81-ї, — говорить він, — записані вибрані з різних творів «Епіграфи». Коли б видавець вчитався уважно в ці «Епіграфи», то не говорив би, що вони взяті з різних книг, а з однієї тільки, а саме: «Енеїди» Котляревського; взяті самі по собі, вони свідчать про зацікавлення Гоголя малоросійським провінціальним життям. Отже, вони мають більше значення, ніж те, про що говорив Шенрок. І справді, для процесу творчості Гоголя ці епіграфи мають своє спеціальне значення. [...]

Виписки, що потрапили до гоголівської «Приручної енциклопедії», взяті з «Енеїди» Котляревського. [...] Перед очима Гоголя був текст редакції Парпури. Але як пояснити появу в кінці цих виписок строфи з 4-ї части-

ни «Енеїди», якої не було у виданні Парпури. Пояснити це можна так: або Гоголь зробив перші 22 виписки з видання Парпури, а пізніше, коли потрапило йому до рук видання Котляревського (1809 р.), то додав 23-ю виписку; або ж для своїх виписок користувався таким екземпляром «Енеїди», який був «з'єднанням» тексту Парпури з четвертою частиною самого Котляревського. Таким текстом міг бути або рукописний список подібний до рукописного списку Самбурського, або друкований текст видання Парпури з рукописним додатком цієї четвертої частини...

Хронологічні дані «Книги» Гоголя дають можливість визначити найпізніший час, до якого відноситься примірник «Енеїди», який був у Гоголя. «Книга всякої всячннх» розпочата Гоголем, як гласить її заголовок, у 1826 році в Ніжині. [...] Своїми виписками з «Енеїди» Гоголь скористався епіграфом для свого «Сорочинського ярмарку». Повесть ця була розпочата у 1829 році, а надрукована в 1830 році. Таким чином, виписки зроблені в 1826—1829 рр., тобто не пізніше останнього року. Коротше кажучи, примірник «Енеїди», який цікавить нас, був не молодшим 1829 р. Гоголь же, як відомо, в кінці 1828 р. (у грудні) виїхав у Петербург. Отже, виписки ним зроблені на півдні, в Ніжині або вдома, у Василівці. Тут же він міг мати під рукою «Енеїду», та ще в такому оригінальному вигляді. Не треба забувати також, що Гоголь був у близьких стосунках з місцевим центром літературного руху, він був близький до Д. П. Троцинського³ і як далекий родич міг користуватися його великою бібліотекою, в якій було все, що з'являлося тоді у небагатій літературі місцевій, в цій бібліотеці були й рукописи. Звідси міг Гоголь взяти й «Енеїду». Навчаючись у Ніжині, він насамперед вивчав місцеву літературу й історію, як стверджує та ж «Книга всякої всячннх».

Таким чином, невеликий екскурс у вивчення літературної діяльності Гоголя змушує нас зробити припущення про існування ще одного тексту «Енеїди» Котляревського.

1902

Х. Д. Алчевська

ІЗ СТАТТІ «ТРИ ДНІ У ПОЛТАВІ»

Звістка про відкриття пам'ятника українському поетові Котляревському облетіла всю Росію. Дійшла вона й до Чорного моря. Нас потянуло туди, на Україну, до хаток біленьких, садків вишневих, де вшановували пам'ять співця нашої вітчизни, де ставили йому монумент. Але чутки носилися найнеприємніші: подекували, що Полтава ні в якому разі не зможе вмістити такої сили людей, які з'їдуться туди. До Полтави збирається чи не вся Галичина, з усіх кінців Росії їдуть депутації, отже, багатьом доведеться жити просто неба. 29 серпня ми приїхали в Полтаву. Дійсно тут було все переповнено, але нам вдалося влаштуватися в окремому номері Європейського готелю. Приїхавши до Полтави, ми відчували якийсь особливий настрій, який панував тут. Не встигли зайти в номер, як поштивий офіціант стурбовано сказав: «Якщо вам, пані, треба щось купити, то чи не зробити цього сьогодні, тому що в зв'язку з відкриттям пам'ятника Котляревському всі магазини будуть три дні закриті». Другого дня великий натовп народу направлявся до кладовища разом з екіпажами офіційних осіб. [...] Ще здалеку видно було, як публіка стояла шпалерою біля церкви, а якась проста селянська жінка, натхненна загальним піднесенням, енергійно застинала дорогу зеленою осокою. [...] Над головами люди проносили розкішні вінки. Широкі стрічки на цих вінках розвивалися в повітрі й привертали увагу публіки. Написи були на малоросійській мові, але прочитати було важко, і ми почули їх пізніше на площі при відкритті пам'ятника. Натовп народу прослухав урочисту панахиду. «Слава!» — прокотилося у натовпі і луною віддалося вдалині. В цей час значення Котляревського зрозуміли навіть ті, які до цього часу не чули його імені. На підмостки пам'ятника зійшов український поет: його красиве обличчя, яке нашіло на-

тхненням, і сильний грудний голос прочитав напис на першому вінку: «Борцєві на шєві народній». «Слава!» — прокотилося з подвоєною силою. Він піднімав у повітрі вінки й читав написи. [...] Кожний напис зустрічався громом оплесків. Натовп довго-довго не розходився по домівках, ніби чекав чогось, ніби пам'ятник з'єднав його навічно.

Не встигли ми відпочити від сильних вражень ранкових, як настало урочисте думське засідання увечері. В цей проміжок часу нам довелося пообідати, зібравшись на терасі Європейського готелю. Ми здвинули всі столи, щоправда, стільців не вистачало, бо не чекали такої кількості присутніх. Тут був представник Галичини депутат австрійського парламенту Романчук¹, професор Львівського університету доктор Студинський, молодий галицький письменник новеліст Василь Стефаник, поетеса Леся Українка, видатні українські художники, артисти. Обід пройшов в дружній обстановці, всі знайомилися, пізнавали улюблені імена, проголошували тости на рідній мові. Вечірнє засідання думи проходило в переповненому залі Гоголівського театру. Думські діячі й делегати засідали на сцені в повному своєму складі. [...]

Другого дня ми знову направилися в приміщення імені Гоголя на літературно-музичний ранок, присвячений пам'яті славного українського поета І. П. Котляревського. Все пройшло чудово. Кантата «На вічну пам'ять Котляревському» оформлена надзвичайно ефективно. Величезний хор у півтораєста чоловік був одягнений в українські костюми. Це була скоріше величава художня картина, від якої не можна було відірвати очей. Хор під керівництвом талановитого композитора з величезним ентузіазмом виконував рідні пісні. [...] Увечері йшла «Наталка Полтавка» з Кропивницьким, Садовським і Карпенком-Карим, які цього разу виконували свої ролі з особливим піднесенням і художністю. Не вистачало нашої талановитої Заньковецької, про що ми щиро шкодували.

Другого дня «Наталка Полтавка» дивилася нами ніби нова п'єса, що заставила нас пережити ще раз всі красоти художнього таланту Котляревського.

Другого дня ми відправилися туди, де жив Котляревський, і очам нашим постала дивна картина: на високій горі стояв невеликий будиночок, а в підніжжі його про-

слалася рівнина, по якій протікала сяючою стрічкою річка Ворскла і зелений ліс вабив своєю прохолодою.

Увечері поїхали на Шведську могилу. Навколо було тихо й безмовно. Величезний гранітний хрест вимальовувався на зоряному небі, ніби давив до землі своїм тягарем високу скелю. Ця похмура могила навівала сум, але сум цей губився в морі свіжих вражень, пережитих трьох днів, але яскравіше всього поставали в свідомості слова галицького оратора:

— До світла, до сонця.

1903

М. Ф. Сумцов

ІЗ СТАТТІ «БЫТОВАЯ СТАРИНА В «ЭНЕИДЕ»
И. П. КОТЛЯРЕВСКОГО»

Існує думка, виразником якої був Куліш, що Котляревський в перелицьованій «Енеїді» глузував з українців. Куліш вважав, що «уже сама думка написати пародію на мові свого народу показує на відсутність поваги до цієї мови». Всупереч цьому односторонньому твердженню, М. І. Костомаров з похвалою відзивається про «Енеїду» і вбачає в ній «правдиву картину малоросійського життя». Історик української літератури професор М. І. Петров, оправдуючи Котляревського літературними традиціями і умовами семінарської освіти, все ж знаходить, що Котляревський «пародіював малоросійське народне життя». Котляревський чудово знав побут, звичаї і мову малоросіян, отже, в нього прориваються влучні спостереження. Треба бути вдячним пам'яті поета за схоплені ним бодай мимохідь етнографічні багатства і не можна обвинувачувати за відсутність послідовного опису малоросійської природи і малоросійського народного побуту. Коли б в той час був так піднятий інтерес до народності і до етнографічних вивчень, як це стало значно пізніше, в 40-і і 50-і роки, то, можна гадати, і Котляревський знайшов би інші літературні прийоми для примінення свого багатого природного таланту і своїх величезних етнографічних знань. Час виходу «Енеїди», тобто кінець XVIII ст., був часом лише елементарного, початкового вивчення народного життя.

Серед великої кількості відзивів на «Енеїду» Котляревського особливої уваги заслуговують змістовні і науково обгрунтовані відзиви професора М. П. Дашкевича в «Киевской старине» 1898 р. і П. Г. Житецького в «Киевской старине» 1899 і 1900 р. В статті «Малорусская и другие бурлескные (шутливые) «Энеиды» професор Дашкевич розглядає твір на широкому фоні порівняльного вивчення. «Енеїда» Вергілія — твір, який користувався

на протязі багатьох віків великим літературним авторитетом,— здавна стала предметом пародії і жарту. [...] Котляревський, як освічена людина, був знайомий з деякими попередніми переробками. [...] Чим пояснюється видатне положення «Енеїди» Котляревського? Ось тут і стають до послуг цінні наукові висновки професора Дашкевича. «Українська «Енеїда»,— говорить професор Дашкевич,— є поєднання пародії і бурлеску з глибокими думками. [...] Народна стихія переважає в цьому поєднанні, яке є смішним ззовні, а насправді осяяне світлом гуманної думки, чого в той час було не так багато в суспільстві». В талановитому жартівливому зображенні, в простоті комізму Котляревський не поступається Скаррону, а, навпаки, перевершує його по тонкості обробки і багатству побутових деталей. Професор Дашкевич називає поему Котляревського «обширною картиною малоросійської суспільності в межах трагедії і бурлеску». Жартівливий тон «Енеїди» переважає, але не панує виключно. Над всім панує своєрідне загальне споглядання життя, свого роду філософський світогляд. Поряд з веселими жартами проскакують сумні мотиви, наприклад:

Біда не по дерев'ях ходить,
І хто ж її не скуштовав?
Біда біду, говорять, родить,
Біда для нас — судьби устав!

Заслуговують на увагу місця, де автор висловлює свої особисті переконання.

Та вже що буде, те і буде,
А буде те, що бог нам дасть.

Так, філософія житейської мудрості чується в словах:

Коли чого в руках не маєш,
То не хвалися, що твоє,
Що буде, ти того не знаєш,
Утрапиш, може, і своє.

На тему, що полохлива ворона і куца боїться:

З людьми на світі так буває,
Коли кого міх налякає,
То послі торба спати не дасть.

До такого розряду моральних сентенцій можна віднести останні рядки поеми:

Живе хто в світі необачно,
Тому ніде не буде смачно,
А більш коли і совість жметь.

Тут порушені основи совісті, ті її муки, про які Пушкін сказав:

Когтистый зверь, скребящий сердце...

Котляревський, одначе, більш схиляв читача до радісного настрою:

Чим більш журитися — все гірше,
Запнутася в лісі більше.
Покниь лиш горе і паплюй.

Професор Дашкевич вважає, що «сатиризм Котляревського сповнений грандіозної думки: він наближається своїм змістом до основної ідеї «Похвали глупости» Еразма Роттердамського, до іронічного зображення світу в Аріосто і взагалі до концепцій великих сатириків».

При такій високій оцінці Котляревського, з точки зору загального світогляду і настрою, заслуговує на увагу ще розкидана в «Енеїді» велика кількість цікавих заміток по археології малоросійського побуту і заміток на живі теми сучасних авторів суспільних відносин. Так, заслуговує на увагу співчутливе ставлення до селян.

Цікаво, що в пекло пани попали за жорстоке ставлення до селян:

Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Цікавіше ще зауваження Котляревського, що

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча.

Місцями проскакують зауваження про чиновників, між іншим, про головну ваду тодішнього чиновницького побуту — хабарництво.

У нас хоть грохи хто тямущий...
То той, хоть з батька, то здере.

Дістається немало

Ченцям, попам і крутопопам

за те, що

Мирян щоб знали научать,
Щоб не гапались за гривнями,
Щоб не возились з попадями.

Не позбавлений інтересу опис рекрутчини, близький до народного розуміння.

Пішли, розвивши короговку,
І слюзи молодіжк лила,
Хто жінку мав, сестру, ятровку,
У інших милая була.

В іншому місці проводиться думка, що для війни потрібні гроші і запаси хліба.

Військо треба харчувати,
І воїн без вина хом'як,
Без битой голої копійки,
Без сій прелесниці злодійки
Не можна воювать ніяк.

...Історичне значення «Енеїди» Котляревського зумовлено великим впливом її на дальший розвиток української літератури, її зв'язок з попередніми літературними пародіями на «Енеїду» Вергілія і великою кількістю в ній історико-побутових деталей. У Котляревського чимало такого, що вже застаріло, вийшло з житейського вжитку або збереглося в сільській глушині.

При визначенні тих сторін в «Енеїді» Котляревського, які становлять інтерес тільки для археології, перш усього виникає питання, в якій мірі Котляревський був самостійним в їх зображенні, чи немає у нього прямих запозичень — з тих літературних джерел, яким він в більшій чи меншій мірі наслідував. Відповідь на це вже дано в науці, наприклад, в статті п. П. Житецького в 2 кн. ж. «Киевская старина», 1900 р., і в статті п. М. Мінського про дві перелицьовані «Енеїди»; відповідь була на користь українського письменника. Обравши пародію Осипова 1791 р. зразком для своєї роботи, Котляревський, не задовольняючись викладом поза часом і простором, переніс всі дії поеми в сучасну йому Україну, до вивчення

якої приступив з великим захопленням. Маючи спершу на увазі посмішити читача, Котляревський захопився роботою, і в міру того як він вивчав народне життя, ставлення його до народу ставало більш серйозним і свідомим, що виявилось в останніх піснях «Енеїди» і в драматичних творах.

Майже всі головні малоросійські письменники — Котляревський, Квітка, Шевченко, Манжура, Франко, Грінченко — в той же час етнографи, з тією різницею, що в письменників нового часу етнографічні зібрання і дослідження йдуть, головним чином, окремо, у вигляді збірників і журнальних статей, а в письменників раних, особливо в Котляревського і Шевченка, етнографічні матеріали уведені в літературні твори і розкидані в них скрізь і в такій кількості, що поет зливається з етнографом.

На думку п. Мінського, «Енеїди» Котляревського особливо принагідність надають живі спостереження з побуту малоросійських простих людей, щоправда, і талановитість зображення. Йде мова про гуляння, битву, бурю — все блищить своєрідними українськими барвами, на всьому відбиток живої правди. Для підтвердження своїх слів п. Мінський порівнює опис обіду, влаштований Дідонаю троянцям, в поемах Блюмауера, Осипова і Котляревського. [...]

Взагалі у Котляревського часто говориться про наїдки і напитки. Так, в гостях в Ацеста:

І зараз попросив у хату,
Горілкою почастував,
На закуску паклали сала,
Лежала ковбаса чимала
І хліба повне решето.

В іншому місці:

Поклали шелевки соснові,
Кругом наставили мисок...
Лемішку і куліш глтали,
І брагу кухликом тягли,
Та і горілочку хлестали.
Зевес кружав тоді сивуху
І оселедцем заїдав.

Ніби з натури списана картина, як під час бенкету

В присінках всі пани сиділи,
Надворі ж кругом стояв народ,

У вікна дялки гляділи,
А інший був наверх ворот (26).

Неодноразово згадуються ковбаси, особливо ніжинські (80, 116); мандрики (80); охтирський мед (99); з перцем горілка (117). [...]

Зберігаючи жартівливий тон при описі страв, Котляревський, однак, стоїть на реальному ґрунті і подає ряд побутових подробиць. [...]

Ще більша архаїчність в описі одяжі. Досить часто наводяться різні частини жіночого одягу. Так, Юнона

Сховала під кибалку мичку (8).

Венера, відправляючись до Зевса,

Взяла очіпок грезетовий
І кунтуш з усами лостровий,
Пішла к Зевесу на ралець (10).

Цариця Дідона, збираючись на бенкет,

Взяла кораблик бархатовий,
Спідницю і корсет шовковий...

Еней в пеклі, йдучи за Сівіллою,

Хватався за дергу і тулився,
Мов од kota в коморі миш (48).

Коли дерги і свитки є ще по селах, то все інше вже вишло із вжитку: кольорове взуття, кораблики, кунтуші, платки з вибілки — все це вже старовина. [...]

Чоловічий костюм описується менше, ніж жіночий. Дідона подарувала Енею:

Штани і пару чобіток,
Сорочку і каптан з китайки,
І шапку, пояс з каламайки,
І чорний шовковий платок (15).

...Палиця, яка займала видне місце в українському фольклорі, для рахунку, як знак влади тощо, знайшла місце і в «Енеїді»:

Один з троянської громади,
Насупившись, усе мовчав
І, дослухавшись до поради,
Цінком все землю колупав (33).

...З археологічної точки зору цікаве перерахування лубочних картин в палаці латвійського царя:

Ось привезли і мальовання,
Роботи першійших майстрів,
Царя Гороха пановання,
Патрети всіх богатирів:
Як Александр цареві Пору
Давав із військом добру хльору;
Чернець Мамає як побив;
Як Муромець Ілля гуляє,
Як б'є половців, проганяє,
Як Переяслів боронив,

Бова з Полканом як водився,
Один другого як вихрив;
Як Соловей-харциз женився,
Як в Польщі Желізняк ходив.
Патрет був француза Картуша,
Против його стояв Гаркуша,
А Ванька-Каїн впереді.
І всяких всячини накупили,
Всі стіни ними обліпили.

Це досить цінна сторінка з історії українського лубочного мистецтва XVIII ст. Тут, як бачимо, цілий каталог картин, які прикрашали стіни в стародавніх українських поміщицьких будинках. На жаль, українське мистецтво старого часу мало вивчене, і навіть капітальна праця Ровинського про лубочні картини не дає можливості описати всю дану Котляревським колекцію. Так, перша картина «Царя Гороха панування» у Ровинського не відзначена. «Патрети всіх богатирів» були так розповсюджені в давнину, що в Осташкові лубочні картини одержали загальну назву «Богатирі». Наскільки розповсюджувалися на Полтавщині картини на сюжети билин, видно із згадуваних Котляревським Іллі Муромця і Солов'я. В Малоросії були такі картини, як «Муромець гуляє», відзначені Ровинським у великій кількості, і картини «Як Соловей-харциз женився».

Картина «Як Александр цареві Пору давав із військом добру хльору» була широко відома. Очевидно, тут йде мова про той малюнок, де Александр обманом заставляє Пору оглянутися назад і в той же час убиває його списом, мотив, який часто приписується в билинах Альоші Поповичу.

В одному місці «Енеїди» є коротка згадка про понеділкування, тобто додержування посту по понеділках, яке

й зараз часом практикується старими жінками. Деінде зустрічаються згадки про чумацтво. Так, Дідона питає троянців: «Чи рибу з Дону везете?» (13).

Не раз ходив за сіллю в Крим,
Тарані торгував возами...

В одному місці є опис старого звичаю водити ведмедя:

Енеї ведмедів привести звелів,
Литва на труби засурмила,
Ведмедів зараз аупинила,
Заставили їх танцювать.

Архаїчним є і те, що після смерті Паланта

Жінки покійника обмили,
Нове убрання наложили,
Запхнули за щоку п'ятак (129).

Є дві риси старовинного панського побуту, перша про те, що в кімнатах «куривсь для духу яловець» (13), а друга про те, що челядь Плутона

Била під двором в клепадо —
Як в панських водиться дворах (61).

Сільська тривога, яка була під час пожежі, вірно відображена у віршах: «На гвалт у дзвони задзвонили, по вулицях в трещотки били» (31).

В «Енеїді» є багато вказівок на малоросійські пісні, казки, народні звичаї і повір'я, ігри, танці, ворожбу.

Що стосується пісень, то:

Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ.
Як в пікінери набирали,
Як мандровав козак всю ніч;
Полтавську славили шведчину,
І неня як свою дитину
З двора проводила в поход;
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помирили
Колись, як був голодний год (36).

Тут, очевидно, йде мова про історичні пісні. В кінці XVIII ст. народна пісенна творчість була багата і свіжа, і сам Котляревський черпав у ній силу.

Не менш цікаві натяки на популярні на початку XIX ст. народні казки про кобилячу голову (34), про зо-

лоті дерева (42), килим-самоліт, скатерть-самобранку і чоботи-сороходи (75—76). В одному місці згадується цілий ряд популярних казкових героїв.

Котигорох, Іван Царевич,
Кухарчич, Сучич і Налетич,
Услужливий Кузьма-Дем'ян,
Кошій з прескверною Ягою,
І дурень з ступою новою,
І славний рицар Марципан.

Деякі звичаї — як приготування рушників до весілля (26), співання віршів школярами під вікнами (26) та інші — подані мимохідь.

Значно частіше згадуються ігри, танці, ворожіння. З них згадуються «в свинки» (11), «у панаса», «в журавля» (15), «в хрещика», «в горюдуба», «в джугута», «в хлюста», «в пари», «в візка», «в дамки» (16), «в ніска», «у лави», «в памфіля», «в кепа», «в сім листів» (38), «у ворона», «в тісної баби», «в джерегелі» (65), «в китьки крашанками» (70), «холяндри» (26).

Іноді одно невелике порівняння відкриває існування казки. Так, коли Ентел говорить Далесу: «Зітру, зімну — мороз як бабу» (27), то тут йдеться про казку про бабу Докію (тобто Бвдокію) або про сказання про займи днів*.

Досить детально і часто згадуються відьми, ворожбити, упирі. Від хвороби «відшептують баби» (35). Ворожбит

Всім відьмам був родич кровний,
Умів і тряцю одшептати,
І кров хрестьянську замовляти,
І добре знав греблі гатить (33).

Відьом і шептух мучать в пеклі:

На припічках щоб не орали,
У комини щоб не літали,
Не їздили на упирях,
І щоб дощу не продавали,
Вночі людей щоб не лякали,
Не ворожили б на бобах (56).

Місцями відзначені пісні і танці — горлиця, зуб, сан-жарівка, трепак, гопак, гайдук (Еней «садив крутенюго гайдука»).

* Див. мою статтю в III кн. «Русск[ие] филологические вести», 1891. (Прим. М. Сумцова).

В іншому місці (65) подано короткий перелік ворожінь, на зразок передмови Жуковського до «Светланы».

Дівчата —

В комин суджених питали,
У хатніх вікон підслухали,
Ходили в північ по пустках,
До свічки ложечки палили,
Щетину із свині смалили
Або журились по кутках (65).

Картини чарування на воді і травах виявляються в описі того, як ворожка

І зараз в горщикок наклала
Відьомських різних-всіаких трав,
Які на Костянтина рвала,
І то гніздо, що ремез клав,
Васильки, папороть, шевлію,
Петрів батіг і конвалію,
Любисток, просирень, чебрець (66).

В «Енеїді», як пародії, зустрічаються лайливі слова. Найбільше вживані малоросіянами прокляття:

Щоб доброї не знала долі (20);
Щоб ваш пропав собачий рід (110);
Щоб ваші ж діти вас побили (110);

Лайливим виразом є «келебердяньська верства», у виразі «по-сербськи величали віру» (113) йде мова про грубу сербську лайку. Взагалі герої Котляревського часто

І рід свій весь з потрухом кленуть... (119)

Опис медицини — іронічний, з проблисками побутової дійсності. Хоч лікарі і терплять муки в пеклі поряд з іншими грішниками, все ж на землі до них звертаються. Коли з нянькою латинського царя зробилося недобре («порвали маточні припадки», «істерика і лихорадка»), то

Під ніс їй клали асафету,
І теплу на пуп сервету,
І ще клістир з ромну дали (81).

Пораненого Енея лікували не лише заговорами, але й «гарлемськими каплями» (139).

В пеклі

Лікар скрізь ходив з ланцетом,
З слабительним і спермацетом
І чванивсь, як людей морив (58).

Взагалі медицина в «Енеїді» погано атестована. В часи Котляревського народ недовірливо ставився до недоступної для нього медичної науки. [...]

В «Енеїді», не дивлячись на її псевдокласичну основу, виявились місцеві полтавські симпатії автора. Котляревський з замишуванням говорить про старі часи:

Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський,
В шапках, було, як мак, цвітуть,
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То, мов мітлюю, все метуть (85).

Муза Котляревського вчимає в полтавській школі:

Ти, Музо, кажуть всі, письменна,
В полтавській школі научена (120).

Кілька разів згадується «шведчина», перекази про яку були, очевидно, ще свіжі в кінці XVIII ст., згадується Шведська могила (80, 89, 119).

Згадуються навколишні біля Полтави села — Івашки, Мильці, Пушкарівка, Будища, Горбанівка, де дівчат «хоть гать гати» (137).

Жінки в «Енеїді» змальовані здебільшого симпатично: яскраві барви використано при описі дівочої краси (71) і багато тепла вкладено в зображення матері. Силач Евріал, прощаючись з матір'ю, просльозився. Він благає Енея, в разі смерті, потурбуватися про його матір — «не дайте паньматці вмерти від нужди... і заступайте від вражди» (83).

Побутова старовина виявляється і в самій мові Котляревського. Як людина великого таланту, Котляревський давав яскраві характеристики, сміливі художні образи, багато яких ще й досі зберігають життєвість.

Так, зустрічаються яскраві образи природи:

Не хмара сонце заступила,
Не вихор порохом вертить,
Не галич чорне поле вкрила,
Не вітер буйний се шумить:
Се військо йде всіма шляхами... (89)

Частково під впливом семінарських літературних традицій, частково знаннями малоросійської мови Котляревський допускає різні сміливі лінгвістичні фокуси [...], що

виправдано самим характером перелицьованої «Енеїди» як літературної пародії. Так, на початку четвертої частини, наслідуючи Осипова, іменники перетворює в дієслова і, навпаки, з дієслівних форм і прислівників утворює іменники:

Та що абищоти верзялом,
Не казку кормом солов'ят:
Ось ну, закалиткуй брязкалом,
То радощі заденежать... (67)

В іншому місці Котляревський пускається в макаронізми:

Енеус, постер магноус панус
І славний троянорум князь,
Шмигляв по морю, як циганус,
Ад те, о рекс! прислав пунк нас.
Рогамус, домине Латине,
Нехай наш канут не загине і т. д. (75).

«Енеїда» насичена прислів'ями, поговірками, влучними виразами, частково взятими прямо з уст народу, частково в авторській переробці, а частково створених автором в дусі народної мови:

В три вирви вигнали (12).
Охляли, піби в дощ щеня (13).
З двора в собачу ристь побіг (20).
Тобі там буде не до чмиги,
Як піднесуть із оцтом фіги,
То зараз вхонить тебе лунь (42, 82).
Ледащо син — то батьків гріх (96).
Як кажуть, хоть винось святих (111).

Іноді зустрічаються застарілі слова, які сам автор вважає за потрібне пояснити, наприклад, карвасар (словесний суд на ярмарках, 116), і слова, створені із зміненим значенням, наприклад, лигоминці (53), в значенні тяганини (зам. значення м'ясощі від legumes — овочі). Вираз «вічну пам'ять заквилили» (134), очевидно, є поширеним поняттям «квилить», що зустрічається в народних піснях в значенні тужливого пташиного, переважно соколиного крику.

1905

А. Ю. Кримський

«ОДА САФО» В ПЕРЕКЛАДІ ІВ. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У періодичному альманасу І. Бецького¹ «Молодик на 1844 рік» (Харків, 1843) оголошено текст і подано факсиміле автографа Ів. Котляревського «Оди Сафо». Ся ода — російський його переклад дуже звісної поезії Сафо². Той переклад — треба признатися — батько нашого письменства зробив дуже зле. Тільки ж для характеристики літературних уподобань нашого поета він не нецікавий. Знов же цікаво буде: порівняти мертвоту російської мови Котляревського в «Оді Сафо» з живістю української його мови в «Перелицьованій Енеїді». Коли весь «Молодик» І. Бецького взагалі дуже рідке видання, то згаданий річник 1844 року є зовсім велика бібліографічна рідкість; через те я вважаю за корисну річ передрукувати отой тут переклад.

О да Сафо

Счастлив, кто близ тебя и о тебе вздыхает!
Кто сладостью твоих пленяется речей;
Кого приветствуешь улыбкою своей!
Бессмертных тот богов в блаженстве превышает.

Увижу лишь тебя, жар в теле ощущаю,
Палящий льется огонь по жилам всем моим;
Душа смущается, предавшись чувствам сим,
Язык немеет мой, и слова дар теряю.

Темнеет свет в глазах; слух ничему не внемлет;
Пот хладный на челе; бледнею — чуть дышу,
В смятении страшусь, — в беспамятстве дрожу,
И представляется, что смерть меня объемлет*.

* Між іншим, й я її перекладав на нашу мову в своїм «Пальмовім гіллі», Львів, стор. 57—58. Ось цей переклад:

То щастя небесне — сидіти з тобою!
Зрівнявся з богами щасливець такий,
Що жадібно ловить солодку розмову
І осміх принадливий твій.

Перші дві строфи подано в «Молодику» тільки друком (стор. 279—280), а третю строфу, як я вже сказав, — у літографічному факсимільному автографі, що був власністю полтавця Г. Сплітсесера. Під одою підписано й дату: «Полтава, апреля 8 дня, 1917 г.», а крім того — намальовано молоденького голоусого бандуриста в бурсацькому одязі і підписано староцерковними уставними літерами бандурист. Очевидячки, й малюнок вийшов з-під пера Ів. Котляревського.

1906

Солодку розмову й привабливий осміх...
Од них мою душу стуманює страх.
Дивлюся на тебе, дивлюся — і голос
Мені замирає в устах.

Обличчя горить і скропляється потом,
Ба й трепет холодний мене обгорта.
Я блідну, неначе посохле бадилля,
І чую, як смерть надліта.

І. Ф. Павловський

ІЗ СТАТТІ «І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ»

Глава I

Котляревський повернувся в Полтаву. [...] Тут він одержав місце паглядача будинку для виховання бідних дворян [...]. Не дивлячись на незначність цієї посади, де була платня всього 300 крб. асигнаціями на рік, Котляревський щиро полюбив свою нову службу й багато клопотався про поліпшення життя доручених йому дітей. Його заходами вихованці були одягнені по формі, в досужний час вчилися військової муштри, ситуації, креслення, танців, влаштована була для них лікарня. Тодішній генерал-губернатор Я. Лобанов-Ростовський дуже поважав Котляревського як освічену, здібну людину й дуже цінував його працю. Ось що він писав йому з Петербурга 21 квітня 1815 року: «...Похваляя печность [попечение] вашу о порученном вам деле, не имею я удобства похвалиться, чтобы успехи мои о положении дома воспитания бедных дворян были значительны, но ручаться могу, что без должного внимания не могут они остаться. [...] Нет резону отчаиваться, чтобы доброе попечение мое не исправило нужду и не послужило бы к удовлетворению лиц, подобно вам звание свое отправляющих». [...]

Котляревський був паглядачем будинку виховання* і попечителем полтавських богоугодних закладів, що їх держано коштом приказу громадської опіки. На цю лікарню [...] місто давало немалу субсидію. [...] Ці гроші одержував Котляревський як попечитель. Спізнення з боку думи присилкою цих грошей, а також присилкою їх більше монетою, ніж асигнаціями, викликали з боку

* Будинку виховання бідних дворян.

Котляревського скаргу до приказу громадської опіки. Приказ цю скаргу відправив до думи, яка й була заслухана на засіданні 22 липня 1832 року. Й починається суперечка поміж ним і думою, а також міським головою Ворожейкіним¹. Дума на підставі існуючих законів відіслала у свій час належні гроші більше монетою, ніж асигнаціями (останніх належало одну третину). Котляревський їх не прийняв і відіслав назад до думи. Дума після цього не посилає цих грошей протягом двох тижнів, що й викликало скаргу Котляревського. У цій скарзі він торкнувся особи міського голови Ворожейкіна: «Отпуск сих ассигнаций в меньшем количестве происходит от того, что городской голова купец Ворожейкин, не желая возникнуть или, может быть, и по ограниченному понятию своему о богоугодных заведениях, не разумеет сущности их и для того стесняет его неотпуском денег, чтобы принудить сим способом принять деньги от думы одною монетою, или с малым, или вовсе несообразным назначению количеством ассигнаций». Далі Котляревський пише, що «Ворожейкін збирає асигнації для свого промислового обігу». Останній вираз образив міського голову й думу, яка вирішила звернутись до генерал-губернатора, в губернське правління з проханням про оборону від «недоречних у службі й нестерпних від Котляревського уразливої ганьби й ущипливості начальницьким заступництвом об тім, щоб його заставити безвідставку свою, відносно затримування асигнацій для купецьких зворотів вигадку доказати, де і як належить на підставі регламенту 19-ї глави». Котляревському дуже не сподобалась постанова думи видавати гроші урядовцеві, присланому в думу, й він 28 липня відправив листа [...]: «Будучи на службі паглядача Полтавського будинку виховання бідних двадцять два роки, протягом яких попечителем Полтавських богоугодних закладів близько п'яти років, не спостерігав ніколи такого відношення від думи, щоб відкомандировувати чиновників в думу для одержання грошей, асигнованих на утримання закладів, якими я завідую. Таке нове, небувале, не схоже на інші віддане думою розпорядження приписую лише неприхильному ставленню до мене міського голови Ворожейкіна за неприйняття мідних грошей, що відпускаються мені на утримання закладів завдяки його сваволі. Голова Воро-

жейкіи, маючи розум тонкий, глучкий і крутіїський, про що можна було пересвідчитися не один раз, особливо під час купівлі темно-зеленого сукна для обмундирування малоросійських полтавських козаків, не захотів, очевидно, придивитися і зрозуміти, що вибрики, які він чинить особисто мені, і вигадки — це ускладнення в утриманні закладів. Для припищення різних непотрібних переписок, прощу Полтавську міську думу, усунувши намовляння Ворожейкіна, щоб чинити мені труднощі, а закладам, довіреним мені, утиски, наказати доставити мені гроші, що належать закладам за два місяці, третя частина яких повинна бути в асигнаціях, і тим зберегти створений протягом двадцяти двох років порядок, незважаючи на нововведення голови Ворожейкіна». Папір цей був одержаний 19 липня і того ж дня був заслуханий в думі. Котляревському був посланий дуже детальний лист від думи, в якому були для нього зазначені статті, якими накладалась кара особі, що ображає «присутственное место» й службовців.

Цей лист від думи було відіслано пошту через поліцію, взявши від нього розписку в його одержанні. Але Котляревський його не прийняв, про що й повідомив думу поліцмейстер Манжос. «Він, Котляревський, прийняти лист не захотів, через що поліція, не маючи більше ніякої можливості до вручення зазначеного листа Котляревському, повертає його до міської думи для дальшого з її боку розпорядження». Губернське правління, якому скаржилась дума, наказало відіслати гроші, а надалі відсилать кого-небудь з членів думи з книжкою для розпису в ній. Що ж стосується «нечемних щодо думи виразів Котляревського», то zostавити думі чекати рішення губернатора та генерал-губернатора. [...]

Котляревський ставився дуже завзято до своїх обов'язків, чого вимагав і від других. У 1829 р. з почину Респіна було закладено у Полтаві «заклад для порятунку потоплюючих». Він знаходився під доглядом циркульника, юнкера Лабезникова², що був колись штаб-лікарським помічником, який подавав першу допомогу утопленикам. По скінченню купального сезону цей Лабезников зобов'язаний був відвідувати богоугодний заклад, щоб краще навчитися лікувати хворих. Але лікарню він відвідував дуже рідко, а коли й бував, то нічого не робив, а платню

все-таки прохав видавати. Але проти цього піднявся Котляревський як попечитель богоугодного закладу: «Вважаю, що відставний юнкер Лабезников не має права вимагати від мене платні, і я не вважаю себе зобов'язаним давати гроші таким людям, які до закладу не належать і для користі його не працюють».

1909

В. Г. Короленко

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І МАЗЕПА

У Полтаві на майдані, поряд з собором, стоїть непомітний двоповерховий будинок, схожий на казарму, пофарбований у жовтий колір, нічим не привабливий, навіть більшість місцевих жителів здебільшого не знає, що це місце є одне з визначних історичних місць Полтави. Старожитці кажуть, що тут було колись дворище гетьмана Мазепи, де він зупинявся, коли йому випадало приїздити з свого Батурина до Полтави. А втім, від будинку й садиби, мабуть, не лишилося нічого, і приміщення, схоже на казарму, стоїть лиш на цьому драматичному місці. Але над ним все-таки віє стара історія, що й тепер багатьох ще непокоїть.

У тій-таки Полтаві, на одному з бульварів, стоїть пам'ятник поету Котляревському. Котляревський не мав нічого спільного з Мазепою, крім мови. Він — автор «Наталки Полтавки», що користується широкою популярністю далеко за межами України, і «Енеїди», яку часто цитують навіть люди, котрі не знають української мови і страшенно перекручують саму вимову. Котляревський був незначний і, звичайно, для свого часу цілком благонадійний чиновник, заслуги якого скромно заохочувались російським урядом. Але в його серці палала любов до української «мужицької» мови. Він перший став писати мовою, якою говорило населення цілого краю, але якою не писали. Він зробив цю м'яку, виразну, сильну, багату мову літературною, і українська мова, яку вважали лише місцевим наріччям, з його легкої руки зазвучала так голосно, що звуки її рознеслись по всій Росії. На ній потім співав свої пісні і кобзар Шевченко.

Вдячна Україна — за ініціативою полтавського самоуправління — спорудила поетові пам'ятник, з належного, звісно, дозволу начальства. Вище начальство в той час нічого не мало проти добросердного, по-українськи сентиментального і по-українськи таки жартівливого («жар-

тобливого») поета, який написав такі славні й зовсім не шкідливі речі. І пам'ятника було дозволено¹. Полтава стала центром цього торжества української мови, якою розмовляють мільйони людей в Росії і... в Австрії. Цілком зрозуміло, що на свято з'їхались у скромну Полтаву представники української інтелігенції з-за кордону. З «іноземців», що приїхали до Полтави, мабуть, жоден не згадав, що, крім пам'ятника Котляревському, в Полтаві є ще й інше місце, гідне уваги — місце мазепинського дворища...

І це, звичайно, тому, що для всіх на першому плані стояв Котляревський, батько літературної української мови, якою розмовляють і вони самі. І якщо там, за рубежем, вони встигли протистояти онімечуванню, то цим зобов'язані значною мірою корифеям російського й українського слова. Вони жили в чужих межах, але метрополією своєї культури вважали нашу Україну. Таким чином російська Полтава стала центром інтелектуального паломництва галицької інтелігенції, що говорила, писала, вчилася і вчила по-українськи. Коли хто мав підставу досадувати на цю обставину, то хіба що австрійські «політики». Нам це нітрохи не шкодило, а з певної точки зору могло бути тільки на руку.

Виявилось, однак, що багато прозорливих людей спохватилися. Це саме ті, для кого старі фантастичні привиди, що носилися ніким не помічені над старим мазепинським дворищем, мають забобонно лякаюче значення. І от, перед величезним і позитивним фактом інтелектуального єднання вони зупинилися з підозрливим перешіптуванням: «Цією мовою говорив проклятий Мазепа».

Щоправда, цією мовою говорив і Кочубей з Іскрою, цією ж мовою розмовляють мільйони людей, що скромно трудяться під солом'яними стріхами, вони знають (може, не завжди досить добре) Шевченка, і для них ім'я Мазепи є лише відгомном чогось проклятого і страшного, але позбавленого, однак, будь-якого іншого реального значення... І все ж перешіптування внесло двоїстість та смуту в інтелектуальне свято і замість урочистого святкування повело до «паскудного анекдота» й скандалу.

Це було в 1903 році². Влаштування свята взяла на себе дума міста Полтави. Відкриття пам'ятника мало супроводжуватися засіданням у міському приміщенні імені М. В. Гоголя, в театральному приміщенні. Звісно, на свя-

ті слова мали виголошуватися промови. Можна було сподіватися, що на святі українського слова і промови будуть українські. Не треба було бути пророком, щоб це передбачити, і не треба було бути мудрецем, щоб зробити наперед єдино розумне рішення. Але... місцеві представники бюрократії, яким довелося вирішувати це delicate питання, були застукані зненацька і стали діяти за закулісними натхненнями. Губернатор, кн. Урусов, був у відпустці. Обов'язки його фактично виконував віце-губернатор. Іронія цього випадку полягала в тому, що ця роль випала на долю нащадка уславленого письменника і теж літератора пана Фонвізіна. Пан Фонвізін був присутній офіційно на відкритті пам'ятника і разом з місцевим головою Трегубовим особисто зняв завісу з бронзового бюста. Але потім він «благоразумно» пішов собі, щоб не виявити надмірної участі у вшануванні пам'яті поета, що писав «мовою Мазепи». Головував на урочистому засіданні міський голова Трегубов, який оголосив вітання відсутнього кн. Урусова.

Міський голова Трегубов був чоловік шанований, але до комічного безхарактерний і боягузливий. Він, як кажуть, «дивився з рук адміністрації» і покійно вислуховував неофіційні накази, хоч би віддавалися вони пошепки. Віце-губернатор «шепнув», що українські промови для російських підданих небажані, і з напутнім словом благословив бідного головувати і забороняти українську мову на святі українського поета, — дурниця, що на якийсь час склала бідному міському голові комічну популярність далеко за межами Росії. За що ж, справді, ставлять пам'ятник Котляревському? І навіщо було дозволяти це злочинне свято?

Хитрий віце-губернатор «завів» бідного міського голову, як органчик, а сам сховався за куліси. Далі все розігрувалось так, як і повинно було розігратись. Першими прочитали свої привітання зарубіжні представники різних культурно-громадських товариств української Галичини³. Ці привітання були на українській мові і пройшли благополучно. Галичани говорили плавно, красиво і незалежно. Було видно, що за рубежем, в Австрії, мова Котляревського і Шевченка давно вже стала зброєю публічного, наукового та політичного слова, зброєю культурної боротьби за самостійність одного з слов'янських племен проти натиску іноземної культури. Але... як тільки

ота сама українська мова пролунала з уст наших, російських, а не австрійських, українців, міський голова з перекошеним від переляку й старанності обличчям, пославшись на якийсь нікому не відомий наказ адміністрації, одразу ж заборонив читання адресів. Почалася дика сцена: один за одним виходили представники різних просвітительських закладів і груп російської України з готовими адресами на українській мові, починали читання і... одразу ж бідний манекен, що танцював під дудку адміністрації, переривав їх і повторював шаблонну заборонну формулу. Один з ораторів палко виступив⁴, відзначивши сумну роль цього представника громадського закладу, і шпурнув на стіл порожню панку, — самий адрес, написаний «забороненою» мовою, він попередньо демонстративно вийняв.

Замість свята вийшла сумна трагікомедія. Виходило, таким чином, що мова Котляревського і Шевченка, котра привабила на російську Україну зарубіжних паломників, законна тільки в Австрії. На своїй батьківщині, біля своєї коліски, вона заборонена. Розпорядженням полтавської адміністрації вона опинилась висланю в адміністративному порядку в австрійські межі, без права повернення на російську батьківщину. Цей грубий і дикий епізод піби говорив представникам зарубіжної інтелігенції: ви вважаєте нашу Україну метрополією і центром вашої культури і вашої мови. Ми цього не бажаємо; нехай він лишається у вас, за рубежем; нехай краще всі наші українці, що цінують скарбницю рідної мови, паломничають до вас у Львів, до ваших шкіл, музеїв та університетів. А в себе ми цього не допустимо. Ми краще створимо новий привид «неблагонадійності» і «зради» і застосуємо до них звичну політику рідного Мимрецова⁵, почнемо й тут «тягти» і «не пущать». Ми ставимо пам'ятник Котляревському лише через недогляд Мимрецова. Але віднині після встановлення пам'ятника — мова Котляревського позбавляється права в'їзду в наші межі і назавжди лишається «зарубіжною».

В свій час полтавська міська дума, що складалася з елементів далеко не винятково українських і ніколи не помишляла про хоч би яку там опозицію, — постановила (і, здається, одноголосно) оскаржити розпорядження полтавської адміністрації. Звісно, скарга нічого вже поправити не могла: делегати роз'їхалися, забираючи з собою

нерозумну мораль сумного свята. Та все ж скарга полтавської думи пішла в сенат, і... років через два вийшов сенатський указ, що визнав адміністративну висилку мови, якою писав Котляревський, незаконною. Бувають такі яскраві дурниці, які можуть стати фактами, але санкціонувати їх правовим актом все-таки неможливо. Право української мови ніби було визнане, і про це полтавській думі було офіційно оголошено. Але... коли деяким дурницям важко надати розумного правового формулювання, то все ж це не заважає їм лишатися серед фактів. Історія далеко не завжди розумна і не завжди складається за законами здорового глузду. Тому сталося якось так, що згодом, коли довелося навести довідку з цього приводу, то, як кажуть, сенатський указ перетворився на гоголівську «пропавшу грамоту». Він, безперечно, був. Про нього сповістили в газетах, і про нього стало широко відомо по всій Росії. Але потім якимось невідомим чином він зник. Той самий Трегубов,— мабуть, знову за переконанням адміністрації,— не наважився оголосити указ сената на засіданні думи, і життя знову йшло своїми нерозумними шляхами, постановивши цей указ, що, безперечно, був «яко такий, що не був». І не знайшлося якогось гоголівського запорожця, котрий зумів би розшукати «пропавшу грамоту» і застосувати її до діла, щоб незаконно вислану за кордон мову Котляревського та Шевченка знову повернути за місцем свого народження та колишнього проживання... І щоб її вітчизна могла знову стати по справедливості духовним центром, приваблюючи в наші краї з-за рубежу культурні симпатії людей одного племені, замість того щоб відштовхувати і своїх за рубіж.

Кожний, хто потрудився простежити цю коротку історію про свято Котляревського в Полтаві з відгуків у російській пресі, легко переконається, що абсолютна більшість органів її поставилась з гіркотою і осудом до цього справді вандалного акту. З тими ж почуттями гіркоти і осуду російська громадськість ставиться до подальших проявів того ж вандалізму, що проявився в наступні роки у вигляді закриття просвітительських закладів, газет та журналів на українській мові і оголошення «мазепинством» найзаконніших елементарно-культурних прагнень українців.

Коли б у наш час люди були більше забобонні, то, без сумніву, виникла б легенда про те, що на мазепинському дворіщі, з одного боку собору, старий зрадник гетьман регочеться ночами пекельним сміхом із свого сусіда, благонаміреного російського чиновника Котляревського, що зберіг у серці неблагонамірено палку любов до рідного слова і за це він став мазепинцем і крамольником. До речі, будинок Котляревського примостився над урвищем гори біля собору. Чудова тема для фантастичної поеми «найнеблагонадійнішого гатунку», матеріал для якої старанно дібраний коптом і стараннями бюрократії.

Так серед нерозумних репресій і утиску по відношенню до українського слова ми підійшли до останніх років. З заходу насунулись події, що штовхнули в наші межі тисячі зарубіжних галичан, та вже не для культурного паломництва, а загнаних воєнною грозою... Обставини цієї війни, що вирішує питання віків,— застають нас зненацька. І вирішуються вони знову не прямим шляхом, залучивши прилюдне обговорення і компетентні рішення, а раптовими імпровізаціями, силою фактів, що проскакують непомітно.

А було б так важливо знайти, нарешті, «пропавшу грамоту», освіжити її розумні правові джерела. Інакше знову «непомітно» може бути зроблена фатальна неправна помилка. І курйозна адміністративна дурниця, вже раз відхилена сенатом, може стати епіграфом для цілої політичної смуги, що створює свої похмурі прецеденти на противагу більш компетентним, доброзичливим і розумним обіцянкам.

М. К. Зеров

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Котляревський і Осипов. Ми вже стрівалися з твердженням, що творчість Котляревського найкраще з'ясується з погляду психології читача. І це в великій мірі так. Котляревський не належав до письменників з покликання, для яких все життя полягає в їх літературній праці; непереможна потреба ділитися своїми думками з широким світом не була йому відома, принаймні в такій мірі, як її знали Шевченко, Франко, Леся Українка. Його твори всі постали немов випадково, не з внутрішньої потреби вислову, але з якогось зовнішнього підгону, і являють собою коректив, а то й просто відгук на відповідні твори російські. «Мирный обыватель», «любимец публики» [...] Котляревський писав помалу, в хвилини відпочинку од службових та товариських обов'язків, писав [...], не надаючи своїй праці якогось більшого значення, не поспішаючи з друком, задоволений аудиторією кількох приятелів та знайомих.

Все це в достатній мірі з'ясовує, чому найбільший його твір — «Перелицьована Енеїда» писалася на протязі цілих тридцяти літ. Існує переказ, ніби Котляревський розпочав її ще на семінарській лаві, отже перед 1789 роком, і що саме за неї дістав він од шкільних своїх товаришів назву «римча». Але текстові порівняння дають нам підстави гадати, що «Енеїду» до правди було розпочато пізніше, десь коло 1794—1795 р., уже після того, як з'явилися в світ перші частини російської «Енеїди», вивороченої наизнанку Осипова та Котельницького. З цією датою сходиться і твердження біографа, що, живучи на селі, по виході з семінарії, Котляревський ще тільки «готувався до майбутньої праці». Закінчено «Енеїду» на початку 20-х років.

З перших же рядків поеми Котляревського вияснюється, що це твір не цілком оригінальний, що його замисел, композиція і навіть художні засоби запозичено з чужо-

мовного зразка. Таким зразком для Котляревського була «Енейда, вивороченная наизнанку» Осипова, твір не першорядної ваги літературної, але популярний і жвавий, широко закреслений і незле, як на свій час, виконаний. Як і оскільки Котляревський користується Осиповим, яке справжнє взаємовідношення обох «Енеїд» — це питання ще не вирішено остаточно. Акад. Петров гадав, що Котляревський запозичив у Осипова «самую идею перелицьованной Энеиды»; а його критик, київський проф. Дашкевич, вагався, чи не слід навіть Осипова вважати наслідувачем Котляревського і, коли кінець кінцем не пристав на те, то тільки вважаючи на «более раннее появление Осипова в печати», при повній неможливості припустити його знайомство з рукописом Котляревського. Не бракує й інших, більш складних і плутаних поглядів. Але досить поверхового розгляду, щоби встановити велику залежність української «Енеїди» Котляревського від російської — Осипова та Котельницького. Перше — що торкається плану поеми. Як відомо, Осипов, одкинувши славнозвісний вступ Вергілія з його «Arma virumque cano» («Співаю, славлію») та «Музою» («Musa, mihi causas memora»), розпочинає свою поему, як і його зразок, німецький травеститор Блюмауер, безпосередньо з характеристики героя:

Еней был удалой детина
И самый хватской молодец.

Крок за кроком він іде за Вергілієм, на свій копил переробляючи кожен його епізод, обертає його «погудку» на жарт, повертає її «на русский лад», не пропускаючи нічого більш-менш важливого, не минаючи «ні титла, ніже тії коми». Котляревський в основу свого твору поклав план Осипова, слідом за ним він починає своє оповідання характеристикою Енея:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак.

І далі всі головні епізоди Вергілієвої поеми переказує за осиповською поемою: нема ні одної Вергілієвої риси, яку б він вніс у своє оповідання незалежно від російської «Енеїди». Юнона та Еол, буря на морі, роман Еней й Дідони, посольство Меркурія, втеча Еней, прощальна сцена, докори та смерть Дідони — в I частині; поминки

Анхіза в Сіцилії, поєдинок Ентелла й Дареса, пожеар троянського флоту, промова Енея до богів, смерть Палінура—в II; зустріч з Сівіллою, сцени в підземному царстві, картини пекла й раю, висадка в Лації, троянське посольство в Латина, розрив дипломатичних стосунків між народами через хатнього цуцика, що належить «царской мязище» чи то царській «пягыці»,— все це Котляревський подає нам у тій версії, в тому гумористичному освітленні, яке він знайшов у Осипова. В Осипова він запозичає і більшу частину своїх характеристик: «не плуху» Дідону, її сестру й порадицю Ганну («насправжки дівку хоть куди»), олімпійського гіпця Меркурія, такого подібного своїм виглядом на російського поштаря, «балагура» й гуляку Палінура-«паромщика», перевізника Харона, засмальцьованого, але зарозумілого («раздутой, будто бы павлин»), миролюбивого царя Латина, що знав одну тільки війну— «со вздорливой своей женой», і Латинову дочку Лавінію, «девку, отменную от прочих всех», що стала яблуком незгоди поміж Елеєм і Турном. І не тільки характеристики, не тільки гумористичні коментарії з приводу тих чи інших епізодів, але й окремі вирази, порівняння, влучні афоризми, кмітливі спостереження, веселі «словозвितтя», макаронічні промови— багато дечого, що ставиться на кошт стилістичного хисту Котляревського, часто-густо оказується звичайним собі перекладом з Осипова. В російській «Енеїді» знайдемо ми і характерне, глибоко сухопутне міркування троянців про те, що «в бурю морем їхать слизько, човнів ніхто не підкує», і цей образ попутнього вітру— «в потилицю», і жаргонний вступ до IV частини— «Борщів як три не поденькуєш», і такі навіть дрібненькі рясочки, як плач «гуртових» дітей у пеклі, що кричать і репетують, нарікаючи на своїх паньматок.

Але, наслідуючи Осипова, переказуючи і перекладаючи його, Котляревський ніде не стає слугою свого літературного зразка. Він поводить з ним, як рівний з рівним. В одних випадках, де його зразок занадто багато слів витрачає на фактичне оповідання, Котляревський стискає його і з 5—6 строф робить щонайбільше три-чотири. [...] У других випадках, де осиповська канва дає простір його уяві, він залюбки поширює рамки оповідання, вносячи в нього силу живих, конкретних подробиць. У третіх (на жаль, це трапляється не часто)— він ціл-

ком покидає свій зразок, а з ним і традиційні, Вергілієвої або з Вергілієм зв'язані образи, віддаючися потужній течії власної образотворчості, і тоді складає свої найяскравіші, найталановитіші сторінки. До них, безперечно, належать описи пекельних мук— у третій частині і почасті— воєнних зборів у Латинській землі. Тут матеріал Котляревському дали його юнацькі етнографічні студії, його широке й докладне знайомство з народним світоглядом.

Взагалі виклад у Котляревського яскравіший, ніж у Осипова. У нього є мистецтво згустити враження, підкреслити думку, ретушувати уже готовий негатив. Пам'ятаєте муку невдатних піїтів у підземному царстві? Про неї докладно говорить Осипов, але як слабо:

Писатели стихов негодных,
Которые, в свете живучи,
Всех слушателей благородных,
Как ночью дерзкие сычи,
Всегда стихами заглушали
И до зарезу досаждали
Читаиём Парнаасских дел,—
От всех здесь во презренье были
И никого не находили,
Как бы послушать их хотел.

Котляревський додає до рисунка всього дві-три лінії: злегенька зітхає напочатку, трохи іншу, суворішу, кару добирає та ще в кінці ледве-ледве, напівнатяком, торкається себе самого— і як оживає, як міниться від того весь образок.

Гай! гай!.. та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш:
Сиділи там скучні піїти,
Писарчуки поганих вірш.
Великі терпіли муки:
Ім зв'язані були і руки,—
Мов у татар терпіли пліт.
От так і наш брат попадеться,
Що пише... Не остережеться—
Який же втерпить його хрін?..

Котляревський взагалі переважає свого російського попередника літературним хистом. Але хист у нього своєрідний. Він не вільний од деякої грубості: його «Енеїда» сміється часом занадто голосно і безпардонно. Він не вмів або лінується на власну руч розробляти сюжет: план його «Енеїди» запозичений, і художні засоби, мотиви, біль-

ність картин — чужі, взяті напрокат, але зате в чужих рамках і по чужому контурові він уміє покласти густі барви, дати живі й теплі кольори. Котляревський яскравіший од Осипова в побутових картинах, багатший на живі деталі в оповіданні, правдивіший в психології; майстерно і дотепно зумів він переповісти свій літературний зразок. Такий уже був у нього дар — спеціально до ліцювання та переробки.

Вірш і мова «Енеїди». Віршова форма «Енеїди» на той час, коли поема з'явилась у світ, була для українського письменства великою новиною. Десятирядкова строфа з правильним і строгим чергуванням рим, чотиристоповий ямб, легкий та дзвінкий, — нічого спільного не мав з слабичним у своїй основі, не вповні тонізованим віршем Некрашевича та анонімних авторів бурлескної літератури. [...]

У вірші «Енеїди» нам одразу впадають в око дві характерні особливості: 1) незручне, часом неприродне і немелодійне розміщення слів, що так утрудняє читання, — особливо заважають злучники в середині рядка: «До лясу, мов ляхи, шатнулись», «Анхіз щоб не прогуляти», «Пером в папері як писнеш»; і 2) повільний, немов затриманий темп його вірша. Залежить цей темп од характерного для всіх тогочасних поетів прийому — не робити ритмічного наголосу на другій стопі, напр., «Прокинувшись весь трусився», «Завзятіший од всіх бурлак». Схема:

u — | uu | u — | u —

Крім цього ритмічного ходу, Котляревський частенько користується і другим, ще більш затримуючим ритм. Він практикує одночасову заміну другого і третього ямбу стопами без наголосу, т. ав. пірихеями, напр.: «Яга ця і заговорила», «Ізкорчившюся в дугу». Схема цих рядків така:

u — | uu | uu | u —

Здебільшого рядки з пірихеями в другій і третій стопі бувають важкі й немузичні; але Котляревський уже вміє

надати їм легкості та мелодійності. Він підбирає в рядок двоє слів, довгих, але з однаковою або приблизно однаковою кількістю складів, іноді з тими самими звуками на початку кожного слова, і немилого враження тут немає. Такі рядки, як «Розжеврїлось і загорїлось», «Поплакавши і поридавши», [...] читаються так само легко, як лермонтовські «Кочующие караваны в пространстве брошенных светил» або Жуковського: «Как облачко при ясном дне Затерянное в вышине И в солнечных его лучах Ненужное на небесах».

Взагалі в ритмічному відношенні вірш Котляревського багатий і різноманітний. Позичивши у росіян чотиристоповий ямб, він одразу дорівнявся їм технічною досконалістю свого ямбу і своєї децими. В «Енеїді» можна назвати цілу низку прекрасно збудованих, бездоганно щодо ритму строф: «Гуде в Латії дзвін віщовий», «Були златії дні Астреї», «Не хмара сонце заступила». Трохи гірше стоїть справа з евфонією: в «Енеїді» неவிімок зустріти сполучення звуків, які з великим трудом надаються до вимови: «К чортам і щоб і дух не пах»...

Мова «Енеїди», так само як і вірш, для свого часу були величезної ваги придбанням. Давніші письменники, що послуговувалися народною мовою в інтермедіях та побутового змісту віршах, брали цю мову в її північноукраїнських діалектичних формах. Звідси у Кониського, Довгалецького і в інших авторів такі форми, як *плід*, *віг* (*війт*), *орюм* і *сіюм* (*оремо* і *сіємо*) тощо. У Котляревського українську мову ми чуємо в її центральній, полтавсько-київській говірці, яка з того часу і входить у літературний ужиток.

Українська народна мова у давніших авторів не визначалася чистотою словника. В ній повно було польських, слов'янських і навіть латинських слів. Лексичний матеріал Котляревського далеко чистіший, хоч і в нього трапляється досить старослов'янських елементів (*цера*, *прасунов*, *ізволити*). Але не в чистоті справа, — найбільша заслуга мови Котляревського — це надзвичайне багатство її словника. «Енеїда» зафіксувала і донесла до нас силу прекрасних архаїзмів, провінціалізмів, технічних виразів. Котляревський знав ціну своїм скарбам і любив їх показувати. Осипов у своїй «Вывороченной наизнанку Енеиде» часто пишається багатством своєї мови, пересипається синонімами, кохається в епітетах.

Але Котляревський піде не хоче поступитися йому місцем. Ось характеристика його Дідони:

Розумна пані і моторна.
Для неї трохи цих імен:
Трудяща, дуже працююча,
Весела, гарна, саповита...

Або ось опише тої муки, яку завдавала грішним у пеклі
фурія Тізіфона:

Вона без всякого обману
І щиро, без обиняків,
Робила грішним добру пану,
Ремнями драла, мов биків,
Кусала, гризла, бичувала,
Кришила, шкварила, щипала,
Топтала, дряпала, пекла,
Порола, корчила, пиячила,
Вертіла, рвала, шпигувала
І кров із тіла їх пила.

З художнього боку ця мова занадто конкретна, груба,
хоча влучна й образна. От як, напр., «наочно» показано
авторитет Турна в Італії:

Та й видно, що не був в зпезазі,
Бо всі сусідні корольки
По прозьбі, піби по приказі,
Позапаляючи люльки,
Пішли в поход з своїм народом,
З начинням, потрухом і плодом...

Порівняння Котляревського прекрасно віддають народну психологію: їм властива промовиста лапідарність приказок. Море обридає троянцям, «як чумакам дощ восени». Еней, перелякавшись, трусить од страху, «мов сидя охляп на коні»; благодатна теплінь і щасливе дозвілля раю нагадують про сіряк і великодні свята:

Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках;
Не весело і так не скушно,
На великодніх як святках.

А поява ранішньої зорі викликає образ пшеничної варениці:

Уже світовал зірниця
Була на небі, як п'ятак
Або пшенична варениця.
І небо рділося, мов мак,

Ця конкретність виразу, що часто-густо переходить у вульгарність, прекрасно відповідала формі травестійної поеми, з її нахилом до карикатури, з її тяжінням у бік шаржовано-реалістичного відтворення життя. Котляревський був великим майстром «травестійної» мови і на довгий час утвердив її в українській літературі.

Література про Котляревського. Письменницька діяльність Котляревського і значення її в історії літературного відродження стали предметом найшвидшого і найрізномоголішого обміркування в науковій і критичній літературі.

Перший, хто спробував оцінити літературне надбання Котляревського, був Костомаров. Його стаття «Обзор сочинений, писанных на малороссийском наречии», уміщена під псевдонімом Ієремії Галки в альманасі «Молодик на 1844 рік». Значення Котляревського, на думку І. Галки, полягає в тім, що він перший вгадав «потребуність времени», повставши проти класицизму і виявивши українську народність в оригінальним утворі раніше, аніж появилися перші видання пісень. Протест проти класицизму та інтерес до народної своєрідності визначили зміст і форму його літературної діяльності. «Во время упадка классицизма и вторжения в европейские литературы романтических идей, — писав Костомаров, — вкус общества принял самое странное направление: не смели расстаться с верою в заветные предрассудки, не смели принять форм нового рода, казавшихся еще дикими, смеялись над тем и другим; плодом такой перешительности явился особый род сочинений. [...] Писатель брал предметы классические, одевал их в романтическую одежду и таким нескладным нарядом смешил публику». Весь ефект «Енеїди» і полягає в різкій невідповідності класичної фабули та її української рамки. «Чего лучше? Малороссийский язык — самая романтическая форма, «Энеида» — самое классическое произведение». Але тепер (тобто в 40-х рр.) доба травестій мпнулася. [...] Значення Котляревського і його творчості від того, однак, не зменшилось. Втративши своє значення як травестія, «Енеїда» (Костомаров головним чином говорить про «Енеїду») набула нової ваги, як перший реальний, побутово-описовий твір на народній мові. [...]

У 50—60-х роках для Котляревського настала пора різних негативних оцінок. Перша з них належить скубенту Чуприні (проф. О. О. Котляревському, «Моск[овские] ведом[ости]», 1856, ч. 41). Скубент Чуприна виводить з-під свого удару «Наталку Полтавку» (його високу оцінку останньої ми бачили вище), але з тим більшим жаром він нападається на «Енеїду». «Енеїда», на його думку, «не была вызвана потребностями украинского общества», вона була «плодом современного направления русской словесности», а для автора її «не более как шуткою, забавою».

Те, що у скубента Чуприни висловлено обережно, стримано і відноситься виключно до «Енеїди», те в Куліша переходить у справжній акт обвинувачення і поширюється на весь літературний набуток Котляревського. На погляд Куліша, літературна діяльність Котляревського одна з форм українського ренегатства. В українським житті завжди боролися дві стихії: міста та шляхетські маєтки, що раз у раз одривалися од народної основи, — і села та хутора, що вірно при тій основі зоставалися і які Куліш називає «миром свежим, полным юношеских великодушных стремлений и поэтических грез». Під ту добу, коли Котляревський вийшов на «літературну пиву», тобто в кінці XVIII, на початку XIX ст., верхи українського народу відділилися від простого люду і являли зразки антинародного смаку і побуту. [...] Котляревський [...] в своїх творах висловив презирство і глум, з яким вершки одверталися од народного життя. Як людина талановита, Котляревський не міг зостатися сліпим до тих скарбів, які таїв у собі люде, але він не подумав стати понад поняття свого віку і дати народному світогляді і народному побуту правдивий, не карикатурний вираз. «Троянский герой в виде украинского бродяги смешил товарищей Котляревского до слез, и рукопись его начала ходить по рукам. Помещики украинские смеялись над «Энеидой» не хуже офицеров, расхотались над ней и их лакеи, уже не похожие на тех, от кого они были оторваны дворовой жизнью... Одни простолудины не смеялись — им было не до «Энеиды». Висновки Куліша дуже суворі. В мові Котляревського він бачить «кабацкую речь», в «Енеїді» — «бурлацкое юродство», в «Наталці Полтавці» — афектовано-фальшиву оперету, вокальні номери якої недалеко одійшли од перебільшено

сентиментальних романсів XVIII ст. У Котляревського не було поважання ні до себе, ні до народу, ні до народної мови: «Самая мысль написать пародию на языке своего народа показывает отсутствие уважения к этому языку». І тільки в одному добачає Куліш право Котляревського на деяку пільгу — в тому, що він сам «смутно почувал беззаконие своего смеха и под конец смеялся уже без искренности».

Сімдесяти-вісімдесяти роки — доба повної «реабілітації» Котляревського в критичній літературі. Сюди відносяться: одзив Костомарова в його статті про українську поезію в хрестоматії Гербеля, стаття-передмова Катранова до видання 1874 р., «Відчити з історії українсько-російського письменства» О. Кошова в закордонному «Світі» 1881 р. (з характерною оцінкою, діаметрально протилежною судам Куліша: «Ми наперед усього в писаннях Котляревського бачимо його глибоку скорб про народну долю») і, нарешті, стаття Н. М. В. (відомого російського поета М. М. Мінського) в «Нови» за 1885 р. Навіть Куліш в цю пору відходить од свого давнішого погляду і в передмові до своєї «Хуторної поезії» (Львів, 1882) визнає за творами Котляревського певне художнє і навіть громадське значення: «В ній побачили земляки своє поспільство, побачили хоч з вивороту, та все ж таки не сліпуючи, як сліпували, захилювшись до чудомовної книжки». Щодо свідомості Котляревського, Куліш зостається давнішої думки: «Котляревський покорявся невідомому велінню народного духа, був тільки сліпим зряддяк українського світогляду» і тому «сам не знав добре, що він робить».

В науково-критичній літературі 90-х рр. — в загальних оглядах і спеціальних розвідках — розпочинається уже детальне вивчення літературних джерел Котляревського (М. П. Дашкевич. К вопросу о литературном источнике «Москаля-чаривныка», «Малорусская и другие бурлескные «Энеиды». — «Киевская старина», 1893, XII, і 1898, IX).

З загальних питань наукових дослідників цікавить найбільше одно: оскільки органічним кільцем входить Котляревський як автор «Енеїди» в розвиток українського письменства і чи не в тіснішому зв'язку стоїть він з сучасним йому російським літературним рухом. Цьому питанню П. Житецький присвятив спеціальну працю — «Енеїда» Котляревського и древнейший список ее в свя-

зи с общим обзором малорусской литературы XVIII века». Всупереч попередникам, Петрову та Дашкевичу, Житецький пробує довести, що «Енеїда» Котляревського виросла безпосередньо з української традиції XVIII в. З цією метою він підкреслює одміни в тоні й виконанні в Осипова й Котляревського і розглядає «Енеїду» останнього як особливий, своєрідний тип травестій. Поема Осипова, на його думку, є пародія «виключно літературна», її роль — дискредитувати старий набридливий літературний ярмарок, тимчасом як Котляревський «не має жодного наміру втручатися в боротьбу з псевдокласичним напрямком, боротьбу, що кінець XVIII ст. виникла в московській літературі,— так само вірші-пародії, що користувалися біблійськими та євангельськими оповіданнями, зовсім не мали на увазі підкопуватись під їх авторитет». «З цього погляду «Енеїда» Котляревського є органічне продовження місцевих віршів, на які багата була українська література в XVIII ст.».

З пізніших статей варто назвати «Іван Котляревський в світлі сучасного йому російського письменства» М. Євшана (Федюшки) [...]. В Євшана Котляревський — людина, що виросла в поняттях XVIII ст., з його погордою до народу; людина з вузьким світоглядом і суто офіцерським відношенням до «таких речей, як честь, мораль та інше». Громадської сатири в «Енеїді» він не бачить і тіні. Як назвати сатириком письменника, який не має, в усякім разі, не вміє «показати суспільності своїх ідеалів», який сам розкошує з своїх «бридких та стидких сцен» і «в боротьбі з неморальністю являється занадто уступчивим»? Патріотизму та національної свідомості Котляревського Євшан так само не бере поважно. Коли б поет був патріотом або мав живе почуття традицій, то не казав би про Січ, що там «вдень п'яні сплять і крадуть вніч», не називав би шведів при згадці про Полтавську битву «прочварами». І далі в молодечім захваті критик повертає до Куліша і повторює його давні твердження, що Котляревський творив несвідомо. «Що надає такого значення творові Котляревського, що він викликав нову епоху в українській літературі? Нових ідей він не мав — лиш ті, які були утерті, не був він жодним дороговказом на будучність. [...] Мова його робила левим слово!.. Але [...] сам Котляревський не був свідомий величини того історичного факту, і скажемо, що не Котляревський во-

скресив українське слово (бо воно жило в народі), — а слово цілого українського народу винесло Котляревського».

Такі в короткому викладі головні критичні оцінки літературного надбання Котляревського. Як бачимо, всі вони кружать коло трьох основних питань: 1) яке становище займає Котляревський супроти української традиції XVIII в. і сучасного йому російського письменства, 2) оскільки він являється громадським сатириком, а його «Енеїда» поважним, ґрунтовно задуманим побутоописовим твором і 3) оскільки сам Котляревський був свідомий справжньої ваги розпочатої ним праці. Відповіді, які дають на ці питання окремі автори, розбивають їх на дві розбіжні течії: одна підносить Котляревського як великого художника слова і добачає в ньому свідомого своєї мети сатирика і оновителя української літератури — іде вона од Костомарова, поймає Кошова та Житецького; [...] друга намагається умалити письменницький хист Котляревського, бере під сумнів його українську свідомість літерата і громадянина, добачає в його творчості запізнений відгук російського літературного життя — ця течія [...] панує в українській критиці з Кулішевими статтями в 60-х рр., а р. 1909 дає себе знати різкою статтею М. Євшана.

Щодо праць біографічного змісту, то їх дуже небагато: життя Котляревського ще вимагає пильних студій — праця І. М. Стешенка «И. П. Котляревский, автор украинской «Энеиды» хоча й має підтитильну кваліфікацію «критическая биография», але містить у собі досить непевіренних даних. [...] Цікавий портрет Котляревського на тлі історичних обставин дає О. Я. Єфименкова (Єфименко А. Котляревский в исторической обстановке). Котляревського в обстановці побутової — артистичні етюди Горленка, «Воспоминания» Стебліна-Камінського та документи І. Ф. Павловського в книзі «Полтава».

П. П. Филипович

ІЗ СТАТТІ «І. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І «ВОЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО ЛЮБИТЕЛЕЙ РОССИЙСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ»

У збірнику «Литературные портфели» (ч. I, «Время Пушкина», изд. «Атеней», 1923) А. Лященко надрукував цікавого листа І. П. Котляревського до М. І. Гнедича (зібрання Пушкінського дому) і висловив думку, що «поводом к написанию настоящего письма послужило избрание И. П. Котляревского в 1821 году почетным членом Вольного общества любителей российской словесности в С.-Петербурге. По-видимому, об этом избрании уведомил Котляревского особым письмом его земляк, товарищ председателя «общества» Н. И. Гнедич, ответом на сообщение которого и явилось настоящее письмо И. П. Котляревского».

Але А. Лященко не використав архіву самого «Общества», який переховується в Петербурзькій Академії наук і в якому є нові і повніші матеріали щодо стосунків між «Обществом» і Котляревським.

Виряджений до Петербурга від Української академії наук для студій над Котляревським, я поруч з іншими матеріалами використав і архів «Общества».

Наводжу насамперед лист Котляревського після обрання в почесні члени до голови «Общества» поета Ф. М. Глінки.

Милостивый государь Федор Николаевич!

За особую честь поставляя себе избраним меня в почетные члены высочайше утвержденного Вольного общества любителей российской словесности, признательнейшую благодарность мою приношу всему достопочтенному Обществу и особенно вам, милостивый государь, за лестное для меня участие в сем деле.

Диплом на звание почетного члена, устав и список гг. членов Общества имел я честь получить от Василия Ивановича Туманского.

Желаю быть полезным Обществу, сколько силы мой позволяют, жертвую в пользу оною 40 экз. малороссийской «Энеиды», которую вслед за сим доставляю; вас же, милостивый государь, покорнейше прошу быть ходатаем у Общества, не отвергнуть малого моего приношения...»

Журнал «Общества» — «Соревнователь просвещения и благотворения» оповіщав, що «Общество» обрало Котляревського, «уважая отличные познания его в науках и отечественной словесности» (1821, ч. 16, стор. 109). Із паперів «Общества» видно, що Котляревського обрано «почетным членом» 29 серпня 1821 р. і що того самого дня обрано й поета В. І. Туманського (українця з походження «членом-сотрудником»).

Далі видно, що дійсно до «Общества» надіслано було 40 примірників «Енеїди», один — для бібліотеки, 39 — для продажу на користь «Общества».

У списку членів «Общества» Котляревський завжди в графі «отсутствующих»...

Але твори свої Котляревський надсилав до «Общества» скільки разів: 1) 1821 р., очевидно, скоро після обрання, — «Отрывок из 5-й части «Энеиды» на малороссийском языке: Эней посещает Эвандра, царя Аркадии, и приглашает его к союзу против латинцев»; 2) 1822 р. «Отрывок из малороссийской «Энеиды» (кн. 5)»; 3) 1823 р. «Отрывок из малороссийской «Энеиды».

З журналу «ученых упражнений» «Общества» видно, що в засіданні 11 вересня 1822 року уривки з «Енеїди» було заслухано і вони дістали такий присуд: «одобрено», «избрано большинством голосов», «избрано» — для надрукування в журналі «Соревнователь...», де уривки з 5-ї пісні і з'явилися (1822, ч. 17).

На засіданні цьому були присутні: А. О. Нікітін, В. М. Княжевич, В. Г. Анастасевич, Д. В. Сахаров, К. Ф. Рилев, П. Н. Арапов, Я. Г. Ковальов, І. К. Анічков, Є. П. Люценко. З них В. Г. Анастасевич працював у галузі української історії, надрукував чимало українського матеріалу в своєму журналі «Улей», К. Рилев — відомий поет-декабрист, написав кілька творів на українські теми, між іншим, в примітках до поеми «Войнаровский», пояснюючи слово «ватага», він покликався на Котляревського.

Із творів, які заслухано було на цьому засіданні «Общества», лише «Критику» П. Плетньова на «Кавказский пленник» — «одобрено» та «избрано единогласно», інші твори (Д. Сахарова, Іванчина-Писарєва, Д. Ознобишина, І. Полуцарського) ухвалено було «исправить», «не избр[ать]», «избр[ать] б[ольшинством] гол[осов]».

Додам, що в архіві «Общества» знаходиться ще лист полтавського кореспондента «Общества» (1818 р.) Мих[айла] Миколайовича Новикова з приводу відкриття «Института благородных девиц» (об'яву про відкриття додано до кореспонденції), в ній знаходимо цікаві рядки про Котляревського¹.

1924

ПЕРЕКЛАД КОТЛЯРЕВСЬКОГО З САФО

Переклад І. П. Котляревського з Сафо ні разу не входив у збірку його творів (мабуть, тому, що писаний російською мовою) і, хоч двічі був надрукований в українських журналах («Літературно-науковий вісник» і «Україна»), а раніш в альманасі «Молодик», все ж не звернув уваги дослідників «Енеїди» та «Наталки Полтавки». [...]

Наведемо текст оди «Сафо» в перекладах Котляревського:

Счастлив, кто близ тебя и о тебе вздыхает!
Кто сладостью твоих пленяется речей;
Кого приветствуешь улыбкою своей!
Бессмертных тот богов в блаженстве превышает.

Увижу лишь тебя, жар в теле ощущаю,
Палящий льется огонь по жилам всем моим;
Душа смущается, предавшись чувствам сим,
Язык немеет мой, и слова дар теряю!

Темнеет свет в глазах; слух ничему не внемлет;
Пот холодный на челе; бледною — чуть дышу,
В смятении страшусь, — в безпамятстве дрожу,
И представляется, что смерть меня объемлет.

Полтава, апреля 8 дня 1817 г.

Це текст автографа, що був власністю полтавця Г. Сплітсесера. Під автографом намальовано молодого голоусого

бандуриста в бурлацькому одягу і підписано церковно-слов'янськими уставними літерами: «Бандурист». Цей малюнок, на думку акад. А. Кримського і В. Доманицького, належав Котляревському.

Оду надруковано було в «Молодику» І. Бецького, причому останній рядок одрізнявся від автографа, факсиміле якого теж було дано в альманасі. Надруковано було:

И представляемо, что смерть меня объемлет.

Акад. А. Кримський, передрукувавши оду в «Літературно-науковому віснику» (1906, кн. 3) з «Молодика», виправив цей рядок за факсиміле.

В. Доманицький в «Україні» 1907 р. (липень-серпень) подав текст, надрукований у «Молодику», і зазначив, що в рукописному відділі Румянцевської бібліотеки в Москві серед паперів І. Бецького є інший автограф перекладу. Доманицький не міг остаточно з'ясувати, чи власноручне це писання Котляревського, але зазначав: «Рука дуже схожа на руку Котляревського». Варіанти цього автографа правописні:

1 рядок близ
5 рядок лиш
11 рядок . . . В смятении страшуся — в безпамятстве дрожу.
12 рядок. . . . И представляется, что...

Славнозвісний вірш грецької поетеси був дуже популярний в світовій літературі та викликав низку наслідувань. Російські поети другої половини XVIII ст. та початку XIX з особливою охотою перекладали цього вірша. Проф. В. І. Резанов в книзі «Из разысканий о сочинениях В. А. Жуковского» (випуск другий, стор. 354—361), спинившись в зв'язку з перекладом Жуковського, перелічує відомі йому переклади, від Сумарокова (1755) починаючи, продовжуючи Козицьким, Люценком, Державіним, Єміним, Хвостовим та ін. До списку В. І. Резанова, де зазначено коло 20-ти перекладів (останній Крестовського, 1862), треба додати ще переклади К. Рилєєва і Котляревського та пізніші — Корфа, Вячеслава Іванова, Вересаєва.

В. І. Резанов зазначив, що тільки деякі з російських перекладачів користувалися грецьким первотвором —

більшість перекладала з французьких перекладів Буало або Деліля. Свій переклад Котляревський зробив також не з грецького тексту, де було чотири куплети, написані так званою сапфічною строфою, а з французького вільного перекладу Буало.

Акад. А. Кримський і слідом за ним В. Доманицький не високо ставили переклад Котляревського. Акад. А. Кримський писав: «Той переклад — треба признатися — батько нашого письменства зробив дуже зле. Тільки для характеристики літературних уподобань нашого поета він і цікавий. Знов же цікаво буде порівняти мертвоту (підкреслення акад. А. Кримського) російської мови Котляревського в «Оді Сафо» з живістю української його «Перелицьованої «Енеїди».

А коли порівняти переклад Котляревського з тогочасними або мало не тогочасними перекладами Державіна (1797), Жуковського (1806) та іншими, то висновок акад. А. Кримського треба визнати западто суворим. Переклад Котляревського (дуже близький до французького зразка) щодо мови наслідую стилістичну традицію («високого стилю») російських перекладачів, мало чим одрізняється від неї.

Наведемо один з державінських перекладів:

Счастлив, подобится в блаженстве тот богам,
Кто близ тебя сидит и по тебе вздыхает,
С тобой беседует, тебе внимает сам
И сладкою твоей улыбкой тайно тает.

Я чувствую в тот миг, когда тебя узрю,
Тончайший огонь крови, из жил текущей в жилы,
В восторгах сладостных вся млею, вся горю,
Ни слов не нахожу, ни голоса, ни силы.

Густая, темна мгла мой взор объемлет вдруг;
Не слышу ничего, не вижу и не знаю:
В оцепенении едва дышу — и вдруг,
Лишена чувств, дрожу, бледнею, умираю.

Наведемо ще переклад Жуковського В.:

Блажен, кто близ тебя одним тобой пылает,
Кто прелестью твоих речей обворожен,
Кого твой ищет взор, улыбка восхищает:
С тобою он сравнен!

І. П. Котляревський. Портрет роботи художника Ф. Самуссва.
1958 р.

«Наталка Полтавка» в Чехословаччині. Фото з вистави.

Когда ты предо мной,— в душе моей волненье,
В крови палящий огонь, в очах померкнул свет;
В трепещущей груди и скорбь и наслажденье;
Ни слов, ни чувства нет!

Лежу у милых ног,— горю огнем желанья,
Блаженством страстных тоски утомлена!
В слезах, вся трепещу, без силы, без дыханья,
И жизни лишена!

В поезії Сафо жінка звертається до жінки, в багатьох перекладачів (для яких переклад, особливо вільний, міг бути способом висловлювати власні почуття) — чоловік до жінки, у Жуковського в остаточній редакції перекладу — жінка до чоловіка. Я. Грот зауважував: «Заметим, что Жуковский, конечно, в намерении устранить отношение, чуждое нравам нового мира, заставляет Сафо обращаться к мужчине, а не к подруге». Переклад Котляревського, лексично невизначений щодо цього, може передавати і жіночі і чоловічі звертання до коханки.

«Ода Сафо» з'явилася значно пізніше і в українських перекладах. Акад. А. Кримський у збірці своїх поезій «Пальмове гілля» вмістив переклад із Сафо:

То щастя небесне — сидіти з тобою!
Зрівнявся з богами щасливець такий,
Що жадібно ловить солодку розмову
І осміх принадливий твій!

Солодку розмову й привабливий осміх...
Од них мою душу стуманює страх.
Дивлюся на тебе, дивлюся — і голос
Мені замирає в устах.

Обличчя горить і скропляється потом,
Ба й трепет холодний мене обгорта,
Я блідну, неначе посохле бадилля,
І чую, як смерть надіта.

Іван Франко надрукував у «Літературно-науковому віснику» (1908, кн. 5) переклади 24-х «пісень Сафо» із вступною заміткою. Зазначивши, що в українському письменстві була лиш одна спроба перекладу поезій Сафо — А. Кримського, Франко так висловлюється про цей переклад: «На жаль, д. Кримський, як сам зазначає в нотатці, держався в своїм переспіву акад. Хв. Корша, хоч подекуди його переклад ближче підходить до грецького, ніж Коршів». Франко відмовляється від методи «вільного перекладу», дає свою пробу:

Товаришці на прощання

Видається мені наче рівня в богам
О той муж, що насупротив тебе засяде
І, схлившись, слухати буде твою
Мову солодку,

Той чаруючий сміх, що аж серце у мене
У грудях наче жахом раптовим сповине,
Той твій вид, що від всього у горлі мені
Дух запирає.

На моїм язичі завмирають слова,
Ледве чутний огонь пробігає по тілу,
Гасне світло в очах, і ще й вуха мені
Шум заглушає.

Обливаюся потом, і дроз мене всю
Потрясає, і жовкну, як в'яла трава,
І здається, маленька хвилина — і я
Впаду мертва.

Треба занотувати, нарешті, що в тридцятих ще роках вплив «Оди Сафо» позначився в українському письменстві. Маємо на увазі сюжет, надрукований у журналі «Вестник Европы» (1830, кн. 5—6, стор. 51—52) за підписом Ш. (Шпигоцький?) — щодо образів, то це, власне, переспів або вільний переклад поезії Сафо:

Тільки тебе вбачила, мій милий коханий,
Тільки ясні оченьки ти на мене взів —
О як, моє серденько, ти тільки глядів;
Білий світ заслали скрізь якісь тумани;
Паше з мене полум'я, і, в день літній ясний,
Лютій мороз тіпа всю; стою, обмертвів;
Мовити хотіла я — язик занемів;
Сумно мені сталося; дух гвалт підняв страшний.
Серце мало б вирватись; я млію, тремчу,
Мру і оживаю вп'ять; слізьми як заллюся,
Руки врив розкинулись, до тебе лечу;
Моцно жму до серденька і вже не пушу.
Хоть вмру я біля тебе, а не розлучуся;
Або твоя, милий, або утоплюся.

Останній рядок впевнює, що автор цього переспіву мав перед собою образ Сафо: про неї склалася легенда, ніби вона, нещасливо закохавшись в якогось фаона, втопилася в морі.

Не тільки в численних перекладах «Оди Сафо» виявлявся інтерес до грецької поетеси наприкінці XVIII — по-

чатку XIX ст. і пізніше. Маємо і прозові, й драматичні твори, напр., повість «Любовь Сафо и фаона, переведенная с французского языка Ив... Ра... СПб, 1780». Під впливом цієї повісті епізод про кохання Сафо й фаона вставлено в російську повість (1790; 2-е вид.—1796) «Анакреонт, или Могущество любви». В 20-х роках з'явилася лірична трагедія Сушкова «Сафо», про яку Бестужев-Марлінський іронічно писав, що вона «имеет только один недостаток — именно, что героиня топится в четвертом, а не в первом акте» («Взгляд на русскую словесность в течение 1823 г.»).

Можна ще згадати трагедію Грільпарцера «Сафо», вперше поставлену в Відні 1818 р. У перекладі Арбеніна ця п'еса йшла на російській сцені (вперше в бенефіс Ермоловой 5 лютого 1812 р.). З українських письменників сюжет про Сафо обробляли Леся Українка та Л. М. Старицька-Черняхівська.

Звичайно, матеріал, який свідчить про інтерес до Сафо, можна було б збільшити, особливо з поетичних творів (напр., згадка про Сафо в поезії Баратинського «Последний поэт», пушкінський уривок у чернетках «Счастливы, кто близ тебя, любовник упоенный», — мабуть, наслідування цитованої поезії Буало і т. д.), але й так ясно, що цей інтерес був дуже великий у добу Котляревського в російському письменстві, і за традицією пішов і український поет.

1927

М. С. Возняк

НЕЗДІЙСНЕНЕ ВИДАННЯ «ЕНЕІДИ» КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Щойно десятого року по смерті Івана Котляревського зродилась у галицького українця думка перевидати його «Енеїду». Вибраний на посла до Віденської державної ради парох Шешор Кирило Блонський закінчив свій лист до Якова Головацького з 25 липня 1848 року такими словами: «Я гадаю Котляревського «Енеїду» дати друкувати». Головацький уже перед тим снував думки статей про Котляревського та Грицька Квітку, бажаючи разом видати його «Марусю». Він сповнив бажання Блонського, як виходить із такого початку листа Блонського до Головацького з 5 жовтня 1848 року: «Письма Твої, Котляревського, «Марусю» й «Житіє» Основ'яненка достав-єм. Котляревського, як видиш, хочу перепечатати і розписав-єм предплату; досі записался Яхатович Епп., В'єнковський, Гнатковський і комісар Калитовський, решта тут з Відня буде ще около 20. Послав-єм до Львова, до Перемишля, до Венгер і до Галиції порозписал-єм».

Примірник «Подписки и предплаты» Кирила Блонського зберігається в рукописному відділі бібліотеки Івана Франка в зшитку дрібних друків і рукописів, ч. 141, в бібліотеці Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Пригадуючи тут текст цього рідкого друку, полишаю без уваги наголоси, кирилицю передаю гражданкою, а інтерпункцію справляю. Ось його текст:

«Подписка і предплата на руську книжку под титулом: Віргілієва «Енеїда» на малоруський язык переложена Котляревським.

Іван Котляревський бул першим з новітніх времен, що, добре понявши дух і силу нашого малоруського язика, взявся на ньом писати. Віргілієва «Енеїда», нам на сей язык перелицьована, єсть то ісекство в своїм роді. Кто читал травестировану «Енеїду» на німецькім язикі Блюмауера і на нашім Котляревського, не може сій послідній не дати первенства. Смілі помисли, живими красками папи-

сані образи з життя народного руського, скромность в ізреченії, чистий малоруський народний язык так тя привлекают к собі, що, прочитавши раз або двічі книжку его, еще хочеса читати,—но пожалуйся, боже! мало хто в нашій Галичині читалю, або хоть і читал, то не полне сочиненіє.

Братья! ми немаловажний народ. Нас всіх не один, не два, но п'ятнадцять єсть міліонів; для чого ж маємо спати твердим сном літературного бездіяствія або хвататися польського, нам чужого нарічія? Нам никто не скаже, що-смо німці, угри, волохи, чехи; так нам і никто не скаже, що-смо поляки; а ми ніколи не будем славні чужою славою і умни чужим умом. Посмотрім, з якою ревністю наші слов'янські собратими, чехи, поляки, серби, словени, ілірійці і лужичани, взялися до обробляння своїх нарічій; а ми ж одні маємо позад них оставати? Ні, братья, таже і ми мужі поспіха, і ми движімся вперед.

Ко перепечатаню Котляревського «Енеїди» ні слава, бо то не мое сочиненіє, ні хосен, ні користь були мні поводом, лиш одна любов к моему милому руському народові, бо уже час, щоби весь народ познакомился з першим нашим поетом.

Щодо самого теперішнього ізданія, то оно печататися буде в Відні, в печатні О. О. Мехитаристів, новими хоршими буквами, на білім чистім папері, в осьмуху; а ціна подписки і предплати така тільки становиться, щоби можна папір, печатаніє, перешлет і пересилку оплатити, а то єсть 2 флорени серебром за один екземпляр, складаюційся з 26 аркушів напечатаних.

Желаючіи мати теперішнє ізданіє Котляревського «Енеїди» най зволят через г. г. председателів руських одводних або деканальних рад, таже через преч[есних] десятоначальників прислати подписку і предплату з совершением вписанієм своїх імен до головної Руської ради в Львові, до всеч[есного] Консистеріуму мукачевського, унгарського і опришовського, і тою самою дорогою достануть свої екземпляри, скоро тільки напечатаятсья. Подписка й предплата приймається таже в нижеподписавшегося, жиющо-го в Відні на передмістї св. Ульриха под н[омером] 4.— С концем місяця октоврія 1848 н. с. устає речинець предплати.

*Кирил Блонський, галицько-руський посланник
при віденськїм державнім соборі*

В печатні О. О. Мехитаристів».

Текст оголошення передплати друкований на одному боці піваркуша білого паперу.

Текст «Енеїди» Котляревського мав бути попереджений статтею Якова Головацького. Пересилаючи в перших днях жовтня 1848 р. через львівську консисторію алегати до свого подання в справі обсади кафедри української мови і літератури у Львівському університеті, Яків Головацький записував у свою наукову заслугу також от що: «А тепер написав «Житіє І. Котляревського, до издавасмого в Відні «Енеїди» також листа». Що Блонський одержав статтю Головацького, те стверджував він, ось як починаючи свій лист до Головацького з 26 листопада 1848 р. з Кромержа: «Письмо Твое дойшло до мене, а с ним і розправа о сочиненіях Котляревського; як тільки надійде пренумерата, то зачну печатати таки, може, в Кремзірі, бо тутка спровадили печатню Скарбову». Останню звістку в цій справі в листуванні Головацького маємо в листі Івана до брата Якова з 23 квітня 1849 р. Він писав: «Про Котляревського «Енеїду» я хотіл розвідатися, що ся с нею діє, — але тим часом Шашкевич від'їхав домів. Мехитаристи уже зачали трохи осаджовати, але мало що; але сами не знають, що з нею зачати — а без Шашкевича они також не могут мені єї поручити, впрочем я готов каждой хвилі обняти коректуру».

В квітневому листі з 1849 р. до Йосипа Бодяньського Яків Головацький згадав, що «гадають також ще «Енеїду» Котляревського перепечатати, бо книжок із Росії не спосіб получити, але швидко потім Головацький утратив надію на перевидання «Енеїди» Котляревського й надрукував свою статтю про Котляревського в 3 ч[ислі] (з 29 травня 1849 р.) львівської «Пчоли» п[ід] з[аголовком] «Іван Котляревський».

Здійснити план Блонського не дозволило не тільки те, що не дописала передплата, але й москвофільські впливи та натиски святоюрської консисторії у Львові. В листі до Антона Петрушевича від 7 жовтня 1848 р. признавсь Іоаким Хоминський ось до чого: «Совершенно ділю твої гореваня над неістовим починанієм наших малорусоманов, но малорусоманія тепер господствует. Єю заражена наша народна рада, наші посланці в Відню, як увидиш з приложеной предплати на «Енеїду» Котляревського». Можна з певністю твердити, що Хоминський, Петрушевич і всі їм

подібні не тільки «горювали», але й протидіяли «малорусоманії».

Нарешті декілька слів про Кирила Блонського. Його некролог надрукував віденський «Вісник» у 75 ч[ислі] за 1852 р. Дані некролога доповнюють іншими, зокрема, рукописними звітками сина Блонського Тита, бібліографічними матеріалами Івана Омеляновича Левицького в бібліотеці НТШ. Кирило Блонський народився 1802 р. в Уторопах, Коломийської округи. Його батько, Яків, чумакував, себто возив сіль на Наддніпрянщину. З Києва найняв Яків для Кирила вчителя Олександра Токарського, що навчив його читати і церковного співу. До початкової школи ходив у Гвідці в бернардинів, до нормальної в Коломиї, до гімназії в Станіславові, а на дворічний філософський курс у Львові. Скінчивши гімназію, ходив пішки до Києва. На теологію перейшов до Відня, де між іншими познайомився з священником при церкві св. Варвари Іваном Фогоршієм. У своїй промові на з'їзді руських учених 1848 р. сказав Йосип Левицький ось що про свою співпрацю з Блонським: «Кирил Блонський, теперішній депутат на вольнім соймі, прибивши року 1822 до Відня на богословіє, маючи деякі средства со собою, приляг до мні всім серцем, і стали-сьмо враз о об'ясненію языка руського промишляти, по не було більше охотників. Плодом наших перших покушеній бил перевод з німецького «Домоболіє проклятих», во Відне видруковане 1822 року. Судьба наша розлучила нас, і кождий з нас сам на сам над дальшею долею языка руського розмишляти мусіл». По двох роках вернувся Блонський з Відня до Львова і тут, скінчивши теологію, висвятився 1828 р. З капеланії в Товмачі перейшов на парафію до Биткова, пізніше до Шешор, а нарешті до Пістиня. Вибраний 1848 р. на посла до Державної ради, вернувся по її закінченні в Кромержі хорим додому й помер 1 липня 1852 р. Без зазначення його імені як перекладача з німецької мови, вийшла 1848 р. у Відні «Книжка до читанія для другої класи в ц[ісарської]-к[оролівських] аустрійських державах» (264 с.). Перекладав дещо з німецьких класиків і з од Горація, але переклади лишилися в рукописах. Жінка померла йому ще в Биткові, при смерті Кирила не було дітей, і з розграблених рукописів покійника сливе ніщо не зосталося. Невідомо, що сталося з його ботанічним словником, як

взагалі з зібраними з уст народу словами. Зібрані пісні передав до збірника Вацлава Залеського, в «Зорі Галицькій» надрукував декілька статейок. Про те, як він дбав про добро селян, маємо гарні свідоцтва в фактах, що в Биткові збудував дім для школи власним коштом, а крім того, не тільки в Шешорах, але й прилученій Прокураві побудував тривіальні школи.

Д. Й. Заславський

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Шевченко назвав Івана Петровича Котляревського батьком української літератури. Сам Котляревський помер, не знаючи цього. Він був надзвичайно скромної думки про свою літературну діяльність, і його основний твір — «Енеїда», на українську мову перелицьована, вперше побачила світ без його відома й згоди. Він сам не наважувався його надрукувати.

Скромним було все життя видатного українського письменника. Майже все життя прожив у Полтаві, там народився, там і помер — відставним чиновником-педагогом. [...]

Своїй «Енеїді» Котляревський спочатку не надавав серйозного значення, й задумана вона була, очевидно, ще в юності, коли Котляревський навчався в семінарії, задумана в стилі й дусі звичайної пародійної літератури. В цьому відношенні Котляревський не був оригінальним. Та справа вся в тому, що «Енеїда» Котляревського всього менше пародія. Це лише зовнішня форма, але не суттєва для твору, який вперше було написано чистою, багатою українською мовою, і для багатьох відкрила існування українського народу.

З Україною перед цим невдовзі розправились царські опричники й бюрократи. Були остаточно знищені всі сліди колишнього українського самоуправління, заведені губернські установи, скасовані всілякі «вольності». Україні не стало, була Малоросія. Котляревський був хлопцем, коли зникла з лиця землі Запорозька Січ.

І раптом у Петербурзі залунала українська жива мова. З посвятою «Любителям малоросійского слова...» вийшла невелика книжка, в якій чудовою, гнучкою, повною чарівного гумору мовою Котляревський зобразив життя, побут українського селянства, його минуле, повне героїчних битв, поетичність його пісень, вміння жити на свободі повнокровним, радісним життям.

В «Енеїді» багато смішного. Її читаш і зараз з веселою посмішкою. Вона аніскільки не застаріла. Але зачарувала вона не смішними українцями, переодягненими у троянців. Але зворушила читачів живим реалізмом зображення народу, теплим гумористичним почуттям, проникливою сатирою на багатіїв, на жорстоких поміщиків.

В «Енеїді» немає відкритих політичних мотивів протесту. Але «Енеїда» і його комедії будили в читача любов до благородного й розумного українського селянина, до переповненої достоїнства Наталки й Тетяни, молодих українських жінок, а чиновники в комедіях, поміщики в «Енеїді» подані в таких яскравих барвах, що в народолюбстві, у демократизмі Котляревського не було ніякого сумніву.

Немає й тіні націоналізму в творах Котляревського. Він не протиставить український народ російському. Навпаки, «Москаль-чарівник» — це демонстрація у веселих віршах і репліках братерства українського й російського селянства. Сам Котляревський виріс і виховався на російській літературі кінця XVIII ст., і в його творах виразно відбилися й загальний сатиричний напрямок російської літератури кінця XVIII ст., і сентименталізм карамзінських повістей, і наближення літературної мови до народної мови. Але в Котляревського все це виражено незрівнянно більш виразніше, сильніше, багатше, ніж у попередників Пушкіна, і пояснюється це не тільки талантом Котляревського, але й його великою близькістю до народу.

Котляревського справедливо називають батьком української літератури, але увійшов він і в російську: Гоголь — його прямий в літературі син. «Енеїда» до цього часу не перекладена на російську мову, але хто не знає уривків з неї, які увійшли епіграфами у «Вечера на хуторі близ Диканьки». А головне «Енеїда» не тільки окремими уривками відбилася в гоголівських повістях з життя українського народу, а й образами своїми, і стилем, і гумором.

Гоголь — це один великий син Котляревського. А Шевченко — другий. У чудовому вірші «На вічну пам'ять Котляревському» Шевченко говорить про те, що зобов'язаний він своєму літературному батькові. У холодному Петербурзі, відірваний від близьких і рідних людей, ще з живими враженнями від жахливого дитинства, ще кріпак — Шевченко читав і перечитував Котляревського, плакав від люті і від зворушення, пізнавав самого себе в

героях «Енеїди», душею тікав на рідну, палко любиму Україну:

Згадаю Енея, згадаю родню,
Згадаю — заплачу, як тая дитина.

Котляревський проклав шлях для Шевченка. Великий народний поет наповнив співуче, музикальне слово українського народу гострістю й гіркотою політичної боротьби, революційного протесту проти панів, проти експлуататорів й пригноблених. Поетичні спогади про війни, які український народ вів з польськими панамі за свою свободу, могутній український поет поєднав з літературним надбанням, одержаним від Котляревського, і з політичними уроками, одержаними від російської демократії. Шевченко благоговів перед Котляревським і перед декабристами, а пізніше — перед Герценом і Чернишевським.

Про величезний талант Котляревського говорить свіжість його творів. «Енеїда» не втратила своєї чарівності й через майже півтора століття. А «Наталка Полтавка» ось уже сто двадцять років не сходить з української сцени і зовсім недавно захоплювала москвичів.

1938

В. А. Чаговець

ВЕЛИКИЙ СПІВЕЦЬ УКРАЇНИ

Іван Петрович Котляревський помер 1838 р. Але прапор української національної поезії не лишився без свого прапороносця. Його прийняв в свої могутні руки полум'яний син України, юнак-поет, якому судилося стати генієм українського народу. Це був великий Тарас Шевченко, що не тільки відгукнувся на смерть Котляревського патхненним словом, але й закріпив за ним право на безсмертя і славу в пам'яті народній:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

Живе слово, породжене Котляревським, виправдало Шевченкове пророцтво, образи, створені ним, витримали випробування часом, і сьогодні вони стоять перед нами у всій своїй невмирущій красі.

В чому ж ця могутня, невмируща сила його слова і створених ним образів? Вона — в справжній народності, в художній красі, в правді.

Уже давно розгадано глибоко народну, патріотичну ідею, покладену в основу і казкової «Енеїди», і наївної по формі, але наскрізь проїнятої духом народних ідеалів і моральних принципів безсмертної «Наталки Полтавки».

У своїй поемі «Енеїда» Котляревський розгорнув усі багатства мови, що виявилася придатною не тільки для «хатнього побуту», але і для висловлення найрізноманітніших настроїв і думок, — і жартівливих, і героїчних, і філософських, — у більш національній народній формі, ніж це мало місце у його попередників, і тим самим ствердив право народу на свою мову, розкривши великі простори для майбутніх поколінь. Велика справа Котляревського, його боротьба за право народу, за свою мову

знайшла своє переможне завершення в творчості Шевченка. Геніальний син продовжив подвиг того, кого він назвав своїм «батьком», і довів його до перемоги світового значення.

В цьому перша неоцінима заслуга Котляревського перед своїм народом.

В тій-таки «Енеїді» Котляревський виступає перед нами не лише як поет, але і як громадянин, що чутливо відгукується на скорботи і лиха свого народу.

Не вдаючись ні до яких алегорій і аж ніяк не приховуючи своїх справді демократичних переконань, Котляревський одверто декларує свою ненависть до кріпацького права і, користуючись з готової фабули старого римського поета, таврує панів-кріпосників, які своїх кріпаків «ставили за скотів». Цим він неначе теж відкривав дорогу для великого гніву, який невдовзі після нього насичував нещадно викривальні строфи Шевченкової музи.

Вже сучасники розгадували, що за володарями неба і Олімпу, за Юпітерами і Венерами та всіма їхніми прислужниками треба бачити владарів землі, царів-пняк, блудливих цариць та їхніх відданих сатрапів, через примхи яких було пролито багато крові і сліз народних... І в цьому Котляревський був патхненником свого геніально-го «сина», який дав цілковитий простір своєму караючому слову у викриванні земних царів, цариць і відданих їм усяких «безруких» «Гавриличів» і решти царської зграї.

Не можна не згадати тут про один знаменний епізод, про який ми дізнаємося з старовинного журналу «Український вісник» за 1817 рік.

Розповідаючи про відвідання Полтави Миколою Павловичем Романовим, тоді — великим князем, журнал відзначає, що «його імператорська високість» бажав мати два примірники «Енеїди», які й були йому подаровані самим автором.

Через тридцять років, підписуючи суворий вирок про заслання Шевченка в Оренбурзькі казарми «без права писати і малювати», цар Микола ледве чи давав собі звіт у тому, що «Царі», які так його образили, були прямими нащадками царственних персонажів «Енеїди», над якими він зволив так сміятись у дні своєї молодості.

Так, «потішні вогні» Котляревського розгорались буйним полум'ям в революційному наступі Шевченка проти гнобителів народу і України.

І обидва поети, Котляревський і Шевченко, показали на своєму прикладі, що тільки той поет може розраховувати на вдячну пам'ять у серці народному, який всією своєю істотою, всіма своїми думками зв'язаний з народом, хто знає його скорботи і надії і відгукується на них голосом любові до народу і гніву до його ворогів.

Незчисленні заслуги Котляревського перед нашим театральним мистецтвом. Він не тільки був засновником першого справжнього українського театру, але він був і родоначальником української драматургії. Достоевський колись сказав про російських письменників-реалістів:

— Всі ми вийшли з гоголівської «Шинелі».

Українські драматурги можуть сказати, що всіх їх вчила — «Наталка Полтавка».

Дні, коли ми відзначаємо 175-річчя народження Котляревського, збігаються з 125-річчям першої вистави «Наталки Полтавки». І сьогодні цей безсмертний твір полонить нас своєю чарівною красою, стоячи на обороні віковичних народних принципів гордості, вірності і жіночої честі.

Де згода в сімействі,
Де мир і тишина,
Щасливі там люди,
Блаженна сторона.

І в повній гармонії з пафосом наших героїчних днів бринять і сяють у безсмерті незабутні рядки поезії Котляревського про незламну могутність українського народу і його відданість рідній землі:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат!

Дні Котляревського збігаються з радісним, світлим святом визволення України від фашистських катів і грабіжників.

Сто двадцять п'ять років тому поет у лісні своїй прославив перемогу народів-братів над зухвалим ворогом, коли «козаченьки з москалями потішались над врагами, добре бились за Полтаву всій Росії в вічну славу».

Хай же слова поета, що прославляють незламну доблесть наших народів, прозвучать і сьогодні, як батьківський привіт незабутнього батька своїм доблесним синам!

1944

В. В. Гінніус

ІЗ СТАТТІ «ВЕЧЕРА НА ХУТОРЕ БЛИЗ ДИКАНЬКИ» ГОГОЛЯ»

В один рік з книгою Марковича¹ («Записки о Малороссии») вийшла першим виданням «Енеїда» Котляревського. В рік народження Гоголя — 1809 — вона вийшла третім виданням. Значення цієї книги в історії української літератури загальновідоме, велике воно і в творчому розвитку Гоголя. Це був не тільки перший твір літератури, який створював у тісних рамках пародійної розповіді збірний образ українця; значення книги виходило за межі української теми і навіть української літератури. Перш за все це була книга смілива, навіть зухвала: якщо Пушкін поставив Гоголю в заслугу відсутність «жеманства и чопорности», то вчителем Гоголя на цьому шляху поряд з Пушкіним був, у певній мірі, й Котляревський. Зухвале поводження з античними святинями не мало підстав до нігілістичного відкидання їх цінностей; зміст був у другому — в розповсюдженні єдиного живого життя навіть і на античний заповідник. Життя людства, як виявлялося, — це не заміна золотого віку залізним: воно єдине. Немає меж для людської природи. Голодранець Еней стає любовником цариці, а потім — історичним героєм. Боги — ті ж люди, і з повною силою вони можуть сміятися над хабарником Нептуном та над «сучою дочкою» Юною. Справжній український побут зі всіма улюбленими народними звичаями, іграми, танцями, вбранням, стравами у Котляревського все заповнює і все об'єднує. Закони жанру вимагають, щоб цей побут входив у літературу як нищий, але насправді він виявляється нищим тільки в порівнянні з класичним Олімпом і, значить, не низьким власне, а тільки «земним». Вільність, з якою все осміяно і все об'єднано, з якою й боги і люди хлищуть сивуху, лаються і б'ються, фактично руйнувала не лише канони героїчної поеми, а й шаблони сентиментальних повістей — манірних і бундючних. Наявність побутових деталей, наприклад, нагромадження назв національних страв, [...]

пов'язано у Котляревського, як і в Гоголя, із загальним задумом перенесення на аспект простодушного оповідача, який ніби пасолоджується всім цим багатством. Образ автора в «Енеїді» не можна ототожнювати з реальною особою письменника; Гоголь у «Вечерах» прямо-таки використовує розповідь: нищій побут збережений у своїх естетичних правах, але супроводжується поки що іронічною інтонацією. Сама нищість і легкість тону в «Енеїді» має, однак, свої межі. Образ українця, узагальнений в «Енеїді» (і не один Еней), — це образ не лише безтурботного гуляки. Безжурність у всіх лихах і нехтування дрібницями життя українець Котляревського посідує з справжньою героїкою; гумористичне ставлення тут можливе до всього, крім найзаповітнішого — крім почуття до батьківщини. Не позбавлена «Енеїда» в її останніх піснях і чутливого елементу, що в тісному зв'язку з комізмом в певній мірі випереджає систему Гоголя.

Гоголь добре знав «Енеїду». Відомо, що до трьох розділів «Сорочинського ярмарку» (третього, четвертого й восьмого) взято епіграфи з «Енеїди»; полохливість Солюпія зіставляється з полохливістю Енея, «піджавшого хвіст» після того, як Меркурій дав йому прочухана; бравий Грицько — з Ентеллом, який добре і «хлище свуху», і б'ється з ворогом; нарешті, до можливої Хіври знайшлися паралелі в тих грішницях Котляревського, які «через міру мудрували і верховодили над всім»; звідси іронічна мораль епіграфа про те, що жінкам «треба угодити». Відомо й інше, — що епіграфів з «Енеїди» Гоголем заготовлено (в «Книжці всякої всячини») значно більше: не три, а двадцять один; вісімнадцять невикористаних вимагають особливої уваги, оскільки в них, можливо, відображені намічені гоголівські мотиви, які не знайшли свого розвитку. Але є інші, до цього часу не відзначені сліди уваги Гоголя до «Енеїди» Котляревського.

Ще приступаючи до роботи над «Вечерами» й надсилаючи матері свої питальні пункти, Гоголь включив у них і таке: «Між іншим я прошу [...] дізнатися про деякі ігри карточні: у панхвиля як грати і в чому полягає він? Так саме, що це за гра в пашок, сім листів? Із танкових пісень: в хрещика, в журавля». Нерозуміння того чи іншого у Гоголя могло виникнути під час перерахування «Енеїди» Котляревського; перераховані ним ігри (крім тільки гри

в пашок) згадуються в тексті «Енеїди»; хороводні — в першій пісні:

Тут інші журавля скакали,
А хто од дудочки потів,
І в хрещика, і в горюдуба...

ігри в карти — у третій пісні:

Гуляли часто до півночі
В піска, в пари, у лави, в джгут,
У панфиля, в візка і в кепа;
Кому ж із них була дотепа,
То в гроші грали в сім листів...

У «Книжці всякої всячини» вписано, посилаючись на листа від 2 липня 1829 року, тільки детальний опис гри «в ворона». «Ворон» також згадується в «Енеїді» але про цього Гоголь не запитував; очевидно, на наступну сторінку своєї «Книжки» він записав зі слів когось із петербурзьких українців короткі відомості і про «ворона», а також і про «хрещика», «журавля», і про гру в карти «сім листів». Робити з цього будь-які висновки для хронології роботи Гоголя над «Вечерами...» було б небезпечно. «Ворон» увійшов у «Майскую ночь» у короткому варіанті, але це пояснюється художніми міркуваннями: у фантастичному епізоді сну Левка про русалок ніяка етнографічна деталізація, звичайно, не була б умісна. Гра в «сім листів» також знадобилася Гоголю: чорти з дідом грають просто «в дурня», і це було, звичайно рід, більш вдалим вирішенням, аніж етнографічне навантаження навіть і для сцен у пеклі. Взагалі художній такт Гоголя, безперечно, зіграв неабияку роль в обмеженні «місцевого колориту»; матеріали заготовлялись в достатній кількості, а використовувались — в міру художньої потреби. Одним із збудників при зборі матеріалів була, як видно, й «Енеїда» Котляревського. Гоголь запитує зовсім не про все, звичайно, тому що багато знав і без пояснень; але там, де не знав, допитувався уперто. Так, наприклад, пояснення слова «лемішка», знайденого також в «Енеїді», Гоголь записав у «Книжці всякої всячини» за словником Котляревського: «по Котл. саламата», а на сторінці 296 написав пояснення слова «саламата» вже за академічним словником. «Лемішка» знадобилася Гоголю в «Страшній мести» як обід ворожбитя, який не любив козацької їжі.

Але не тільки в підготовчій роботі над «Вечерами...», а і в створенні інших повістей зв'язок з «Енеїдою» може бути встановлений іноді дуже близький. [...]

У «Вечере накануне Ивана Купала» розповідь Хоми Гордійовича починається словами: «Дід мій (царство йому небесне! Щоб йому на тім світі їлися одні тільки буханці пшеничні та маківники в меду)». Ця картина райського життя з українським місцевим колоритом наближається до строф про рай у Котляревського:

І ласощі все тільки їли:
Сластьони, коржики, стовпці,
Варенички пшеничні, білі,
Пухкі з кав'яром буханці.

Обидві строфи, ця й попередня, які малюють райський «побут», записані Гоголем у «Книгу всякої всячини». Це — деталь: з двох строф «Енеїди» Гоголь створює стилізацію народної приказки, художньо цілком переко-нано, але з сумнівною реальною основою. У другій по-вісті, в «Пропавшей грамоте», до «Енеїди» наближається цілий епізод, сюжетно неабиякий: подорож діда в пекло. Він шукає туди дороги за вказівкою шинкаря, як Еней за вказівкою Сивілли; тому й другому доводиться, щоб потрапити до раю, пролізти крізь терник. «Однак не зовсім весело було продиратися через колючі куці; ще зроду не доводилось бачити йому, щоб клятві колючки так боляче кололися: майже на кожному кроці хотілося йому крикнути». Те ж і в «Енеїді»:

Втомивсь, засапавсь, спотикався,
Поки прийшов під темний ліс;
Коловь сердешний об тернину,
Пошарпавсь весь об шипшину,
Було таке, що рачки ліз.

І трохи нижче:

Увесь об колючки подрався,—
Як чорт, у ріп'яхах весь був.

Всі ці співпадання, загальні й окремі, недвозначно го-ворять про те, що в своїх художніх шуканнях Гоголь в значній мірі спирався на своєрідний експеримент Котля-ревського. [...]

Гоголь виписав епіграфи з слідуєчих епізодів «Ене-їди»:

1. Поява Енея з супутниками в Дідони й скарга його на своє бідування.
2. Танок Ганни перед Енеєм.
3. Частування й теревені після танців.
4. Еней з Дідоною в лазні; здогад, що було «не без гріха».
5. Боягузтво Енея після того, як Меркурій дав йому прочувана.
6. Еней (в Сіцилії) похмеляється.
7. Ентелл перед поєдинком загрожує «роздавити» Да-реса.
8. Вах з співчуттям характеризує Венері Ентелла як доброго п'яницю.
9. Портрет Харона — потвора і обідранець.
10. Брат Харона перед натовпом «бродяг».
11. Філософи й попи в пеклі.
12. Спокушені дівчата в пеклі: строфа з узагальненим сюжетом — від залицання до вагітності.
13. Муки жінок в пеклі. Жінки, що верховодять чоло-віками.
14. Штучна краса жінок.
15. Баби, які засуджують молодих, але які не пам'я-тають гріхів своєї молодості.
16. Зводниця в пеклі.
17. Суддя, якого минула Сибір, смерть.
18. Мотюги, картярі, п'яниці — головним чином з слуг, їх розповіді про вчинки.
19. Привратниця Плутона — криворотна баба, якій до-ручено карати грішників.
20. Радість праведників на тому світі: пияцтво й ласа їжа.
21. Втручання жінок — перш усього Амати (по нашіп-туванню Юнони) у війну Латина з Турном, на боці Турна. Хоч і слабкі натяки, які дає ряд виписок, деякі більш-менш припущення тут можливі. Очевидно, Гоголь задумав ще один сюжет, а можливо, й більше — повісті типу «Сорочинського ярмарку» і, зокрема, «Майської ночі», по-вісті побутової й комічної, літературним фоном для якої була б «Енеїда» Котляревського. Комізм повісті частково був задуманий як безневинний комізм зовнішніх ситуа-цій: судячи по виписках, передбачались, наприклад, сцени побойщ, подані, мабуть, в тонах тієї ж пародійованої героїки, про що говорять й епіграфи (епіграфи 7 і 21).

Але в той же час намічені були епізоди сатиричні, які зображували зажерливих і розбещених попів, злочинця суддю, «що, може б, навістив Сибір». Це — перший натяк на сатиричний сміх Гоголя над бездумними особами, над котрими раніше він сміявся лише в листах до друзів (і, звичайно, в житті взагалі). Натяк, поки що не втілений в творчості: соціальні протиріччя з першої книги Гоголя виключені. Передбачалась, очевидно, велика дотепність і в любовних епізодах. Замість ідилічних закоханих пар — повинні були з'явитися ошуканці й обдурені; передбачалися ситуації, мабуть, менш благополучні, ніж у «Двох Іванах» Нарезького, але натуралістично не менш виразні (епіграфи 4 і 12). Старі жінки, які у «Вечерах...» комічні тільки сваркою й владістю, тут повинні були виступати то як зводниці, то як лицемірні інтриганки. Нарешті, судячи по ряду епіграфів, повинні з'явитися бродяги й обідранці, обіцяючи образи бурсаків «Вія», у «Вечерах...» же вони виступають в образі шибайголів Грицька та Левка. Шлях Гоголя, наскільки можна судити по цих чорнових заготовках для «Вечеров...», був шляхом самообмеження: реалістичні й сатиричні можливості поки що залишалися нерозгорнутими, що, однак, не применшувало ролі комічної розповіді й комізму взагалі в задуманому циклі. Комізм «Енеїди» мав коріння в багатій анонімній літературі XVII—XVIII ст.ст., в українських віршах, різдвяних та великодніх перш за все. Свобода в поведженні з канонічними святинями, веселість, які захльостували не тільки землю, але пекло й небеса, були першоосновою для свободи, з якою Котляревський перекладав богів і героїв. Адам, напившись п'яним, дав чорту зняти з себе сорочку. Побачивши Адама голим, бог прогнав його як поганого вартового. Христос простив Адама і дав йому нову свитку й кожух. Коли родився Христос, Гавриїл написав про це Адаму листа. Той став читати, почепивши окуляри, і,

Як прочитав, Єві сказав: «Давай варенухи!»

На радіощах і Давид заграв на кобзі і навіть Хам — на сопілці. Сатиричні мотиви властиві і віршам: в коло райських радіощів входить і свобода від начальства:

Тут сипуга, віт-п'яного вже не докучає,
І в підводу тут ізроду ніхто не хапає.

Але не тільки в цих деталях вірші пройняті відповідним демократичним духом. Райське життя — утопія, мрії пригнічених; смерть і чорти — вороги людського роду, і перемога над ними мимоволі символізує визволення народу від усіх лих. Бог і святі змальовані в тонах добродушного гумору: вони танцюють і п'ють, як самі селяни, але над чортами автор злорадно знущається:

А смерть люта, що нам тута вельми докучала,
По болотах, очеретах, біжучи, кричала,
Та супіра тепер бігла, як палена, з лику,
Бо бог з Христом чорта з хвостом прогнав, як собаку.

Ці останні рядки взяті з «Вірші, говореної гетьману Потемкипу запорожцями на світлий празник воскресенья», записаний Гоголем у його «Книгу всякої всячини». Комічне зображення чортів, їх хитрощів і невдач, їх безсилля перед «хрестом», безумовно, безосередньо відобразились на гоголівських чортах і, зокрема, на чортові з «Ночі перед різдвом», де знаходимо і той же ефект «хреста» і «хвоста», що й у великодній вірші, і де знайшов собі місце адресат вірші про Потьомкіна, і саме в спілкуванні з запорожцями.

«Енеїда» і вірші були хронологічно старішою літературною основою «Вечеров...». Роки 1818—1819, які припадають на перші шкільні роки Гоголя, принесли нову хвилю української літератури й літератури про Україну. Гоголь сприйняв ці явища — і більш раніші і більш пізніші — очевидно, одночасно; якими темпами і в якій послідовності — невідомо, але, звичайно, початок закладено в Ніжині.

У 1818 році вийшла в світ «Грамматика малороссийского наречия» О. Павловського² — перша українська граматики й одночасно хрестоматія з української мови й словесності. Гоголь цілком переписав з граматики Павловського в «Книгу всякої всячини» два розділи: 1) «Имена, даемые при крещении», де в перелік імен входять і скорочені імена, іноді по декілька для кожного імені, і 2) «Фразы, пословицы и приговорки малороссийские».

У 1819 р. на полтавській сцені були поставлені дві опери Котляревського: «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». Хлопець Гоголь, який жив тоді в Полтаві, міг

їх бачити і, безперечно, знав і в наступні роки. Значення «Наталки» полягало в тому, що почуття селянської дівчини і молодого селянина, любов і вірність були підняті тут на висоту національної теми. Народні пісні, які дали основу для арій, тісно пов'язані з чутливим сюжетом: народна поезія сприйнята тут, і по суті емоційного змісту, і по формі виразу, не як архівний пам'ятник, а як діюча стихія, національна, простонародна і загальнолюдська в один і той же час. Ця історична роль «Наталки» була настільки значна, що її не могла підірвати наївна побудова сюжету опери в душі примітивно-благонаміреної дидактики: нерівний шлюб засуджено, проголошена покірність авторитетам, котра перемогла б саму любов, якби не каєття возного, нічим не вмотивовані, крім сюжетної потреби. «Наталка» включалась, безумовно, в ціле коло чутливих новел і драм (різної ідейної спрямованості), — але українські повісті Гоголя з чутливим елементом у сюжеті не могли не сприйнятися на фоні «Наталки Полтавки». Зав'язка «Вечора проти Івана Купала» й розв'язка «Майської ночі» відносяться до «Наталки Полтавки» як ідейно-композиційні контрасти.

1948

М. К. Гудзій

**«ЕНЕІДА» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО
ТА РОСІЙСЬКА ТРАВЕСТОВАНА ПОЕМА XVIII ст.**

Вихід у світ перших трьох частин «Енеїди» Котляревського у 1798 році був великою подією в історії української літератури. Це був перший твір українського художнього слова, що з'явився в друкованій формі окремих виданнях. В один рік з «Енеїдою» вийшов перший друкований твір Сковороди «Наркис, или Познай себя», але, по-перше, це був не літературний, а філософсько-богословський твір, по-друге, мова Сковороди була книжною і скоріше була російською, аніж українською. [...]

У другій половині XVIII ст., особливо в кінці століття, а також у перше десятиріччя XIX ст. українська мова, українська пісня, релігійна поезія (канти та псалми) захоплювали широку увагу російського читача й були добре йому відомі по численних рукописних і друкованих російських пісенниках, які вміщали чимало українського матеріалу, а також по російських журналах. Українська пісня користувалася популярністю в різних верствах російського суспільства, аж до двірських. Проникла на російський ґрунт і українська вертепна драма.

Все це підводить до висновку, що «Енеїда» Котляревського не могла бути чужа літературним інтересам і російського читача.

Виникає сумнів, чи Котляревський з самого початку призначав свою поему до друку. Треба гадати, що він писав її як любитель, який намагався розважити і самого себе, і близьке коло своїх друзів і шанувальників його таланту. Та й важко собі уявити, що скромний український провінціал, котрий жив далеко від літературних центрів, якими були в той час Москва і Петербург, і котрий не мав ніяких літературних та інших зв'язків, міг мріяти вийти на широку літературну дорогу й надрукувати свій твір, та ще й українською мовою. Інша річ — письменники великоросійські — Майков, Чулков, Осипов,

Котельницький, Люценко, які писали в тому ж жанрі, що й Котляревський, але значно поступалися йому в таланті, та творили в умовах широко вже розвинутої художньої друкованої традиції й користувалися солідною підтримкою літературних покровителів і взагалі впливових людей.

Однаке доля пішла назустріч Котляревському й послала в руки прихильників малоросійського слова — Парпури та Каменецького — один із рукописних списків «Енеїди», який і був надрукований Парпурою, очевидно, як і Каменецьким, які навіть не знали Котляревського. Про це дізнаємося, між іншим, з «Уведомлення», надісланого до видання поеми 1809 року, в якому Котляревський заявляв, що два попередніх видання були надруковані без його відома й дозволу. [...]

Імпульсом для Котляревського в його роботі над «Енеїдою» послужила поява в 1791—1794 рр. перших трьох частин поеми М. П. Осипова «Вергилиева Енеїда, виворочення наизнанку», наслідуючи яку, Котляревський у 1794—1795 рр. написав три частини своєї «Енеїди». Коли з'явилася в світ, у 1796 р., четверта частина «Енеїди» Осипова, Котляревський продовжив свою роботу і написав четверту частину поеми, опублікувавши її, як сказано, разом з першими трьома частинами, в 1809 р. Таким чином, минуло близько чотирнадцяти років після закінчення половини всієї роботи Котляревського над «Енеїдою», перш ніж він вирішив сам надрукувати свій твір, та одинадцять років після першої її публікації й видання Парпури. Така повільність говорить сама за себе й свідчить про те, що Котляревський прийшов до висновку про видання «Енеїди» лише після того, як друге її видання — 1808 р., віддалене від першого на десять років, переконало його в безперечному її успіхові серед читачів. [...]

Енергійно працював Котляревський тільки над першими трьома частинами, які відповідали першим шести пісням «Енеїди» Вергілія і Осипова. Не закінчену Осиповим «Енеїду» закінчив О. Котельницький і видав п'яту й шосту її частини (8—12 пісні) у 1802 і 1808 рр., наслідуючи в основному Вергілія, тільки в незначній мірі Скаррона і ще менше Блюмауера. [...]

«Блісей» Майкова подобався читачам, у тому числі і Пушкіну, більше «Енеїди» Осипова й Котельницького, треба гадати, не тільки тому, що Майков був талановитіший від двох останніх, але й тому, що поема його була

значно коротша, ніж творіння Осипова й Котельницького, тому, що почуття міри Майкову властиві в більшій мірі, ніж його російським побратимам — перелицьовникам «Енеїди». Крім того, в поемі Майкова і сюжет, і персонажі не залежали від поеми Вергілія й мали самостійний інтерес.

Почуття міри властиве було Котляревському значно більше, ніж Осипову й Котельницькому, тому він значно зменшив свою поему порівняно до своїх зразків, викидаючи цілі пісні в своїй переробі. [...]

Травестовані поеми В. Майкова, Осипова, Котельницького та інших авторів російських звичайно вирости на російському ґрунті й пов'язані були з долею російського класицизму. В українській літературі, яка передувала Котляревському, класицизм існував лише в рудиментарній формі, він був тільки ремінісценцією літературної античності, і поема Котляревського мала бути пов'язана не з цими зародковими проявами українського класицизму, а з процесами, які характеризували розвиток класицизму російського. І якщо «Енеїда» Котляревського, на відміну від російських травестій, все ж таки прожила довге літературне життя і живе й у наш час, то це пояснюється тим же, чим пояснюється літературна живучість першого-ліпшого літературного твору, який хоч і відслужив свою історичну службу, але продовжує впливати на читача своїми високими літературними якостями.

Російська травестійна «Енеїда» вийшла з-під пера треторядних російських поетів, якими були Осипов та Котельницький. Ніяких серйозних, злободенних ідейних завдань обидва вони перед собою не ставили, та й не могли ставити в зв'язку з відсутністю і в того і в другого певного серйозного ідейного світогляду. Виникає сумнів, щоб і Осипов, і Котельницький ставили собі за завдання боротися з високою класичною поемою, особливо беручи до уваги, що травестійна поема була узаконена класичною поетикою, а Сумароков санкціонував не тільки героїко-комічну поему в дусі «Налоя» Буало, але й бурлеск типу «Енеїди» Скаррона. І Осипов, і Котельницький домагалися лише того, щоб потішити читача веселим сміхом. Осипов дивився на свою поему насамперед як на «веселу сказку», «шуточное маранье», за яку він взявся,

Чтоб как-нибудь хотя немножко
В парнасско взнездиться лукошко.

Проте в свій час поема Осипова була помітним літературним явищем і користувалася популярністю, про що свідчать хоча б три її видання, які вийшли протягом кількох років. У рецензії на перші дві її частини Карамзін писав: «По правді мовлячи, можна сказати, що в нашої «вывороченной наизнанку» «Енеїди» є багато хороших і навіть прекрасних місць». І далі Карамзін цитує деякі з тих місць, які приводять його до таких висновків: «Якби вся «Енеїда» була так травестована, то я поздоровив би російську літературу з хорошим і з досить хорошим комічним твором; але, на жаль, багато й слабкого, розтягнутого, занадто низького; багато також нечистих чи немилозвучних для вух віршів». Незважаючи на застереження, Карамзін, як бачимо, розцінював поему Осипова позитивно. Є. Люценко й О. Котельницький у передмові до їхньої жартівливої поеми «Похищение Прозерпины» (два видання — 1795 і 1805 рр.) писали: «Відомо кожному, з якою вдячністю прийняла публіка «Енеїду» п. Осипова. Автори характеризують осиповську поему як «чудесний твір, якого тільки чекати можна було». У 1823 році Бестужев у статті «Взгляд на старую и новую словесность в России», протиставляючи В. Майкову Осипова й віддаючи перевагу другому, писав, що він в «Енеїді» «наизнанку» досить забавний і оригінальний. Ця трактовка Бестужева, як відомо, викликала заперечення з боку Пушкіна, який, захищаючи Майкова, запитував Бестужева: «Навіщо хвалити холодного й одноманітного Осипова, а ображати Майкова? «Слисей» справді смішний». В оцінці Пушкіним Осипова, як бачимо, немає похвали, але немає в ній і різкого його судження. Як би там не було, показово, що ще в 20-і роки XIX ст. Осипова пам'ятали навіть на літературних верхах і сперечалися там про переваги його поеми.

Котельницький був епігоном Осипова і лише продовжувачем його роботи, позбавлений навіть тих небагатьох літературних якостей, якими володів Осипов.

Всі, хто відзначав залежність Котляревського від Осипова й Котельницького, в той же час одногосно сходились до визнання, що Котляревський стоїть значно вище своїх зразків, що як поет він був набагато талановитіший своїх російських попередників. Жива, образна мова, дотепність і гумор, майстерність в зображенні

характерів і побуту, реалістичні тенденції в зображенні дійсності — всі ці якості Котляревського значно підносять його над тими, кого він наслідував. У Котляревського в його роботі над «Енеїдою» було те живильне джерело, яке насажувало його працю, якому поема була зобов'язана кращими своїми місцями і до якого в значно меншій мірі звертався Осипов, а тим більше — Котельницький. Це джерело — народна творчість, добре і різнобічно знайома Котляревському. [...]

Крім української народної поезії й українських народних повір'їв, Котляревському, безумовно, знайомі були і твори книжної української літератури, яким притаманні були риси народної творчості й побуту, живої української мови й елементи реалізму й гумору. Вертепна драма, українські інтерлюдії, різдвяні й великодні вірші, вірші сатиричні — все це не могло не бути знайоме Котляревському ще в час навчання його в семінарії й не могло не відіграти своєї ролі в створенні «Енеїди» і не відбитися на особливостях її поетичного стилю. [...]

Для визначення популярності творів Котляревського в російських читачів, варто сказати про те, що в минулому столітті вони неодноразово друкувалися російськими видавництвами. Зокрема, «Енеїда» вийшла трьома виданнями в серії «Дешевая библиотека» Суворіна¹.

«Енеїда» Котляревського мала вплив на творчість російських письменників, українців за походженням, — Нарєжного й Гоголя. Обидва вони зобов'язані Котляревському тими своїми творами, в яких виступає український побутовий колорит, український народний гумор, жанрові сценки, колоритна мовна стихія. Відомо, що епіграфами з «Енеїди» супроводжуються три розділи гоголівського «Сорочинського ярмарку». В свою «Книгу всякой всячины» Гоголь записав двадцять один епіграф з «Енеїди», з яких вісімнадцять він не використав, але, очевидно, вони були заготовлені для не здійснених Гоголем сюжетів, споріднених сюжетам «Вечеров на хуторе близ Диканьки». Відгуки «Енеїди» можна знайти і в «Вечере накануне Ивана Купала», і в «Пропавшей грамоте».

Зробимо висновки.

Спиряючись на традиції російської літератури XVIII ст. з її реалістичними тенденціями, використавши українську рукописну гумористичну літературу XVIII ст. й українську народну творчість, Котляревський своєю

«Енеїдою» не тільки показав усім любителям малоросійського слова — з українського й російського оточення — багаті можливості української мови, але показав і можливість художнього зображення українського побуту без сентиментальної ідеалізації, характерної для російських «чувствительных» мандрівників початку XIX ст. — типу В. Измайлова чи П. Шаликова.

1950

П. К. Волинський

ІЗ СТАТТІ «ЛІТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX ст.»

II

Історію розвитку теоретичної думки в українській літературі XIX ст. мусимо починати з творів І. П. Котляревського. Виступ його в літературі досить скоро знайшов продовжувачів. Українські вірші про боротьбу проти Наполеона *, вірші К. Пузини ¹, В. Масловича ², перші твори П. Гулака-Артемовського тощо більшою чи меншою мірою могли з'явитись внаслідок виступу Котляревського. І «Енеїда», і «Пісня на Новий 1805 рік...», пущена спочатку в обмежений літературний обіг у рукописі, і п'єси письменника були сприйняті як явища нового типу в українській літературі. Письменники перших десятиліть XIX ст., хто спираючись на приклади, створені Котляревським, а хто відштовхуючись від них, підходили до них з певним теоретичним критерієм. Та й сам Котляревський творив не без усякого зв'язку з мистецькою теорією. І нам, студіюючи літературний процес перших десятиліть минулого віку, не можна відмовлятися від з'ясування розвитку теоретичної думки в той час.

Діяльність Котляревського припадає на час, коли відбувалися важливі зрушення в суспільному житті. Зарубіжні буржуазні революції, Вітчизняна війна 1812 року, революційний виступ декабристів, виразно окреслений розклад феодалізму і розвиток елементів капіталізму — все це знайшло відбиття в літературному процесі в Росії, в літературній боротьбі течій, стилів, поглядів. Літературну діяльність, суспільні і літературні погляди Котляревського треба розглядати в зв'язку з суспільним і літературним життям того часу.

* Наприклад, оди Гр. Кошиць-Квітницького, П. Данилевського й ін. (Тут і далі примітки П. Волинського).

Мало даних має історія літератури, щоб окреслити погляди Котляревського на мистецтво. Письменник не залишив нам ні теоретичних трактатів, ні літературних маніфестів. Люди, що близько знали Котляревського і залишили про нього спогади (як С. Стеблін-Камінський), наводять чимало фактів для характеристики побуту письменника, його вдачі, але не спиняються на його літературних поглядах.

Проте це питання не закрите від нас непроглядною завісою. Матеріал для з'ясування його дають нам самі твори письменника, дещо з листів і мемуарів.

Як же письменник розумів завдання літератури і естетичне відношення до дійсності?

Відповідь на ці питання можна здобути, 1) вивчивши літературно-теоретичні висловлювання автора і 2) розглянувши тематику його творів та розкривши суть його творчого методу.

В «Енеїді» знаходимо не тільки реалістичні картини з життя українського панства та козацтва, а й деяке теоретичне обґрунтування реалістичних змагань автора. Уже в III частині, приступаючи до опису пекла, поет говорить:

Тепер же думаю, гадаю —
Трохи не годі і писати;
Ізроду пекла я не знаю,
Нездатний, далєбі, брехати.
Хіба, читателі, пождіте,
Втамуйтесь трохи, не галіте,—
Піду я до людей старих,
Щоб їх о пеклі розпитати,
І попрошу їх розказати,
Що чули од дідів своїх.
Вергілій же, нехай царствує,
Розумненький був чоловік,
Нехай не вадить, як не чує,
Та в давній дуже жив він вік.
Не так тепер і в пеклі стало,
Як в старину колись бувало
І як покійник написав.
Я, може, що-небудь прибавлю,
Переміну і що оставлю,
Писну, як од старих чував.

Заява автора про бажання бути правдивим не поодинока, подібні вислови знаходимо і в інших місцях поеми, наприклад:

І я прощаюсь з небесами,
Пора спуститись до землі,
І стати на Шведськую могилу,
Щоб озирнуть воєнну силу
І битву вірно описати.

(Ч. VI)

Важливо, що, висуваючи вимогу правдиво змалювати дійсність, Котляревський тут разом з тим вказує, як розуміє він джерела реалістичного зображення. Таких джерел письменник називає тут два: 1) вивчення життя, спостереження (щоб «битву вірно описати», треба «стати на Шведськую могилу» і «озирнуть воєнну силу»), 2) перекази «старих» (про пекло автор збирається писати так, «як од старих чував»).

Але хто ж оці «старі»? Сам письменник підкреслює, що це не Вергілій. А коли так, то він міг мати тут на увазі або своїх попередників у літературі XVIII ст., або усну народну творчість. Перше припущення, на мою думку, слід відкинути, адже сам письменник протиставляє свою музу «старим» музам:

Ох! скільки таких на світі
Во всякім городі, повіті!
Укрили б зверху вниз Парнас.
Я музу кличу не такую;
Веселу, гарну, молодую,
Старих нехай брика Парнас.

(Ч. V)

Очевидно, Котляревський розцінює свою творчість як новаторську і протиставляє її як «старим музам», так і тій обивательській літературі, якої багато можна було знайти в його часи «во всякім городі, повіті» і яку він теж, очевидно, вважає витворами «старої музи».

Правда, Котляревський певною мірою і сам продовжував дещо з традицій української літератури XVIII ст., і зокрема в галузі сатиричної літератури, бурлеску, інтимної лірики, проте не випадково він свою «музу» називає «молодою», підкреслюючи цим нові принципи своєї творчості.

Одним з цих принципів для письменника було, за образним висловом його самого, звернення «до людей старих», використання тих переказів, які вони в свою чергу «чули від дідів своїх». Ясно, що під «старими людьми»

Котляревський розумів тут хоронителів народних поетичних традицій, а не когось іншого.

Поетична практика письменника цілком підтверджує цю його теоретичну декларацію, адже змальовані далі ним у зв'язку з цією декларацією картини пекла дуже близькі до народних казок, анекдотів, пісень і в своїй спрямованості значною мірою відбивають погляди і прагнення народних мас.

Виразний характер теоретичної літературної декларації мають критичні зауваження дійових осіб «Наталки Полтавки» про п'єсу О. Шаховського «Казак-стихотворець». П'єса засуджується як за спотворення української мови, так і за відступи від життєвої правди, за незнання автором життя й побуту українського народу, за перекручення історичних фактів. Устами Петра Котляревський засуджує «малоросійську кумедію» Шаховського за те, що автор її «дуже поперевертав слова», так що «трудно розібрати», що говорять дійові особи. Коли Петро, розповідаючи зміст п'єси, зазначає, що герої твору Климовський, «виборний козак, служив у полку пана Кочубея на баталії з шведами, під нашою Полтавою», — возний спростовує грубу історичну помилку: «Но в славній полтавській времена — тес-то як його — Кочубей³ не був полковником і полка не імів; ібо і пострадавший от ізверга Мазепи за вірність к государю і отечеству Василій Леоптієвич Кочубей був генеральним суддею, а не полковником». І далі підкреслює: «Великая неправда виставлена пред очі публічності. За сіє малоросійська літопись вправі припозвать сочинителя позовом к отвіту». Висновок про п'єсу Шаховського вкладено в уста виборного:

«В и бор н и й. От то тільки не чепурно, що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду краю і не знавши звичаїв і повір'я нашого».

Так устами персонажів Котляревський висуває принципи правдивості історичної й побутової, вимогу знати народну мову (вірно передавати історичні факти, знати звичаї, повір'я, побут, мову народу).

Літературні декларації Котляревського, отже, виразно виявляють його тенденції до реалізму. Проте вони мають досить загальний характер, щоб на підставі лише їх одних робити докладні висновки про теоретичні позиції

Фінальна сцена з «Наталки Полтавки». Картина народного художника УРСР І. Іжакевича та художника Ф. Коновалюка. 1948 р.

Московская Государственная Филармония

КОНЦЕРТНЫЙ ЗАЛ
ИМЕНИ
П. И. ЧАЙКОВСКОГО

13 16
И Ю Н Я

К 300-летию ВОССОЕДИНЕНИЯ УКРАИНЫ С РОССИЕЙ

М. КОТЛЯРЕВСКИЙ, Н. ЛЫСЕНКО

НАТАЛКА ПОЛТАВКА

НАТАЛКА	Л. О. ГРИЦЕНКО
ГОРПИНА ТЕРЦЕЛИХА	И. И. МАСЛЕННИКОВА
ее мать	В. В. МАКАРОВА-ШЕВЧЕНКО
ПЕТРО	И. С. КОЗЛОВСКИЙ
	С. М. ХРОМЧЕНКО
МИНОЛА	И. П. БОГДАНОВ
	Л. С. ЯНОВЛЕВ
ТЕТЕРВАКОВСКИЙ	П. П. ПАВЛЕНКО
возникли между Наталкой	
МАНОГОНЕНКО,	А. Ф. КРИВЧЕНЯ
сельский выборный	В. Н. ЛУБЕНЦОВ

И. С. КОЗЛОВСКОГО

СИМФОНИЧЕСКИЙ ОРКЕСТР МОСКОВСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИЛАРМОНИИ

О. М. БРОН

И. М. РАБИНОВИЧ

Начало в 8 час вечера

Билеты продаются

Афіша вистави «Наталка Полтавка». 1954 р.

автора. Але якщо їх розглянути у відповідних зв'язках: 1) з творчою практикою самого письменника (адже в постановці і трактуванні тем, в образах і їх побудові, в стилі теж виявляються естетичні погляди автора) і 2) з літературними теоріями доби, то вони набудуть більш конкретного змісту і спрямованості.

«Енеїда» — трагедія, «сміховина», за висловом Шевченка. Але Котляревський, віддавши чималу данину прагненню будь-що посмішити читачів, значною мірою переіміг традиції бурлескного жанру, поєднав бурлеск з сатирою, а подекуди і з героїчним тоном і поставив ряд актуальних для того часу питань.

Письменник не просто переодягнув античних богів і героїв в українське вбрання, а змалював образи своїх сучасників у реальній життєвій обстановці. І це відзначили сучасники Котляревського. Критик декабристських кіл О. Сомов, розглядаючи «Комическую Энеиду» Неведомського, писав: «Из всех прежних Энеид, Язонов и Прозерпини наизнанку уцелела только малороссийская пародия «Энеиды» Котляревского, потому что сочинитель ее сумел приправить свою поэму малороссийской солью и живо представил в ней, вместо троянцев, карфагенян и латинян, земляков своих малороссиян с их домашним бытом, привычками и поговорками» («Обзор российской словесности» за 1828 год)*. [...]

На сьогодні вже не може бути заперечень проти того, що в «Енеїді» Котляревського змалювано життя різних суспільних верств України кінця XVIII ст. Нема підстав піддавати сумніву і прогресивність позицій автора. Письменник не тільки гостро осміяв поміщиків, чиновників, духовенство, а з симпатією змалював трудящих, бідних та покривджених, виступив поборником «мужичої колючої правди», відбиваючи незадоволення мас кріпосницьким гнітом. Досить гостро поставлено питання про взаємовідносини селян і поміщиків в III частині поеми в картинах пекла і раю. Тут письменник піднісся до розкриття суперечності між владущою верхівкою тогочасного суспільства і трудящими (в першу чергу — селянством). Ця суспільна суперечність знайшла відбиття, хоч і менш виразне, і в інших творах письменника («Пісня на Новий 1805 рік...», «Наталка Полтавка»).

* «Северные цветы на 1829 год», СПб., 1828, стор. 53.

Трактування теми народу Котляревським виразно ви-
являється в картинах пекла і раю, образах троянців,
особливо Низа і Евріала (в «Енеїді»), а також у п'єсі
«Наталка Полтавка» в цілому. Представники народних
мас змальовані автором як люди високих моральних якос-
тей, душевного благородства, здорового розуму і т. п. Цим
вони протиставляються образам вельмож, панів, чиновни-
ків, яких письменник показує жорстокими, корисливими,
печесними і т. п. Тут розкривається зміст народолюбства
Котляревського, віра в моральні сили народу, в його май-
бутнє. Хоч у цьому і не було ще революційних думок про
політичну волю для народу, про необхідність скасування
кріпосницького ладу, проте такий показ народних мас
мав для свого часу прогресивне значення як певний мо-
ральний суд над кріпосницьким ладом.

Трактуючи тему селянства, взаємовідносини панів і тру-
дящих, Котляревський виступив як передова людина
свого часу. Він добре знав життя народу, чимало думав
над його долею і виявив у своїх творах своє ставлення
до дійсності, до фактів жорстокого гноблення селян па-
нами і протесту, боротьби мас проти поміщиків.

Разом з тим цілком очевидно, що протипанський ви-
ступ письменника, симпатії його до народних мас не мож-
на вважати явищем, ізольованим від розвитку суспіль-
ної думки того часу. В оточенні, в якому жив і творив
Котляревський, передові ідеї насамперед поширювались
через російську літературу, через твори російських про-
світителів XVIII ст. Трактуючи теми селянства і набли-
жає Котляревського насамперед до російських просвіти-
телів XVIII ст., а також до Сковороди, зв'язаний тут
письменник і з українською сатиричною поезією XVIII ст.
та з українською усною народною творчістю. [...]

Чимало місця приділено в «Енеїді» картинам воєнних
дій, змалюванню різних верств тогочасного суспільства
в їх ставленні до війни.

З позицій абстрактного гуманізму виступає автор у ві-
домому ліричному відступі в IV частині поеми:

Війна в кривавих ризах тут;
За нею рани, смерть, увіччя,
Безбожність і безчоловіччя
Хвіст мантиї її несуть.

Але, змальовуючи латинських вельмож, які прагнули
нажитися на війні, Турна, для якого війна насамперед

справа особистого порядку, який закликає своє військо
до бою приманкою наживи і між іншим тільки згадує
«доми, жінок, батьків», або пишучи про «златії дні
Астреї»*, коли під час війни особливо процвітало казно-
крадство з боку начальників, Котляревський картає її
засуджує антидержавну, антипатріотичну поведінку вер-
хів тогочасного суспільства під час війни.

І, навпаки, змальовуючи троянців як патріотів, гото-
вих

...до останньої каплі крові
Свою свободу боронить,

особливо ж Низа і Евріала, вчинками яких керує «любов
к отчизні», честь, піклування про «общее добро», свідо-
мість громадського обов'язку, письменник оспівав патріо-
тизм народних мас, змалював їх героїзм у боротьбі за
батьківщину. І тут не можна знову не бачити відгуку
письменника на тогочасні події. Тема війни трактується
переважно в V і VI частинах поеми, написаних в кінці
другого — на початку третього десятиріччя XIX ст. Кот-
ляревський був свідком виявлення народного героїзму,
високої патріотичної свідомості народних мас під час Віт-
чизняної війни 1812 року і це відбив у своїй поемі. Ра-
зом з тим і тут Котляревський виявив себе ідейно бли-
зьким до передових людей свого часу, зокрема до діячів
раннього декабризму. [...]

Мотиви патріотизму і в «Енеїді», і в «Наталці Полтав-
ці» включають оспівування доблесті козацького війська.
І це не випадково. Тема минулого розробляється Котля-
ревським в плані оспівування героїзму козаків у бороть-
бі за батьківщину. Еней, троянці, Низ і Евріал — «ко-
зарлюги», «вірні козаки».

Поет тепло згадує про козацтво (про «славні полки ко-
зацькі», про пісні, що оспівують козацьке військо, про
запорожців-чуприндірів, про участь козаків у боротьбі
проти шведів, про Залізняка та ін.).

Не випадково Шевченко писав, що Котляревський

Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.

(«На вічну пам'ять Котляревському»)

* В згадці про «златії дні Астреї» чується недвозначний натяк
на часи царювання Катерини II.

Проте симпатії Котляревського до козацтва аж ніяк не можна ототожнювати з націоналістичним «козакофільством» українського дворянства.

По-перше, він не підносить ідей козацького автономізму та сепаратизму. У нього захоплення минулим козацтва поєднується з загальноросійським патріотизмом. Поет славить такі події, як Полтавській бій 1709 р., тепло згадуючи участь у ньому українських козаків:

Було, полковник так Лубенський
Колісь в Полтаві полк веде
Під земляні полтавські вали...
Полтаву-матушку спасать.

І Котляревський ще від себе додає оцінку нападників-шведів:

Пропали шведи тут — прочвари.

...Українське дворянство початку ХІХ ст. ідеалізувало і підносило Мазену та його одиодумців, пов'язуючи з ними спогади про свої особливі привілеї. Відгуки цих симпатій бачимо на сторінках «Історії русов»⁴, в різних виступах, листах тощо.

Але народні маси в своїх піснях і переказах називали Мазену не інакше, як «пес», «зрадник», «проклятий», і протиставляли йому Палія⁵ як виразника прагнень мас, як вірного друга російського народу. Так само осівавав і Котляревський перемогу над шведами і Мазепою під Полтавою і в «Енеїді», і в «Наталці Полтавці», підкреслюючи братнє єднання російського і українського народів.

Козаченьки з москалями
Потішались над врагами;
Добре бились за Полтаву,
Всій Росії в вічну славу! —

співає Микола в «Наталці Полтавці». Так само і в п'єсі «Москаль-чарівник» своєрідна полеміка між Чупруном і солдатом закінчується реплікою Тетяни, в якій знову підноситься думка про братні зв'язки, про історичну нероздільність російського і українського народів.

По-друге, симпатії поета спрямовані не на верхівку гетьмансько-феодалного ладу, а головним чином на ко-

зацькі низи. Отже, і в цьому Котляревський близький до народних мас України, які, борючись проти гніту з боку поміщиків, свої вільнолюбні прагнення втілювали, як уже зазначалось, в домагання «козацьких вольностей».

Дуже показово, що Котляревський, звертаючись до минулого, висуває насамперед мотиви героїзму, доблесті, патріотизму. І тут він теж примкнув до передових російських поміщиків свого часу. Історична героїка посідала, як відомо, велике місце в творах письменників-декабристів. Зокрема, роман Ф. Глінки «Зиновий-Богдан Хмельницький, или Освобожденная Малороссия» (1819), напевне, був відомий Котляревському під час праці над останніми частинами «Енеїди». До того ж у ньому осілувало героїчне минуле українського народу.

Як бачимо, Котляревський в «Енеїді» (незважаючи на її бурлескний характер), в «Пісні на Новий 1805 рік...», в «Наталці Полтавці» підносить важливі суспільні питання свого часу, продовжує кращі традиції передової російської літератури другої половини ХVІІІ — початку ХІХ ст. [...]

Стереотипною фразою в роботах про Котляревського повторюється твердження про реалізм і типовість змальованих ним в його творах образів і картин життя. Які ж основні риси має його реалізм?

В «Енеїді» Котляревський виявив себе як сатирик і блискучий побутописець. Широке полотно сюжету поеми [...] дало письменникові змогу вивести цілу галерею образів тогочасного життя, змальованих то в сатиричному, то в побутовому плані. Відзначається поема і яскравими картинками побуту.

Значним досягненням у розвитку українського реалістичного мистецтва є «Наталка Полтавка». Реалізм автора виявляється як у змалюванні вольного й виборного, виведених у сатиричному плані, так і в створенні позитивних образів, зокрема Наталки й Миколи. Письменник звертає увагу на розкриття переживань героїв, життя їх серця. І в цьому письменник спирається деякою мірою на досвід сентименталістів. Проте в протилежність школі Карамзіна, яка змалювала персонажів поза реальною суспільно-історичною дійсністю, Котляревський показує думки й почуття своїх героїв на певному соціальному фоні. В такому плані розкривали психічне життя людей Фонвізін, а ще більше Радіщев.

Величезне значення має той факт, що образ Наталки є першим позитивним, реалістично змальованим образом жінки-селянки в новій українській літературі.

Овіяний теплою, цей образ продовжив традиції усної народної творчості і знайшов свій дальший розвиток в жіночих образах Т. Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. Франка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича та ін. Спроби Г. Квітки-Основ'яненка відобразити в своїх повістях цей життєвий тип, завдяки консервативним поглядам письменника, привели здебільшого до ідеалізації патріархальності (Маруся, Галочка). Тільки в повісті «Козир-дівка» (образ Ївги) в повній мірі вдалося письменникові показати деякі важливі риси цього типу.

Творчість Котляревського за своїм змістом була виявом передової національної свідомості. Котляревський поставив у своїх творах питання і про роль мас у формуванні української нації, яке вже розпочалось, і розв'язав це питання в демократичному дусі. Носіями кращих рис українського національного характеру письменник вважає народні низи (як Наталка, Микола, Чупруни, троянські маси).

Таке висвітлення національної теми показує Котляревського як людину, близьку в своїх симпатіях до народних мас, як людину, що підписала це питання з прогресивних позицій.

Для характеристики реалізму Котляревського дуже показово і те, що твори його досить міцно зв'язані з усною народною творчістю.

Звичайно, звернення письменника до багатючих джерел усної народної творчості виросло на ґрунті близького знайомства його з життям народу і народною поезією. Як свідчить перший біограф Котляревського, що знав його особисто, С. Стеблін-Камінський, письменник ще в часи свого вчителювання в домах поміщиків, «наблюдая нравы, поверья и предания украинцев, бывал на сходбищах и играх простолюдинов и сам, переодетый, участвовал в них [...]».

В іншому нарисі той же біограф зазначає: «Знання Котляревського в історії Малоросії и вообще во всем, касающемся до народного быта Украины, были весьма обширны; многие из писателей русских при составлении

сочинений, относящихся к малороссийскому краю, входили с Котляревским в переписку и получали от него полные и верные сведения и объяснения на свои вопросы». Як приклад біограф називає історика Бантин-Каменського.

О. Терещенко й інші біографи свідчать, що Котляревський збирав народні пісні, прислів'я та ін. Листи і згадки М. Мельгунова, М. Погодіна, П. Свиньїна, І. Срезневського теж показують глибоку обізнаність письменника з усною народною творчістю і побутом народу.

Разом з тим інтерес Котляревського до народу, до його звичаїв, усної народної творчості не можна відривати від відповідних явищ в тогочасному житті і літературі. [...]

Намагання Котляревського використати народнопоетичні традиції допомогло письменникові в багатьох місцях «Енеїди» сказати «мужичу колючу правду». Звернення Котляревського до народної поезії послужило могутнім імпульсом реалізму його творчості і в «Енеїді», і в п'єсах. Фольклор з його відбиттям народного життя і прагнень мас, з реалізмом методу і стилю дав опору для перемагання традицій бурлеску в «Енеїді» та посилення життєвості змальованих письменником картин і образів.

В реалізмі творів Котляревського виразно виступає і критичне начало.

В картинах панського життя в «Енеїді», в малюнках пекла й раю, в образах возного, виборного, Фиптика помітно виявився сатиричний струмінь. В цьому Котляревський пішов слідом сатиричного напрямку в російській літературі XVIII ст., в якому Белінський вбачає підготовчий етап розвитку «натуральної школи», тобто реалізму. [...] Але реалізм Котляревського — ще не критичний реалізм, хоч в реалістичних тенденціях письменника і помітне прагнення до соціальної характеристики персонажів (згадаймо образи троянців, Дідони, богів-сутьників, Латина, Турна, возного, виборного та ін.). Реалістичним картинам і образам «Енеїди», як і багатьом іншим творам кінця XVIII — початку XIX ст., властиві елементи натуралістичного відтворення життя, зокрема в лайках, фривольних сценах і т. п. [...]

В українській літературі XVIII ст., оскільки вона представлена відомими нашому часу пам'ятками, Котлярев-

ський не мав зразків ні такого широкого охоплення дійсності, ні такої ідейно-художньої глибини в реалістично-сатиричному зображенні життя, ні остільки виробленої літературної мови, ні нових жанрів, ні остільки виробленого віршування, як у російській. Зразки сатиричних, бурлескних і інтимно-ліричних віршів, інтермедій та вертепна драма, твори Некрашевича⁶ і навіть Сковороди не могли дати письменникові того, що він знаходив у творах Ломоносова і Державіна, Новикова і Крилова, Фонвізіна і Капніста.

Проте Котляревський використав водночас надбання і російської, і української літератури XVIII ст. Особливо показовим його попередником був Сковорода. Крім того, в комічних сценах «Наташки Полтавки», а ще більше «Москаля-чарівника» не можна не відчутти зв'язку з народним театром, зокрема з вертепною драмою. Автор цих безпретензійних сценек уже звертався до джерел народного гумору, використовуючи народні анекдоти, прислів'я, приказки, не боячись грубого слова і зовнішнього комічного ефекту.

В теоретичних основах своєї творчості письменник ще тісно був зв'язаний з літературними теоріями XVIII ст. І це обумовило межі його досягнень. Не забуваймо, що розуміння завдань літератури в душі утилітаризму й дидактизму в кінці XVIII та на початку XIX ст. було ще дуже поширене. Поетика класицизму проголошувала два основні принципи: наслідування красивої природи і користь.

Принцип «користі» трактовано не в смислі соціального призначення мистецтва, а в смислі повчання, дидактизму. [...]

Ідейний зміст його творів, втілений у художні образи і переданий в формі повчальних вставок, показує і прогресивність його поглядів, і поміркованість його позитивних ідеалів. У світогляді письменника не було яскраво виявленого політичного радикалізму, проте нема підстав перебільшувати його поміркованість, заперечувати наявність у нього будь-якого вільнодумства, повторюючи без застережень ту характеристику Котляревського, яку дав перший біограф його С. Стеблін-Камінський.

Родина Стеблін-Камінських була консервативною, зокрема релігійною. Сам біограф Котляревського — Сте-

пан Павлович Стеблін-Камінський — писав релігійні вірші і друкував їх у «Полтавских епархиальных ведомостях». Називаючи Котляревського «щирим християнином», «пильним слугою царя й батьківщини», Стеблін-Камінський пише це з замилюванням, виявляючи, таким чином, насамперед свої погляди й симпатії.

Проте біографія Котляревського, складена самим же Стеблін-Камінським, викликає серйозні сумніви щодо правдивості деяких пунктів даної письменникові біографом характеристики. Наведемо одне важливе місце із складеного Стеблін-Камінським в 1860 р. біографічного нарису за автографом, про який ми згадували.

«Изложил службу и литературные занятия Котляревского, нельзя не упомянуть снова в общем очерке о частной его жизни, о личном его характере, не как писателя, а как человека (тем более считаем это нужным, что, как слышно, об нем составилось невыгодное и совершенно ложное мнение, будто он был вольнодумец и безразличный человек). Под скромной простотою украинца в Котляревском скрывалась самая возвышенная душа, доступная всем благородным чувствованиям, и редкое доброе сердце. Если он имел слабости, общие всем людям, то выкупал свои заблуждения строгим выполнением человеческих обязанностей [...] не кощунствовал над святынею, хоть и трактовал Вольтера»⁷. [...]

Як бачимо, Стеблін-Камінський змушений був полемізувати з тими, хто вважав Котляревського «вольнодумцем и безнравственным человеком, и виправдувати письменника, що він «нікогда не кощунствовал над святынею, хоть и трактовал Вольтера».

Проте деякі факти життя і певні місця з творів Котляревського змушують думати, що не зовсім були неправі ті, з ким полемізував біограф.

Сам же Стеблін-Камінський повідомляє, що у Котляревського «вместо иконы висела копия с известной Марии Магдалины (кажется, Лампи)»⁸. Про бібліотеку письменника він же зазначає, що вона «состояла из нескольких латинских авторов, французских книг псевдо-классической эпохи и философов XVIII века, Вольтера и др.». Згадавши наче випадково про знайомство Котляревського з декабристом Новиковим, біограф, проте, не спиняється на з'ясуванні цих зв'язків.

Ці факти не випадкові. Котляревський був зв'язаний у своїй діяльності не тільки з Лобановим-Ростовським і Рєпніним, а і з декабристом Новиковим, і нехтувати цей факт не можна, він дуже важливий. Адже Михайло Михайлович Новиков був одним з найактивніших і найпередовіших діячів ранніх декабристських організацій — «Союза спасения» і «Союза благоденствия». Як показують матеріали слідства над декабристами, він залучив у таємне товариство («Союз спасения») Пестеля і Ф. Глінку, був автором першого серед декабристів республіканського проекту конституції і схилив Пестеля до визнання республіки. Переїхавши в Полтаву, Новиков заснував масонську ложу для підготування членів до вступу в «Союз благоденствия», виконуючи доручення закласти побічну управу «Союза» на Україні. Показово, що Новиков звіряє Котляревському важливі політичні таємниці, дуже прихильно пише про нього своїм петербурзьким друзям.

Дружба Котляревського з Новиковим цікава ще і в тому відношенні, що Михайло Миколайович був двоюрідним племінником Миколи Івановича Новикова⁹ і становив, таким чином, живий зв'язок з найвидатнішими діячами російського просвітництва XVIII ст.

З декабристськими колами зв'язувало Котляревського також членство в «Вольном обществе любителей российской словесности», що було літературною організацією, якою керував «Союз благоденствия». [...]

Питання про естетичні стосунки літератури до дійсності Котляревський розв'язував у плані реалістичних прагнень. Практично здійснюючи ці прагнення, він значною мірою наблизився до передової російської реалістичної літератури XVIII ст. Заслугою його є те, що він поєднав в «Енеїді» бурлеск з сатирою і показав, що й бурлескні твори можуть мати важливе суспільне завдання. Проте, з другого боку, бурлескні завдання, намагання будь-що посмішити читачів деякою мірою затушовували суспільну спрямованість поеми.

«Наталку Полтавку» а також і «Москаля-чарівника» Котляревський писав, спираючись на ті творчі принципи, які розвинулись в передовій російській драматургії XVIII ст. Сила «Наталки Полтавки» саме і полягає в її зв'язку з народним життям і народною поезією, в її соціально-сатиричному і побутовому реалізмі. [...]

Разом з тим драматург порушує і проблему народності мистецтва. В цьому плані особливо показово протиставлення різних груп пісень в п'єсі «Москаль-чарівник».

Підносячи пісні народного складу — «Ой був та нема», «Ой не відтіль вітер віс», «Больно сердцу мила друга не имеет», — Котляревський осміює чиновницький романс «Тобою восхищенный», в якому Фінтик висловлює ніжні почуття в специфічних канцелярських виразах. Не знаходить прихильності автора і інші пісні, які Фінтик рекомендує як «славні»: «Склонитесь, веки», «С первых дней весны», «Все забавы», «То теряю», «Не прельщай меня, драгая!», «Почто, аж, не склонна». З названих тут пісень «Не прельщай меня, драгая!» є віршем Сумарокова¹⁰, який в XVIII ст. був у широкому обігу як романс. Інші теж зустрічаються в старовинних пісенниках.

Це протиставлення народних і складених в народному дусі пісень поширеним у дворянських колах романсам показує Котляревського як людину, що навчилась цінити справжню народну поезію і її носіїв. Не випадково Тетяна введена як майстерна виконувачка пісень.

В літературній боротьбі між діячами реакційно-дворянської естетики, які в літературі вбачали засіб звеличення високопоставлених осіб і втіхи, як від «лимонату», з одного боку, і, з другого боку, поборниками передових ідей того часу, що визнавали за літературою високу викривальну роль, Котляревський був ближчий до других, ніж до перших, хоч чисто розважальний елемент в його творах і посідає певне місце.

1952

С. М. Дурилін

ІЗ СТАТТІ «М. С. ЩЕПКІН ТА І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ»

З історії російсько-українських літературних і театральних відносин

I

Чотириріччя 1818—1821 років — визначний період в житті М. С. Щепкіна, батька російського сценічного реалізму, і в житті І. П. Котляревського, першого видатного українського драматурга. В ці роки, живучи в Полтаві і працюючи в театрі, обидва народні художники, у живій творчій взаємодії, створили: один — ряд визначних сценічних образів, що ознаменували перше торжество реалізму в мистецтві актора, другий — свої драматичні твори «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», які ввійшли в основу українського народного репертуару.

Котляревський у ці роки очолював Полтавський театр, Щепкін був його провідним актором.

Рідний брат великого актора А. С. Щепкін (1805—1895) залишив нам цікаве оповідання про діяльність Щепкіна і Котляревського в Полтаві. [...]

Щепкін грав 1818 року у відомій трупі Штейна і Каменського в Харкові і користувався величезним успіхом у глядачів. Бажаючи, щоб Щепкін, улюбленець публіки, грав у кожному спектаклі, Штейн хотів залучити актора і в балетні спектаклі своєї трупи. Щепкіна давно гнітив літературно слабкий репертуар Харківського театру і погана постановка п'єс. У своїх «Записках» він, ледве стримуючи своє обурення, описує убогу постановку мольєрівського «Дон-Жуана»: «Переклад був такою пісенницею, що я не міг зрозуміти, як можна було грати подібну п'єсу в університетському місті, як Харків»¹. Настирливі вимоги Штейна взяти участь у балеті остаточно привели артиста до рішення залишити Харків. Якраз у цей час малоросійський губернатор кн. М. Г. Рєпнін, що

обрав своєю резиденцією Полтаву, мав намір відкрити в цьому місті публічний театр, доручивши керівництво ним І. П. Котляревському. Щепкін з групою краєвих артистів вирішив перейти з Харкова до Полтави. [...]

А. С. Щепкін свідчить, що «більша частина п'єс поставлена була чудово... Це, здається, може послужити кращим доказом того, що театр у такому місті, як Полтава, проіснував п'ять років підряд».

Неважко вказати на дві причини, що пояснюють, чому Полтавський театр стояв тоді на високому художньому рівні: ним керував І. П. Котляревський, а головні ролі в ньому грав Щепкін. [...]

Виступаючи у великому і складному полтавському репертуарі, Щепкін знайшов у ньому простір для свого хисту: він створив у Полтаві ряд своїх улюблених ролей, в яких виступав потім на протязі багатьох років на московській сцені, під час петербурзьких гастролей і поїздок по Росії. [...]

Отже, в Полтавському театрі, очолюваному І. П. Котляревським, склався основний репертуар Щепкіна, що всього через рік-два після залишення Полтави забезпечив актору любов московського глядача; ще до появи комедій Грибосдова і Гоголя, участь в яких стала вершиною творчості Щепкіна, саме в ролях, створених у Полтавському театрі, проявився з великою силою і ясністю реалістичний геній реформатора російського театру.

В цих ролях І. П. Котляревський мав можливість пізнати і високо оцінити талант Щепкіна. Не буде помилкою, коли сказати, що між обдарованістю Щепкіна і Котляревського було немало спільного, творчо спорідненого. Як творцю Досажаєвих, Богатонових і Кривосудових, так і автору «Енеїди» було властиве живе відчуття дійсності, тонка спостережливість над оточенням, сатиричний підхід до багатьох пануючих у житті типів, м'який, але соковитий гумор. Риси кріпосницького самодурства, чиновничого хабарництва, судової продажності і загальної їх обивательської пошлості яскраво і сміливо відображали і Котляревський у своїй «Енеїді», і Щепкін в образах Богатонових, Транжиріних і Кривосудових, а десятиріччям пізніше — в Фамусових і городничих.

І батько російського сценічного реалізму Щепкін, і ви-

датний український драматург Котляревський у своїй творчості живились безпосередніми враженнями дійсності. Обидва вони пасичували свою творчість народною думкою і народним місцевством.

II

Серед російських оригінальних п'єс до репертуару Полтавського театру входив «Казак-стихотворець», анекдотична опера-водевіль на одну дію кн. О. О. Шаховського².

Твір цей був дуже популярним у репертуарі російського театру 1810—1820 рр.

Літописець російського театру П. І. Арапов пише про «Казака-стихотворця»:

«15 травня 1812 року його вперше грали на власній половині імператриці Єлизавети Олексіївни, а потім часто ставили його у Новому театрі. «Казак-стихотворець» був розіграний молодією трупією, створеною кн. Шаховським, і мав успіх незвичайний; музика, аранжована із російських і малоросійських пісень, багато тому сприяла... Навряд чи якась інша п'єса такого роду може помірятись успіхом з «Казакіом-стихотворцем», музика якої створена Кавосом!» * [...]

Головна причина успіху «Казака-стихотворця» полягала в своєчасності появи цієї п'єси на сцені: дія п'єси відбувається на околицях Полтави, в дні, коли Петро Перший одержав блискучу перемогу над шведами; серед героїв п'єси — три учасники славної Полтавської перемоги, один із них, князь, поранений у бою. Перша ж поява в п'єсі князя (у вигляді простого солдата) і його денщика Дьоміна не могла не викликати патріотичного захоплення глядачів у епоху боротьби з Наполеоном, хоча п'єса в цілому і носить монархічний характер. Головний важіль драматичної дії п'єси Шаховського полягає в тому, що князь посланий Петром оголосити козакам про остаточну перемогу над шведами і дізнатись, чи одержані козаками гроші, пожалувані царем для відбудови їх домівок і господарств. Князь дізнається, що гроші затаїв «тысяцкий Пруднус» за допомогою «поветового писаря Грицька». Спроба Пруднуса й Грицька переказати свій злочин на «казака-стихотворця» Климовського не вдає-

* Пимен Арапов. Летопись русского театра. СПб., 1861, стор. 215—216.

тись. Пруднусу доводиться негайно роздати козакам за таєні царські гроші. Ослушників царського веління чекає сувора кара, але, побачивши їх повне розкаяння, князь береться виклопотати їм прощення.

Переконаний монархіст Шаховський ставив політичним завданням п'єси показати піклування царя про «простолюдників», учасників щойно одержаної перемоги. Сюжетна побудова п'єси така, що Шаховський міг би озаглавити її приказкою «милує цар, та не милує псар», з тією, однак, сугобо монархічною поправкою, що «писарю», зрештою, не вдається позбавити народ царської «милості».

Але, крім цього тенденційного сюжету, [...] вся п'єса Шаховського сповнена відгомонам Полтавської перемоги, яка була результатом патріотизму народних мас. Не дивно, що напередодні Вітчизняної війни 1812 року, в час її і після перемоги над Наполеоном п'єсою Шаховського цікавились широкі кола глядачів; п'єса наштовхувала їх на живе співставлення подій, зображених у ній, з подіями 1812 року: перемога Петра над Карлом під Полтавою порівнювалась з перемогою над Наполеоном під Бородіном. Пісня про Петра, яка використовується у тексті п'єси, стала популярною і в армії, і в народі. Протягом довгого часу за «Казакіом-стихотворцем» зберігалась репутація патріотичної п'єси, і вона протягом півстоліття не виходила з репертуару провінціальних театрів.

Свою патріотичну тему і монархічну тенденцію Шаховський розвинув в умовах буденного життя українського села. В п'єсі тенденційно-монархічний сюжет — витівка тисяцького Пруднуса з царськими грішми, «пожалуваними» козакам, — переплетений із зовсім іншим сюжетом — з історією кохання селянської дівчини Марусі до молодого козака Климовського, наділеного «песен чудних даром». [...] Цей другий сюжет — любовний, побутовий, в розвитку якого беруть участь дві головні дійові особи п'єси, — розроблений автором живіше, цікавіше, театральніо значніше, ніж історія з царськими грішми. [...]

Великий успіх «Казака-стихотворця» на російській сцені не завадив молодому Пушкіну дати досить сувору оцінку цій п'єсі в його замітці «Мои мысли о Шаховском» (1815): «Він написав «Казака-стихотворця»: в ньому є щасливі слова, пісні замислувати — але немає

навіть і тіні ні зав'язки, ні розв'язки — Маруся зацікавилася, але всі інші хлодні і пудні»*.

Пушкін, таким чином, виділяє в п'єсі Шаховського патріотичні «щасливі слова» і «пісні замислувати»: «Знають турки нас и шведы», «Ехал казак за Дунай» — і, за винятком образу Марусі, відмовляється визнати не тільки життєву правдивість, але навіть «цікавість» усіх інших персонажів п'єси.

Штучна українська мова «Казака-стихотворця» і вигадана народна піснетворчість Шаховського, а також і весь його підхід до української народної та історичної теми викликав різкий осуд української громадськості. Анонімний співробітник «Украинского вестника» дорікав Шаховському тим, що характери його дійових осіб не схожі на українські:

«Читаючи в оголошенні про постановку одного «Казака-стихотворця», я сподівався побачити щось подібне до незрівнянної малоросійської «Енеїди»; мрії мої про вдоволення підкріпились ще чутками, з якими оплесками прийнята була ця опера на Петербурзькому театрі; але скільки б уява моя не була зайнята на користь п'єси, все ж я ледве міг дослухати кінець. Що це за твір? Будучи росіянином, я бачу, що ця п'єса — не російська; проживаючи на Україні п'ять років уже, не впізнаю жодного малоросійського характеру в особах діючих!» Далі автор відзначає штучність мови в «Казак-стихотворце»: «В С.-Петербурзі, говорять, мучились бідні — найкращі актори нашої Мельпомени над вимовою малоросійських слів; тут природні малороси мучились над тими словами». «На закінчення мого зауваження, — говорить автор, — наведу думку старих малоросів про цю п'єсу. Коли одного разу недавно показали її в Полтаві, то багато добродушних чад природи при другому оголошенні вистави оної сказали: чого йти в кіатр? Хіба слухать, як за наші гроші та нас же будуть і лаять? Однак костюми тут були справді точніші, а значить і цікавіші самих петербурзьких, та й гра акторів теж мало не краща»**.

* А. С. Пушкин. Сочинения, т. IX. Л., Изд-во АН СССР, 1928, стор. 1.

** «Украинский вестник на 1817 год», ч. 8, Харьков, стор. 365—370.

Незадоволення прогресивної частини української і російської громадськості фальшивою тенденційністю в показі українського побуту і літературними прийомами Шаховського довго не втихало.

Коли 1820 року з'явилась на петербурзькій сцені нова п'єса Шаховського з українським сюжетом «Актер на родине, или Прерванная свадьба», якийсь Г. писав у «Сыне отечества», що «фамільна» схожість цієї п'єси з «Казак-стихотворцем» «пемало шкодить її успіхові. Для чого примушують на нашому театрі ламати малоросійську мову? Нам вона неприємна своєю незрозумілістю, а малоросіянам дошкуляє несхожістю з їх наріччям»*. Два роки пізніше, коли п'єса Шаховського вийшла з друку (СПб., 1822), в тому ж «Сыне отечества» було опубліковане за підписом О. Сомова «Письмо к издателю» з новим протестом проти штучних українських віршів Шаховського. Російський письменник Сомов, українець родом, знайомий з К. Ф. Рилєєвим і О. О. Бестужевим. писав про п'єсу Шаховського: «Правдоподібність в п'єсі порушена з найромантичнішою сміливістю, анахронізм і нісенітниця не в одному місці зустрічаються... Я думав, що після косоюзичного «Казак-стихотворця» п. автор не буде турбувати бідомашну малоросійську мову, в якій він, як виявляється, дуже мало тямить; але тепер, побачивши інший, подібний попередньому, твір, вирішив висловити про нього думку свою»**. Думка О. Сомова була негативною. Проте, наперекір негативним відгукам про художні недоліки п'єси Шаховського, Полтавський театр Котляревського і Щепкіна не міг не включити до свого репертуару «Казак-стихотворця», як ходову п'єсу тодішнього репертуару.

Але і Котляревському, і Щепкіну, художникам життєвої правди, ясніше ніж будь-кому іншому були очевидними вказані недоліки п'єси Шаховського.

Ставлячи «Казак-стихотворця» на полтавській сцені, Щепкін і Котляревський, кожен по-своєму, вступили в боротьбу з Шаховським.

Щепкін грав у Полтаві ту ж роль у цій п'єсі, яку він грав і в Харкові, — «поветового писаря» Грицька, — і грав з великим успіхом. [...]

* «Сын отечества», 1820, ч. IV, стор. 133.

** О. Сомов. Письмо к издателю. — «Сын отечества», 1822, ч. I, стор. 309, 314.

І. П. Котляревський дав інше, ще сильніше заперечення Шаховському, але дав його також з найближчою участю Щепкіна.

В житті Полтавського театру Котляревський був не тільки дбайливим адміністратором, начальником репертуару і співучасником режисерської роботи; він брав участь у роботі театру і як драматург, хоч поки що був тільки автором нещедливої «Енеїди».

А. С. Щепкін залишив про Котляревського свідчення виняткової важливості:

«Як тільки потрібно було переробити або змінити яке-небудь місце в п'єсі, він зараз же придумував нові розмови або вирази, які цілком заміняли ті незручні місця, особливо у віршах». [...]

Отже, в російських п'єсах, зіграних у Полтаві, були не тільки окремі фрази, але й цілі «розмови», написані автором «Енеїди». [...] Немає ніякої надії знайти в п'єсах, зіграних у Полтаві, ці «розмови», внесені в них Котляревським, але сам факт драматургічної участі Котляревського в творчому житті театру допомагає зрозуміти, чому Котляревський, який до 1819 року нічого не писав для сцени, наважується зробити своє заперечення Шаховському саме в драматичній формі, і директор театру, що вставляв свої «розмови» в чужі п'єси, тепер стає драматургом, автором «Наталки Полтавки».

В «Наталці Полтавці», поставленій на тій же сцені, де щойно йшов «Казак-стихотворець», Котляревський відверто висміює Шаховського.

«Бурлака» Петро [...] веде з виборним і возним бесіду про театр:

Петро. Мені полюбилась наша малоросійська комедія; там була Маруся, був Климовський, Пруднус і Грицько.

Виборний. Розкажи ж мені, що вони робили, що говорили.

Петро. Співали московські пісні на наш голос, Климовський танцював з москалем. А що говорили, то трудно розібрати, бо сю штуку написав москаль по-нашому і дуже попервертав слова.

...**Виборний.** От то тільки печенурно, що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду

краю і не знавши обичаїв і повір'я нашого. Коли не піш...»

І для розвитку дії, і для розгортання сюжету п'єси це оповідання про Харківський театр і про виконання в ньому «Казака-стихотворця» мало потрібне, і до того ж мало ймовірно, що «бурлака» Петро, який працював як віл і беріг кожен зароблений гріш, щоб заслужити право взяти за себе Наталку, міг дозволити собі таку розкіш, як піти в театр, куди немає ходу працюючій людині, а, за його словами, «з'їжджаються пани і сходяться всякі люди, хто заплатити може».

Маловірогідний епізод з театром стає ще менше правдоподібним, якщо згадати, що враженнями від театру Петро ділиться не з якимись приятелями, а з недоброчинливо настроєними до «бурлаки» сільськими багатіями — возним і виборним. Епізод цей — з точки зору логіки дії — лише уповільнює перебіг п'єси.

Але він конче потрібний Котляревському для прямого висміювання Шаховського. Всім трьом співучасникам бесіди про «Казака-стихотворця» Котляревський вклав сильні критичні зауваження проти його автора.

Возний точно і різко критикує помилки і промахи, які допустив Шаховський в галузі історії. Сам Петро — хоч як захоплюється він театром — дуже різко критикує спотворену українську мову Шаховського; а виборний дуже суворо обвинувачує його в повному незнанні мови і побуту того народу, про який він взяв на себе сміливість говорити в п'єсі. У словах виборного криється вирок, виснесений Котляревським всій п'єсі Шаховського: «Москаль взявся по-нашому і про нас писати...»

Але найсильніша відповідь і заперечення Котляревського Шаховському вміщені не тільки в цих суворих і справедливих словах, що й досі звучать на українській сцені; вони вміщені в самій п'єсі «Наталка Полтавка». Як цілковиту протилежність творчій практиці Шаховського, Котляревський написав п'єсу з чудовим знанням краю, з глибоким осягненням звичаїв і повір'їв України, із зразковим володінням багатою українською мовою. Загальновідомо і загальновизнано, що ідею і образи своєї п'єси, яка є визначним твором української драматургії, Котляревський почерпнув із творчої скарбниці рідного народу. Загальновідомо й те, що в яскраво реалістичних образах возного і виборного знайшли своє відо-

браження прями спостереження Котляревського над життям українського села: і той, і другий — це «сільські п'явки» українського селянства, і Котляревський ясно і твердо протиставляє їх трудовому населенню українського села: Наталці, Петру, Миколі.

Але п'єса Котляревського, що виросла на життєвій основі народної поезії і неприкрашеної дійсності, є разом з тим блискучою спробою викрити фальш «анекдотичної опери» Шаховського. Досить порівняти сценарій, хід дії і список дійових осіб, щоб визнати, що Котляревський вступив у бій з Шаховським на його ж полі і одержав над ним рішучу перемогу.

В списку дійових осіб «Наталки Полтавки» не важко помітити подібність з «Казак-стихотворцем». Головна дійова особа там і тут — українська дівчина, у Шаховського вона зветься Марусею, у Котляревського — Наталкою; мати дівчини у Шаховського не з'являється на сцені, але виявляє прямий вплив на долю дочки; Котляревський виводить матір Наталки на сцену; в обох дівчат матері — бідні вдови, і соціальний, і сценічний стан у Добренчихи і Терпилихи — однаковий: обидві вони бажають видати свою дочку за не любого їй, немолодого, але багатого жениха.

Ці нелюбі, немолоді і багаті женихи в обох п'єсах схожі один на одного: у Шаховського — тисяцький Прудюс, у Котляревського — возний Тетерваковський: обидва вони багатії, поважні персони в селі. Як той, так і другий намагаються влаштувати свою справу — одруження із дівчиною, що любить іншого, — за допомогою своїх помічників: у Шаховського це — «поветовий писарь» Грицько, у Котляревського — «сільський виборний» Макогоненко, обидва сільські пройдисвіти, що завжди підтримують багатіїв. Але дівчина кохає і залишається вірною в коханні до хлопця-бідняка, якого ненавидять багатії; у Шаховського — це «казак Климовський», у Котляревського — це «Петро, коханий Наталчин». Обидва вони — чесні трудівники, обидва талановиті: Климовський — «казак-стихотворець», про Петра виборний каже: «Гі, небоже, і співака добрий».

Схожість дійових осіб в обох п'єсах підкреслюється і їх соціальним становищем, і їх життєвими взаємовідносинами. До «сільських п'явок» належить, з одного боку, «тисяцький» і повітовий писар, з другого — возний

і виборний, до сільської бідноти — обидві бідні вдови з дочками і обидва парубки-женихи.

Із однаковості соціального положення виникає і однаковість життєвого (а за ним і сценічного) конфлікту в обох п'єсах: обидві матері-вдови, співчуваючи коханню дочок до бідних парубків, бажають, однак, видати дочок за багатіїв, надіючись тим самим забезпечити собі спокійну старість, а дочкам — життя у повному достатку; дочки ж, залишаючись вірними душею своїм женихам-біднякам, погоджуються вийти за немилих багатіїв ради любові-жалю до своїх матерів, виснажених злиднями. В обох п'єсах багатіїв підтримують їх спільники — лукаві ділки — писар і виборний. Обидва конфлікти готові розв'язатися драматично — шлюбом мимоволі, але раптове з'явлення парубків у ріднім селі повертає дію в інший бік — і обидві п'єси закінчуються щасливим весіллям.

При зазначеній близькості сюжету, при паралельності в складі дійових осіб і сценічного положення, при єдності драматичного конфлікту, при схожому соціальному угрупованні дійових осіб, при однаковій зав'язці і фіналі, — між п'єсами Шаховського і Котляревського лежить безодня; п'єса Шаховського — це анекдот із життя, побуту і епохи маловідомих або зовсім не відомих автору, п'єса Котляревського — це творіння народного поета, взяте із глибин народного життя.

Чим більше ми відчуваємо зовнішню подібність між цими двома п'єсами, тим більше виявляємо їх цілковиту внутрішню несхожість у всьому, що становить справжню життєвість і дійовість сценічного твору.

Пушкін справедливо докоряв Шаховському за те, що в його п'єсі «немає навіть і тіні ні зав'язки, ні розв'язки»: в п'єсі необгрунтовано змішано два сюжети — історія утаєння царських грошей і історія кохання Марусі і Климовського. Перша вигадано розв'язується раптовим і нічим не оправданим «помилюванням» шахрая Прудюса, друга розв'язується за допомогою князя, сама поява якого, та ще incognito, в українському селі є недоречністю. Навпаки, Котляревський, цілком відкинувши історію з царськими грішми, переносить глядача в українське село кінця XVIII — початку XIX ст. і з цілковитою осмисленістю сюжету і логікою дії розвиває свої драматичні події, не звертаючись ні до яких умовних дійових осіб на зразок князя. І зав'язка, і хід дії з їх розв'язкою

обумовлені у Котляревського соціальними причинами і побутовими обставинами, психологічними мотивами, взятими із живої дійсності.

«Маруся зацікавлює», — висловився Пушкін про героїню Шаховського, — зацікавлює як театральний персонаж, а не як жива особа, взята з дійсності; Наталка, навпаки, захоплює своєю долею як особа з життя, і мало того, в її особистій долі чудово узагальнена доля бідної української дівчини взагалі. «Всі інші холодні і нудні», — відзначається Пушкін про решту дійових осіб п'єси Шаховського; це — тільки умовно-театральні фігури, що розмовляють якимось штучним «малоросійським нареччям», утвореним Шаховським із довільної суміші перекручених російських і українських слів.

У Котляревського ж його Терпилиха, Петро, Микола, возний, виборний — це живі образи дійсності, сучасників і нащадків яких легко було потім пізнати в героях українських повістей автора «Мертвих душ».

П'єса Котляревського має підзаголовок «опера», але в протилежність «анекдотической опере» Шаховського Котляревський дав своїй опері епітет «українська» — і в той час, як, за словами Петра, за яким безсумнівно стоїть сам Котляревський, в «Казаке-стихотворце» «співали московські пісні на наш голос», в «Наталці Полтавці» пісні Котляревського звучали справжніми мотивами українського народу і пішли в народ, як його творіння.

В другій своїй п'єсі, написаній для Полтавського театру слідом за «Наталкою Полтавкою», в «Москалі-чарівнику», Котляревський, в явній пародії, висміює невдалі пісні Шаховського.

Весь епізод з піснями в «Москалі-чарівнику», — а особливо показ того, як українська пісня співається «по-московськи» і як вона повинна співатися по-українськи, — не що інше, як нарочита пряма полеміка Котляревського проти незграбних пісень Шаховського, включених до його «Казака-стихотворця». Як і епізод з «Наталки Полтавки» про театр і спектакль в Харкові, епізод про пісню справжню і несправжню в «Москалі-чарівнику» не носить сюжетного навантаження в розвитку дії цієї невеликої п'єси і навіть уповільнює її хід, — але епізод цей був потрібний Котляревському для його виступу проти Шаховського як фальсифікатора української теми, мови

і поезії і був актом його боротьби за справжню українську драматургію і театр.

Перераховуючи п'єси репертуару Полтавського театру, А. С. Щепкін зразу ж за «Казаком-стихотворцем» називає «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника»; для сучасників було ясно, що обидві п'єси були відповіддю українського письменника на самовпевнену спробу писати п'єси про Україну без знання її історії, життя і мови.

1953

З КНИГИ «МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА»¹

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА»

Уже за перших своїх виступів на аматорських сценах у Ніжині і Бендерах Заньковецька своїм правдивим, щирим виконанням ролі Наталки клала край самій можливості трактувати п'єсу Котляревського як етнографічний дивертисмент або як «малоросійську» пастораль. У виконання ролі Наталки артистка вносила багато справжніх переживань, правдивих відчужань, властивих українській дівчині за тих життєвих обставин, в яких опиняється Наталка. З народних пісень і з сумного досвіду її подруг — дівчат села Заньки — Заньковецька добре знала, наскільки важке становище бідної дівчини, яку силоміць розлучають з коханим, щоб віддати заміж за нелюба-багатія. До створення образу Наталки, як колись і сам Котляревський, вона йшла від живої дійсності, від багатьох знаних нею реальних дівчат, доля яких була схожа на долю Наталки, але, на жаль, без щасливого кінця, як у неї.

Глибоко опрацьовуючи цю роль, Заньковецька примушувала глядача побачити і відчутти справжнє українське село і стати живим свідком, якщо не співучасником, двох гострих конфліктів, неминучих для цього села, не тільки кріпосного, як у Котляревського, але й післякріпосного. Один конфлікт — це гостра протилежність між багатими і бідними, конфлікт, що гірко позначається на долі Наталки і її матері. Уже в сцені з возним, коли Наталка відмовляє йому, як нерівня, уже в цій строго

реалістичній сцені Заньковецька витлумачувала образ Наталки значно глибше, ніж інші виконавиці. Звичайно відмова Наталки возному трактувалася тільки як відмова нелюбимій підстаркуватій людині, а Заньковецька цей мотив поглиблювала іншим, не психологічним, а соціальним мотивом: дівчина-трудівниця, біднячка, не хоче зв'язувати своєї долі з людиною, їй соціально чужою, чужою за його професією, і більш того, навіть ворожою за її життєвим коренем. Наталка — Заньковецька зовнішньо ввічливо, але з прихованою іронією і цілковитим відчуженням відсилала возного до людей його ж нетрудового соціального середовища.

«У нас єсть пословиця: «Знайся кінь з конем, а віл з волон»; шукайте собі, добродію, в городі панночки; чи там трохи єсть суддівен, писарівен і гарних попівен? Любую вибирайте...» *

Ці слова — не прохідна репліка: вони були у Заньковецької одною з опор при побудові реалістичного образу. З великою драматичною силою і суворою правдивістю звучала її відповідь на привітання виборного: «Як ся маєш, як поживаєш?» — «Ат, живемо і маємося, як горох при дорозі: хто не схоче, той не вскубне».

Її стара мати, змучена нестатками, озивається на доччині слова гірким визнанням: «На нас, бідних і безпомощних, як на те похиле дерево, і кози скачуть» (стор. 19).

Знає Наталка, які лихі злидні терпіла мати усе життя, знає вона також материну мрію — хоча б на старості літ позбутись їх — і розуміє, що для цього є один засіб — вийти дочці заміж за багатія, [...] тобто зрадити коханого Петра. Заньковецька з великим драматизмом показувала, як Наталка переживає цей внутрішній конфлікт, викликаний любов'ю до старої матері і прагненням бути вірною відсутньому Петрові.

З високим драматизмом звучав у Заньковецької фінал першої дії — молитва Наталки, волення до бога: коли вже його воля, щоб вона була за нелюбом-возним, «то вижени любов до Петра із мого серця і наверни душу мою до возного, а без сього чуда я пропаду навіки...» (Стор. 24).

* І. П. Котляревський. Повне зібрання творів у двох томах, т. II. К., Вид-во АН УРСР, 1953, стор. 7. (Далі цитати подаються за цим виданням. Сторінка в тексті).

Ці прості слова «пропаду навіки» Заньковецька вимовляла з такою душевною мукою, що вони набували узагальнюючого звучання: пригадувалися з подібних п'єс дівчата і жінки, які «пропадали навіки» через нещасливе кохання і тяжку сімейну долю. (У ті роки артистка поряд з «Наталкою Полтавкою» виступала у «Наймичці», «Безталанній»).

І коли в кінці першої дії Заньковецька — Наталка співала: «Чого ж вода коломітна, чи не хвиля збила?» — це була не одна з пісень, які виспівувала актриса в українському костюмі з більшою чи меншою вокальною майстерністю, — це був глибокий, тяжкий роздум дівчини, яка переживає перелом у своєму житті. Щоб виразити цей роздум, тяжкий душевний смуток, у неї нема власних слів, вона виражає свою журбу піснею, як роблять це споконвіку тисячі дівчат на її батьківщині. Пісня звучала як вираз глибокої скорботної щирої сповіді з палким закликком до коханого: «Спіши, милий, спаси мене од лютої напасті!»

Пісенний фінал першої дії завжди справляв величезне враження на глядачів — так було і при першому дебюті Заньковецької в Єлисаветграді, і в усіх її подальших виступах у «Наталці Полтавці». Забувалося, що вона співає вірші, написані Котляревським, спів звучав, як народна пісня-стогін, пісня-заклик, що вихопився з уст якоїсь безвісної дівчини, яка томиться між відчаєм і надією.

Такою ж народною піснею звучала в устах Заньковецької пісня «Віють вітри»; усе, що було близьке народові в цих віршах, усе, що єдило їх з народною піснею, — усе це насичувала Заньковецька сердечним пориванням суму, скорботи, журби і далекої надії, слабкого, але заповітного сподівання на щастя, і пісня, складена народним драматургом, ставала піснею, що вийшла від самого народу. Через це драматичний вплив пісень Наталки — Заньковецької на слухачів-глядачів був таким великим, як вплив народної пісні, що виявляє справжню журбу і надію тієї, хто її співає де-небудь на Чернігівщині чи на Полтавщині.

У другій дії п'єси Котляревського журливість і скорбота Наталки змінюються радістю і світлою веселістю: повернувся її Петро, розв'язано її конфлікт, — вона може вийти за нього заміж і заспокоїти матір.

Заньковецька з теплим співчуттям передавала цю радість і чисту веселість дівчини, що настраждалася. Від її Наталки віяло весняним теплом, бадьорістю сонячного ранку:

Ой я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка;
Дівка проста, некрасива,
З добрим серцем, не спесива (стор. 42).

Коли Заньковецька, закінчуючи п'єсу, співала цю пісню, слухач-глядач вірив кожному слову цієї наївної самохарактеристики. Увесь образ Наталки, створений артисткою, цілком їй відповідав: так, ця дівчина «проста», але високою простотою чистої душі, вона «не красива» зовнішньою красивістю, але вона прекрасна своїм «добрим серцем», своєю сердечністю, яка надихає її обличчя, прикрашає всі її слова і рухи. Образ Наталки був чарівним своєю чисто народною внутрішньою красою, яка веселить і приваблює замолоду і яка не зникає навіть у старості. Це дозволяло Заньковецькій грати «Наталку Полтавку» понад тридцять років. Вона любила цю п'єсу палко, але визнавала, що для Наталки потрібна молодість, і тому досить рано відмовилась від постійного виконання цієї ролі, передавши її молодим актрисам. Однак в особливих випадках, в урочистих і ювілейних виставах охоче грала її, вражаючи всіх своєю коли не фізичною, то творчою молодістю. Так, 23 січня 1899 року вона спеціально приїздила у Петербург лише на одну виставу, щоб зіграти «Наталку Полтавку» з нагоди 130-річчя з дня народження І. П. Котляревського.

В історії українського театру образ Наталки Полтавки, створений М. К. Заньковецькою, став взірцем того, з якою правдивістю і поезією треба зображувати дівчину з народу в усій правді її дійсного існування, в усій глибині її душевної обдарованості і поетичної простоти.

1955

Є. П. Кириллон

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

...Автор «Наталки Полтавки» пішов далі своїх попередників у зображенні народного життя. Ще М. Дашкевич відзначає у Котляревського «спосіб до оригінального творчеству, находящому материал в народной жизни и поэзии».

Взятий з життя, конфлікт п'єси має побутово-соціальний характер. У п'єсі реалістично розкрита життєва драма бідної дівчини в експлуататорському суспільстві. Наталка змушена придушити в собі почуття любові до Петра і, щоб підтримати свою бідну матір, дає згоду на одруження з нелюбом. У центрі п'єси Котляревський поставив просту, трудящу селянську дівчину, показавши її духовну красу, розум, чесність, свідомість своєї людської гідності.

Кажучи вомозному: «Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого роду», вона не заздрить на багатство і відмовляється від таких «пристойних» женихів, як тахтаулівський дяк, підканцелярист Скоробреха та возний. Наталка — людина глибоких почуттів; вірно кохаючи Петра, вона серйозно, з розумінням відповідальності погоджується на вимушений шлюб з возним. Душевний конфлікт її полягає в тому, що в її серці борються почуття любові до Петра і бажання догодити матері.

Добре усвідомлюючи соціальну нерівність, що існувала в тодішньому суспільстві, Наталка рішуче відповідає на залицяння возного: «...Знайся кінь з конем, а віл з волом... Шукайте собі, добродію, в городі панночки». Вона не ставить себе нижче возного, не вважає за честь для себе сватання цього панка. Горда Наталка відхилила його залицяння, розуміючи, яким буде становище бідної селянки — дружини пана: «У пана така жінка буде гірша наймички... Буде крепачкою...» У цьому виявляється

велике благородство жінки з народу, яка не продає своєї волі за гроші. В поведінці Наталки виявляються також природний розум, ініціативність, рішучість у складні моменти життя.

Як талановитий художник, що в своїй творчості виходив з життя народу, Котляревський створив не схематичний ідеальний характер, а переконливий, реалістичний персонаж. Образ Наталки, зовні простий, справді являє собою характер, розкритий у русі, в дії, в суперечностях.

З появою Наталки на сцені глядач бачить живу людину. Ось її перша зустріч з возним. Вона вдає, що не розуміє його залицяння, і возний розкриває її «лукавство». Після цього характер розмови її з возним міняється. Наталка пробує переконати його в глибокій відмінності їх соціального стану, удавано хвалить полтавських панночок. Коли ж возний виявляє настирливість, вона повертається до попередньої тактики — ніби не розуміє його домагань, і, зрештою, щоб закінчити з ним нелюбу її розмову, просить не сміятися з неї, не плямувати її добре ім'я.

Інакше поводить Наталка в розмові з матір'ю. Покірною своїй матері і розчулена її скаргами на бідність, Наталка не виявляє вже такої твердості і дає, зрештою, згоду вийти заміж за того, кого схоче мати. Але ж така поведінка не суперечить характеру героїні. Наталка насамперед хоче заспокоїти матір, в душі сподіваючись, що найближчим часом їй не загрозить одруження з нелюбом: «Женихи, яким я одказала, в другий раз не прив'яжуться; возному так одрізала, що мусить одчентися, більше, здається, нема на приміті».

Проте це сподівання було марним. Возний впертий у своїх домаганнях. Прихід виборного як свата возного ставить Наталку в дуже важке становище. Пообіцявши матері вийти заміж за її вибором, вона змушена всупереч усім думкам і почуттям зломити свою волю і погодитися на заручини з возним.

Коли ж повертається Петро, Наталка знаходить у собі силу волі порушити обіцянку матері. Вона не лякається погроз возного, підбадьорює Петра і, зрештою, добивається свого щастя.

Отже, Котляревський створив в образі Наталки психологічно вмотивований, переконливий реалістичний характер.

Гідною парою їй, за задумом автора, мав бути Петро — сирота, наймит, заробітчанин. І йому властиві благородні риси характеру — вірність, чесність, правдивість, щира, самовіддана любов.

Проте в порівнянні з образом Наталки образ Петра дещо блідіший. В перших двох картинах першої дії про нього йде мова тільки в репліках Наталки, Терпилихи й виборного. На сцені Петро з'являється тільки в другій дії. В образі Петра втілені типові, реалістичні риси. Це бідний парубок — приймак, який змушений був піти на заробітки в далекі краї. Разом з тим не зовсім природним в його поведінці є надмірна самопожертва і та легкість, з якою він відмовляється від особистого щастя в ім'я нібито благополуччя Наталки.

В реалістичному образі Наталки Котляревський повністю переборює схематизм, який був властивий образам героїв і героїнь тогочасних комічних опер, в образі ж Петра він ще віддав деяку данину драматургічній традиції — створювати «ідеальні» характери часто всупереч життєвій правді.

Вірним другом Петра виступає безталанний сирота, бурлака Микола, який каже про себе: «Один собі живу на світі, як билинка в полі. Сирота без роду, без племені, без талану і без приюту...» Котляревський підкреслює позитивні риси Миколи: розум, дотепність, енергійність, глибоке розуміння життя.

У порівнянні з образом Петра Микола цілком життєва, типова, реалістична постать. У нього є спільні риси з образами «бобылей» у тодішній російській драматургії. Але й тут Котляревський пішов значно далі в зображенні типових рис наймита, бідної безталанної людини. Микола належить до найбільш пригноблених в умовах кріпосництва верств суспільства. Але це не образ забитої, затурканної людини, що ми його зустрічаємо навіть у багатьох пізніших творах української драматургії. Микола не втратив людської гідності. Він мріє про волю, про визволення з тяжкої наймитської долі і ладен вступити бодай до Чорноморського козацького війська. Це дозволяє йому триматися на селі дещо незалежно по відношенню до заможних людей. [...]

Котляревський майстерно розкрив характер Миколи, життєрадісної жартівливої людини. Значення цього образу в композиції п'єси чимале. В репліках Миколи не

раз виявляються погляди й самого автора. Той факт, що письменник виразником своїх думок обрав безталанного наймита, є дуже значущим. [...]

Котляревський створив також типовий, реалістичний образ старої матері-селянки, подавленої бідністю. «На нас, бідних і безпомощних, — говорить Терпилиха, — як на те похиле дерево, і кози скачуть». Лишившись без чоловіка, зубожівши, вона бачить єдиний вихід з тяжкого становища в одруженні Наталки із заможною людиною. Терпилиха, бажаючи видати Наталку за вазного, користується своєю материнською владою, але діє не грубо, не жорстоко, не раз співчуваючи дочці. Коли з'являється Петро, Терпилиха спочатку лас його, але дуже швидко опам'ятовується. Коли Петро умовляє Наталку скоритися, Терпилиха вже говорить убік: «Добрий Петро. Серце мое проти волі за його вступається...»

Образ Терпилихи почав собою галерею образів матері-селянки в українській літературі.

В сатиричному плані подані образи вазного й виборного. Возний — дрібний чиповник, що «помазався паном», «юриста завзятий і хапун такий, що і з рідного батька злупить». З цинічною одвертістю виправдує він хабарництво, несправедливість, що панували в тогочасному суспільстві. Вовча мораль вазного найвиразніше виявлена в його пісні, що являє собою переробку вірша Сквороди «Всякому городу нрав і права». В ній возний проповідує огидну мораль бюрократів і гнобителів:

Всякий, хто вище, то нижчого гне,—
Дужий безсильного давить і жме,
Бідний багатого певний слуга,
Корчиться, гнеться пред ним, як дуга.

Образ вазного дещо спільний з подібними сатиричними образами в тодішній російській драматургії (напр., з образом Хапілова у п'єсі Льовшина¹ «Своя ноша не тянет»). Ще Добролюбов відзначав, що одним з головних предметів сатиричного викриття в літературі другої половини XVIII ст. було «приказное крочкотворство и взяточничество».

Але й тут Котляревський ішов не від схеми, не від літературних зразків, а від життя. Добре знаючи вазних у житті, драматург створив один з найбільш вдалих реалістичних образів п'єси. Возний — хапун і здирщик, але

ці найвиразніші риси його характеру не розкриваються прямолінійно. Поступово, інколи мимохідь, Котляревський викриває способи його збагачення. Так, виборний передає вазному слова засідателя Щипавки про переслідування хабарництва. Вазний починає скаржитися на «труднощі життя» — «малійшая проволочка ілі прижимочка просителю, як водилось перше, почитається за уголовноє преступленіє». Так, зрештою, штрих за штрихом перед нами постає образ хапуги, «завязаного юристи».

Майстерно володіє Котляревський основним принципом реалістичної типізації: розкриттям різних сторін характеру людини. Вазний виступає в п'єсі як пан, який домагається руки значно молодшої за нього Наталки і, зазнавши поразки, змушений відмовитись від неї. Він зображений Котляревським не примітивно, не тільки як хабарник і хапуга. Не раз у п'єсі виявляється його певна освіченість, що цілком природна для вазного. Якщо вазний і виявляє добру обізнаність з українськими літописами, то це впливає не з його любові до науки, культури, а з життєвської, судової практики вазного. Посада вазного була введена за Литовським статутом в судах, в яких розбиралися шляхетські, дворянські справи. Хоч суди ці в часи написання п'єси були вже ліквідовані, проте поодинокі українські пани, нащадки козачої старшини, ще домагалися прав дворянства. Щоб довести права своїх клієнтів, вазний змушений був ритися в літописах, обгрунтовуючи походження панів від шляхти, від козацької старшини. [...]

Знає вазний і літературу, панегіричні вірші. Він просторікує про любов, яка не знає соціальних меж і забобів: «...Уязвленноє чистореченною любовію серце... не взираєть ні на породу, ні на літа, ні на состояніє. Оная любов все — тее-то як його — ровняєть». Але й тут слова вазного — брехня пана, а не погляди гуманної, освіченої людини. Котляревський викриває облудність «любові» вазного, вказуючи на її справжню суть: «...Люблю тя, дівицю, как жадний волк младую ягницю». «Любов» до Наталки не заважає вазному одночасно відвідувати і «вдовствующую дякониху». [...]

Хоч вазний у кінці п'єси начебто і розкаюється, відступаючись від Наталки, він все ж в цілому — образ негативний, сатиричний. Каєття вазного — певний відступ автора від життєвої правди, певна данина традиціям то-

дішньої драматургії. Хоч треба додати, що сама сцена «каяття» теж має гумористичний характер. Слова возного: «Я — возний і, признаюсь, что от рождения моего расположен к добрим ділам; но, за недосужністю по должности і за другими клопотами, доселі ні одного не зділал» — викликають сміх.

Виборний Макогоненко — тип представника сільської влади тих часів і в порівнянні з возним — маленький грішник. За характеристикою Миколи, він «хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається; де не посій, там і уродиться, і уже де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже». Проте й він не вдоволений чиновниками — «письменними п'явками», як він їх називає, висловлюючи цим погляди селянства на них.

Образ виборного також розкривається засобами реалістичної типізації. На перший погляд — це проста, добродушна людина. Він обурюється з брехні, нібито співчуває Терпилисі й Наталці, любить пожартувати. Проте насправді він інший. Микола слушно викриває його хитрість, удавану доброту. Діла виборного знаходяться в повній суперечності з його словами. Це насамперед виявляється в його ставленні до Наталки, яка розуміє, що «Макогоненко до всей біди привідця». Він наговорює Терпилисі й Наталці на Петра, хоч нічого про нього не знає, постійно підтримує возного, погрожує Терпилисі й Петрові. В образі Макогоненка вперше реалістично накреслено характер майбутнього куркуля — типового образу української драматургії другої половини XIX ст.

Таким чином, у характерах дійових осіб «Наталки Полтавки» багато типових, реалістичних рис. Як письменник близький до народу, Котляревський правдиво відображає окремі істотні риси тодішньої дійсності. Він, як просвітитель і гуманіст, сміливо вивів на сцену Наталку, Миколу, Петра і показав їх моральну перевагу над панським світом великих і малих хапунів, «лисиць», «брехунів і обманщиків».

Проте Котляревський не міг послідовно й до кінця правдиво відтворити дійсність. Його власні погляди [...] спонукали до мирного розв'язання накресленого у п'єсі конфлікту. Ідучи за певною традицією в тодішній драматургії, Котляревський вдається до штучної розв'язки: під впливом вчинку Петра, який віддає Наталці зароблені ним гроші, возний розчулюється й відступається від

Наталки. В уста бурлаки Миколи автор вкладає неприродну репліку, що ідеалізує всіх «полтавців»: «От такої-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються». Щоправда, за тодішньою літературною традицією подібні щасливі кінцівки були й у п'єсах Княжніна², Ніколева³, Плавильщикова⁴ та ін.

Проте навіть при наявності у розв'язці певного відходу від життєвої правди, «Наталка Полтавка» є визначним класичним твором, що має стотридцятичотиричлуну сценічну історію. П'єса Котляревського не споводить зі сцени вже друге століття завдяки життєвій правдивості сюжету, типовості характерів, простоті композиції, багатству мови, відповідності мови й пісенного репертуару індивідуальним особливостям дійових осіб. [...]

Народністю позначена і мова п'єси. Кожен персонаж говорить властивою саме йому, індивідуалізованою мовою. Возний відрізняється від інших персонажів лексикою, характерною для дрібного чиновника. В ній багато церковнослов'янських виразів, елементів офіційної, бюрократичної лексики. Це, власне, канцелярський жаргон, який, з одного боку, є засобом індивідуалізації персонажа, а з другого — засобом сатиричного розкриття характеру. Саме на цьому жаргоні возний освідчується Наталці; і це не раз викликає сміх: «Когда би я імлі — теє-то як його — столько языков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько зап'ятих у Магдебургском праві, то і сих не довліло б на восхваленіє ліпоти твоєї!»; «Ти одна заложила позов на вічні роки»; «До формального определіня о моеї участі, открой мні, хотя в терміні, партикулярно, резолюцію...» Возний послідовно свої почуття висловлює мовою судових, юридичних актів. І ця невідповідність змісту й форми любовної розмови сміховинна. Мертвою, штучною мовою вирізняється возний серед інших персонажів. Це вказує на його ворожість народові. [...]

Котляревський майстерно показав усю штучність канцелярсько-судового жаргону. Коли Наталка вдає, що не розуміє возного, останній переходить на звичайну людську мову: «Ну, коли так, я тобі коротенько скажу: я тебе люблю і женитись на тобі хочу». Подібно до цього в розмові з виборним возний спочатку переказує свою розмову з Наталкою у канцелярському стилі, а введений

з рівноваги запитаннями виборного, переходить знов-таки на народну мову: «Що? — Нічого!.. Тебе чорт приніс — тес-то як його — Наталка утекла, а я з тобою остався». Є в п'єсі й інші випадки, коли возний залишає свій жаргон і переходить на звичайну розмовну мову.

Мова виборного в основі своїй народна, але характеризує Макогоненка як заможного селянина, представника сільської влади, готового виконувати чиновницькі забаганки. Мова виборного — хитрого і улесливого — різноманітна. У розмові з Миколою, з Петром він говорить повільно, неквапливо, ніби показуючи свій розум, досвідченість, перевагу над простими людьми. Коли виборному треба когось у чомусь переконати, мова його стає риторичною, як, напр., у зверненні до Терпилихи: «І Наталка, кажеш ти, добра дитина, коли бачить рідну свою при старості, в убожестві, всякий час з заплаканими очима і туж-туж умираючу од голодної смерті...» У розмові з возним він стає раптом скупим на слова, бо хоче пожартувати з ним. Сім разів він флегматично повторює запитання: «А ви ж їй що?», «А вона ж вам що?» — і цим виводить возного з терпіння.

Мова возного і виборного в п'єсі є засобом сатиричного розкриття образів.

Наталка, Петро, Микола, Терпилиха говорять народною мовою. Лексика Наталки й Петра позначена ліричним забарвленням і близька до лексики народних пісень. У мові персонажів часто вживаються народні прислів'я й приказки, особливо в мові Наталки («А живемо і маємося, як горох при дорозі: хто не хоче, той не вскубне», «Знайся кінь з конем, а віл з волом»).

Разом з тим мова кожного персонажа має свої особливості. Так, мова Наталки неоднакова. Слова її, сповнені кохання до Петра, емоціонально піднесені і відрізняються від звичайної побутової мови: «Вернися до мого серця. Нехай глянуть очі мої на тебе іще раз і навіки закриються...» У розмові з возним і виборним Наталка розважлива й розсудлива, зважає кожне своє слово, вдаючись до народних приказок і прислів'їв. Роздратована недоречними жартами Миколи, вона говорить спересердя: «Ти чорт знаєть що верзеш...»

У мові Терпилихи відчувається зажуреність, непевність, покірність долі: «Що ж робить? Три роки уже, як

ми по убожеству своєму...», «...така бідність, таке убожество, що я не знаю, як дальше й на світі жити!»

Отже, Котляревський типізує мову персонажа відповідно до його соціального стану, психології й характеру. У мові п'єси вперше широко використано мовні надбання українського народу. [...]

[1953]

М. Т. Рильський

«ЕНЕІДА» В РОСІЙСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ

Російський переклад жартівливої і значною мірою сатиричної поеми І. П. Котляревського «Енеїда», з якої починає своє літочислення нова українська література, з'являється вперше. Але ж перше видання поеми побачило світ понад півтора століття тому! Чому ж досі цей такий популярний твір не привернув уваги російських поетів-перекладачів?

Було багато причин. Основна — така: гадали, що вся суть, вся принада української «перелицьовки» Вергілієвої поеми полягає в тому, що «перелицьовка» ця написана українською мовою. З перекладом, мовляв, уся ця принада, вся суть утратиться. Висловлювалася й така думка, що російський перекладач муситиме мимоволі повернутися якоюсь мірою до тої російської травестійної «Енеїди» Осипова, яка зробила відомий вплив на Котляревського не лише в розумінні побудови поеми (тут, зрештою, і Осипов, і Котляревський наслідували Вергілія), але і щодо мови, стилю, характеру викладу.

Признатися, я й сам довгий час вагався в питанні про доцільність російського перекладу української «перелицьовки». Тепер я змінив свою думку.

Передусім «Енеїда» Котляревського не лише жартівливо-сатиричний переспів класичної поеми українською мовою, але й, так би мовити, переведення древньоримського зразка на звичай і риси українського суспільства XVIII століття, з досить сильним викривальним струменем, з дивним багатством побутових барв.

Далі — осиповська «Енеїда», як це вже не раз відзначалося й як показує на переконливих прикладах автор вступної статті до рецензованої книги І. Єрьомін, не може бути навіть віддалено порівняна з «Енеїдою» Котляревського по художній силі та ідейній глибині.

Окрім цього, варто згадати висловлювання «Отечественных записок» (1839), яке наводить І. Єрьомін:

«Корінні росіяни, які читали «Енеїду» Котляревського, хоч і впововину розуміли її (підкреслено мною. — М. Р.), однак дивувалися і чудовій мові її, і дотепності автора...» [...]

«Впововину розуміли»... Одним вже цим виправдується віршований переклад української «Енеїди» на російську мову. Навіщо «розуміти впововину», коли можна розуміти все? Справа лише в художній та ідейній вірності перекладу, справа в тому, який буде переклад, чи дасть він правильне та більш-менш повне уявлення про оригінал, чи справить на читачів таке ж враження, як справляє оригінал.

Ці міркування можуть бути доповнені й таким: класичний твір української літератури має стати надбанням усіх народів Радянського Союзу, і для цього російська мова є тим зваряддям, яке годиться для всіх народів одночасно, бо всі народи Союзу знають російську мову.

І. Бражнін¹ взяв на себе велике завдання. І він з ним загалом упорався. Українська «Енеїда» не втратила в російському перекладі своїх барв, свого звучання. Переклад (під редакцією М. Брауна і О. Прокоф'єва) зроблений любовно й старанно.

Візьмемо, для прикладу, початок поеми Котляревського:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє але проворний,
Завзятіший од всіх бурлак. [...]

У Бражніна:

Эней детина был проворный
И парень — хоть куда казак.
На дело злой, в беде упорный,
Отчаяннейший из гуляк. [...]

Успіхом перекладача слід вважати і знаменитий сатиричний опис пекла, куди спускається з Сівіллою Еней (третя частина поеми). Взагалі переклад відповідає оригіналові. Текстуальної точності від поетичного перекладу можуть вимагати лише люди, які не розуміють суті справи. З ними й сперечатися не доводиться.

Цікаво, між іншим, як передає І. Бражнін «бурсацьку мову», побудовану на тому, що (як визначає автор приміток В. П. Петушков) «половина одного слова переноситься в інше, з якого в свою чергу переноситься один-два

склади в перше слово». Йдеться про початок четвертої частини — «Борщів як три не поденькуєш» і т. д. Він виглядає так:

Харча как три не поденькуешь,
Мутердце так и засердчит,
И враз тоскою закишкуешь,
И в бучете забрюхорчит.

Тут перекладач виявив багато дотепності і винахідливості. Справжньою веселістю віє від таких сполучень, як «что чепухиться с возитою» (в розумінні «что возиться с чепухою»), «не басню кормом соловьят» тощо.

Ідейно-громадський зміст поеми Котляревського — людини, близької до передових рухів свого часу, друга майбутнього декабриста М. М. Новикова і великого основоположника російського (і українського, до речі) реалістичного театру М. С. Щепкіна — переданий І. Бражніним з належною повнотою, без якихось відчутних порушень загального тону.

Є в мене, однак, і деякі зауваження, деякі сумніви з приводу окремих місць перекладу. Будучи принциповим супротивником того методу, який визначають досить незграбним терміном «буквалізм», я все ж не можу не навести кілька прикладів порушення стилю і характеру оригіналу.

Так, ми читаємо:

Но тут Юнона, сучья дочка,
Вдруг раскудакталась, как квочка,—
Что вовсе не к лицу богам...

Обминаючи дещо сумнівне з погляду приналежності його до російської мови слово «квочка», наведу процитовані рядки в українському оригіналі:

Но зла Юнона, суча дочка,
Розкудкудакалась, як -квочка,—
Енея не любила — страх...

...Ці приклади — їх можна було б, зрозуміло, набрати більше — наведені мною з тим, щоб І. Бражнін врахував те, що знайде для себе прийнятним, готуючи свою працю для перевидання. А потреба в перевиданні, думається, виникне скоро: малий тираж нинішнього видання викликає здивування читача.

Що ж до змістовної вступної статті І. Єрьоміна («І. П. Котляревський та його час»), то в мене є до неї тільки два зауваження.

Говорячи про те, що Котляревський у своїй жартівливій поемі дає правдиву картину українського життя XVIII віку і не раз переходить з гумористичного тону на серйозний, І. Єрьомін випускає з уваги ті патріотичні місця, в яких і сліду не лишається від бурлескної манери. Таке, наприклад, знамените закінчення у п'ятій частині поеми:

Где к родине любовь вскипает,
Там сила вражья отступает,
Там груди крепче медных лат.

В оригіналі:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат.

Наприкінці статті, правильно говорячи про те, що Котляревський своєю «Енеїдою», написаною чотиристопним ямбом, завдав рішучого удару шкільній силабіці, І. Єрьомін каже:

«Після Котляревського ніхто з українських поетів не повертався назад, до силабічного вірша, який давно пережив себе...»

Це не зовсім так. Значна частина поетичної спадщини Шевченка написана силабічними розмірами. Правда, ці розміри беруть свій початок не так у шкільній поезії, як у народних піснях.

Вихід «Енеїди» в перекладі І. Бражніна, добре оформленої і з скромним за розміром, але вельми корисним тлумачним «апаратом», можна і слід привітати. Особливо хочеться відзначити, що книга ця вийшла в дні, коли російський і український народи і всі народи Радянського Союзу святкують трьохсоту річницю воз'єднання України з Росією.

1954

П. К. Сакаганський

З КНИГИ «ДУМКИ ПРО ТЕАТР»

...Але чи можна обмежуватися лише тими словами, які артист знаходить у автора... Звичайно, ні, цього не досить, та й не завжди вони виразно висловлюють те, що потрібно знати й режисерові, і артистові.

Для прикладу візьмемо роль возного з тієї ж таки «Наталки Полтавки».

Хто такий возний і що це був за чин? З його власних слів про Магдебурзьке право, про те, що статути й розділи йому «страх як надоїли», ми бачимо, що він юрист. Це підтверджується й словами Миколи: «Завзятий юриста, — каже він про возного, — а хануга такий, що з батька рідного злупить». Інші ж вказівки про цей образ — як його одягти, яким він мусить бути — довелося мені шукати вже не в п'єсі, а з історичних джерел. Таким чином, я дізнався, що возний не був юридичний чин при старих судах, це був пристав, що обирався від дворянства; він притягав до суду «тяжущихся» осіб, виставляв майно на продаж і т. д. Чин цей був скасований при Катерині II в 1774 році. З цих вказівок я побачив, що возний мусив бути людиною статечною, з почуттям гідності того рангу, який він мав. Робити безглузді вибрики, робити з себе шарж, як це, відтворюючи возного, робили деякі артисти, він не міг. Що ж до віку його, то слова п'єси мене цілком задовольняли. Возний не був ні молодим, ні остаточно старим. Про те, що він вже підстаркуватий, а не молодий хлопець, свідчить сама Наталка, яка по ввічливості своєї ласкавої природи каже про це у делікатній формі.

«І по всьому видно, що ми не пара», — говорить вона возному у відповідь на його залицяння. Але про те, що возний ще не зовсім старий дід, говорить мені його власне звернення до Наталки: «Душа моя єжечасно тебе велася, даже після нишпорної години...» Виходить, що возний ще в повній своїй мужській силі, коли він може

мріяти про дівчину після нишпорної години, цебто ввечері, бо «нишпори» слово польське і означає вечірню церковну відправу.

Говорячи про возного, я згадав, до речі, що деякі артисти не тільки не турбуються про те, щоб правильно уяснити собі цей тип, роблячи з нього фарс, але й не дбають про розуміння деяких окремих слів. Наприклад, вимовляють на сцені назву «Єрмолая» неправильно, кажучи «Єрмолай», не усвідомивши, що означає це слово і що це не є ім'я Єрмолая, а назва книжки, яка навчала крючкового співу, тобто співу по нотах. [...]

Цікавість до театру, до сценічного відображення збудила в мені моя мати Євдокія Зинов'ївна, походженням з роду кріпаків на прізвище Садовські. Довгий час вона була кріпачкою у поміщиків Золотницьких, які жили тоді на Катеринославщині. Карпо Адамович Тобілевич, мій батько, служив на той час у Золотницьких за прикажчика. Він побачив веселу, лагідної вдачі молоду дівчину Дуню, покохав її, викупив з панської неволі і одружився з нею.

Кріпачка Дуня, працюючи у панів, скрізь подорожувала з ними. Вона мала широку змогу бачити світ, людей, а головне, що відіграло колосальну роль в нашому родинному житті, вона мала змогу відвідувати разом з своїми панами різні театральні вистави, які в ті часи ставили по різних містах України трупи Млотковського і Жураховського. Пани Золотницькі любили театр, охоче і часто відвідували вистави і брали з собою покоївку Дуню, яка завжди мусила бути до послуг своєї пані під час таких «виїздів у світ».

Відвідування театру, всі ці спектаклі, які матері пощастило бачити, залишили у неї незабутні спогади на все її життя. Пам'ять у неї була виняткова. Вона знала напам'ять усю п'єсу «Наталка Полтавка», і не тільки знала, але й вміла надзвичайно цікаво проказувати окремі ролі та відображати різних дійових осіб. Слух і голос у неї були чудові. Від неї ми, її діти, навчилися співати не тільки всі мелодії з «Наталки», але й безліч різних українських народних пісень.

Вона часто й охоче розказувала нам зміст інших п'єс, які вона бачила на сцені під час свого перебування у Золотницьких. Не тільки ми, діти, але й дорослі, сторонні нам люди, слухали її завжди з захопленням. Вона так

яскраво й живо оповідала нам про те, що колись бачила, імітуючи гру артистів і співаючи тих пісень, яких вони колись співали на сцені, що всі слухали, не зводячи з неї очей, забуваючи на час і за свої особисті справи. Голос у матері був сильний, чарівний, сповнений глибокого почуття. Він зворушував серця тих, хто його чув, і я не раз бачив, як присутні витирали сльози, коли вона співала сумних пісень або пісень Наталки про свою нещасливу долю.

Я теж учився співчувати героям і ненавидіти злих, що робили героїв нещасними. Завдяки нашій матері мої старші брати, сестра Марія і я знали всю «Наталку» напам'ять. Слова з п'єси, особливо слова Макогоненка, дуже часто лунали в нашому домі. Моя мати любила театр і своїми цікавими оповіданнями про нього збудила цікавість до сценічних вистав і в нас, дітях. Особлива зацікавленість театром виявилась у мого старшого брата — Івана, у брата Миколи, у сестри Марії та у мене, малого. Згодом це зацікавлення перейшло в палку любов.

А. П. Шамрай

З КНИГИ «НАТАЛКА ПОЛТАВКА» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

IV

Значну роль в ідейній та художній виразності п'єси Котляревського відіграють і пісенні її партії. По-перше, арії і куплети в опері є засобом художньої характеристики персонажів та зображення їх переживань; а по-друге, ввійшли у п'єсу народні пісні у відповідній літературній обробці, Котляревський першим в українській літературі став на шлях мистецького освоєння народної лірики. Значення цього «почину» не важко зрозуміти, згадавши, яку справді історичну роль відіграла народна пісня в розвитку української лірики XIX ст., зокрема в творчості Т. Г. Шевченка. [...]

Українська народна пісня була в літературному вжитку ще й до п'єси Котляревського. З другої половини XVIII ст. (точніше з 1770 р.) пісні українські починають з'являтися в друкованих російських збірниках. Дослідник старої російської літератури й фольклору проф. М. Сперанський, розглянувши біля 80-и друкованих пісенників, що з'явилися в період від 1770 р. по 1826 р., нарахував 338 українських пісень, що містилися в цих пісенниках поряд з російськими піснями. [...]

Пісні з цих друкованих і рукописних пісенників проникали, безперечно, в літературу, зокрема в російську. Досить згадати того ж «Казака-стихотворця» Шаховського, де використано такі популярні у пісенниках того часу пісні, як «Їхав козак за Дунай», «Засвістали козаченьки», «Ой коли я Прудиса полюбила» та ін. Цікаво відзначити, що і далеко пізніше російські письменники, вводячи до своїх творів тексти українських пісень, орієнтувались на пісні з російських пісенників XVIII ст. Так, І. С. Тургенєв в повісті «Затиш'є» наводить жартильну пісню «Ой посіяв мужик да у полі ячмінь», О. М. Островський для п'єси «Бедность — не порок» ви-

користовує пісню «Одна гора високая, а другая низька» і т. д. [...]

У другій половині XVIII ст. [...] народні пісні використовуються в ряді комічних опер. Проте письменники-сентименталісти рідко наводять їх у справжньому вигляді. Звичайно, пісня піддається радикальній обробці, стаючи романсом. Мистецьке освоєння народної пісні в російській літературі починається з Нелидинського-Мелецького, О. Мерзлякова, М. Циганова, А. Дельвіга, досягаючи своєї кульмінації у творах великого Пушкіна.

Котляревський ішов іншими шляхами, ніж його попередники. До тексту «Наталки Полтавки» він вводить народні пісні різного жанру — історичні, любовно-побутові, жартівливі, як матеріал для художньої характеристики переживань своїх героїв. Причому він зберігає текст народної пісні в усіх його особливостях, опускаючи лише ті строфи, які так чи інакше не пасують до ситуації, що зображається в п'єсі, або, навпаки, додаючи від себе нові рядки, як засіб характеристики персонажів, але додержуючись і в цих випадках стилю народної пісні.

Крім суто народних пісень, у п'єсі Котляревського знаходимо ряд арій і дуетів, що є результатом творчої обробки мотивів народної пісні. Їх можна поділити на дві групи: одна група — арії і дуети, які взято з народних пісень, але твердо переосмислено автором, друга група — пісні, написані самим Котляревським, але з використанням матеріалу і поетичних засобів народної пісні.

На відміну від авторів любовних кантів Котляревський не сходить з ґрунту народної поезики, піддаючи пісні тільки поетичній доробці. Сумні настрої Петра в зв'язку з заручинами Наталки з возним знаходять свій вираз у двох його ариях: «У сусіда хата біла», «Та йшов козак з Дону, та з Дону додому». У першій пісні Петро скаржиться на свою самотність, у другій — на нещасливу долю. Це пісні народні, опубліковані в пісенниках до написання «Наталки Полтавки»: перша пісня — в 1790 р., друга — в 1812 р. Пісня «Та йшов козак з Дону» з невеликими відмінами у відомих варіантах закінчується тим, що у відповідь на скарги козака на свою злу фортуна обурена доля відповідає, що винен він сам, а не доля, бо пропив і прогайнував усе своє добро:

Козаче-бурлаче! Дурний розум маєш,
Що ти свою долю марне проклинаєш.

Ой не винна доля, винна твоя воля —
Що ти заробляєш, то все пропиваєш...

Ясно, що таке закінчення пісні ніяк не пасує до вдачі Петра, працьовитої людини, і через це Котляревський опустив відповідь «долі» козакові. Дві останні строфи належать Котляревському:

Другим даєш лишне, мене ж обижаш,
І що мені миле, і те однімаєш.

Не спасибі долі, коли козак в полі,
Бо коли він в полі, тогді він на волі.

Ой коли б ти, доле, вийшла ко мні в поле,
Тогді б ти згадала, кого обижала.

Арія Миколи «Гомін, гомін, гомін по діброві», що характеризує його козацьку вдачу, його хоробрість, навпаки, була поширена Котляревським введенням нових строф. В. Петець у своїх «Історико-літературних дослідженнях» (т. I, № 1, стор. 290) згадує про те, що текст цієї пісні вміщено в одному з рукописних збірників початку XIX ст. [...] В цій пісні, після заяви козака матері, яка проганяє його з дому, що він не боїться ні турків, ні татар, мати, схаменувшись, благає сина вернутись додому. Син відповідає, що ніколи не повернеться і загине десь на полі бою:

Мене, нене, змиють дощі,
А розчешуть густі терни,
А висушать буйні вітри!

В арії Миколи немає епізоду прощання козака з матір'ю й сестрами, а натомість показуються відносини козака з «ляхом» і «москалем» (крім турків і «орди», як то ми бачимо в народній пісні):

«Іди, сину, іди, сину, прич од мене,
Нехай тебе москаль возьме, нехай тебе москаль возьме».
«Іду, мати, москаль мене добре знає,
Давно уже підмовляє, давно мене підмовляє.
У москаля, у москаля добре жити,
Будем татар, турків бити, будем татар, турків бити».

Зміни, внесені Котляревським, мають на меті підсилення політичної тенденції пісні — введена кінцівка

говорить про єднання українського й російського народів у боротьбі проти турецько-татарських загарбників. Стилістично вставки ці нічим не відрізняються від народної пісні і справляють враження органічної її частини.

Пісня «Ой під вишнею, під черешнею», що її співає виборний, лукаво натякаючи на можливі перспективи майбутнього сімейного «щастя» підстаркуватого жениха возного, відтворена майже без змін за одним з народних варіантів цієї пісні. Скорочено тільки два прикінцевих рядки:

А ти, старий, «кахи-кахи»,
Я ж молода «хи-хи, хи-хи».

«Попурі» з кількох пісень, що його заспіває напідпитку виборний, складається з перших строф поширених народних пісень. «Дід рудий, баба руда», «Ой по горі по Панянци» — пісні, запотвані в фольклорних збірках XIX ст. [...]

Переходимо до розгляду пісень, стилістично змінених Котляревським. Це стосується в першу чергу арій Петра і Наталки. Ознаки мистецької обробки знаходимо насамперед в арії Петра «Сонце низенько, вечір близенько», в якій він викликає кохану дівчину на побачення і висловлює свої сумніви, чи не змінилось її почуття до нього за час довгої розлуки. Що ця пісня народна і поширювалась давно, про це свідчать різні її варіанти, які знаходимо в збірниках Максимовича, Чубинського та інших. [...]

В усіх народних варіантах типовими є повтори — «ви-йди», що нібито зводять зміст пісні до простого виклику козака, тимчасом як образи «річеньки», «болота», «вишні» розкривають історію взаємин між козаком і дівчиною. Котляревський, зберігаючи «лад» пісні та її словесні засоби, вносить разом з тим нові елементи, не властиві народній творчості:

Ти обіщала,
Мене вік любити,
Ні з ким не знається,
І всіх цураться,
А для мене жити...

Ой як я прийду,
Тебе не застапу,
Згорну я рученьки,
Згорну я білії,
Та й нежив я стану...

У любовних признаннях Петра перемагається епічність народної пісні з її паралелізмами, повторами і т. ін. Натомість вводиться лірично-суб'єктивна манера, властива індивідуальній ліриці. Суб'єктивність творчого переосмислення народної пісні виявляється в даному випадку в елементах аналізу почуття закоханого Петра, що є загалом невластиве для народної пісні. Суто народною в арії Петра є тільки перша строфа, інші строфи — наслідок творчого переосмислення Котляревським народних образів.

В той же спосіб перероблена з народної пісні і арія Наталки «Чого вода коломітна», що зображає сум дівчини, змушеної йти заміж за нелюба. [...]

Чого ж вода коломітна, чи не хвиля збила?
Чого ж і я сумна тепер, чи не мати била?
Мене ж мати та не била — самі сльози ллються,
Од милого людей нема, од нелюба — шлються.

Тут і типові для народних пісень паралелізми — «коломітна вода» — образ людського горя, і афористичний характер побудовання думки в словесному виразі — «од милого людей нема, од нелюба — шлються» і т. д. У народній інтерпретації ця строфа нічим, власне, не відрізняється від тексту Котляревського. [...]

Метод переосмислення народної пісні спостерігаємо і в інших аріях Наталки. Але в них Котляревський, як говорилося, самостійно творить нові пісні, спираючись тільки на засоби народної поезики. Знамениті арії Наталки — «Віють вітри, віють буйні», «Видно шляхи полтавськії», «Ой я дівчина Наталка, а зовуть мене Полтавка» і інші є зразками оригінальної пісенної творчості І. П. Котляревського. Арія «Віють вітри...» може служити найтиповішим зразком такого творчого осмислення пісенного фольклору. Якщо в таких піснях, як «Сонце низенько» і «Чого вода коломітна», бачимо тільки часткову індивідуалізацію і психологізацію зразків народної творчості, то в цій арії типові засоби народної поезики підпорядковуються завданню зобразити ліричну схвилюваність Наталки. Вся арія Наталки — це розкриття її душевних переживань. Тут і признання, що вона трапить літа «в лютім горі», і згадка про «щасливий часочок» кохання, якого «по смерть» не можна забути, і жаль з приводу своєї самотності. У другій частині арії — па-

тетичні звертання до милого, заклик до нього «озватися», [...] палка мрія «полетіти» до нього і розшукати його [...] і, нарешті, сумне закінчення арії — немає милого, — лишається безнадійна самотність.

Отже, перед нами ліричний монолог — властива прикмета створеної письменником лірики у відміну від справжньої народної пісні. Але не варто помітити, яка дистанція відділяє цю арію Наталки і інші її пісні від так званих «світських» пісень, що були поширені у XVIII ст. і які були далекі від народних. По-перше, в зображенні почуттів Наталки Котляревський не виходить за межі народних уявлень про кохання, не нав'язує їй рефлексій, не властивих селянській дівчині, як то ми бачимо в цих творах. По-друге, у створенні пісень Наталки він спирається, як уже говорилося, на засоби поетичної лексики народної пісні. Починаючи від першого рядка арії, де образ дерев, що гнуть од вітру, має символізувати тугу Наталки за милим, до типових народнопісенних порівнянь самотньої дівчини з билинкою, що росте «на пісочку, без роси на сонці», — все це позначено типовими прикметами народнопісенної поезики. Не кажемо вже про пісенну типовість лексики у вузькому значенні цього слова, як — вживання постійних епітетів («буйні вітри», «милий чорнобривий», «люте горе») і т. д. Всі ці засоби народної поезики сприймаються як щось органічне, цілком природне у піснях, створених Котляревським, оскільки він з великим хистом відтворює особливості народної пісні.

Отже, перед нами новий принципово метод художнього освоєння народної пісні, який можна охарактеризувати як метод ліричної конденсації традиційних засобів народнопісенної поезики.

Котляревський не модернізує народної пісні, не пересаджує її образи на чужий ґрунт «штучної» поезії, як то ми бачили в ліриці XVIII ст., а надає їй більшої суб'єктивної забарвленості, конденсує образи, що мають зобразити переживання особистості, і тим самим підсилює її емоційність, ліричне звучання. Те, що пісні з «Наталки Полтавки» стали знову «народними», поширились не тільки на Україні, але й за її межами серед народних мас, явище знаменне, але разом з тим і історично виправдане. Це типовий приклад єднання видатного поета з народом. Глибоко перейнявши сутність на-

родної творчості, Котляревський піддав тільки ювелірній обробці те, що брав із скарбниці народної творчості, щоб повернути його народові вже відшліфованим рукою талановитого майстра. Він повертав те, що брав. Котляревський стоїть коло джерел того процесу творчих взаємин між найвидатнішими представниками української літератури і творчістю невідомих народних співців, що є найхарактернішою рисою української поезії на протязі XIX ст. Найбільші поети цього часу, і особливо Шевченко, пішли шляхом мистецького освоєння народної пісні, збагачуючи її і знову-таки «повертаючи» її народові. [...]

З'ясувавши особливості творчого опрацювання Котляревським народної пісні, не вважаємо за потрібне докладно зупинятися на тих пісенних партіях у «Наталці Полтавці», на яких ми ще не зупинилися. Дослідження їх не може внести чогось нового до всього сказаного раніше.

Музичне оформлення пісень у «Наталці Полтавці» в значній мірі сприяло їх популярності в народі. На превеликий жаль, і до цього часу історія музичної інтерпретації п'єси Котляревського, історія її перетворення з п'єси «з куплетами» на оперу зовсім не вивчена. Нам відомі імена композиторів і музикантів, що писали музику до «Наталки Полтавки», але немає ще музикознавчої розвідки, яка б розкрила процес поступового музичного осмислення «Наталки Полтавки» з початку її постав на сцені до появи опери «Наталка Полтавка» геніального Лисенка (1890 р.). З найбільш відомих музичних інтерпретаторів «Наталки Полтавки» треба назвати імена Барсицького¹, Єдлічки², Васильєва, нарешті — Лисенка. З музичної спадщини «Наталки Полтавки» майже нічого не дійшло до нас від музики Барсицького. А тим часом саме музика Барсицького відіграла значну роль у популяризації «Наталки Полтавки» на сцені до 60-х років XIX ст. (до появи музики Єдлічки). Саме з цією музикою ставилась «Наталка Полтавка» не тільки на сценах українських театрів, але й в театрах Петербурга і Москви. Геніальний російський актор М. С. Щепкін виконував куплети з «Наталки Полтавки» в музичному оформленні Барсицького. В альманасі «Утренняя звезда» (1834, кн. 2) опубліковані ноти Барсицького до трьох пісень з «Наталки Полтавки» («Віють вітри», «Дід ру-

дий», «Ой я дівчина Наталка...»). І це все, що залишилось від музики Барсицького.

У листі до Гнедича 1821 р. Котляревський, згадуючи про «Наталку Полтавку», вказував на місцевих композиторів, що написали до неї музику: «Есть у мене і пісеньки малоросійські з створеної мною опери «Полтавка», прийнятої досить добре в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях. Коли до журналу входять і пісні, то я міг би доставити їх навіть з нотами для фортепіано, бо у нас і віртуози є на сім інструменті, і композитори; не залиште мене повідомити про се».

Чи мав письменник тут на увазі Барсицького, чи когось іншого, важко сказати. Річ у тім, що Барсицький не жив у Полтаві. За деякими відомостями, він був учителем музики в Харкові (зокрема, учителем відомого композитора і музикознавця П. Сокальського³). Відсутність ширших відомостей про цього, безперечно, талановитого композитора, так само, як відсутність партитури, скомпозованої ним до «Наталки Полтавки», — значна втрата для вивчення музичної історії «Наталки Полтавки». Зіставлення музики Барсицького до згаданих вище трьох арій з музикою цих же арій Єдлічки, Васильєва і Лисенка показує, що пізніші композитори не змінили мелодичної основи цих пісень у Барсицького, запровадивши тільки часткові варіації до основного мотиву. Можна, таким чином, припустити, що і всі інші арії і дуети в «Наталці Полтавці» так само зберегли основу музичного тлумачення Барсицького. Отже, глибока народність пісенних мелодій в «Наталці Полтавці», тонка музична обробка їх, все, що нас приваблює і зараз в піснях п'єси Котляревського, — у значній мірі є заслугою невідомого нам, по суті, композитора. Додати ще треба до цього те, що, поряд з мистецьким відтворенням народних мелодій, Барсицький при написанні музики до «Наталки Полтавки» творчо використав і кращі досягнення тогочасної російської музики. Так, у музичних вступіх і кінцівках до кожного куплета арії «Віють вітри» виразно відчуваються впливи романсової музики видатного російського композитора Аляб'єва.

Єдлічка і Васильєв у своєму тлумаченні «Наталки Полтавки» ішли шляхами, прокладеними Барсицьким. Вони, як було сказано, додавали нові варіації, не змінюючи характеру музики Барсицького. Так, у Єдлічки

музика до арії «Віють вітри», «Ой я дівчина Наталка...» написано для середнього голосу, а не для сопрано, як у Барсицького; і цим тільки зумовлюється різниця між ними. Значна відміна тільки в музичних зачинах і кінцівках, які у Єдлічки будуються на мелодіях самих пісень, а не на елегантних фантазіях Барсицького, що дають «настрій» до арії, але не використовують її мотивів.

Великою подією в історії музичного оформлення «Наталки Полтавки» треба вважати створення музики до неї М. В. Лисенком. Він, безперечно, використав музику Барсицького, Єдлічки, Васильєва та інших, але не тільки геніально варіював її до арії і дуетів у «Наталці Полтавці», а й дав загальну музичну інтерпретацію цілої п'єси, створив оперу «Наталка Полтавка», яка була високо оцінена зразу ж після опублікування в рецензіях спеціалістів-музикантів.

О. І. Білецький

ІЗ СТАТТІ «УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА СЕРЕД ІНШИХ ЛІТЕРАТУР СВІТУ»

Не ставлячи за мету дати огляд історії української літератури і не збираючись виходити за межі власне художньої літератури, я дозволю собі не спинятися на такій колоритній фігурі, яка не має собі прямих аналогій ні в російській, ні в чеській, ні в інших літературах, як мандрівний філософ Сковорода. В цій статті я спиняюсь на такому знаменному факті нової української літератури, як «Енеїда» І. Котляревського.

Про «Енеїду» Котляревського писано немало і українськими, і російськими дослідниками. Не пояснено остаточно тільки один факт: чому цей твір, убраний в недовговічну нібито форму пародії, твір, що відстоїть тепер від нас на велику відстань часу, досі нестримно вабить до себе не тільки українських читачів, а й читачів за межами України, які іноді спокушаються розв'язати найтрудніше завдання — передати цей твір засобами іншої мови?

Історики літератури говорять нам, що «Енеїда» Котляревського виникла під впливом російських «ірої-комічних» поем Осипова і Котельницького, що зразками для Котляревського могли бути аналогічні твори француза Скаррона і німця Блюмауера. Але поеми Осипова не читає зараз ніхто, і повністю її знають рідко навіть спеціалісти. Давно відійшли до історико-літературного архіву твори Скаррона і Блюмауера. Навіть польські поеми-трагедії І. Красіцького («Монахомахія» і «Антимонахомахія»), близькі за стилем до поеми Котляревського, уже не обертаються в широкому колі читачів. Прославлений у віках образ «благочестивого Енея» (pius Aeneas), створений знаменитим римським поетом епохи раннього принципату, ще оживає на лекціях і в підручниках з історії античних літератур. А ось парубок моторний Еней, який на протязі поеми Котляревського виростав в «лицаря», який «в війні і зріс, і постарів», досі ще цікавить читача і стоїть перед ним, «як сосна, величавий, бувалий, здатний, тертий, жвавий».

Чим це пояснюється? Котляревський працював над своїм твором довго, майже 26 років. Протягом такого строку важко витримати єдність задуму і стилю. А тим часом вона лишилась, і саме в ній — сила і причина довговічності цього твору. Ця єдність у надзвичайно життєстверджуючому, оптимістичному, стихійно-матеріалістичному світовідчутті, яким пройнята поема.

«Енеїда» Котляревського з'явилась в епоху, коли історичні обставини поставили під знак питання дальше майбутнє української мови, а також і всієї української культури. Бути чи не бути українському народові, який втратив останні рештки автономії, який перетворився в малій своїй частині в «малоросійське дворянство», а в більшій — у кріпаків і все сильніше відчував соціальний і національний гніт царського уряду? Бути! — відповіла на це запитання поема Котляревського.

«Я дужий народ, я молодий...» — ці слова радянського українського поета П. Тичини можна було б поставити епіграфом до поеми. Звичайно, її завдання — не пародіювати високий стиль давньоримської поеми, не пересадити на український ґрунт бурлескний стиль, що з'явився в російській літературі певною мірою як підриб високого класичного стилю (цей бурлескний стиль в українській літературі склався задовго до Котляревського). Троянське військо, на чолі якого стоїть Еней, — це представники українського народу. Це люди виняткового здоров'я, могутньої плоти, здатні винести на своїх плечах гори. Коли вони починають воювати, а вступають вони в бій охоче, тільки й чути хрумтіння вибиваних зубів, крики й лайку — цілі каскади лайок у всіляких словесних комбінаціях. Але ці «пройдисвіти», «харцизяки», «розбишаки», «п'яниці» — в той самий час лицарі і герої. Всією своєю поемою Котляревський продемонстрував незвичайну силу і волю народу до життя. І це не було його «романтичним» уявленням про рідний народ — він бачив цю силу по селах і містах, на полі битви, в образах, створених народним генієм. Українські люди в поемі виступають під античними псевдонімами. Але досить придивитися до кожного такого героя з давньоримським ім'ям, і перед нами, «як буряк червоний», «горлань, верлань, кулачник страшний, щирий кундель-степовик» — запорожець, один з тих, кого Котляревський знав не тільки з фольклору, а й особисто. Незважаючи на бурлеск-

ність зображення, поема стала не так «героїко-комічною», як героїчною. Героїчний характер її відчували уже молодші сучасники Котляревського (зокрема Шевченко). Все це пояснює, чому «Енеїда» лишилась живою аж до наших днів.

Народна сила в поемі вирвалася на волю в песамовитому сміху, що поступово з несвідомого, «животного» реготу стає сміхом критикуючого розуму.

Кажуть, що Котляревський був любителем живописців фламандської школи. Однак не з Рубенсом, а з далеко пізнішим великим російським художником І. Ю. Рєпіним¹, творцем картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», хочеться зіставити автора «Енеїди». Працюючи над цією картиною, Рєпін писав В. Стасову²: «Чортячий народ! Ніхто в усьому світі не відчував так глибоко свободи, рівності, братерства!»

«Чортячий народ» Рєпіна — прями родичі «троянцям» Котляревського.

Однак в «Енеїді» Котляревського є й ще дещо, чого не могли не відчутти читачі поеми. За героями відчувається автор — носій гуманних і прогресивних ідей, хоч він і прикриває своє справжнє обличчя комічною маскою. Він далекий від усяких думок про революційний переворот, але, зіставляючи дві правди — мужичу і панську:

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки глуча,—

він не вагається стати на бік тієї правди, яка не гнеться. «Енеїда» Котляревського, з одного боку, була підсумком тієї, здебільшого безіменної, літератури пародій і сатир, яка в рукописах поширювалась в українському народі з другої половини XVIII ст., з другого — була заявкою, викликом, на який українські письменники не змогли зразу відповісти. [...]

[1958]

«ЕНЕІДА» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Біля двох століть відділяють нас від того часу, коли жив і творив класик української літератури Іван Петрович Котляревський. Його основний твір, пропонуваній

зараз в новому російському перекладі, — трагедійна поема «Енеїда». Сто шістдесят три роки, що пройшли з моменту виходу першої її частини (1798), — іспит часу більш ніж достатній. І, думається, російський читач, отримавши новий переклад поеми в наші дні, поставиться до твору Котляревського не як до музейного експоната, а як до пам'ятника справді живої поезії. Читач відчує в ньому «живу душу» і навіть в якійсь мірі співзвучну почуттям і думкам людей, які пережили справді величезний переворот в історії людства і зараз стоять на великому рубежі переходу від соціалізму до комунізму.

І. П. Котляревський зайняв видатне місце в історії української літератури, і не даром його величали «батьком», зачинателем. Чимало панегириків йому було написано українськими письменниками — і віршами, і прозою. Вивчали джерела його творів, співставляли зі всім, що скидалось на них в українській, російській і зарубіжній літературах. Вивчали ритміку «Енеїди», її поетичну мову. Вивчали сценічну історію п'єси «Наталка Полтавка», визначали її місце в історії української драматургії. Звертались до вдовів Котляревського «Москаль-чарівник», відшукували його джерела в французькій літературі, в українському фольклорі, в російській літературі XVIII ст.

Досліджували вплив Котляревського на найближчу до нього і пізнішу українську літературу. Термін «котляревщина» то утверджувався по відношенню до епігонського українського бурлеску 20—30-х рр. XIX ст., то зникав і знову з'являвся, щоб остаточно зникнути і звільнити автора «Енеїди» від відповідальності за бездарних наслідувачів.

Повага до Котляревського за сто років, які пройшли з моменту опублікування першої його біографії (С. П. Стеблін-Камінський), могла б відлитись раз і назавжди в стійкі форми, поновлюючись інколи приватними науковими дискусіями про генезис його поеми і про її текст, дискусіями не для публіки, а для спеціалістів.

А між тим залишилось ще ряд питань, не до кінця вирішених, і серед них головне: чим все-таки пояснюється виключний успіх «Енеїди» у сучасників і таке довге життя її в пам'яті широкого кола читачів — аж до наших днів?

Важко було б уявити собі, наприклад, російського читача, який, не будучи літературознавцем, заради задоволення став би перечитувати російську пародійну поему М. Осипова і О. Котельницького — «Вергилиева Енеїда, вивороченная наизнанку» (1791—1796). Вона вважається прототипом поеми Котляревського і співпадає з українською «Енеїдою» в загальнім задумі, окремих епізодах і навіть в деяких віршах. Цілком можливо, що Котляревський знав таку ж, ще старішу поему французького письменника Скаррона («Травестований Вергілій», 1648—1652) і німецьку («Пригоди благочестивого язичника Енея», 1784—1788) Блюмауера. Всупереч цим творам, «Енеїда» Котляревського живе, хоч давно помер самий жанр «травестії», тобто використання запозиченого сюжету для відображення іншого, ніж в першоджерелі, життя — в даному випадку в перекладі «високої» героїчної теми в навмисно знижений грубувато-комічний шлан. В епоху, коли знання античної міфології і поезії було обов'язковим для всякого школяра, такого роду травестування збуджували інтерес, здавались смішними. Але не забута і понині поема Котляревського, продовжує жити її герой Еней, «парубок моторний», який в ході поеми перетворюється в відважного козака-«лицаря», що стоїть перед нами прямий, як сосна, величавий, бувалий і «тертий».

Так продовжує жити створена ще до перемоги реалізму на сцені проста й хвилююча п'єса Котляревського «Наталка Полтавка». Такий суд історії, суд читачів і глядачів, адже саме в них і живе своїм другим життям творчість поета.

Чим же так сильно прив'язав до себе Котляревський читачів? Традиційною стала думка про те, що значення травестійних (героїко-комічних) поем — в боротьбі їх авторів проти традицій французького класицизму. Але в українській літературі класицистські традиції майже не мали місця. В цьому випадку достоїнства поеми бачать в її гуморі, народності, реалізмі. Це в значній мірі справедливо, але реалізм «Енеїди» не подібний до реалізму «Наталки Полтавки» і, розуміється, різко відмінний від критичного реалізму, що утвердився в російській і українській літературах другої половини XIX ст. Важко знайти українського письменника XIX ст., який би не тяжів до народності. Що торкається гумору, то він взагалі вва-

жається однією з особливостей українського національно-го характеру.

Ці оцінки, що встановились і стали фактично загальними місцями, не пояснюють нам ні причин виключного успіху Котляревського, ні природи його образно-словесного пізнання дійсності.

Мало що може пояснити і його біографія. З часу Стебліна-Камінського і до наших днів зібрано велику кількість фактів, але матеріал цей мало виразний. Листи Котляревського збереглися в незначній кількості. Ніяких щоденників чи біографій до нас не дійшло. Про особу письменника, про його життя доводиться більш здогадуватись за випадковими відомостями. Син дрібного чиновника, семінарист, який не закінчив навчання, домашній учитель, колишній військовий, попечитель «богоугодних заведений», любитель і організатор театру — все це, так би мовити, тільки фасад внутрішнього життя поета, про яке можна скласти собі уявлення лише на основі незначних спогадів сучасників. І все ж цей «фасад» являє собою незаперечний інтерес і проливає світло на процес формування світогляду поета. [...]

Робили спробу характеризувати Котляревського на основі книг, які він читав чи міг читати. Бібліотека поета складалася з латинських, французьких і російських книг і журналів. Звичайно, видне місце в ній займала біблія, але поряд з нею стояли і твори Вольтера. Читав він, видно, те, що читали і інші «освічені дворяни» його часу. Але це читання не зробило його ні наслідувачем, ні послідовником якого-небудь із панівних тоді літературних напрямків. Найбільш всього у творчості Котляревського відбилися зв'язки з російською сатиричною літературою XVIII ст., представленою Новиковим, Чулковим¹, Криловим², Фонвізіним³. А ще більше дала йому не писемна чи книжкова література, а народна словесність, український фольклор, до якого він з дитинства прислухавсь і згодом став його виключним знавцем.

Ось так і вирісовується перед нами образ «високого художавого старичка в белом полотняном халате и соломенной крестьянской шляпе», яким Котляревського відтворив Т. Г. Шевченко в своїй російській повісті «Близнець», — любителя всього благородного, в якому б вигляді воно не з'являлось, не дуже охочого до розмов, але кращого на всій Україні оповідача смішної приказки чи

анекдота. Такий приблизний портрет письменника. Фон цього портрета — повітове місто Полтава, білі, оточені вишневими садами хати, собор на горі, Шведська могила — пам'ятник знаменитої Полтавської битви, а крім всього цього і гостиного двору, — «ніканих публичних зданій и надлежащей красоти», як говорилося в одному з офіційних документів XVIII ст. Обстановка майже ідилічна. Але цьому зовнішньому спокою не варто дуже довіряти. Дитинство і юність Котляревського проходили не на ідилічному, а на глибоко похмурому фоні. Друга половина XVIII ст. — час заходів царського уряду, що переслідували мету покласти кінець існуванню історичної України. В 1775 р. ліквідується Запорозька Січ — останній залишок «козацької вольності». У 80-х роках XVIII ст. Київська академія, що колись була осередком української культури, перетворюється в Російську духовну академію. Митрополити Гавриїл Кременецький і Самуїл Миславський намагались всіма засобами витіснити «простонародное здешнее наречие» і замінити його «чистою російською мовою». Розділи Польщі дробили, зменшували перетасовували землі, населені українським народом. Заснування губерній, заборона вільного переходу селян від одного поміщика до іншого, перетворення козацьких полків в регулярне військо, а колишньої козацької старшини в «благородне російське дворянство» — все це радикально змінювало лице краю. Новоспечена дворянська інтелігенція зі всіх сил намагалась говорити, співати і танцювати по-російськи чи по-польськи. Імператриця Катерина II щедрою рукою роздавала українські землі разом з остаточно закріпаченими селянами своїм фаворитам. Родючі землі заселялись німцями-колоністами. [...]

В рукописах таїлись вірші «мандрівних дяків» — своєрідного породження українського побуту — і вірші то гумористичні, то різко сатиричні, що інколи пародіювали церковні перекази і співи. В рукописах таїлись і твори своєрідного філософа Григорія Сковороди, який викривав зажерливість і себелюбство панівних класів, закликав до морального удосконалення, який суперечливо поєднував у своїй філософії елементи ідеалізму з матеріалізмом. До певного часу все це, як і багата народна творчість, таїлось під спудом.

«Енеїда» Котляревського стала першим друкованим пам'ятником української літератури, немовби завершую-

чим періодом довгого «підслудного» життя і в той же час відкриваючим перспективи нового розвитку, і, незважаючи на свою комічну зовнішність, серйозним по своєму громадському значенню. Не так важливо, що по формі це трагедія. Зачинателі нової літератури періодко спирались у своїй творчості на готовий зразок або відштовхувались від нього. «Дон-Кіхот» Сервантеса був спочатку задуманий як пародія на лицарські романи. Рабле пародіював феодальну епопею і відштовхувався від популярної народної книжки. Але в процесі створення і «Дон-Кіхот», і сатира Рабле переросли рамки пародії.

«Енеїда» Котляревського писалась протягом двадцяти шести років. За цей час видозмінився авторський задум, варіювався тон викладу, розширилась початкова концепція матеріалу, але певна єдність твору збереглась.

Ця єдність — в надзвичайно життєстверджуючому, матеріалістичному, оптимістичному світосприйнятті, яке пронизує всю поему. Політичні умови поставили під знак питання право на існування української мови, українського трудового народу. Бути йому чи не бути? «Бути!» — відповідав на весь свій могутній голос скромний полтавський поет. [...]

Троянці — це люди виключно здорової і могутньої плоти, ненаситні їдці, невтримні у вживанні горілки. У них здоровенні кулаки, червоно-сині щоки, страшні, здатні перегризти і переламати будь-яку кістку зуби, неймовірні за здатністю вмістити будь-яку їжу шлунки. Це люди неймовірної сили, з залізними мускулами, гарними голосами. Коли вони починають битися — а в бій вони йдуть з великим бажанням, — тільки й чути хруст вибитих зубів, тріск розколюваних черепів, крик і лайку, невичерпну в каскадах своїх комбінацій. Цей людський світ — апофеоз тілесності, неймовірної виносливості, здоров'я, яке плече через край, повнокров'я. Це «пройдисвіти», розбійники, босяки — і в той же час липарі, герої, титани, здатні не одну Оссу поставити на Пеліон, звалити і знову поставити. Спробуйте позмагатися з таким людом!

Вражаюча матеріальність зображення. Скільки місця в поемі відведено, наприклад, описам їжі і всіляких напоїв, що їх вживають дійові особи. Персонажі Вергілія, автора «немноготой» «Енеїди» (вираз Пушкіна), прибувши в Карфаген, сидять за бенкетним столом у Дідоні,

але більше слухають розповідь Енея про «невимовне горе», ніж що-небудь їдять.

У Котляревського — не те.

Автор пізніше написаної книги «Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян» (1860) М. Маркевич⁴ міг би обмежитися в гастрономічній частині тільки одним матеріалом, представленим в «Енеїді». Переживши і зруйнування Трої, і жорстоку морську бурю, троянці на чолі з Енеєм, босі, чумазі, напівголі, пристали до берегів Карфагена, — і ось уже накритий стіл. На ньому знайдемо:

...Свинячу голову до хрину
І локшину на переміну,
Потім з підливою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу
І з маком медовий шулик.

Те ж повторюється і в Сідилії у царя Агеста, де поминали покійного Енеєвого батька Анхіза і де знову сам Еней допився до того, що ледве не вмер. [...]

Безперестанку їдять, п'ють, танцюють, жоникаються, б'ються, кричать, ревуть на все горло ці могутні люди. Люблять вони, як уже сказано, і міцне слівце і в галузі есхрологічної* лексики проявляють також незвичайне мистецтво. Ним володіли легендарні українські козаки, які буцімто писали лист турецькому султану, пародіюючи його титул: «син султана турського, цісар турський, грецький, македонський, вавілонський, ерусалимський» — і далі називаючи його «товаришем сатанинським, кухарем вавілонським, свинопасом александрійським, шпигуном і скаредою, і всього світу марою, пекельним внуком» і т. д. Ним володів і другий великий майстер українського слова, полеміст Іван Вишенський, який гнівно викривав користолюбних владик церкви. Звертаючись до католицького єпископа і протиставляючи йому бідного православною ченця, він засипає його стрілами неологізмів, невичерпних в своїх інвективах: «Ты еси кровоед, мясоед, звероед, куроед, гускоед, еще ты чревобесник, еще ты гортаногратель, еще ты гортаномудрец, еще ты — дитя, младенец-молокопий» і т. д. Все це також важко піддається перекладу на російську мову, як і відповідні місця поеми Котляревського.

* Лайливої (грецьк.).

Тим, хто сумнівався в існуванні українського («малоросійського») народу, Котляревський показав його, як незвичайну своєю міццю стихію. [...] Адже він бачив цих людей в селах і містах, бачив їх на полі бою, коли служив у армії. Бачив він їх і в образах запорозького козацтва, яким воно уявлялось народній фантазії, пісні і легенді. Це ті самі люди, сильні, відважні, невтомимі в походах, яким не потрібне багатство, а потрібна перш за все воля, без якої і життя для них немає. Про це розповідав іноземець Боплан⁵, українські літописці Самовидець, Величко⁶, Граб'янка⁷, Микита Корж⁸ і багато інших.

Це люди, здатні голими руками взяти розпечене ядро, вони з презирством відносяться до фізичного болю. Вони умруть, але не стануть рабами. Вони поважають старших, цінують військові звання, але вище за все ставлять славу і військову справу, щоб і себе не виставити на сміх, і ворогів потоптати ногами. Це ті самі відважні бритоголові гульвіси, які ніколи не сидять без діла: «коли не п'ють, то вошей б'ють, а все ж не гуляють». Народна фантазія сильно полюбила їх, і майже до XIX ст. в народних картинах ми знаходимо портрети фантастичного козака Мамаєва, що супроводжувались підписами з характеристикою цього безпечного, відважного і байдужого до всіх випробувань героя. Він переконаний, що людина «не скотина, більше відра горілки не вип'є», тютюн і люлька йому дорожчі жінки. А коли він починає танцювати, то закине ноги за спину, і весь світ дивується, що за «козак вдався».

Хай вони виступають у поемі Котляревського під диковинними іменами — Невтеса, Палінура, Низа, Евріала, Гелленора, Лика, — ми чудово розуміємо, що це маскарад і що автор не дуже турбується, щоб маски держалися міцно. Під псевдонімом Невтеса виступає Охрім. Справжнє ім'я Палінура — Тарас, а коли, наприклад, в 5-й частині з'являється Лик — «червономордий мужик, як степний вовкодав», — українці без труднощів пізнають у ньому свого земляка.

Свята спаяність товариства — того товариства, про яке згодом гоголівський Тарас Бульба говорив, що вище його нічого немає на світі, скріпила в одну сім'ю цих людей, позбавлених вітчизни, осідлості і нерухокої власності. Військо їх — їх сім'я, їх батьківщина; адже батьківщина — не стільки рідна земля, скільки рідні люди,

свій колектив, товариші. А тому цілком законним є їх патріотизм і повністю виправдана знаменита тирада:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат...

Це не тільки ремарка автора. Це почуття, що надихає його героїв і те реальне середовище, із якого він їх вибирав. Ми сміємось, читаючи «Енеїду» Котляревського. Але справді смішні в ній не троянці, а боги; не люди, а царі. Дух, який живить троянських «козаків», незважаючи на те, що вони одіті в бурлескний одяг, залишається героїчним духом. І нам зрозуміло, чому «Енеїду» Котляревського не забували і в ті не так далекі дні, коли народи нашого Союзу вели боротьбу з гітлеризмом. Стара казка перетворилась в нову бувальщину подвигами українських партизан, доблестю Радянської Армії.

Ми живемо в епоху, далеку від епохи Котляревського. Змінився весь оточуючий нас світ, невпізнаними стали люди. Але згадаймо слова, проголошені українським народом устами П. Тичини:

Я стверджуюсь, я утверждаюсь —
Бо я живу.

В той далекий час і в тих умовах «Енеїда» Котляревського була також самоутвердженням — і в цьому її велике громадське значення, в цьому таємниця її живучості, її слави. [...] Відомий історик України Олександра Єфименко колись писала, що «Енеїда» Котляревського так відноситься до «Енеїди» Осипова, як жива квітка — до бездушного виробу. І це не перебільшення. Ще Пушкін визнав Осипова «холодним и однообразным» і, протиставляючи йому Василя Майкова (автора бурлескної поеми «Елисей, или Раздраженный Вакх»), вважав, що «Елисей» справді смішний. Смішна і поема Котляревського. Суть її сміху не в розбитих носсах, розірваних штанах і синцях під очима. Є стадія в розвитку реалістичного стилю, коли звернення до так званої «низької» сторони дійсності зовсім необхідне. Воно допомагає «попрощатися з небесами» і спуститися на землю.

...Я прощаюсь з небесами,
Пора спуститись до землі,—

говорить Котляревський у 6-й частині поеми. Згадаймо, що «Дон-Кіхот» Сервантеса в першій своїй частині переповнений описами бійок на заїжджих дворах, де зупиняється герой разом зі своїм зброєносцем. Ці грубі сцени не затемнюють для нас високої ідейності роману.

«Енеїда» Котляревського — це ціла симфонія сміху дикого, відчайдушного, під яким ми не зразу відчуємо, але не можна не відчувати, сміх, який походить від критично сприймаючого дійсність розуму. Роздумуючи над її художньою ріднею, пригадується не стільки російська «геройко-комічна» поема XVIII ст., скільки інше — віддалений від неї хронологічно твір мистецтва, який належить великому російському художнику І. Рєпіну. Рєпінські «Запорожці пишуть листа турецькому султану» найкраще відповідають стилю поеми і її духові. «Досі не міг відповісти Вам, — писав Рєпін Стасову, працюючи над картиною в 1880 р. — А в усьому винні «Запорожці». Ну й народ же! Голова обертом йде від їхнього гамору та галасу. Тижнів зо два без відпочинку живу з ними, не можна розстатися: веселий народ... Чортячий народ! Ніхто в усьому світі не відчував так глибоко свободи, рівності, братерства».

Цей «чортячий народ» — рідня Енеям, Гелленорам, Паллантам Котляревського. Ми не знаємо, чи була поема Котляревського серед джерел, які надихали Рєпіна. Але якщо і не була, то все ж Рєпін добре знав Гоголя, зв'язки якого з Котляревським незаперечні. В помітках Гоголя в його рукописній «Книзі всякої всячини» (1826—1831) є більше двох десятків виписок із «Енеїди».

Особливо значним в поемі Котляревського є присутність в ній самого поета, «любителя всього благородного, в чому б воно не проявлялось», як ми уже читали вище, носія ідей гуманних і прогресивних, хоч і прикритих комічною маскою. Так прикривав Рабле свою особу великого гуманіста маскою безшабашного п'яниці, базіки і лихослова. Треба бути не те що короткозорим, але зовсім сліпим, щоб не побачити в «Енеїді» громадської сатири. Гострота нападок на кріпацтво, на бездіяльність, себелюбство і розпусту «олімпійців», в яких неважко розглядіти риси українського панства, на корисливість і схильність до хабарів «хаптури» жреців, які, між іншим, весь час перетворюються в поїв і протопїв, на взятки і продажність чиновників, — все це робило Котляревського

виразником дум і надії широких народних мас, народної оцінки панівного ладу. Звичайно, він не був революціонером. Можливо, що його політична програма не йшла далі надій на реформи, які виходили від «освіченого абсолютизму». Але, співставляючи дві правди, «мужичу» і «панську», він не побоявся стати на сторону першої:

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуца...

Це сказано між іншим, але, по суті, так сміливо зі сторони полтавського чиновника-літератора, що ті, хто міг би висловити своє обурення подібним зухвальством, просто не зрозуміли сили цього виклику. Вони не помітили в поемі Котляревського і тих «панів», які мучаться в пеклі за пригнічення своїх кріпаків, не зрозуміли і того, що в образах олімпійців Зевса, Юнони, Венери, Еола, як у дзеркалі, відображається розпутне, бездіяльне, себелюбне життя українського панства. Автор заховав своє розуміння дійсності під маскою сміху. Кілька разів в поемі він спеціально підкреслює, немов його мета — «тільки смішить». Розповідаючи про трагічні події кровопролитної війни, він спішить заявити, що муза його — зовсім не муза трагедії:

Я музу кличу не таку,
Веселу, гарну, молодую,
Старих нехай брика Пегас.

А ще далі:

...А я до жалю не мастак;
Я сліз і охання боюся
І сам ніколи не журюся,
Нехай собі се піде так.

«Енеїда» була розпочата в молодості, закінчувалась, коли поету пішов уже шостий десяток. Читаючи поему, легко побачити, як поступово «травестійний стиль» її трансформувався, як все більше наповнюється вона елементами реального українського побуту. Троянці співають пісню про Сагайдачного (ймовірно, знамениту пісню «Ой на горі та жінці жнуть»), Сівілла Кумська нагадує бабу-ягу з народних казок; в палаці царя Латина стіни прикрашені лубочними народними картинками; в числі подарунків, піднесених йому, є килим-самоліт, скатерть-самобранка, чоботи-самоходи; елементи українського побуту і українського фольклору все частіше використовую-

ються в творі, і, кінець кінцем, ми забуваємо і про Вергілія, і про можливий початковий травестійний задум — і сприймаємо поему як своєрідне, «езопівською мовою» передане відображення української дійсності кінця XVIII ст. Мабуть, так її і сприйняли представники української демократичної інтелігенції 20—30 років XIX ст., що народжувалась. Так її зрозуміли і ті українці, які ввійшли в російську літературу і стали її діячами. Близький до пушкінського оточення і до гуртків декабристів Орест Сомов в одній зі своїх статей, відгукуючись на «Комическую Енеиду» якогось Неведомського, в 1828 р. писав: «Зі всіх попередніх Енеїд, Язонів і Прозерпин навиворіт уціліла тільки малоросійська пародія «Енеїди» Котляревського, тому що автор її зумів прикрасити свою поему малоросійською сіллю і яскраво вивести в ній, замість троянців, карфагенян і латинян, земляків своїх малоросів з їх домашнім побутом, звичаями і приказками». Звичайно, послідовниками Котляревського не були ті, хто, продовжуючи бурлескні традиції, творив поеми в стилі «Горпиниди» П. Білецького-Носенка чи «Жабомишподраківки» («Війни мишей і жаб») К. Думитрашкова. Їм не вистачало тієї широти синтезу, основанийого на глибокому знанні народного побуту, тієї справді рубенсівської міці, з якою створювались образи, того гостро сатиричного підтексту, який є в Котляревського. Тільки йому одному вдалося своєю поемою проспівати пісню про Україну, зробити ту велику справу, про яку з такою теплотою згадував молодий Шевченко, звертаючись до Котляревського:

...ти
Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.

В процесі створення стиль поеми Котляревського змінювався. В останніх своїх частинах вона все більше наближалась, відходячи від жанру травестії, до типу ліро-епічної поеми, не цуралась авторських відступів і самим ладом мови інколи нагадувала твори великих російських поетів пізнішої пори. Коли ми читаємо у Котляревського:

Хто бив, хто різав, хто колов,—

ми можемо згадати Пушкіна:

Швед, русский колет, рубит, режет.

Або, читаючи описи війська, яке відпочивало вночі перед битвою, щоб вступити знову в бій:

...І дехто спати укладався,
А хто під буркой витягавсь,
Олучі інші полоסקали,
Другії, лежа, розмовляли,
А хто прудився у кабиць,—

мимоволі постають перед нами рядки з «Бородіна» М. Ю. Лермонтова:

Кто кивер чистил, весь избитый,
Кто штык точил, ворча сердито...

Звичайно, ні про яку «взаємність» і «взаємовплив» тут не може бути й мови. Але традиції XVIII ст. втрачали свою владу над Котляревським. Він з них вийшов, він дав в своїй поемі найбільш повний закінчений їх вираз. І в той же час він вільно чи мимоволі від них відштовхнувся, і його «Енеїда» стала не тільки видатним епілогом давньої української літератури, але й блискучим прологом нової демократичної української літератури XIX ст. Вона продовжує жити — і в літературі, і на сцені, де вона послужила матеріалом для комічної опери, що й нині живе в українському театрі. Розмовляючи з українськими письменниками в 30-х роках, О. М. Горький радив їм написати сатиричну поему на зразок «Енеїди» про буржуазних дипломатів, буржуазних націоналістів-петлюрівців і їм подібних. «Чому б вам не написати такого веселого бурлеску, як, скажімо, «Енеїда», про наших ворогів?»

Заповіт Горького, можливо, не цілком виконаний, але у віршах українських радянських поетів епохи Великої Вітчизняної війни ми не раз відчуваємо інтонації старої поеми.

Поема Котляревського в історії української літератури — це заявка на право її дальшого існування, це обіцянка її майбутнього плідного розвитку.

Обіцянку було виконано пізніше, в 40-х роках XIX ст., коли з'явився Шевченко — перший великий поет нової української літератури. Але без Котляревського не було б Шевченка, як без них обох не було б і того, що зараз складає гордість українського народу, — української радянської літератури.

[1961]

З книги „Український драматичний театр“

ТРУПА КОТЛЯРЕВСЬКОГО І ЩЕПКІНА

В історії українського театрального мистецтва виняткове місце посідає діяльність Полтавського театру, очолюваного І. П. Котляревським та М. С. Щепкіним (1818—1821). Саме тут за участю Щепкіна вперше дістали сценічне втілення твори Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». Спектаклі за цими творами відкривають історію українського професійного театру. [...]

На початку XIX ст. в Полтаві існував напівкріпацький театр, що належав генерал-губернаторові Лобанову-Ростовському. На його сцені часто виступали місцеві аматори, а також і москвичі, які приїхали туди в часи Вітчизняної війни 1812 р. Тут виявився і артистичний хист Катерини Василівни Нальотової (1787—1861) — чудової співачки і танцюристки. З Нальотовою в аматорських спектаклях у 1813 р. виступав І. П. Котляревський.

У репертуарі Полтавського театру в той час були комічна опера «Сбитенщик» Я. Княжніна, його ж комедія «Неудачный примиритель, или Без обеда домой еду», «Новый Стерн» Шаховського, «Урок дочкам» Крилова, «Немецкие провинциалки» Коцебу¹, «Честное слово» Шпіса та ін. У п'єсі «Неудачный примиритель» Нальотова виконувала роль служниці Марини, а Котляревський — студента Сінекдохоса, «всегда беспрестанно ученого» школаста, закоханого в неї. Особливо відзначився він у комедіях Княжніна «Сбитенщик» (яку саме роль виконував, не встановлено) та «Неудачный примиритель». У п'єсі «Честное слово» Котляревський виступав у ролі дядька графині, яку грала Нальотова.

Котляревський активно дбав про поповнення репертуару трупи п'єсами, що мали виразний сатиричний характер. В його рукописах збереглась переписана ним п'єса Крилова «Подципа» («Трумф»). Цілком імовірно, що він готував цю п'єсу до постановки на сцені Полтавського театру. [...]

Інтерес до аматорських вистав не покидає Котляревського і в наступні роки. Ставши головним наглядачем Полтавського дому для виховання дітей бідних дворян, він влаштовує з своїми вихованцями виставу, приурочену до нового, 1816 року. Очевидно, такі вистави він упоряджував і в наступні роки.

У формуванні Котляревського як драматурга велику роль відіграли російська комічна опера та особливо сатирична комедія.

Мотиви критики тогочасного суспільства, думки про те, що станові привілеї дворянства зовсім не означають його розумової зверхності над кріпаком-селянином, а навпаки, трудова мораль народу протистоїть паразитичній моралі панів та чиновників, висловлені в передовій російській драматургії того часу — від Фонвізіна, Капніста² і Крилова до окремих комічних опер, — були органічно сприйняті Котляревським і розвинуті ним у власних творах. Що ж до стилістичних впливів, Котляревський певною мірою використовує досвід і сатирично-викривальної комедії, і комічної опери, зокрема Я. Княжнина та О. Аблесімова³. [...]

Популярний тоді драматург Шаховський звернувся і до української тематики, написавши водевіль [...] «Казак-стихотворец» [...], [який] викликав загальний осуд як російської, так і української прогресивної критики. Пушкін писав, що в п'єсі Шаховського є слова, пісні, але нема й тіні зав'язки ані розв'язки. [...]

«Казак-стихотворец» після постановки в 1812 р. у Петербурзі був у 1816 р. показаний також у Харкові. П. Гулак-Артемівський, відгукуючись на постановку, зауважив на адресу Шаховського: «Хто чого не тямить, то нехай й не тика свого носа».

У 1817 р. «Казак-стихотворец» був поставлений у Полтаві мандрівною трупю Штейна і Калиновського. Цього ж року російський генерал Данилевський, перебуваючи в Полтаві, записав у своєму щоденнику: «Увечері я був у театрі, де грали «Казак-стихотворца». Досить дивно, що в столиці України давали цю п'єсу, яка певною мірою є сатирою на малоросів»*. [...]

«Наталка Полтавка» Котляревського виникла до деякої міри як полемічне протиставлення «Казаку-стихо-

* «Русская старина», 1897, июнь, стор. 475.

творцу» Шаховського. Причому полеміка велася тут не тільки шляхом прямих відповідей у діалогах дійових осіб, а й усім образним ладом твору.

Безпосереднім приводом звернення Котляревського до драматичного жанру послужило утворення в Полтаві професійного театру, організації і творчій діяльності якого письменник віддав багато сил та енергії.

У 1818 р. генерал-губернатор Малоросії М. Г. Рєпнін запросив до Полтави харківську трупу І. Штейна, в якій працював тоді М. С. Щепкін. З прибуттям трупи в Полтаву життя в місті помітно пожвавилася, почалися розмови про артистів, вистави, театр.

Директором Полтавського театру був призначений І. П. Котляревський, режисером трупи — Барсов, але на її діяльність своїм великим художнім авторитетом як актор і режисер, безперечно, впливав Щепкін.

Полтавський період у творчості Щепкіна мав велике значення для розвитку російського та українського театру: саме в цей час формувалися його погляди на сценічне мистецтво, визрівали основні положення реалістичної реформи сцени.

Полтавська трупа складалася з таких видатних артистів, як Павлов, Угаров, Барсов, Нальотов, Медведєв, Климов, Городенський, серед жіночого складу перше місце займала Тетяна Гнатівна Пряженківська. Вона досконало володіла голосом і сценічним рухом, була чудовою драматичною актрисою, мала вокальні дані, чарівну сценічну зовнішність, користувалася широкою популярністю серед глядачів. Великий успіх мали також Сорокіна, Медведєва, Алексєєва, пізніше були запрошені співачки Бистрова, Постникова та ін. Диригентом був Данильченко.

Щепкін особливо високо цінив реалістичний талант Угарова і Павлова. «Угаров був істота надзвичайна, — писав він, — талант величезний. Щиро можу сказати, талановитішого серед акторів я і тепер нікого не бачу. Природність, веселість, жвавість, при надзвичайних даних, вражали вас»*.

У репертуарі Полтавського театру на першому місці стояли кращі твори тогочасної драматургії — «Недоросль» Фонвізіна, «Ябеда» Капніста, «Урок дочкам» Кри-

* Зб. «Михайло Семенович Щепкін. Записки. Листування». К., «Мистецтво», 1953, стор. 107.

лова тощо. Завдяки постійному піклуванню Котляревського і Щепкіна про репертуар полтавська трупа ставила: «Хвастун» і «Чудаки» Я. Княжніна, «Притворная неверность» і «Своя семья» Грибоедова (у співавторстві з іншими драматургами), «Лукавин» Писарєва (переробка комедії Шерідана⁴ «Школа злословия»), «Господин Богатов, или Провинциал в столице» Загоскіна⁵, «Семейство Старичковых» Іванова, «Полубарские затен» Шаховського, «Воздушные замки» Хмельницького⁶ та ін.; з зарубіжного репертуару: «Господин де Пурсоньяк» Мольєра, «Зоя» Морсьє, «Ненависть к людям и раскаяние» Коцебу та ін.; ставили комічні опери: «Сбитенщик», «Воображаемый невидимка», «Ломоносов», «Новые оборотни, или Спорь до слез, а об заклад не бейся», «Казак-стихотворец», «Любовная почта», «Мельник-колдун», «Водовоз», «Севильский цирюльник», «Деревенские певичы», «Чертova мельница», «Днепровская русалка» та багато інших. [...]

«Незважаючи на широчінь цього репертуару,— пише А. Щепкін,— більша частина п'єс поставлена була чудово... Це, здається, може служити кращим поясненням того, що театр у такому місті, як Полтава, проіснував п'ять років підряд. Деякі п'єси були обставлені й зіграні краще, ніж на московській сцені».

Перший відзив про гру Щепкіна було вміщено в «Украинском вестнике» за 1819 р. Рецензент, позитивно оцінюючи Полтавський театр в цілому, виділив трьох акторів: Щепкіна, Барсова і Угарова, але Щепкіну надав значної переваги за «талант рідкісного комедійного актора».

Спільна праця Щепкіна і Котляревського у Полтаві має велике історичне значення для всього українського театру.

Щепкін перший на Україні на сцені Полтавського театру створив неперевершені художні образи виборного Макогоненка і селянина Михайла Чупруна. В цих яскравих образах автор продемонстрував глибоке знання життя і побуту українського народу. Це було торжество реалістичних принципів театрального мистецтва. Глядачі високо оцінили гру Щепкіна-новатора, основоположника реалістичного напрямку. Докладних відомостей про цю історичну виставу не збереглося. Про гру акторів, режисуру, художнє оформлення, навіть про обсаду вистави до-

водиться дізнаватися з різних, подекуди й непрямих джерел.

У Ленінграді в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна зберігається примірник «Наталки Полтавки», з якого довідуємось про постановку цієї п'єси 21 січня 1821 р. вперше в Харкові полтавською трупою в бенефіс М. С. Щепкіна. Бенефіціант виконував роль, спеціально написану для нього Котляревським,— виборного Макогоненка, Наталку — знаменита Пряженківська, Петра — Барсов, Терпилиху — Алексєєва, возного Тетерваковського — Медведєв. Треба думати, що ці ж актори брали участь у першому спектаклі «Наталки Полтавки».

Про гру Пряженківської рецензент писав, що співає вона добре, голос в неї приємний. Харківські глядачі любиви Пряженківську і «платили мистецтву її сльозами». Значно пізніше, в 1845 р., її дочка в трупі Дрейсіга⁷ в Тіфлісі виконувала роль Наталки, а в ролі Терпилихи виступила Пряженківська-мати. Це була артистка широких творчих можливостей. Музичною підготовкою акторів полтавської трупи під час постановки опер, а також «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» керував капелмейстер Федір Петрович Данильченко — талановитий і діяльний музикант. «Він любив своє мистецтво до самозабуття,— пише А. С. Щепкін.— І хоч більшість акторів, в тому числі й Щепкін, майже не знали музики чи дуже мало знали, а між тим опери йшли чудово! Кажучи по правді, дякуючи Федору Петровичу: він до кожного з акторів приходив із скрипкою, без якої ні кроку не робив, виходячи з дому, і починав грати партію його на скрипці, яка в повному розумінні цього слова співала, а не трала, й таким чином, безперестану повторюючи одне й те ж, примушувала артиста мимоволі відчувати свою партію, і так бувало майже з кожним артистом, аж поки не зачували повністю партії»*.

Можна припустити, що значну режисерську роботу щодо постановки своїх та інших п'єс провів Котляревський. Він, за свідченням А. С. Щепкіна, за весь час перебування трупи в Полтаві був присутній майже на всіх репетиціях і на всіх виставах.

П'єси Котляревського знайомили глядача з життям простої людини, гостро засуджували тих, хто зневажав

* А. Щепкин. Краткий очерк жизни М. С. Щепкина.

її. Не дивно, що в багатьох тогочасних трупах вони не сходили з афіші. В сценічній історії обох п'єс Котляревського найбільше пощастило «Наталці Полтавці». Правдиві, життєві образи цієї п'єси забезпечили їй сценічний успіх з часу її появи на сцені і до наших днів.

У Полтаві «Наталка Полтавка» була поставлена без цензури за особистим розпорядженням Рєпніна. Потім без згоди автора її дуже часто виставляли в трупі Штейна.

Незважаючи на протест Котляревського і його заяву з цього приводу на ім'я поліцмейстера, Штейн показував цю п'єсу по всіх містах України, зокрема в Харкові до кінця своєї антрепризи. Після Штейна «Наталка Полтавка» ще з більшим успіхом йшла тут у трупі Млотковського.

«Наталка Полтавка» у першій половині XIX ст. сприймалась українським глядачем з великою любов'ю. В листі до М. Гнедича Котляревський писав, що «Полтавку» досить добре прийняли в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях*.

Після Полтави та Чернігова, з дозволу генерал-губернатора Рєпніна, «Наталка Полтавка» виставлялась у бенефіс Щепкіна без цензури і в Харкові 21 січня 1821 р.

Ролі виборного та Чупруна Щепкін зберіг у своєму репертуарі протягом всього життя, здійснивши постановки творів Котляревського на російській сцені.

«Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» за участю Щепкіна з великим успіхом йшли в Москві на сцені Малого театру, куди актора було запрошено в 1822 р., і в Петербурзі на сцені Александринського театру. [...]

Найбільшим прихильником і пристрасним захисником нового реалістичного методу акторської гри Щепкіна був великий російський революціонер-демократ Бєлінський. Про це свідчить його полум'яна стаття про петербурзькі гастролі Щепкіна в листопаді—грудні 1844 р., надрукована в «Литературной газеті». [...]

Праця Щепкіна над створенням реалістичних образів у п'єсах Котляревського і Квітки-Основ'яненка допомогла акторові в ствердженні його новаторських реалістичних принципів. Про це свідчать численні відгуки як глядачів, так і театральних критиків, які захоплювалися щирою

простотою, правдоподібністю і художньою довершеністю його сценічних образів саме в українських творах.

Відомий діяч української культури М. Максимович не раз підкреслював, як чудово звучала з уст Щепкіна українська мова, яку він доскопало опанував, працюючи на Україні. Макогоненко і Чупрун майже сорок п'ять років не сходили зі сцени у виконанні великого артиста.

Всі ці факти, а їх можна було б збільшити, переконливо свідчать про велику історичну роль Щепкіна і Котляревського в справі розвитку вітчизняного театру. Вони повели непримиренну боротьбу з косністю і рутинною, з штампами класицистичних прийомів. [...]

Котляревський і Щепкін постійно дбали про художній рівень репертуару Полтавського театру, вони як вимогливі художники вдавались до переробок і удосконалення слабих драматичних творів, домагалися, щоб кожна п'єса, яка була в діючому репертуарі, відповідала їхнім театральнo-естетичним поглядам.

Котляревський як директор театру постійно піклувався і про матеріальні, побутові умови акторів, турбувався, щоб вони своєчасно одержували платню, мали пристойні квартири тощо.

Матеріальні труднощі примушували Полтавський театр часто виїжджати на гастролі до Харкова (1819, 1820, 1821 рр.), Кременчука, в Ромни тощо. Таким чином трупа була більше на колесах, ніж у Полтаві. Дирекція театру завжди зверталася до впливових осіб по допомогу. Збереглися листи князя Рєпніна до Г. Квітки-Основ'яненка, щоб він всебічно сприяв театрові під час гастролей у Харкові.

У 1821 р. Полтавський театр перебував у дуже скрутному матеріальному стані. Котляревський робив усе, щоб хоч трохи його поліпшити, але потрібна була дійова допомога з бюджету міста та від генерал-губернатора. «Батьки міста» бачили, як на їх очах гине найкращий на Україні театр, але не допомогли Котляревському врятувати його від катастрофи, і в листопаді 1821 року Полтавський театр припинив своє існування. Щепкін з групою акторів залишив Полтаву, сформував нову трупу і поїхав на гастролі спочатку до Києва, а потім до Тули. (В Києві Наталку грала К. Нальотова).

Традиції Щепкіна в драматургії Котляревського та Квітки-Основ'яненка свято берегли і розвивали його по-

* І. П. Котляревський. Твори, т. II. К., 1950, стор. 85.

слідovníки на сцені українського театру, зокрема К. Соленик⁸ та І. Дрейсіг. Особливо великий успіх в ролі Михайла Чупруна мав К. Соленик. Про його гру Т. Шевченко писав у щоденнику: «Я в первый раз видел гениального артиста Соленика в роли Чупруна («Москаль-чаривник»). Он показался мне естественнее и изящнее неподражаемого Щепкина».

Глядачі високо оцінювали майстерну гру І. Дрейсіга: «Он играл выборного так натурально, что корешные полтавцы признали б его за своего родича»*.

У Києві в ролі виборного особливо відзначився актор П. Рекановський.

У харківських російсько-українських трупах Штейна та Млотковського⁹ уславилась виконанням ролей з п'єс Котляревського видатна артистка Л. Млотковська¹⁰.

Реалістичністю виконання ролі Терпилихи в першій половині XIX ст. відзначались і артистка Данилова, гру якої значно пізніше спостерігав І. Карпенко-Карий, та Виноградова, майстерне виконання якої бачив Кропивницький. В трупі Штейна в ролі виборного уславився актор Данило Жураховський. У ті ж часи в ролях виборного та Чупруна значним успіхом користувався і комедійний артист Т. Домбровський, що неодноразово виступав поруч із Щепкіним в п'єсах Котляревського та Квітки-Основ'яненка.

Заслуга Щепкіна щодо злагожденості гри акторів у постановках п'єс Котляревського незаперечна. Неодноразово гастролюючи на Україні, зустрічаючись з багатьма місцевими акторами, він докладав великих зусиль, щоб допомогти їм якнайповніше розкрити твір драматурга.

1967

* «Репертуар и Пантеон». Театральная летопись. СПб., 1846, т. XIII, стор. 43.

О. С. Романець

І. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ТА Г. АСАКІ

Георге Асакі (1788—1869) — видатний молдавський просвітител ь початку XIX ст. — посідає важливе місце в історії культури свого народу. З його іменем нерозлучний епітет *перший*. Він був піонером освітньої справи: організував школу інженерів-землевпорядників, у якій вперше молдавською мовою викладав математику, геодезію та архітектуру (1814), і ряд інших освітніх закладів — від реальних шкіл і ремісничих училищ до Михайлянської академії (1835) та музично-драматичної консерваторії (1836). Він — засновник і редактор першої молдавської газети «Албіна роминяске» (1829), організатор державного архіву в Молдавії (1832), першої друкарні і паперової фабрики, національного театру, першої публічної бібліотеки в Яссах, Товариства медиків та натуралістів і багатьох інших закладів.

Без нього не можна уявити собі літературного життя Молдавії. З його перекладів численних творів письменників різних народів і епох, а також оригінальних віршів, байок, оповідань, п'єс, подорожніх нарисів беруть, власне, початок нові молдавська і румунська літератури.

Про розмаїту діяльність цього невтомного трудівника написано багато праць молдавськими та румунськими літературознавцями. Найновіша і найгрунтовніша серед них — недавно видана у Кишиневі монографія Ф. Левіта (1966). Ця книга є глибоким, часто — новаторським аналізом діяльності Г. Асакі, критичним осмисленням всього того, що протягом майже століття писалося про нього. На підставі маловідомих, а то й невідомих фактів у ній оригінально висвітлюється ціла низка питань.

По-новому тут розглядається і п'єса Г. Асакі «Повернення верховинця з Англії», написана у 1850 році. Наступного року вона була надрукована в «Алманахул де инвэцэтурэ ши петречере» і виставлена (15 березня) на

сцені Ясського театру з відомим молдавським актором Матеем Міло у заголовній ролі.

Публікація тексту супроводжувалась такою авторською приміткою: «Сюжет цієї ідилії ґрунтується на чутці, що під час голоду в Ірландії у 1847-48 рр., разом з великою кількістю кукурудзи, транспортованої з Молдавії, спекулянти завезли туди і кілька румун, щоб показати мешканцям, як краще вживати цей, не дуже відомий їм, продукт». Всі ті, хто писав про п'єсу, звичайно, обмежувались переказом примітки, наводячи ще кілька побіжних зауважень про її недоліки. І тільки Ф. Левіт заглибився більше в аналіз твору, вникнувши в його сюжетну тканину. Внаслідок цього він дійшов такого переконання: «Повернення верховинця з Англії» за всіма ознаками, *здається*, є вільною адаптацією відомої «Наталки Полтавки» українського письменника-просвітителя Івана Петровича Котляревського. З його комедією має багато спільних моментів сюжет асакіївської ідилії. Верховинець Кардат, бідний парубок, як і Петро з «Наталки Полтавки», змушений на певний час іти на заробітки, залишивши свою кохану Ірину. Під час його відсутності Ірину намовляє її вуйко Галіан вийти заміж за Бердіану, котрий, хоч і старий, «має багато грошей», так само, як і Наталку наполегливо сватає за багатія села виборний Макогоненко. Як і Котляревський, але без його пристрасті, Асакі у певній мірі розкриває важке становище пригноблених селян, а також способи їх експлуатації і визиску. Нарешті, в обох п'єсах фінал однаковий. Парубки повертаються у відповідний момент. Їхні противники, хтиві дідугани, надзвичайно легко відмовляються від дівчат, до яких сватались, більше того — несподівано обдаровують закоханих молодих. Все закінчується загальною згодою, що виявляє обмеженість світогляду обох письменників-просвітителів».

Шляхом зіставлення виявивши спільні риси в обох п'єсах, Ф. Левіт визначає мистецькі якості твору Г. Асакі та його відмінності від першовзору. Він каже: «Крім зазначених спільностей, між «Поверненням верховинця з Англії» і «Наталкою Полтавкою» є і багато відмінностей різного характеру. З-поміж них найбільш суттєва полягає в ступені мистецького втілення. «Наталка Полтавка» в цілому відзначається великою емоційною силою. Котляревський створив живі образи, широко використав

народні пісні, з особливою майстерністю індивідуалізував мову персонажів. В ідилії ж Асакі колізія вимучена, дії немає, персонажі — ледь накреслені — як правило висловлюються довгими книжковими періодами, які неможливо вимовити одним видихом, і співають не пісні, а арії на зразок:

Якэ мэ-с яр аиче
Линги дорита Ирине,
Ах, че минут фериче
Дунэ дурере yine *.

Та, окрім цього, автор вдається до властивого йому прямого і набридливого моралізаторства, засуджуючи прагнення пошуку в чужих країнах достатку та щастя, зіпсовані пориви, вихвалання патріотичних почуттів і завершуючи без усякого зв'язку з тим, що відбулося в ідилії, закликком до філантропії».

Чіткий і логічний виклад думок Ф. Левіта не залишав би жодних сумнівів, коли б не оте процитоване на початку слівце «здається». Дослідник, на жаль, не приводить жодних доказів, які давали йому право говорити, що п'єса Асакі є «вільною адаптацією відомої «Наталки Полтавки»». Внаслідок цього може скластися враження, що це просто данина модному сьогодні типологічному зіставленню. Можна було б погодитися і на таке, коли б для цих зіставлень не було ніякого ґрунту.

А такий ґрунт є. Доказом цього як життєвий шлях, так і творчий доробок письменника.

Молодість Георге Асакі (Асакієвича) тісно пов'язана з Україною. Дитячі роки він провів на Хотинщині, де його батько був протопопом. Тут, очевидно, він опанував руснацькою (українською) мовою. З 1795 до 1803 року родина Асакієвичів проживала у Львові, де її голова займав посаду капелана місцевого шпиталю, а молодий Георге був студентом Львівського університету.

Повернувшись у Молдавію, Г. Асакі казав, що здобув у Львові ступінь доктора філософії і диплом інженера й архітектора. Та сучасні румунські дослідники, правда, встановили, що в університеті він значився тільки як

* Ось я знову тут,
Віля коханої Ірини.
О, яка щаслива хвиля
Після горя настає.

auditor secundi et tertii anni*. Але й за таких обставин значення його перебування у Львові не можна применшувати. І ми цілком приєднуємось до думки Ф. Левіта, що і «без титулів Львівський університет дав йому знання, з яких він свого часу скористався. Навчання на філософському факультеті дало йому справді енциклопедичні знання із світової культури, визначило багатогранність інтересів і різнобічність його пізнішої плідотворної діяльності».

Г. Асакі і сам виступав з статтями про Україну. У 1841 році він, наприклад, надрукував статтю «Козаки», в якій почалося знайомство його співвітчизників з історією запорозького козацтва. Основні положення цієї статті були використані і видатним румунським письменником М. Садовяну.

Автор «Козаків» із захопленням розповідав про «хорий народ», здатний устояти перед будь-якими труднощами, про його невибагливе життя, звитяжні подвиги, про українську пісню, котру називає «політичним маніфестом і бойовою прокламацією» народу.

Ці та інші факти переконливо засвідчують не тільки великий інтерес, а й ґрунтовну обізнаність Г. Асакі з історією українського народу, з його культурою. Проте в опублікованій спадщині письменника та документах власного авторського визнання знайомства з творами І. Котляревського не знаходимо.

Свідчення про це дають нам інші джерела. Наприклад, відомо, що про Котляревського як автора «кількох значних поетичних творів, написаних діалектом Малої Росії, і кількох драм тією ж мовою» знали в Румунії та Молдавії ще в 30-і роки минулого століття, доказом чого є повідомлення про смерть українського письменника, надруковане в газеті «Curier romanesc» 12 січня 1839 р. Та Г. Асакі знав значно більше цього, бо у нього в руках була одна з перших українських ґраматик: «Grammatik der rutenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien von Lewitski Iosif»* (Перемишль, 1830), в додатку до якої серед зразків українського письменства надруковані й уривки з славнозвісної «Енеїди». Що це справді так,

* Слухач другого і третього року навчання (лат.).

** «Ґраматика руської або малоруської мови у Галичині Йосифа Левицького».

стверджує переклад вірша Т. Падури «Козак», третя строфа якого виглядає так:

Козакул ынса есте
Наскут фэрэ фрика,
Пичиоареле'ши ымбракэ,
Кэчюла'п кап звирлинд.

Підкресленого вислову «взуває поги» немає в жодній з українських чи польських публікацій цього вірша до 1841 року, окрім пазваної ґраматики Й. Левицького, де другий рядок третьої строфи надруковано так:

Схопив шаблю, *чобіт взув*.

Про п'єсу «Наталка Полтавка» засновник молдавського театру і його перший драматург Г. Асакі міг дізнатися під час тривалого свого перебування в Росії у 1830 році, де він досить уважно придивлявся до громадського й культурного життя країни. Деякі враження з приводу цього він виклав у своїх подорожніх статтях. Славнозвісний твір української сцени міг дійти до нього і через Карпа Соленика, який у 1839 році «належав Кишинівському театрові». Історик молдавського театру О. Киртока каже, що поруч з іншими образами, створеними актором, образи виборного й Чупруна «хвилювали серця тисяч кишинівських глядачів у ті давні роки, давали їм глибоку естетичну насолоду і примушували задумуватися над навколишньою дійсністю».

Але найбільш ймовірним, на нашу думку, є те, що Г. Асакі знав не саму «Наталку Полтавку», а її галицьку переробку, здійснену Іваном Озаркевичем у 1848 році. Видана вона в Чернівцях, гралася у Львові — тих містах, з якими молдавський письменник підтримував майже постійні зв'язки. Суттєвою в даному випадку деталлю є й те, що і автор переробки, і перші її виконавці на сцені були представниками духовенства, тих кіл, з якими тягнулося знайомство ще від письменникового батька — хотинського протопопа і львівського капелана.

Наведеними тут фактами ми прагнули доповнити думку, висловлену молдавським літературознавцем Ф. Левітом, і підвести певний ґрунт під його цікаве зіставлення п'єс «Повернення верховинця з Англії» Г. Асакі та «Наталки Полтавки» І. Котляревського.

Г. А. Нудьга

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ЗА РУБЕЖЕМ

Що знали в Європі про Україну, її народ, культуру й літературу до появи «Енеїди» Котляревського? Хто до появи цього письменника репрезентував перед світом наш народ своїм художнім словом, своїм мистецьким твором?

Про Україну в Західній Європі писалося багато і то здавна. Найбільшої популярності вона здобула в період зародження і розквіту козаччини. У Франції, Англії, Німеччині, Італії та інших країнах з'являється чимало книг, присвячених історії українського народу, його «козацької республіки» (К. Маркс), побуту та звичаям. Одночасно, уже починаючи з XVI ст., набуває слави українська народна пісня, яка своїм змістом і красою здивувала Європу. Слідом за цим з'являються роботи, у яких подавалися короткі інформації про писемну літературу українців, а коли з'явилася у 1798 році «Енеїда» Котляревського, її творець увійшов майже в усі париси про культуру України, спочатку як самобутній український письменник, а далі як письменник, що зайняв певне місце в історії європейських літератур.

У стародавньому українському місті Полтаві на переломі XVIII—XIX ст. жила й працювала скромна людина — І. Котляревський, в молоді роки офіцер, після відставки — наглядач благодійно-лікувальних закладів.

Добре зрозумівши вимоги нового часу, прагнення українського народу, поневоленого царизмом, до національного відродження, він зробив досить рішучий і новий крок в розвитку української літератури. Його співвітчизники привітали нового поета як свого «будителя». Уже після появи «Енеїди» він мав таку популярність, що не тільки українці, а й передові люди інших національностей їхали в тиху Полтаву, щоб з ним побачитися, поговорити.

Чи ж знали щось про Котляревського ще за його життя європейці? Що говорили про українського письменни-

ка за кордоном до 1838 р.? Чи перекладали його твори на інші мови?

Перші друковані відгуки на твори І. Котляревського з'явилися, як нам відомо, у чеській пресі і пов'язані з діяльністю чеських і словацьких «будителів», які багато зробили для правильного висвітлення і популяризації слов'янської культури. Вони ж перші згадали й про твори Котляревського. Ще в 1806 р. А. Стойкович з Харкова оповістив Добровському про «Енеїду» Котляревського, у 1814 р. Добровський у своїй «Слованці» подав деякі відомості і про Котляревського, і про його «Енеїду», видану у 1809 році. Він подав опис розділів, словника і висловив свою гадку про твір. На думку Добровського, це жартівливий твір «Weru des zes») Wit (високої якості і дає багато для розуміння української мови, на підтвердження чого дана цитата з поеми («Енея так она любила, що аж сама себе спалила» і т. д.). Не обійшов постаті Котляревського і відомий славіст Й. Шафарик. У його «Історії слов'янських мов і літератур» (1826) при характеристиці української мови є посилання на «Енеїду» Котляревського і її словник. Твір Котляревського фігурує тут уже як мовно-літературний пам'ятник кінця XVIII — початку XIX ст. Відтепер Котляревський репрезентує українську літературу на міжнародній арені. Його твори входять до ланки аргументів, які виставлялися європейськими вченими на захист прав української мови. І першим пішов цим шляхом знову-таки Й. Шафарик. У своїй славнозвісній роботі «Слов'янська етнографія» (1842), де є розділ, присвячений українській мові, Шафарик звернув увагу на те, що елементи української народної мови є ще в книгах XII ст. і особливо виразно вони виступають у пам'ятках XIV ст. У XIX ст. українська мова, незважаючи на труднощі, має вже значний поступ. «В новітній добі деякі любителі рідної мови почали складати і видавати поезії, повісті та інші цікаві твори простою, чистою, мелодійною українською мовою, що ніскільки не шкодить російській літературі, навпаки, має свої добрі сторони. Початок цьому іде від Котляревського, від його передодягненої «Енеїди» (1898—1809).

Цей твір, який декому здавався звичайним «малоросійським» жартом, зайняв на міжнародній арені бойову позицію захисту прав пригнобленої нації.

У 1833 р. в «Часописі Чеського музею» з'являється перший переклад твору Котляревського (пісні Наталки «Ой мати, мати, серце не зважає») на чеську мову, здійснений відомим поетом і перекладачем Ф. Челаковським. Це був початок ближчого зацікавлення чехословацької громадськості доробком українського письменника. «Наталка Полтавка» тоді ще не була надрукована, але свою пісню Котляревський опублікував уже в російському журналі «Северные цветы», звідки й був узятий текст для перекладу на чеську мову. Коли ж у 1838 р. І. Срезневський опублікував повністю оперету Котляревського і надіслав її до Чехії, її радо привітав В. Ганка. «Головна заслуга цієї опери, — писав В. Ганка в «Часописі Чеського музею» (1839, I, стор. 247), — полягає в прікрасній чистій мові, у характерах головних дійових осіб, особливо «малоруської дівчини», і у милій простоті, якою пройнята вся річ». Він же написав і некролога «Малоруський поет Котляревський», у якому сказав: «Кожний малорус глибоко, від душі зітхає за ним. Дороге його ім'я буде завжди збережено в народній пам'яті, як народна пісня, що ніколи не вмирає». Після смерті Котляревського чеська громадськість виявляє ще більшу зацікавленість його творчістю, особливо після появи видань його творів. Згадуваний «Часопис Чеського музею» у 1843 р. подає замітку про «Енеїду». Інформацію про неї подав Розковченко у листі до В. Ганки. Коли в європейську літературу ввійшло ім'я Т. Г. Шевченка — про Котляревського говорять як про попередника великого Кобзаря. У 1865 р. словник Рієгра подає статтю про творця української «Енеїди», були замітки і в інших виданнях. Ішов процес глибшого і ширшого ознайомлення з літературою східнослов'янських народів. Важливим етапом на цьому шляху була антологія «Слов'янська поезія», складена Ф. Вимазалом. Українська література тут подана у першому томі, і досить широко. Котляревського тут схарактеризовано як «основоположника нової української літератури», подано біографію і переклади його творів («Віють вітри», «Ой мати» та ін.), які, ніше упорядник, стали давно народними.

Нова хвиля зацікавлення творчістю Котляревського пройшла на переломі ХІХ—ХХ ст., коли Україна широко відзначала в 1898 р. століття «Енеїди», а в 1903 р. було відкрито пам'ятник Котляревському у Полтаві. «Словен-

ський перегляд» у 1899 р. подав статтю Ф. Ржегоржа «Ювілейні русинські торжества», прикрашену фотографією українського письменника, а також статтю І. Франка про творця української «Енеїди». З них чеський читач уже міг уявити собі набатато чіткіше портрет Котляревського і його місце в слов'янській літературі.

Ще в 1890-х роках зацікавився українським письменником Я. Махал, пізніше автор ґрунтовної тритомної роботи «Слов'янські літератури». На відміну від попередників — Махал докладно зупинився на економічних і політичних умовах України кінця ХVІІІ ст., в яких формувалася нова культура, література і які породили також «Енеїду» Котляревського. Махал підкреслив, що літературне життя України слабше у ХVІІІ ст., особливо за панування Катерини ІІ, коли подавлялися всілякі прояви місцевого культурного й політичного життя. Почалися нагінки на українську мову, і на кінець ХVІІІ ст. про неї уже говорили як про вмираючу.

І тут з'явився Котляревський з «Енеїдою», у якій так пристрастно висловив свої симпатії до народу, любов до правди, справедливості, протест проти угисків і сваволі. Махал справедливо відмітив, що Котляревський своєю творчістю наголосив на таких ідеях: 1) ідея справедливості і соціальної рівності; 2) любов до гноблених; 3) зневага і висміювання вад сучасності. Від його часів ці питання постійно обговорює українська література. І як громадянин, і як митець слова — Котляревський заслужено зайняв почесне місце в історії слов'янських літератур.

Заслугу Котляревського у витворенні літературної мови, у літературі, що готувала ґрунт для Шевченка, — відзначив чеський учений В. Ф. Вольман.

Ім'я Котляревського дуже часто згадувалося в чеських та словацьких виданнях 40—50-х рр.; його «Енеїда» у 1955 році вийшла чеською мовою у серії «Безсмертні», а «Наталка Полтавка» й тепер передається по радіо й ставиться аматорськими колективами. До 150-річчя «Енеїди» з'явилося чимало статей чеською і словацькою мовами.

Не так давно вийшла монографія відомого чеського славіста, члена-кореспондента Чехословацької АН Карела Крейчі «Героїкоміка в слов'янській літературі» — багата на думки і факти, мабуть, одна з кращих робіт, у якій

обговорено історико-теоретичні питання героїкомічного епосу як жанру і як специфічного принципу бачення світу. К. Крейчі відводить значне місце героїкомічному епосу в світовій літературі і високо ставить його боротьбу за прогрес у культурі, в суспільному житті. Героїкомічний епос мав значний вплив на вироблення і втілення передових ідей у мистецтві, був не розважальним жанром, а серйозним противником всього консервативного, особливо у добу феодальних порядків. Безперечним є і його позитивна роль в боротьбі за народність літератури, літературної мови, за реалістичне зображення життя. І це характерним було не тільки для української літератури, а й багатьох інших. А героїкомізм наявний майже у всіх європейських літературах.

Карел Крейчі розглядає постать Котляревського і його творчість як один з визначних фактів у загальному європейському і слов'янському літературному процесі та наголошує на тих питаннях, де український письменник займає центральне місце. Насамперед дослідник звернув увагу на оригінальність і майстерність української «Енеїди», яка хоч і з'явилась у зв'язку з довгим процесом пародіювання Вергілія в європейських літературах, однак виявилась цінною не подібністю до західноєвропейських зразків, а відмінністю. Реалізм у ній сильніший від бурлеску, отже принципи творчості українського автора виявилися конструктивнішими (стор. 190—191).

Завдяки роботам Шафарика, Ганки з'явилися перші згадки про Котляревського в англійській літературі, США, Німеччині. Вони ж перші фактично виступили в оборону прав нової української літератури і мови народу.

Майже одночасно з'являються згадки про Котляревського і в польських журналах. Одним з перших сказав своє слово про українського письменника і його «Енеїду» відомий філолог Бандтке в статті «Нотатки про чеську, польську й сучасну російську мови» (1815). Ставши в оборону прав української мови, автор статті згадав і «Енеїду» Котляревського як зразок літератури цією мовою. На статтю Бандтке відгукнувся «славновісний» Каченовський, висунувши тезу, що українська мова гідна тільки для жартів. Так по-різному оцінили два автори українську «Енеїду».

Питання повноправності української мови у зв'язку з «Енеїдою» знову обговорювалося у «Варшавському

щоденнику», коли у Вільно вийшов «Супрасльський літопис». Невідомий автор прихильно висловився про українську мову і «Енеїду» Котляревського і тут же повідомив, що німецькі літературознавці уже тепер сушать собі голову над тим, звідки в «Енеїді» таке багатство мови, особливо лексики з її найрізноманітнішими синтаксичними формами.

Прогресивна частина польської інтелігенції, обороняючи право української мови, у 30-х роках уже спирається не тільки на зразки народної поезії, а й на літературні твори, зокрема «Енеїду» Котляревського, байки Гулака-Артемовського та ін. Польські емігранти переносять розмову про українську поезію та літературу і на сторінки своїх паризьких видань. У газеті «Північ» («Północ»), що виходила 1835 року в Парижі, була надрукована стаття «Про поезію України», в якій поруч дум і пісень охарактеризовано й «Енеїду» Котляревського як твір, у якому автор виявив себе більшим майстром «від пародистів французьких і європейських». В його «Енеїді», пише газета, відсутній плиткий дотеп, натомість природно проявилася змістовність українського гумору і краса слова. Це був початок розмови про світову вагу української «Енеїди».

Коли помер І. Котляревський (1838), польські «Rozmaitości» (1839, № 2), що виходили у Львові, надрукували невеликий некролог, у якому іменували українського автора «добре знаним». Від цього часу з ім'ям Котляревського в польській пресі в'яжеться не тільки «Енеїда», а й драматичні твори та «Ода до князя Куракіна», причому «Наталку Полтавку» називають високомистецьким твором, який «може бути окрасою і не молоді літератури». Автор цих слів Євелький зразки творчості Котляревського виставив як великий і серйозний крок до поживлення розвитку української художньої літератури з орієнтацією на живу мову народу.

У 1830-х роках з'являються переклади творів Котляревського на польську мову. Почалося не з «Енеїди» і не драматичних творів, а з пісень, написаних Котляревським до «Наталки Полтавки». Ще до того, як була надрукована ця незвичайна народна оперета, пісні з неї набули популярності на Україні і в Росії. Вони дуже швидко увійшли в пісенний репертуар українського міста, а далі й села. Пісенно-романсова лірика була тоді модною

у слов'ян, і не дивно, що й Котляревського почали перекладати на чеську й польську мови з його пісень. У 1841 р. з'являється польською мовою «Віють вітри...», як твір Котляревського перекладають «У сусіда...», і від тих часів пісенні твори з «Наталки Полтавки» ще не раз друкувалися у різних польських виданнях, присвячених Україні або українсько-польським взаєминам.

Як автора «Енеїди», згадав Котляревського поруч Блюмауера, Хоментовського і інших письменників Р. Подбереський у передмові до книги Я. Барцевського «Шляхтич... або Білорусь» (1844).

Треба сказати, що «Енеїда» Котляревського мала певний вплив і на появу бурлескних елементів у поетів так званої «української школи в польській літературі».

У другій половині XIX ст. постать Котляревського розглядається в польських виданнях на широкому культурному фоні, причому творчість його трактується як «протоплазму нової української літератури», з якої виріс здоровий організм, що заявив про свою силу перед усім світом.

У зв'язку з відзначенням століття «Енеїди» і побудовою пам'ятника в Полтаві — в Польщі з'явилося кілька статей про І. Котляревського і нові видання його творів. З великою симпатією ставляться до спадщини Котляревського трулячі соціалістичної Польщі.

Ще за життя І. Котляревського його ім'я з'явилося у виданнях англійською мовою, що друкувалися в США й Англії. Першим популяризатором доброго імені українського письменника в країнах з англійською мовою була відома американська письменниця, яка перебувала в приятельських взаєминах з В. Гете, Тальві (псевдонім Терези Робінсон (1797—1870), Батько Тальві Л. Г. фон Якоб був деякий час професором Харківського університету, з ним перебувала у Харкові його дочка. Тут вона вивчила українську мову, очевидно, познайомилася в дитинстві і з українськими піснями, а коли виїхала з батьком знову за кордон і одружилася з відомим американським ученим Е. Робінсоном — почала перекладати на німецьку й англійську мови пісні слов'ян, в тому числі й українські. Її перекладами захоплювалися Й. В. Гете, О. Герцен. Вона ж написала в 1834 році велику роботу «Історичний огляд слов'янських літератур і мов», яка була опублікована в одному з американських періодичних

видань, а в 1837 р. вийшла окремою книжкою у перекладі на німецьку мову. Тальві краще знала український фольклор, давню літературу (у згаданій роботі говориться про творчість С. Климівського, автора пісні «Іхав козак за Дунай»), але про Котляревського знала вона дуже мало і схарактеризувала його як талановитого автора комічної «Енеїди», а в минулому «гетьмана козаків», про поезію яких вона згодом подала окрему розвідку. Цю дивну версію, що ніби Котляревський був останнім гетьманом українських козаків, підхопили потім польські емігранти і повторили у згадуваній газеті «Північ», що виходила в Парижі. Сама Тальві у наступних виданнях своєї роботи цей «казус» виправила; її знання про українську літературу тоді вже були точнішими й ширшими. Вона ж вперше переклала на англійську мову «Віють вітри, віють буйні» і опублікувала як популярну українську пісню в новому виданні книги, про яку йшла мова попереду. Це видання також було перекладено на німецьку мову і мало великий успіх в Європі та Америці. «Віють вітри» перекладалася ще кілька разів в англо-українському середовищі Канади. Окремо слід згадати канадську поетесу Лайвсей, яка опублікувала свій переклад «Віють вітри» у книжці «Пісні України» (1916).

Великим прихильником творчості І. Котляревського був відомий англійський вчений, професор Кембріджського університету В. Морфілл, який, здається, перший ще у 80-х роках XIX ст. читав лекції з україністики англійським студентам. Він побував кілька разів на Україні, мав намір взяти участь у відкритті пам'ятника Котляревському у Полтаві, але склалося так, що не зміг цього зробити. У своїй статті, надрукованій 1903 р. в лондонському журналі «Атеней», Морфілл високо оцінив і твори Котляревського, і його патріотизм, і любов до рідної мови. «Котляревський, — пише Морфілл, — був освіченою людиною, займав кілька державних посад, але мав відвагу любити народну мову і писати нею... У Котляревського наявні рефлексії псевдокласицизму. Українцям тоді було нелегко творити свою літературну мову. Письменники, які народилися в цій частині Росії, користувалися російською мовою. Нам говорили, що Котляревський ще з молодих літ цікавився українськими народними піснями. Це переконливо говорить про його патріотизм і літературний смак. На ті часи його популяр-

ність була великою, тепер деякі вважають, що слава його впала. Однак ми чули, що на його честь буде поставлено пам'ятник...»

Під кінець Морфілл жалкує, що не має можливості подати англійському читачеві бодай уривки з «Енеїди».

З цієї статті видно, що англійський вчений був досить добре обізнаний не лише з творами Котляревського, а й з критичною літературою про нього, з тими суперечками, що розгорнулися в XIX ст. навколо «Енеїди».

У XX ст. англійське населення Англії, США, Канади виявило неабияке зацікавлення «Наталкою Полтавкою», зокрема піснями з неї. Радіо, патефонні платівки, концертні виступи так спопуляризували пісні «Віють вітри», «Чого вода коломітна», що їх співають і друкують тепер українською та англійською мовами. У 1947 році в Едмонтоні вийшла збірка українських пісень з такою передмовою: «Вже від довшого часу відчувається інтерес до української пісні наших співгромадян англійців, а щоб цьому зарадити, українська книгарня в Едмонтоні взяла на себе завдання час від часу видавати по кілька вибраних пісень з українським і англійським текстом, і оце перед вами такий випуск». Пісні Котляревського надруковані тут з вказівкою на його авторство.

У німецьких виданнях ім'я Котляревського в XIX ст. згадувалося, мабуть, частіше, як у виданнях будь-якого іншого європейського народу. Ми вже зауважували, що після появи «Енеїди» німецькі літератори, кажучи словами тогочасного польського автора, «сушили собі голову» над тим, звідки і як виріс цей дивний твір. Німецька й австрійська громадськість, яка мала постійні зв'язки з слов'янами і українцями (в Галичині), змушена була визнати реальність існування і української мови, і української літератури. Ще за життя Котляревського ім'я його і зразки творчості були представлені в книзі Йосипа Левицького, що вийшла німецькою мовою в 1834 р. Окрім відомостей з української мови, тут були подані й коротенькі нариси про історію та етнографію України і її літературу, а в доданій хрестоматії і зразки творів, а серед них — уривки з «Енеїди», виданої «Йоганом Котляревським» у 1808 р.

У 1840-х роках короткі інформації про творчість Котляревського подали різні періодичні й книжкові видання. Журнал «Схід і Захід» («Ost und West») у 1841 р.

надрукував замітку Йордана про «Москаля-чарівника», натякнувши при цьому на безправне становище української мови та літератури в Росії. Того ж року вийшов другий том «Подорожей в Росію і Польщу» Й. Коля, який довгий час жив на Україні, в Диканьці й Полтаві. Він зустрічався, вів розмови з багатьма людьми різного соціального стану і наслідком цього записав до своїх подорожніх вражень: «Українці дуже люблять свою мову, мають багату народну поезію, а з літературних творів дуже люблять «Енеїду» Котляревського, у якій зображено життя, побут, історію рідного краю».

Напівхудожні, напівдокументальні нариси Коля друкувалися спочатку в австрійських періодичних виданнях, а далі вийшли окремим виданням.

Тоді ж починають перекладати Котляревського німецькою мовою. Мабуть, що перший переклад пісні «Віють вітри...» зробив у 1844 році відомий письменник Ф. Бодекштедт і опублікував її у своїй «Поетичній Україні» як народну.

Коротко про творчість Котляревського подали видавці одної з перших ґрунтовних книжок про слов'ян і їх культуру «Slawen, Russen, Germanen», що вийшла 1843 р. в Лейпцигу. З тих часів жодне німецьке видання не обходило імені Котляревського, називаючи його «батьком української літератури».

У 40—60-х рр. XIX ст. ім'я українського письменника кілька разів згадується на сторінках журналів «Slawische Central-Blätter» (1849), «Slawische Blätter» (1865), в довідниках і розвідках про слов'янський світ.

У другій половині XIX ст. Котляревський разом з Шевченком та іншими українськими письменниками потрапляє на сторінки книг з історії світової літератури. Першим згадав його Г. Карпелес, автор монументальної двотомної «Загальної історії літератур світу в їх найхарактерніших представниках». Карпелес представив його світовій громадськості як українського письменника, якому пощастило відтворити в «Енеїді» і особливо в драматичних творах найхарактерніші риси народу (стор. 812). Книжка Карпелеса користувалася величезною популярністю, була перекладена на десятки мов світу, в тому числі й на японську та китайську (окремі розділи, в тому числі й про українську літературу).

Як і в інших країнах — в Німеччині та Австрії заго-

стрюється інтерес до Котляревського у 1898, 1903 рр., коли Україна відзначала століття «Енеїди» і відкривала перший пам'ятник письменнику в Полтаві, а одночасно передова громадськість виступала тоді з протестом проти утисків російського царизму проти української мови. Багато матеріалів про Котляревського надрукував тоді журнал «Рутеніше рев'ю», в якому співробітничав І. Франко. Питання забезпечення певних прав українській літературі й мові обговорюються тоді в Європі досить жваво і майже в усіх виступах світових учених й письменників згадувалося тоді Котляревського, Шевченка, Вовчка, Кочубинського та інших творців української літературної мови.

У 1908 р. вийшов великий і солідно підготовлений збірник «Східноєвропейські літератури і слов'янські мови», для якого статтю про слов'янські (в тому числі й українську) мови написав всесвітньовідомий учений В. Ягич. Він звернув увагу на велике значення виступу Котляревського на переломі XVIII—XIX ст. і висунув таку тезу: «Те, що зробив Ломоносов для російської мови, те зробив Котляревський для української або рутенської мови» (стор. 18). Паралель якоюсь мірою слушна.

В ці роки окремі автори німецьких літературознавчих видань характеризують Котляревського як одного з творців європейського комічного епосу. Карл Дітерих, автор синтетичної праці «Східноєвропейські літератури і їх головні напрями», відзначає, що комічний епос посів у слов'ян і народів Східної Європи постійне і тривке місце, а серед творців цього епосу належне місце відводить Котляревському.

З німецьких робіт, що з'явилися після 1917 р., варто згадати невелику, але змістовну розвідку Артура Лютера «Батько української поезії» (1921). «Енеїда» Котляревського, — пише автор, — безперечно, пережила всіх своїх попередників. В чому її сила? Життєвість, розуміння сутності життя, любов до народу і вітчизни, сердечне добро й людяність... І все це в одній пародії! — дивується автор. Котляревський ставить серйозні суспільні проблеми і бореться за них як художник — успішно. В цьому його сила.

Хоча й велика чисельно німецька література про Котляревського, однак вона не відзначається самостійністю суджень авторів, багато з них скористалися при цали-

санні своїх робіт дослідженнями українських та російських авторів. Але є й оригінальні думки, на які ми звернули увагу.

У Франції «Енеїда» Котляревського була знана на початку XIX ст., принаймні є відомості, що була вона в бібліотеці Наполеона, який привіз її у похідній бібліотеці з Росії.

Ми згадували, що ім'я Котляревського на сторінках паризьких видаць було подане польськими емігрантами після невдалого повстання 1830—1831 рр. Польські письменники одні з перших подали інформації про українського художника слова.

У 40-х рр. про Котляревського вже пишуть кращі французькі журнали. Зокрема, в 1847 р. відомий вчений Е. Хосецький у «La Revue indépendante» (кн. 10) при огляді рис української мови схарактеризував майже всю когорту письменників, що виступали після Котляревського: «Останнім часом багато письменників України, натхненні любов'ю до рідної мови, почали публікувати вірші, оповідання й інші твори чистою, мелодійною і коректною національною мовою. Котляревський перший дав їм приклад. Крім багатьох пісень і балад, він трагестував «Енеїду» з великою простотою і дотепністю. Павловський, Шевченко, Могила, Галка і інші пішли по його слідах і опублікували також деякі ліричні поезії».

Паризький «Коллеж де франс» був чи не першим навчальним закладом у Західній Європі, де слухачам професори-славісти, починаючи від Адама Міцкевича аж до А. Мазона, в різних дозах подавали відомості і про українську культуру. В другій половині XIX ст. лекції з славістики в цьому закладі читав всесвітньовідомий учений Луї Леже. На ґрунті цих лекцій виникла його «Історія російської літератури», в якій коротко схарактеризовано також і українських письменників, зокрема про «Енеїду» Котляревського сказано, що це «шедевр в жанрі шедеврів Скаррона». В ті роки українська література ще не виділялася в окремий курс, тільки в 1905 р. той же Леже, уже старенький професор колежу, почав читати окремі лекції з україністики. Українською мовою, зауважував на початку лекції Леже, написано уже прекрасні літературні твори, серед яких одно з перших місць займають поема і драми Котляревського.

ґрунтовну інформацію про Котляревського і україн-

ську літературу подав М. Драгоманов у своїй доповіді «Українська література...», яка була надрукована окремою брошурою в перекладі на французьку мову в 1878 р. і роздана всім учасникам конгресу літераторів у Парижі. Цю книжечку уважно читав Карл Маркс та поробив у ній свої нотатки і підкреслення.

Ім'я Котляревського кілька разів згадувалося в літературно-наукових виданнях у Франції кінця XIX ст. і початку XX ст., зокрема в журналі «La Revue Slave» (1907, № 1) де в статті «Україна і малороси» подано короткий огляд української літератури.

Цікаво, що перші переклади творів Котляревського з'явилися, як і в слов'янських країнах, у зв'язку з популярністю української пісні. А. Каделінський, публікуючи свої переклади французькою мовою українських народних пісень, як народні подав і «Віють вітри» та дещо з «Наталки Полтавки» («La Revue Slave», 1906).

Велику добірку прикладів з Котляревського було надруковано французькою мовою в «Антології української літератури», що вийшла в 1921 р. Тут є уривки з «Енеїди», «Наталки Полтавки» і біографія їх автора.

Як талановитий травестатор «Енеїди» Котляревський згадується у французьких енциклопедичних виданнях.

Та проте мусимо сказати, що у Франції про Котляревського писалося менше, як, скажімо, в Німеччині чи в США, а його твори перекладалися від випадку до випадку. Мабуть, основною перешкодою було те, що у Франції мало дослідників знало українську мову. Тільки останнім часом у французьких школах вивчають українську мову.

Наведені факти стверджують, що в багатьох випадках мовами народів Європи вперше перекладалися пісні до «Наталки Полтавки», написані Котляревським. Їх першими засвоювали й наші сусіди. Угорський читач ще не знав творів Котляревського, а вже знав пісню «Віють вітри...», яку опрацював у 1841 р. відомий композитор і піаніст Ф. Ліст на згадку про своє перебування на Україні. Пізніше текст пісень Котляревського на угорську мову перекладав Фінціцький і опублікував їх у збірці «Українські пісні», 1874.

Угорські літературознавчі видання про Котляревського подали ширші відомості, здається, тільки на початку

XX ст. Його ім'я згадується в угорській чотиритомній «Історії світової літератури», для якої розділ «Українська література» написав І. Франко.

Високу оцінку творчість Котляревського одержала в Італії. Після виступу М. Драгоманова в журналі «Рівіста Еуропа» (1873) про становище української літератури тут стало все більше з'являтися матеріалів про Україну. Редактор цього журналу відомий славист А. де Губернатіс у 1882 р. почав видавати «Історію світової літератури» в 23-х томах. Тут він розглядає твори Котляревського, зокрема дуже тепло говорить про «Наталку Полтавку», порівнюючи її з п'єсою Мікеланджело Буонарроті-молодшого, і надає перевагу українському авторові. Твори Котляревського знайшли позитивну оцінку в роботах італійського ученого Д. Чіамполі.

Чіамполі належав до учених-славистів, що уважно ставилися до вивчення надбань кожного народу і добре знали факти. Розділ про українську літературу в книзі «Слов'янські літератури» він розпочав з огляду літератури Київської Русі, літописців, згадує Климентія Зиновія, визначного письменника «Григорія Савича» (Сковороду), а за ним І. Котляревського, зачинателя нової української літератури, «майстра гумору» і видатного драматурга.

Найновіші переклади з Котляревського опублікував відомий славист і письменник В. Джусти у «Нашому кварталнику». Окремі статті відведені Котляревському в сучасних італійських енциклопедіях.

Пізно з'явилося ім'я Котляревського на сторінках південних слов'ян (болгар, сербів, хорватів, словенців). На початку XIX ст., коли ім'я Котляревського стає популярним на Україні, південні слов'яни, захоплені народно-визвольною боротьбою проти іноземного панування, не могли приділити багато уваги молодій українській літературі. Мало написано навіть про українську історичну пісню, таку близьку своїми мотивами до їхньої поезії. Здається, що вперше ближче зацікавилися Котляревським у Югославії після 1898 і 1903 рр. У 1900 р. з'являється стаття «І. П. Котляревський — український письменник», через три роки друкуються інформаційні статті про боротьбу за пам'ятник Котляревському у Полтаві, ще через рік словенська Матиця видає у Люблянці антологію слов'янської поезії і там друкує «Віють вітри...» словен-

ською мовою («Забавна книжця», Любляни, 1904, стор. 9—10).

Деякі відомості про Котляревського опубліковані в статтях про Україну за останні 50 років, але, на жаль, всього нам не пощастило зібрати.

Аналогічне явище маємо і в Болгарії. З усіх творів Котляревського тут найбільшою симпатією користується «Наталка Полтавка». Її кілька разів ставили болгарські театри («Слов'янська бесіда» в 1926 р., «Вільний театр» у 1936 р., згодом інші театри), пісні з неї стали народними піснями болгар. Уривки з «Наталки Полтавки» в перекладі С. Дринова вперше були надруковані у 1912 році.

Останнім часом окремі твори й уривки з них з'явилися португальською мовою у перекладі В. Вовк.

На початку ХХ ст. творчістю Котляревського зацікавився один з визначних славистів Європи, референт Комітету по Нобелівських преміях Альфред Єнсен. Щоб читати в оригіналі Шевченка, Коцюбинського (до нього приїздив він у Чернігів), Котляревського, Єнсен досконало вивчив українську мову. У 1914 році він написав для збірника на честь Івана Франка свою невеличку монографію «Травестована «Енеїда» Котляревського», у якій знаходимо багато цікавих і оригінальних суджень.

Насамперед Єнсен заявив, що він обрав собі саме таку тему для розвідки, «щоб звернути увагу вчених світу... на справді класичний твір», який заслужено згадують в історії світової літератури, але по-справжньому ще не оцінено. «Енеїду» Котляревського Єнсен поставив у ряди найкращих зразків світової літератури в героїкомічному епічному жанрі.

Ім'я Котляревського в зарубіжній літературі згадувалося і згадується часто, однак докладних робіт про нього, та ще таких розвідок, у яких були б висловлені самостійні судження авторів,— не так багато.

Характеристика творчості І. П. Котляревського спрямовувалася головню в двох напрямках: розкриття змісту й мистецької вартості «Енеїди» і значення цього твору для української культури та літературної мови. В цьому плані порівнювалося Котляревського з Ломоносовим та виставлялося як зразок мужності державного чиновника, що став на бік рідного народу і його мови. Дехто з літературознавців висловлював здивування, як то письмен-

ник у героїчній поемі зумів так глибоко й виразно поставити багато серйозних суспільних проблем та зробити різкий поворот у літературному процесі України.

Та найцікавішим є міркування зарубіжних авторів про світове значення творчості Котляревського. Всі сходяться на тому, що Котляревський достойно завершив процес травестування видатного твору Вергілія. Його «Наталка» могла бути окрасою будь-якої літератури.

Світова критика підкреслює, що творчість Котляревського набула світового значення і являє собою зразки мистецтва слова. Його письменницька концепція виявилася оригінальною і естетично виправданою, в основі її лежать ідеї гуманізму і народності, любові до вітчизни, що забезпечило письменнику безсмертя.

1967

Р. Ф. Курців

**ВІДГОМІН ТВОРЧОСТІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО
В ПОЛЬСЬКІЙ КУЛЬТУРІ**

Імені Івана Петровича Котляревського не треба було аж історичної дистанції, щоб до нього прийшла слава. Популярність і визнання творця української «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника» були відразу такими великими і голосними, що їхній відгомін вийшов за межі рідної землі письменника і пролунав також серед інших народів, зокрема слов'янських.

Полякам ім'я Котляревського стало відоме ще при його житті. Одним з найраніших відповідних фактів є згадка про Котляревського у статті відомого польського вченого Самуеля Бандке, присвяченій питанням розвитку слов'янських мов (1815 р.). Відкидаючи погляд на українську мову як на діалект російської і висловлюючи побажання, «щоб і малоросійська мова стала поруч слов'янських мов», Бандке як на доказ потенціальних можливостей цієї мови посилається на «Енеїду» Котляревського.

Характерно, що Котляревський і його твори, особливо «Енеїда», називаються поруч з українськими піснями і думами і у виступах інших польських авторів на захист прав української мови. Пишучи про видання Супрасльського літопису у Вільні 1827 р., автор анонімної замітки в журналі «Dziennik Warszawski» називає українську мову «чудовою», відзначає, що цією мовою говорить великий народ як у Росії, так і в Галичині, що вона придатна для висловлювання високих думок і почуттів. «Доказом цього, — підкреслює він, — є щойно згадані українські думи. Додаємо ще, що Котляревський перетравестував українською мовою «Енеїду» Вергілія, а німецькі рецензенти сушили собі голови, звідки в цьому творі взялось стільки слів і виразів, невідомих навіть тим, хто знав російську мову». Аналогічну думку наголошує також відомий польський письменник і вчений,

Дари царю Латину. Картина народного художника СРСР
М. Дерегуса. 1936 р.

 ДЕРЖАВНИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА
 АКАДЕМІЧНИЙ
ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ
 УКРАЇНСЬКОЇ РСР ім. П. П. ШЕВЧЕНКА

Четвер **28**, субота **30** травня, вівторок **3** червня
ПРЕМ'ЄРА

М. ЛИСЕНКО
ЕНЕЇДА
 Опера в 3 актах

Диригент	М. ГРИШИК
Соло	Д. Галачук, С. Коваль, Л. Рудченко
Хор	Л. ДОВГОВА, О. Мала, В. Людина
Соло	В. Матвій, Г. Крижан, В. Лазар
Хор	В. Герасимчук, Р. Мачинський, В. Шаховський
Соло	М. Шостак, О. Бабенко, Р. Биличенко
Хор	В. Пушкін, М. Шелечко
Соло	М. ГОМЧАРЕНКО, Д. Рудченко, М. Мисина
Хор	О. ВЛАДИМИРЕНКО, В. Скубен
Соло	С. ЧАВДАК, С. Мірошніченко, В. Руденко
Хор	В. Пушкін, М. Шелечко
Соло	В. Гринчук, О. Чухра-Загреб
Хор	М. Когутенко, В. Бабенко, М. Мисина
Соло	І. Клець, В. Корчаків
Хор	І. Чернотинський
Соло	О. Остапенко, І. Дубан, В. Загородський
Хор	І. Арзамаско, П. Єрмакович

Прем'єра відбулася 28 травня 1958 року в театрі опери та балету імені П. П. Шевченка.

Диригент: О. КОШОВИЧ, засл. діяч мистецтв УРСР і Української РСР
 Режисер-постановник: В. ХАРЧЕНКО, нар. арт. УРСР
 Балетмейстер: В. ВІРОНСЬКИЙ, нар. арт. УРСР
 Задіяно: Г. Пестерова, Л. Писаренко
 Балетмейстер: В. Колосник

Виконано в 70 год. 28 ак.

Афіша вистави «Енеїда», 1958 р.

автор першого повного перекладу на польську мову «Слова о полку Ігоревім» Август Бельовський у своїй рецензії на славнозвісний збірник українських і польських пісень з Галичини Вацлава з Олеська (1833). Полемізуючи з висловленим у передмові до цього збірника твердженням упорядника, що українська мова є діалектом польської і ніби тому вона не може бути основою для окремої літератури, Бельовський вказує, що українська мова має свої характерні особливості, які виразно відрізняють її від інших слов'янських мов, що вона розвивається і виявила свою літературну повноцінність не лише у фольклорі, але й у писемній літературі. Тут рецензент вказує на твори Котляревського, Гулака-Артемовського.

У 30—40-х роках в інформаціях польської преси про український літературний рух згадується ім'я Котляревського, без нього не обходиться жодна із статей про українську літературу. Щоправда, в цих відомостях, які подаються тут про особу українського поета та його творчість, є чимало неточного, а подекуди й легендарного. Наприклад, у статті «O poezji Rusi», надрукованій в органі польської революційної молоді газеті «Робінос» (1835), яка виходила в Парижі, Котляревський зараховується до творців народних пісень. Анонімний автор ототожнює Котляревського з особою останнього запорозького кошового Калнишевського (називає його Кольташевський) і дуже жалкує, що він не був таким добрим козацьким ватажком, як поетом. Слід сказати, що версія про те, ніби Котляревський був останнім запорозьким отаманом, ще раніше з'явилась у праці Терези Робінсон (відомої під псевдонімом Тальві) «Historical view of the slavie languages»*, опублікованій в 1834 р. в англійському журналі «Biblical Repositores». Дуже можливо, що автор статті в газеті «Робінос» взяв згаданий момент з цієї праці.

Говорячи про українську «Енеїду», автор статті захоплено висловлюється про спосіб її переробки, ставить цей твір значно вище від усіх інших переробок геніальної поеми Вергілія.

На початку 1839 р. львівська газета «Rozmaitości» повідомила своїх читачів про смерть Котляревського: «У Полтаві помер дня 10 листопада 1838 р. добре знаний

* «Історичний огляд слов'янських мов» (англ.).

поет, що писав українською мовою, майор Котляревський. Він трагестував «Енеїду» Вергілія і є автором кількох театральних творів. Народився в Полтаві 1769 р.»

Творчість Котляревського високо оцінюється в оглядовій статті про нову українську літературу в двомовному російсько-польському часописі «Денница — Jutrzenka», що виходив у Варшаві на початку 40-х років. Автор статті Ф. Євєцький, крім «Енеїди», називає також «Наталку Полтавку», яка, за його словами, може бути «окрасою не лише молодій літератури». Твори Котляревського, особливо «Енеїда», користувались значною популярністю серед польських шляхетсько-поміщицьких і інтелігентських кіл на Україні. Ними зачитувалися, поширювали в численних списках, декламували в товариських колах, виставляли в двірських і публічних театрах. Видання «Енеїди» належали до найпоширенішої лектури в домашніх шляхетських бібліотеках, з них виготовлялися також списки латинським алфавітом.

Одне з перших видань «Енеїди» Котляревського (1798 або 1808 років) було в бібліотеці професора Кременецького ліцею, а згодом Віленського університету Еузебіуша Словацького (1773—1814) — батька Юліуша Словацького. Про це свідчить відповідний запис в урядовому «Реєстрі речей, документів і грошей...», складеному після смерті Еузебіуша Словацького; під рубрикою «Бібліотека» тут значиться: «Энеида, на малороссийский язык перелицованная И. Кондраским». Прізвище автора переписувач, очевидно, перекрутив; це цікавий факт, бо він свідчить, що серед тих книг, які, за висловом дослідника, «служили духовним кормом Юліуша» — одного з найбільших світочів польської і слов'янської поезії, — був і безсмертний твір Котляревського. «Енеїду» Котляревського зустрічаємо також у складеному в 1831 р. списку книг, які прибули до бібліотеки Кременецького ліцею, починаючи з 1805 р.

Відомий польський письменник Теодор Томаш Єж (Зигмунд Мілковський, 1824—1915) свідчить у своїх спогадах, що серед книг, які найбільше користувалися попитом в середовищі польської шляхти на Україні, була «Енеїда» Котляревського. Він вказує, що бачив її переписану в одній книзі з «Мишеїдою» відомого польського письменника XVIII ст. Ігнація Красіцького. Ця книга, пише мемуарист про українську «Енеїду», «дуже чита-

лася, користувалася надзвичайною популярністю в шляхетських сферах. Сусіди привозили її один до одного і горлоно читали. Захоплювала». Це говорить у спогадах Єжа про його враження з дитячих літ, тобто з 30-х років. Згодом, під час навчання в немирівській школі, майбутній письменник мав нагоду побувати на виставах якоїсь мандрівної польської трупи. І знову ж одним з найсильніших вражень, зв'язаних з цією подією, які закарбувалися в душі і пам'яті письменника і які він відтворює вже під кінець свого великого життєвого шляху, є спогад про побачену тоді, в юнацькі роки, на сцені в Немиріві «Наталку Полтавку». Він пише: «Я був у театрі декілька разів, захопила мене «Наталка Полтавка»; я марив, снів про неї, і був момент, коли я нічого не прагнув так палко, як виступити на сцені в постаті Петруся».

Можна навести і ряд інших факторів про популярність імені Котляревського і читабельність його творів серед польської літературної і читацької громадськості як у добу романтизму, так і в пізніші часи. Відомо, наприклад, що Котляревський був і серед лектури визначної польської письменниці-реалістки Елізи Ожешко.

Це зацікавлення і захоплення поляків творами Котляревського залишило і певний слід у польському літературному процесі, особливо епохи романтизму. Вихід на сцену «Наталки Полтавки» в 1819 р., зокрема вміщені в цьому творі українські пісні як народні, так і написані самим Котляревським, мали значний вплив ще перед появою славетних збірників Максимовича і Вацлава з Олеська на спопуляризування серед поляків української пісенності. Не випадково уже в 20-х роках серед українських пісень, які знаходяться в полі найактивнішої уваги польських літераторів, перекладаються і перефразуються ними, є і пісні з «Наталки Полтавки», зокрема «Гомін, гомін по діброві», «У сусіда хата біла», «Віють вітри, віють буйні». Відомий український літературознавець Олександр Колесса слушно припускає, що «Наталка Полтавка» могла бути джерелом українського пісенного матеріалу і для ранньої поетичної творчості одного з найвизначніших представників так званої «української школи» в польській літературі Богдана Залеського (1802—1886): «...Поаяк ім'я Котляревського, автора славної «Енеїди», голосне тоді по всій Україні, міг, отже,

і Б. Залеський знайти цей твір, будучи тоді в Умані, в школі василіянів. Колесса вказує, що в поезіях Залеського використано мотиви чотирьох українських пісень, які знаходяться у «Наталці Полтавці».

Якось доля впливу Котляревського є і в тому широкому зацікавленні українською тематикою, яке характерне для польського романтизму. В накреслених польськими авторами постатях українців, особливо козаків, є чимало моментів, що виразно вказують на генетичну спорідненість з «Енеїдою». Інколи автори і самі посилаються на цю спорідненість. Наприклад, згадуваний уже Томаш Єж, характеризуючи головного героя своєї повісті «Василь Голуб», пише: «Спостерігаючи його невимушену, спокійну, а помімо того зухвалу зовнішність, можна було б про нього сказати словами, котрими небіжчик Котляревський охарактеризував свого Енея, — «хлопець хоч куди козак». Цією ж фразою, але без посилання на Котляревського підсумовує польський прозаїк Якса Биковський характеристику бравого козака Подобая із своєї повісті «Слобода».

Є достатні підстави зв'язувати з Котляревським і його традиціями таке характерне явище польського українофільства, як творчість цілого ряду авторів-поляків українською мовою. Особливо це стосується широкого використання цими авторами бурлескної стильової манери «Енеїди» Котляревського та його численних послідовників і наслідувачів. Йдеться про елементи бурлеску, щедро повкраплені у віршах Томаша Падури, Антона Шашкевича. В душі бурлескних писань стилізовані і відомі твори Яна Комарницького, якому, як звісно, приписується авторство пісні про Кармелюка. Ось, наприклад, кілька рядків із гумористично-сатиричного вірша Комарницького про графа-гульвісу Вацлава Жевуського, який, повернувшись після багаторічних романтично-авантюристських подорожей по арабських країнах на Україну, застає свій маєток в Саврані майже в цілковитій руїні. Прому про жалюгідний мастковий стан графа автор вкладає в уста одного з дворових козаків, які супроводили Жевуського в його подорожах:

О тепер, батьку Ревуху,
Злидні нам всім допечуть,
Тепер опустимо ухо —
І вірні ся розтечуть.

Не маємо своєї хати,
Тепер і харчі не мати,
Ні сукман на хребет.
Що, бідні, почнем чинити,
Не маєм з чого прожити,
Либонь, підем на шербет.

Традиції українського бурлеску використав Кароль Гейнч у своїй п'єсі, написаній українською мовою і виданій у Києві в 1841 р., «Powrót z porożców z Trebizundy»*. Один з персонажів п'єси виконує, до речі, пісню «Як не бачу Петруся».

Бурлескною манерою письма скористувався особливо Спиридон Осташевський при написанні своїх «байок» чи «казок», виданих спочатку збіркою «Півкопи казок для веселого мира» (Вільно, 1850), а згодом — книгою «Півсотні казок для веселих людей» (Київ, 1869). У своїх веселих жартівливих розповідях на різні побутово-звичаєві теми він дотримується низького розмовного тону з щедрою приправою грубої лексyki і фразеології та навмисне окарікатурених шаржованих словесних деталей — характерних засобів бурлескної літератури, які повинні викликати гумористичний ефект. Ось кілька фразеологізмів «Казок» Осташевського: «А тим часом чорт-пслуха...», «У нього така натура, що зараз терпне шкура», «Трясе тряся-псявіра, як сама захоче», «З скверного рота аж піна текла», «Як м'я дівка не полюбить, триста в її матір» і т. п.

Помімо численних текстуальних доказів використання досвіду українського бурлеску польськими літераторами, ми стверджуємо генетичний зв'язок такої стильової манери в їх творчості з відповідними традиціями української літератури ще й тому, що своєї бурлескної традиції польська література не мала.

Вплив Котляревського зумовлений вже тим, що його «Енеїда», була найвищим авторитетом у бурлескному письменстві. Вона, як і інші твори українського поета, була добре знайома згаданим польським авторам. А Падура під час своїх мандрівок з лірою в руках по Україні в 1828—29 рр. навіть особисто зустрівся і познайомився з Котляревським. Цей епізод так описав анонімний автор біографії Падури на основі автентичної розповіді

* «Повернення запорожців з Трапезунда» (польськ.).

останнього: «...Пробув у Полтаві цілий місяць..., познайомився з Котляревським — поетом і почесним громадянином свого краю. Той йому одного дня у сердечній розмові сказав: «Херувимий твій глас. Дії наші в твоїх піснях загомонять, та не воскреснуть!.. Сказавши твоїм словом: прошлість в сльозах, з пам'яток прах, а дії сном... Анафема. Будь проклят, хто їх гноєм присипає».

Якщо навіть цей епізод не в усьому відповідає правді, особливо те, що Котляревський міг так захопитися віршами і піснями Падури, то вже сам факт, що останній вважав за потрібне зафіксувати цей момент у своїй біографії, говорить сам за себе — свідчить про шанобливе ставлення Падури до українського поета.

Осташевський також згадує ім'я Котляревського у такому контексті, який свідчить, що він добре знав твори українського поета та що вони були для нього високим авторитетом.

Проблема впливу українського бурлеску на творчість польських авторів ще потребує уважного і ґрунтовного вивчення. Немає сумніву, що при цьому виявиться і чимало прямих слідів спорідненості із творчістю автора української «Енеїди». Слід зауважити, що таке дослідження успішно започаткував уже в радянський час професор Володимир Гнатюк (з м. Житомира) своєю розвідкою «Спиридон Осташевський у світлі українського бурлеску» (ж. «Літературний архів», Харків, 1930, кн. I—II, стор. 78—96; кн. III—IV, стор. 92—110).

Не дослідженим досі є питання місця і ролі п'єс Котляревського в польському театральному житті. Ми лише маємо спорадичні відомості про те, що на сценах польських театрів, особливо труп, що діяли на Україні (у Києві, Львові, Житомирі, Кам'янець-Подільську, у численних магнатсько-шляхетських придворних театрах), часто виставлялись не лише твори на українські теми, але й п'єси українських авторів. Особливою популярністю серед польського глядача користувалася, як це відзначив у своїх спогадах Т. Єж, «Наташка Полтавка». На польській сцені ця п'єса виставлялася в українському оригіналі, в польських перекладах і переробках.

Можливо, що є якийсь причинно-наслідковий зв'язок між «Енеїдою» Котляревського і польською трагедією «Енеїдою» Фердинанда Хотомського, яка друкувалася в «Dzienniku Warszawskim» за 1828 рік. Але цей

момент також вимагає відповідного вивчення. Певний інтерес становить уже саме механічне зіставлення цих фактів.

Згадані тут моменти, звичайно, не вичерпують теми — уже хоча б тому, що їх хронологічне охоплення обмежене здебільшого добою Котляревського і перших десятиліть після його смерті. Але навіть цей звичайний реферативний виклад відповідних фактів про популярність імені Котляревського та його творів серед поляків, про їх певне місце і роль в польському літературному житті і театрі першої половини і середини ХІХ ст. достатньо переконує, що роль Котляревського як культурного явища вже в його епоху не обмежувалась лише національними українськими рамками. Переконує також, що дане питання заслуговує уважного наукового дослідження.

1967

М. О. Мороз

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ У БІБЛІОГРАФІІ

У зв'язку з наближенням ювілею 200-річчя від дня народження І. П. Котляревського вповні закономірне питання про стан справ у дуже важливій галузі, якою є бібліографія, що пов'язана з іменем автора «Енеїди».

Відомо, що добре опрацьована бібліографія є необхідною умовою успішного дослідження кожного предмета. Без вичерпної бібліографії неможливо говорити про історію вивчення життя і творчості письменника, важко визначити перспективи розвитку та визначити теми, які вимагають висвітлення.

Це загальновідомі істини, і немає потреби на них зупинятися.

Літературна спадщина І. П. Котляревського користується глибокою пошаною радянського народу. За 50 років Радянської влади його твори видавалися 55 разів. У тому числі 17 збірок творів, 21 видання «Енеїди», 13 — «Наталки Полтавки» і 4 — «Москаля-чарівника». Загальний тираж радянських книжкових видань творів Котляревського українською мовою становить близько 950 тис. прим. У перекладі на російську мову маємо 6 видань «Енеїди» загальним тиражем 175 500 прим. Неодноразово твори Котляревського українською і російською мовами повністю або в уривках друкувалися на сторінках різних тематичних збірників і в антологіях, шкільних читанках та хрестоматіях.

Цифрові дані свідчать також про велику популярність творів Котляревського і в дореволюційні роки. Починаючи з першого видання «Енеїди» у 1798 і до 1916 року включно здійснено 90 видань українською мовою, в тому числі 20 збірок творів, 25 — «Енеїди», 25 — «Наталки Полтавки» і 20 — «Москаля-чарівника». Практично неможливо визначити тираж окремих дореволюційних видань, рідко коли він перевищував 5000 прим., але деякі видання «Енеїди» випускалися тиражем і 10 тис. прим.

Критична література про І. П. Котляревського кількісно велика й різноманітна за своїм змістом. У її числі окремі монографії, статті в журналах і наукових збірниках, численні статті в газетах. Кожна епоха визвольного руху в Росії сказала своє слово про Котляревського.

У дореволюційні роки про творчість І. П. Котляревського висловлено багато цінних думок та зібрано велику кількість фактичного матеріалу до біографії письменника та його творів. Але наукове дослідження літературної спадщини І. П. Котляревського починається тільки після перемоги Великого Жовтня. Завдяки працям І. Айзенштока, О. Білецького, М. Возняка, П. Волинського, М. Гудзія, І. Єрьоміна, Є. Кирилюка, І. Пільгука, А. Шамрая та інших радянських учених опрацьована наукова біографія І. П. Котляревського, здійснене академічне видання його творів, досліджена творчість та вияснене питання про місце його та значення в історії української літератури.

Світла постать І. П. Котляревського та його літературна спадщина відображені в мистецтві і художній літературі. Художники в дореволюційні роки і в наші дні вважають почесним обов'язком ілюструвати його твори, починаючи з Т. Г. Шевченка. Письменники, зокрема радянські, присвячують йому свої поезії та прозові твори, а музикант М. В. Лисенка до «Наталки Полтавки» увійшла в класичну скарбницю української музичної культури. Драматичні твори І. П. Котляревського вже близько 150 років були і є окрасою репертуару театрів, вони завжди захоплюють глядачів.

Усі ці відомості — про видання творів Котляревського, критичну літературу, матеріали до теми «Образ письменника в художній літературі», інформації про музичні композиції та театральні вистави — кількісно великі і вимагають обліку, що і є завданням бібліографії.

У дореволюційні роки чимало бібліографічних відомостей про видання творів Котляревського і важливішу критичну літературу знаходимо у працях М. Петрова, М. Дашкевича. Але бібліографія у їх дослідженнях про І. П. Котляревського має тільки допоміжне значення.

Заслуга в опрацюванні бібліографії творів І. П. Котляревського і критичної літератури належить відомому українському бібліографу М. Ф. Комарову (1844—1913).

Бібліографічні відомості про І. П. Котляревського знаходимо у складеному М. Комаровим «Покажчику нової української літератури (1798—1883)», який надрукований у літературному альманасі «Рада», Київ, 1883. Це ще далеко не повна бібліографія, названі тільки важливіші видання творів та найважливіші критичні відзиви на них.

Основною бібліографією про І. П. Котляревського, складеною у дореволюційні роки, є праця М. Ф. Комарова «Бібліографічний покажчик видаць Котляревського творів та писань про його», яка надрукована у книзі «На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник», К., «Вік», 1904, стор. 467—494, видана також окремим відбитком.

Усього у покажчику 70 назв творів І. П. Котляревського та 186 одиниць критичної літератури. Це дуже важлива праця, виконана дуже сумлінно, вона значно спричинилася справі вивчення життя й творчості автора «Енеїди».

У 1906 р. М. Ф. Комаров видає книгу «Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815—1906)», у якій вміщено відомості про драматичні твори І. П. Котляревського, критичну літературу та рецензії на театральні вистави. У 1912 р. виходить продовження цієї роботи, у якій також додатки і поправки до попередньої книги.

Названі вище праці М. Ф. Комарова зберігають вартість також для дослідників нашого часу і до них завжди потрібно звертатися з увагою на те, що вони не були замінені новішими та повнішими.

Бібліографічний покажчик М. Ф. Комарова про І. П. Котляревського був продовжений одеським бібліографом О. М. Горецьким, який у 1928 р. видає книгу «Іван Котляревський. Бібліографія. (1904—1928). Одеса, 1928». У покажчику 25 назв творів І. П. Котляревського з додатком рецензій на них і 127 одиниць критичної літератури. Бібліографія складена дуже сумлінно.

М. Ф. Комаров і О. М. Горецький намагалися якомога повніше подати відомості про твори І. П. Котляревського і критичну літературу. Це дуже важливі праці, які виконані на основі вимог, яких дотримувалися тоді бібліографи, — вони подавали ту кількість літератури, яка

була відома дослідникам. Поза їх увагою залишилися відомості про переклади творів І. П. Котляревського на мови народів СРСР та іноземні мови і критичні відзиви тими мовами.

Для свого часу це були вичерпні бібліографії літератури, що пов'язана з іменем автора «Енеїди». Відомо, що поняття повноти у бібліографії дуже умовне. Дальші дослідження приносять все нові і нові відомості; які були невідомі упорядникам, заповнюються пропуски, виправляються помилки. Сьогодні наші знання про літературу, що стосуються І. П. Котляревського, набагато повніші від тих матеріалів, що зареєстровані у покажчиках Комарова й Горецького. Уважне обстеження періодичних видаць XIX та початку XX ст. дозволило виявити нові критичні матеріали й висловлювання про Котляревського, невідомі у свій час публікації його творів.

У 1960—65 рр. вийшла друком відома бібліографічна праця «Українські письменники. Біо-бібліографічний словник», де у другому томі є розділ про І. П. Котляревського. Ця праця має значення як довідник для ознайомлення з основними виданнями і важливою своїм значенням критичною літературою.

Цими відомостями вичерпується інформація про існуючі бібліографії, які присвячені І. П. Котляревському.

Праці радянських бібліографів якісно відмінні від бібліографічних покажчиків, складених у дореволюційні роки або в наш час за рубежем і, зокрема, в капіталістичних країнах. Відомо, що навколо імені І. П. Котляревського у різні часи велася боротьба прогресивної критики та літературознавства з поглядами реакційними та намаганням фальсифікації його спадщини або тенденційного її освітлення. Зрозуміло, що бібліографія повинна відобразити цю боротьбу, але належить це робити не з позицій об'єктивізму, а з наголошенням у анотаціях особливостей та вартості того або іншого критичного висловлювання та вказівкою, у чому помилковість оцінки та чим вона викликана. Бібліографія наших днів краща своєю формою. Відомості, які подаються, перевіряються упорядником, описуються повно з наведенням усіх елементів опису: назви періодичного видання, його номера і дати, сторінок, підпису, приміток; необхідно завжди розкривати псевдонім та встановлювати автора анонімної публікації. Бібліографія повинна мати добру систему

допоміжних покажчиків (імен і предметного), які допомагають легко відшукати потрібний матеріал.

Опрацювання та видання бібліографії про І. П. Котляревського буде сприяти дальшому успішному, всебічному та глибокому вивченню його життя і творчості.

1967

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ У ЗАРУБІЖНІЙ КРИТИЦІ

Йозеф Добровський

ІЗ СТАТТІ «ВЕРГІЛІВКА «ЕНЕЇДА», ПЕРЕКЛАДЕНА І. КОТЛЯРЕВСЬКИМ НА МАЛОРОСІЙСЬКУ МОВУ»

Для вивчення малоросійського діалекту цей пародійний переклад, який, з другого боку, також є твором дуже дотепним, має велике значення.

У передмові Котляревський говорить, що перші три частини були без його відома надруковані у 1798 і 1808 рр. з деякими помилками, а тому він вирішив виправити три перших частини, додати до них четверту частину і все разом перевидати ще раз. Він обіцяв ще й п'яту частину, якщо перші чотири знайдуть схвалення читачів, що не викликає заперечення.

Деякі слова малоросійської мови запозичені з польської мови, а ті прийшли з богемської. Напр., слово *цегла*: богемське — *cihel*, російське — *кирпич*; гонча собака *хорт*: по-польському — *chart*, богемське — *chrt*, російське — *борзая*; польське — *kaczka*, російське — *утка*.

Очевидним також є те, що малороси часто «і» вимовляють замість «о», особливо в односкладових словах: *біг* — бог, *бік* — бок, *вічі* — очі, *він* — он, *ніс* — нос, *ніж* — нож і т. д. Комічну ситуацію робить, очевидно, унормоване використання цих слів. Запашним і соковитим наповнюється кожне слово. Замість виразу *побачити* у першій особі множини вживається *побачимо*. Вже в старих російських хроніках можна знайти *есмо* замість *єсми*. Вірш поеми складається з 8—9 рядків. Класичним виразом цього можуть бути слова поеми:

Енея так вона любила,
Що аж сама себе спалила,
Послала душу к чорту в ад.

Вацлав Ганка

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

...Це новий доказ того, як невтомно трудиться п. Срезневський для своєї милої Малоросії. Так, він присвячує свою працю любителям всієї слов'янщини. Він хоче видати «Український збірник» або збірник пам'яток української народності. Має багато матеріалів і сповнений бажання виконати цю справу свідомо і пильно. Немає сумніву, що він догодить тим, кому пропонує свою працю. Головна заслуга цієї опери («Наталка Полтавка». — А. З.) не криється тільки в змісті, а й у красивій чистій мові, в характерах головних дійових осіб, найбільше в самій «малоросійській дівчині» і в милій простодушності, якою пройнятий цей витвір мистецтва. Багато місць у п'єсі, в тому числі розмови Наталки з матір'ю, зустріч з милим, розкривають невимущену природність почуттів і можуть зворушити кожне здатне почувати серце. Разом з тим зустрінетесь в опері з дуже комічною особою — судовим послом (возним), який мимоволі примушує посміхатися. Безперечно, опера сподобається малоросійськими народними піснями замість звичайних арій. Пісні надзвичайно гарні, і тут ви побачите, чому цей твір став улюбленим твором малоросів. Ось нескладний її зміст: батько Наталки, колись заможний міщанин, скоро зубожів, помер і не дав свого благословення на шлюб Петра з дочкою. Її руки добивається судовий посол Тетерваковський, якому допомагає сільський багатий виборний. Та весілля не відбулося: повернувся милий Наталки Петро, і судовий посол, зворушений великодушним поступком Петра, зрікається її і з'єднує закоханих.

Сюжет, як бачимо, простий, але признаємося, що її ми прочитали з великою радістю.

Крім того, видавець дає можливість поговорити про відмінність мови кожної особи, про характер, заслуги і

недоліки тієї опери. В найближчий час мають вийти наступні випуски збірника, які будуть робити свою велику роботу.

118391

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПОЕТ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

...Після закінчення науки деякий час був Котляревський учителем у приватних будинках багатих людей. У цей період свого життя він вдосконалює свої знання з малоросійської мови, розмовляючи з ровесниками, спостерігаючи звичаї і повір'я українців. [...] Час показав, що то було наслідком його письменницької роботи, за предмет якої Котляревський обрав Вергілієву «Енеїду».[...] У своєму перекладі «Енеїди» Котляревський всюди дотримувався жанру латинської поеми, але зображував частіше справжній побут малоросів живими і вільними мазками; гумор його «Енеїди» є незрівнянний, скрізь дихає невимущена сатира, небачена веселість, неперевершені дотепи. Вся Україна читає «Енеїду» з задоволенням. Легкість розповіді, яскравість барв, жарти були повною мірою чимсь новим, чаруючим. Пишучи з натури, Котляревський ніколи не погрішив проти правди. Шкода, що вийшли тільки 4 частини і що праця ця не закінчена. Котляревський написав ще 5 і 6 і передав право видавати всі 6 частин у 1838 році надвірному раднику Волохінову. З нетерпінням чекаємо видання того якнайкращого пам'ятника небіжчикові. Крім того, є видана «Наталка Полтавка», про яку ми в минулому збірнику вже писали, і «Москаль-чарівник». В паперах небіжчика не було більше нічого такого цінного, за винятком перекладеної на малоросійську мову французької біблії «Гвангельські роздуми». Обізнаність Котляревського в літературі малоросійській і в усьому, що стосується народного побуту України, була дуже широкою. Багато письменників російських, які пишуть про малоруські предмети, листувалися з Котляревським і діставали від нього докладні і правильні пояснення. Котляревський перший зумів збудити у своїх співвітчизників любов до рідного нарідччя, і зараз бачимо достойних послідовників в Основ'яненку, Максимовичу, Гоголю, Срез-

невському і ін. Збереженню багатьох прекрасних пам'яток народної української поезії маємо дякувати також тому ж світлому прагненню до докладного вивчення справжнього життя і звичаїв малоросів, які лишив Котляревський своїм нащадкам. У цьому справді велика заслуга Котляревського. Він багато зробив для словесності свого рідного краю, яка тільки народжувалася. Під скромною простотою українця ховалась благородна душа, доступна всім шляхетним почуттям. Зовнішні риси його обличчя не були красивими, але приємними. [...]

Вся Україна з визнанням згадує Котляревського. Дорогоцінне ім'я його назавжди буде збережене у пам'яті народній, воно вічне, як народна пісня.

1839

Альфред Бисен

ІЗ КНИГИ «ПЕРЕЛИЦЬОВАНА «ЕНЕІДА» КОТЛЯРЕВСЬКОГО»

Зеленійся, рідне поле,
Українсько ниво!
Підоймися, колосися,
Достигай щасливо!
І щоб всяке добре сім'я
Ти повік плекала,
І щоб світу добра служба
З того плоду стала!

Іван Франко

Про наукову й літературну діяльність Івана Франка та його значення для українського духовного життя пише, напевне, компетентна сторона досить много в честь Ювілянта,— та у всякому разі не чуюся в силах подати його землякам що-небудь нового в тім згляді. Однак я думаю, що зроблю поважному Ювілянтові приємність, а Науковому товариству імені Шевченка літературну прислугу, коли виберу, як свій причинок до збірника, що його присвячується Франкові, тему зі старшого українського письменства, а іменно «Вергілієву «Енеїду», перелицьовану на українську мову Іваном Котляревським». Очевидно, що й тут не буду міг подати українцям нічого нового, але мені залежить на тім, щоби саме в німецькій мові звернути увагу ученого світу взагалі на справді класичний твір, що його згадується, без сумніву, по імені в історії всесвітньої літератури, але в дійсності він зовсім не звісний та й далеко ще не оцінений по заслугі.

Однак і для української літератури буде, мабуть, наглядна студія над «Енеїдою» Котляревського також дуже пожадана, тим більше, що й в своєріднім досліді над Котляревським вдалося б також не одно це, а вказівки на мої виїмки з української епопеї, може, здужають захотити до дальших докладних дослідів.

В історії всесвітньої літератури є се, може, одинокий случай, що літературна мова, яка по двох різних періо-

дах розцвіту попала була зовсім у забуття і була «здеградована» до народної мови, дебютує у її поповнім відродженню комічним епосом, та й не менше заслуговує на пам'ять і се, що оця перша проба в чудернацьким жанрі могла стати дійсно народним національним епосом. А сталося се 1798 р. на Україні, коли то Іван Котляревський, зовсім не значний урядник з міста Полтави, видав у Петербурзі три перші пісні своєї на українську мову перелицьованої «Вергілієвої «Енеїди». В році 1809 надруковано IV пісню, а 1820 був покінчений твір, яким віджила українська література, а котрий, по моїй думці, перевищує о много всіх своїх попередників і первовзори на полі травестованої епопеї так артистично, як передусім культурно-історично і язиково.

Комічна епопея, побіч її відміни, травестії, має, як звісно, старе коріння у всесвітній літературі. Навіть Гомера піднято на сміх в «Батрахоміомахії», а пойдливий Лукіян¹, Вольтер другого століття по Хр., не усовіщавсь поглузувати собі зі старинних богів. Особливо Вергілію зі своєю «Енеїдою» став метою для поетичних жаргобливих талантів Ренесансу і нової літератури. Початок зробив в Італії Дж. Б. Лаллі своєю травестією «Енеїди», Рим, 1633 (як Лоредано «Іліадою»), а у Франції зладив сатирик Пабло Скаррон в роках 1649—1652 свій твір «Virgil travesti en vers burlesques». Як улюбленим був тоді той рід поезії, слідує з того, що в роках 1648—1652 мав Скаррон шістьох наслідувачів. Опісля йшов Вольтер з уславленим твором «Pucelle d'Orllans»**, 1755, і Муброн зі своїм «L'Henriade travestie»*** (1756).

В Німеччині перелицьовав «Енеїду» в XVIII ст. Й. Г. Шмідт, хотя й рукопис полишився недрукованим, подібну пробу зробив Й. Б. Міхаелс, 1774, в Гальберштадті. Однак доперва колишній єзуїт Йог[анн] Блюмауер ввів комічний матеріал «Енеїди» до лімецької літератури, а його на весь світ звісний твір «Virgils Aeneis oder Abenteuer des frommen Helden Aeneas»**** (1784—1788) був духовним батьком многих комічних

* «Перелицьованій Вергілій».

** «Орлеанська діва».

*** «Перелицьована Анріада».

**** «Вергілієва Енеїда, або Пригоди благочестивого героя Енея».

наслідувачів і травестій (Й. К. Бенедикт — 1798, Еберг. Фрід. Гібнер — 1799, Фр. Христіан Пальдамус — 1806, Карл Арнольд Кортум — 1824).

Отся травестуюча манія Блюмауера і його школи перенеслася потім до російської літератури, де М. П. Осипов зладив в роках 1791—93 комічну «Енеїду», в котрій вергіліївський герой, представлений як російський мужик, склонний до пияцтва («Вергилиевая Энеида, вывоченная наизнанку»). Вісім перших пісень, сеї нескладної, нині зовсім позабутої штучної роботи продовжував далі до 1809 А. Котельницький. Іван Котляревський, котрий вже в гімназії свого родинного міста заізнався з будучим перекладачем «Іліади» М. І. Гнедичем (побіч котрого він і похований в Полтаві), знав про російську травестію «Енеїди», й немає ніякого сумніву, що невдала проба Осипова була для нього зовнішньою понукою до його «Вергілієвої Енеїди». Але на тім і кінчиться також наслідування Котляревського, бо його українська травестія має під кожним зглядом самостійну й оригінальну вартість, а по моїй гадці, перевищує вона й культурно-історично і язиково та й естетично всі свої первовзори в європейській літературі. Травестія Блюмауера є інтересний сатиричний побутовий образ, якого сатира звертає своє вістря під знаменем тодішнього раціоналізму проти католицької церкви. Але комічна епопея Котляревського дає в самій річі многосторонній образ цілої України, народних звичаїв і соціальних обставин, повний історичних натяків. Стиль Блюмауера є гладкий, тон дуже дотепний, але його жарти є часто масні та грішать проти доброго смаку. У Котляревського є вправді гумор досить грубий, однак в тій простакуватості криється щось здорове й природне, бо вона впливала з простого селянського й козацького життя.

Котляревський не сотворив нової літератури, і він не був першим малярем України, бо й перед ним були поети, як перед Гомером, та й М. І. Петров слушно доказує, що він мав багато попередників у звісних і незвісних авторів українських народних комедій і інтермедій або інтерлюдій XVII і XVIII віку. Але перед Котляревським — може, теж і по нім — не обробив жодний український поет українського народного життя так всесторонньо, а при тім і артистично. Мова була вже готова, але щойно Котляревський доперва вмів тую копальню золота на-

родних висловів, пословиць і т. д. літературно використати. Вже О. Котляревський міг виказати велике значення І. Котляревського з погляду на реалізм, національний гумор і народну мову, а навіть Куліш, котрий зразу відносився до його «Енеїди» дуже неприхильно (як Шіллер до Блюмауера), мусив все-таки признати, що Котляревський, «мимо всіх своїх слабих сторін», був одним з немногих українців, котрий розбудив національну свідомість. Нині є літературне судження про Котляревського як національного епіка (також як драматурга з двома його комедіями), усталене. Котляревський поруч Шевченка є найбільш улюбленим поетом України.

Українська «Енеїда» складається з 7300 чотиристопових ямбів, розділених поміж собою 730 10-стрічкових строф у шістьох піснях. В оповіданні нав'язується акція вірно до класичної теми, а епічна композиція стоїть без порівняння вище, як у довільно переповіданого Блюмауера. В першій пісні опускає Еней Трою і прибуває до королеви Дідони, котра по його від'їзді добровільно гине в полум'ях на кострі. У другій пісні є змальовані епізодично пригоди на Сіцилії, а в третій приходять чудовий опис пекла. В четвертій пісні прибуває Еней до короля Латина в Італії, а в обох останніх оспівується боротьба з рутульським Турном. Та, мабуть, не потреба й виразно казати, що в оцій зовнішній дії ходить зовсім щось іншого. Видовиськом тих сцен є Україна; троянці і римляни — се замасковані українці, справжні козаки від голови до ніг, а навіть олімпійські боги, що беруть участь у людській судбі, є невідомі земляки Котляревського. Автор виключає сам щодо сего всякий сумнів, бо Еней представляється вже в пісні I, 1, як козак і бурлака, що бере свою торбу. В V, 14 називає Еней самого себе кошовим, а в VI, 167 титулує Турн свого переможного суперника «Анхизовичем».

Справедливо каже поет (VI, 23), що його муза в полтавській школі вчилася, бо всюди і все спується перед ним Україна. Так, напр., при змалюванні сходу сонця (V, 32) видить читач перед своїми очима сільську ідилію з українського малого містечка: «Уже зарохкали кабани, ворони й горобці кричали» і т. д. Або коли Еней пливе зі своїми товаришами неволі, то се не троянці на

Середземному морі, але запорожці на Дніпрі, котрі курили люльки і курликали пісеньок:

Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ,
Як в пікіпери пабирали,
Як мандрував козак всю ніч.

Коли троянці йшли з хортами на лови на зайці, прийшли вони до одного малого хуторка (двірок на Україні) зі ставом, греблею і садом, а коли Еней відвідав Дідону у її господі, вступив він через довгі переходи у світлицю та й сів на піл (широку лавку). Коли жрець вхопив вола за роги і притиснув голову звіряти колінами вділ, масмо перед очима сільські різниці. В пісні III, 107 наводиться багато українських імен, так само і в VI, 155 князя Нечеса (Потьомкін), різні українські місцевості: Еней отримав од короля Латина шмат лубенського короваю, корито сливок з Опішної, оріхи, смажені на олії, з Києва, паляниці з Полтави, рогату худобу з Лип'янки, п'ять відер сивухи з села Будянки і сто овець з Решетилівки. Поміж італійськими легіонерами Енея був також канцелярист з Глухова.

Під час прийняття послів від Енея Латин наказав прикрасити свої зали образами перших майстрів, були се портрети казачого царя Гороха, Александра Великого, татарського хана Мамаю, Іллі Муромця, лицарів Бови і Полкана, Соловія-харциза, на щиті Енея викарбувані імена многих українських лицарів. Щоб вивчити латинської мови, купує Еней Піярськую граматику з полуставцем і октоїхом. Еней вчив своїх земляків при помочі тройчатки, а хто був лінивий, діставав субітки. [...]

Національна риса виступає не найменше в многих описах війни, а при читанні тих бурливих сцен пригадуються все воєнні діла на Україні:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись...
Так славної полки козацької:
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках було, як мак, цвітуть.

Під чудернацькою маскою пародійованого жарту криється все-таки часто поважне обличчя і в зображенню бездомних, богами переслідуваних троянців відчувається

спочуття поета із закріпощенням українським народом, котрому, здаєсь, зроду судилася неволя:

Біда не по дерев'ях ходить,
А хто ж її не скоштував?
Біда біду, говорять, родить,
Біда для нас — судьби устав.

Українському народові була добре звісна догана, яку дав король Латин своїм палким землякам: «Мої царські кулаки почешуть вам ребра і спину, і я частуватиму вас нагайками, різками і кнуттям, аж доки не вгасне ваш воєнний жар».

Величавий свого рода опис пекла [...] дає по мимо забавного комізму потрясаючий образ моральних, згідно неморальних обставин в тодішній Наддніпрянщині. Вже по гидкій дорозі, що вела до пекла, бачив Еней в супроводі мерзеної богині смерті різні людські п'явки: продажних десятицьких і соцьких, проклятих писарів, ісправників, суддів, стряпчих і секретарів. Тут були також святоші, що постили три рази в тиждень, голосно не обмовляли і вдень не пиячили, але вночі не були без гостей. В самім пеклі був змішаний збір грішників: бургомістри, писарі, розумні філософи, судді, протопопи, ксьондзи. Там були також проворні купці, що по ярмарках продавали на підборний аршинець свій поганий крам. А щодо пекельних мук, то Котляревський особливо вигадливий, але й тодішні судові кари не могли стати поза його поетичною фантазією.

В протиставленню до сего українського пекла згадується також український рай... вільне місце для безпомічних вдів, поважних та й з голоду померших жебраків, що їх на землі збували словом «біг дасть»...

Правдива любов до вітчизни проявляється, може, найкраще в знаменитій народній мові, бо по-мистецьки вихіснував він скарби народної мови в літературі. Великий словар Б. Д. Грінченка бере також дуже часто виїмки з Котляревського. Ближчий дослід стилю й мови вимагає основного знання української мови й філологічного вишколення, котрим я не орудою, впрочім, він буде менше відповідний в отсій публікації. Тому-то деякі витяги з моїх виписків є вибрані тільки з культурно-історичних та стилістичних точок зріння. [...]

Ступінь чемності простого українського народу і грубий реалізм Котляревського відбивається також сильно

в комічних діалогах. Щодо лайливих слів, підслуханих прямо з уст народу, доказав Котляревський щось величавого, а його олімпійські боги йдуть на перемоги в наругах і лайках з перебраними козаками і мужиками. Зевес богинь називає «зубоскалками, моргухами, ледащцями, фиглярками» і грозить, що пішле їх у Запорозьку Січ, де жінок на тютюн міняють. Прощальне слово Дідони, коли Еней її покидає, відповідає менше її королівській гідності: «...вражий сину!.. Єретик!.. Мандруй до сатани з рогами!..»

Сатиричний нахил поета до драстичного картання слабих сторін його земляків виступає особливо в обширнім представленню пияцтва й непомірності. Їжа і пиття грає в «Енеїді» дуже велику роль, бо і боги, і люди люблять побенкетувати, та й справедливо каже поет (V, 20): «Гості доказали, що жить вони на світі знали: пили за жизнь ...пили здоров'я». [...] Щоби чужим читачам дати виображіння про українську кухню, не вистарчить на правду жоден німецький словар, і я мушу обмежитись на опис потрав при обіді, який застала Дідона в честь її троянського гостя (I, 27—28): свиняча голова з хріном, локшина, індик з підливою, куліш і каша, лемішка, путря, кваша, маківник і т. д. По обіді танцювали українські народні танці: третяка, гоцака, гайдука, журавля, дудочку, хрещика, горюдуба...

Та й сам український реалізм виступає інколи у детальних описах одягу. Коли Юнона їхала до Еола (1, 4), сховала мичку під кибалку. Венера убрала на себе перед послуханням у Зевеса грезетовий очіпок і кунтуш з усами, люстровий. Меркурій бере на голову бриль, зброїться в ладунку з бляхою, в сумку і нагайку, а Харон мав у своїй шкіряній торбі люльку, тютюн, губку і кремінець.

В кінці, як швед, не можу не звернути уваги на се, що Котляревський п'ять разів порушає шведчину на Україні. В пісні III, 3 співають троянці пливучи про шведів і полтавську січу, як то козаки під Бендерами воювали і як вони без галушок помирали з голоду. Сівілла дівувала також у шведчину, а між зачарованими народами на острові Цірцеї лютує шведин, мов дикий вовк. В пісні (IV, 23) порівнюється боротьбу між Енеєм і Турном з облогою Полтави, як то один лубенський полковник впровадив полк під земляні вали до міста, щоб

матушку Полтаву спасать: «Пропали шведи тут — прочвари, пропав і вал, а булевари досталось нам тепер топтать». Вкінці (VI, 20) згадується Шведську могилу на побоєвищі під Полтавою.

Для своєї невибагливої студії над Котляревським не можу забирати довше у всякім разі обмеженого місця ювілейного збірника. Однак з моїх дослідів стане, мабуть, закордонному літературному світові зрозуміло, що Україна може гордитися Котляревським та що він дійсно заслугує на пам'ятник у своїм родиннім місті. «Вергілієва «Енеїда» є, по моїй думці, свого рода, та й з погляду історично-язикової обставини, мистецький твір літератури, а крім того, культурно-історичний документ о високій вартості.

Коли, отже, українська література стане сею студією більше звісною і ціненою в образованому світі, не буде, мабуть, мій причинок в честь Івана Франка надаремний, а до нього особисто звертаю кінцеві слова Котляревського в його українській оперетці «Наталка Полтавка»:

Коли хочеш быть щасливим,
То на бога покладайся,
Перенось все терпеливо
І на бідних оглядайся!

[1921]

Ладислав Челаковський

ІЗ СТАТТІ «ІВАН ПЕТРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ»

Іван Петрович Котляревський, засновник малоросійської літератури, народився в 1769 році в Полтаві в родині незаможних. Залишивши семінарію, займався самоосвітою, був великим любителем рідної мови, збирав усну народну творчість та писав малоросійські вірші. В 1779 вступив на державну службу, лишив її через 4 роки і пішов кадетом на війну. Після 12-річної служби як штабник-капітан, взяв відставку і поселився в батьківському домі у Полтаві. Пізніше став наглядачем Полтавського виховного закладу для бідних дворян. Помер в 1838 році. Незадовго до того, як він вступив до війська, написав пародію Вергілієвої «Енеїди». Чи знав він Блюмауера або Скаррона, невідомо. Троянський герой, переодягнений на українського волоцюгу, розсмішив його друзів до сліз. Поселившись у Полтаві, написав для театру дві п'єси — «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», які були прийняті схвально громадськістю. Пісні, якими починається перша з цих п'єс, «Віють вітри, віють буйні», «А сусід мій жито сіє», стали справді народними.

1839

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА»

(Лібретто)

Интерес поета до театру був не випадковий. У ньому скривався талант драматурга. Немало драматичних положень, блискучих монологів і діалогів про це говорять переконливо. Багато його сучасників стверджують, що Котляревський був чудовим комедійним автором.

У 1818 році він був призначений директором Полтавського театру, тоді ж він і написав дві п'єси. [...] В аріях і піснях, яких багато в опереті, Котляревський використав сучасні йому народні пісні. Українська народна пісенна стихія надзвичайно сприяла популяризації «Наталки Полтавки», яка не сходить зі сцени ось уже півтора століття. Сценічна простота й багатство народних мелодій — характерні риси «Наталки Полтавки».

Зміст

I дія

Зворушлива історія, яка закінчується щасливо... Мати й дочка... Бідняки... Колись і вони були заможні. Дочка Наталка — красива і ввічлива дівчина — дала слово стати дружиною Петра, котрий колись батракував у її батька, після смерті якого він пішов на заробітки. Минуло три роки, і від нього піяких вістей. Тяжка скорбота огорнула Наталку, вона перестала бувати серед молоді. У тужливій пісні Наталка виливає своє горе. Але вона сподівається, що її сокіл скоро прилітне до неї.

Багатій возний, сільський староста, невпинно переслідуює її, у нього запалала пристрасть до Наталки, але вона поринула у спогади про Петра і обминає його. Польовий охоронник, завжди п'яний виборний, взявся вговорити Наталку вийти заміж за возного. Він говорить возному про тяжке життя, возний же в житті дотримувався такого принципу, що за гроші можна все зробити. Виборний був спокушений обіцянкою возного одержати

місце сторожа сільського бугая, а возний лелівав надію заволодіти Наталкою. Їх радість відбита у голосних піснях, які вони, обнявшись, співали.

II дія

Терпилиха — мати Наталки — малювала дочці всілякі вигоди, які вони мали б, коли б дочка згодилась вийти заміж за багатія возного: вони були б першими жінками на селі, яких всі боялися б і поважали.

Наталку не спокушає багатство і повага, вона любить Петра і твердо вирішила бути йому вірною до кінця. Терпилиха, яка не може зрозуміти рішучості дочки, говорить, що була б вона на місці Наталки, то б, не задумуючись, дала б згоду на шлюб з возним, хоча вона й стара, і закінчує словами: «Чоловіки шукають молодих. О ви, нерозумні чоловіки, вас би усіх повісити на одній гілляці».

Разом з своєю сварливою дружиною Манею виборний береться за діло: вони почали розхвалювати возного, і в Терпилихи з'явилося ще більше бажання віддати Наталку за возного. Маня і виборний наперед потішалися вигодою, яку будуть мати за виконану роботу і як вони використають зароблені гроші.

Їх розмову підслухали дві жінки, типові пліткарки, які жахнулися від думки, що Наталка може вийти за возного, і перед ним почали обмовляти дівчину. Терпилиха намагається тримати дочку подалі від дівчат, які умовляють її чекати повернення Петра.

У дуєті Терпилиха висловлює жаль за тим, що Наталка не згоджується вийти заміж за возного, а Наталка співає про свою любов до Петра і благає матір не видавати її заміж за нелюбого. З'являються сільські дівчата й хлопці, вони приєднуються до слів матері і вмовляють Наталку дати згоду на шлюб з возним. А возний їх всіляко підтримує, зводячи наклепи на бідного Петра. Наталка скоряється і дає згоду, хоча образ Петра вона ніколи не вирве з серця. Цим закінчується дія про історію розбитого серця й полум'яного кохання.

III дія

Дві жінки-пліткарки твердо вирішили розладнати заручини Наталки з возним, вони підстергали його біля хати Наталки й розповіли про її жахливі «вади». Коли

їм не вдалося досягти мети, вони зайнялися переконувати й Терпилиху, а коли й тут їм не вдалося нічого зробити, вони рознесли чутку по селу, що заручення не відбудеться.

Мотря й Микола — весела пара — мріють про те, щоб скоріше одружитися. Раптом вони почули пісню того, кого так нетерпляче чекала Наталка. Пісня поступово наближалася. Ось криниця — місце їх зустрічей, де вони давали клятву у вірному коханні. Микола признається в цьому Петрові й повідомляє, що Наталку видають за другого. Петро просить викликати Наталку, він турбується за долю дівчини. Наталка вибігла з хати і не побачила схованого Петра, але Микола запевняє її, що Петро тут. І ось радісний крик вирвався з грудей — перед нею постав її сокіл Петро. Безмежна радість лилась з її серця... Само сонце ясніше стало світити. Мати продовжує відмовляти Петрові, розхвалюючи доброзичливого возного. Кохання все ж таки перемагає. Хвилювання й радість усього села передалися й Терпилисі, яка благословляє дітей своїх. Виборний і Маня не журяться, а вирішують поженити возного й Терпилиху. Возний швидко згоджується, бачачи, що мати Наталки годиться йому за дружину. Скрізь радість, почулися пісні, у веселому танку закрутилася молодь. По селу лунала пісня про перемогу молодості, щирого кохання. Вітер цю радість розносив по безмежному українському степу.

1939

Луї Арагон

ІЗ СТАТТІ «УКРАЇНСЬКЕ ІНТЕРМЕЦЦО»

Шевченко писав свої вірші українською мовою. Одна з його ранніх поезій (1839) має назву «На вічну пам'ять Котляревському». В цей рік помер поет Котляревський, засновник української літератури, автор трагедійної «Енеїди». Шевченка називали кобзарем; так звали жебраків, що співали пісень з інструментом, який Рамбо називає кобзою або бандурою. Кобза — інструмент народний; на ньому народні співаки акомпанували собі, виконуючи українські народні пісні.

1955

Маріан Якубець

З ЛИСТА ДО МУЗЕЮ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

З приємністю повідомляю, що Ваш лист я одержав. З найбільшою приємністю хочу передати Вам деякі відомості про І. П. Котляревського в польських перекладах і польській критиці, які я маю у власній бібліографічній картотеці.

Творчістю цього знаменитого українського письменника у нас почали цікавитися дуже рано. Перші згадки про нього подані на сторінках журналу «Друг народу» вже в 1837 році. Писав про нього також у студіях про українську літературу Леонард Совінський (Вільнюс, 1860). Кілька разів говорив про нього також Францішек Равіта-Гавронський. Прізвище Котляревського згадується також постійно в роботах з україністики Леона Василевського та Зенопа Пяткевича. Інформаційна та ідеологічна цінність цього матеріалу є дуже різна, але вони все-таки допомагали польському читачеві пізнати творчість автора «Енеїди» і «Наталки Полтавки». До найкращих польських праць про Котляревського зараховуємо нарис, надрукований в газеті «Нова реформа» (1890, № 251).

Уривки з «Енеїди» і «Наталки Полтавки» я подаю в хрестоматії з української літератури для студентів філологічних відділів наших університетів, над якою зараз працюю і яка буде опублікована в наступному році. Ці уривки подаю українською мовою з польськими коментарями — історично-літературними і мовними.

У минулому році в зв'язку з ювілеєм Котляревського у нас з'явилося про нього кілька статей. Потрібні вам відбитки або фотокопії цих статей може отримати за посередництвом польсько-радянського інституту.

Дуже мені приємно, що я встановив з вами, шановні і дорогі товариші, такі приємні кореспондентські відносини.

4 липня 1955 р.

До збірок з АЕС СМАРТІ Інституту Історії і Етнографії КОТЛЯРЕВСЬКОГО

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ЖИВЕ, ТИВАЄТЬСЯ, СМІЄТЬСЯ!

З ілюстраціями Маріана Якубця з журналу «Друг Народу» в перекладі з польської мови

«Литва» — це не тільки література, це історія, географія, мистецтво, наука, культура, спорт, економіка»

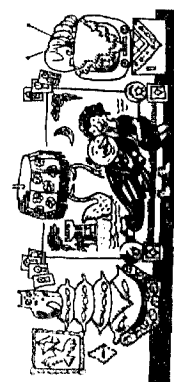
«Литва» — це не тільки література, це історія, географія, мистецтво, наука, культура, спорт, економіка»

«Литва» — це не тільки література, це історія, географія, мистецтво, наука, культура, спорт, економіка»

«Литва» — це не тільки література, це історія, географія, мистецтво, наука, культура, спорт, економіка»

«Литва» — це не тільки література, це історія, географія, мистецтво, наука, культура, спорт, економіка»

«Литва» — це не тільки література, це історія, географія, мистецтво, наука, культура, спорт, економіка»

Плакат до фільму «Наталка Полтавка». 1936 р.

Михайло Мольнар

ТВОРИ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО
В ЧЕСЬКИХ І СЛОВАЦЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ

В нашій оновленій Чехословаччині виходить дедалі більше перекладів творів української класичної і радянської літератури. [...]

Особливу увагу привертає нещодавно випущене видання «Енеїди» І. П. Котляревського. Про те, з якою любов'ю і старанністю поставилося Празьке державне видавництво художньої літератури, музики і мистецтва до видання чеського перекладу видатного твору української літератури, свідчить той факт, що книга вийшла в серії «Безсмертні», до якої входять багато ілюстрованих творів кращих майстрів художнього слова світової літератури.

Понад 150 років відділяє нас від того часу, коли в Петербурзі вийшла перша частина «Енеїди». Проте чеський читач одержав її на рідній мові тільки сьогодні. Чи значить це, що творчість Котляревського не була відома в Чехії і Словачії за весь цей час? Ні! Ім'я Котляревського чехи знають уже давно. Ще в 1814 р. видатний чеський славіст Йозеф Добровський у своїй «Слованці» високо оцінив «Енеїду» як твір справді гумористичний, написаний чистою, живою українською мовою. Про «Енеїду» писав у 1826 р. П. Й. Шафарик¹ у своєму відомому дослідженні про слов'янські мови та літератури.

Відомий чеський поет Ф. Н. Челаковський, задумавши показати зразки української художньої літератури у власному перекладі на чеську мову, не випадково звертається саме до творчості Котляревського, цим ніби підкреслюючи почесне місце його в українській літературі того часу. [...]

Для популяризації творчості Котляревського серед чехів і словаків багато зробив український вчений І. Срезневський. Своє видання «Наталки Полтавки» 1838 р.

він надіслав кільком чеським та словацьким вченим і письменникам. В 1839 р. у «Часописі Чеського музею» з'явилася перша чеська рецензія, яку написав В. Ганка на цю чудову українську п'єсу. [...]

У тому ж журналі В. Ганка надрукував некролог «Малоруський поет Котляревський». [...]

У більш пізній період чеська преса подає про Котляревського ще чимало відомостей в статтях, де йдеться про українську літературу або про Шевченка. Особливе місце приділене Котляревському в науковому словнику Рієгра (1865), а Франтішек Вимазал² у своїй антології слов'янської поезії (1874) надрукував також пісню «Віють вітри» (переклад Вимазала) та «У сусіда» (переклад С. К. Махачка). Крім того, в антології була подана коротка бібліографічна довідка про Котляревського.

Один факт, на жаль, досі зовсім мало досліджений, з'єднує безпосередньо творчість Котляревського з Чехією. Відомий своїми збірками українських народних пісень чеський композитор та професор музики Алоїз Єдлічка (помер 1819), який багато років жив на Україні і в Росії, одним з перших написав музику до «Наталки Полтавки». Проте факт цей і на сьогодні мало висвітлений у Чехословаччині. Було б дуже добре, якби саме українські літературні та музичні працівники дослідили, який відгук на Україні мала його музика. [...]

Зі сказаного видно, що про Котляревського в Чехії було написано відносно немало. Але безпосередньо з його творчістю чеський читач познайомитися не мав змоги. Тільки після 1945 р. в новій народно-демократичній Чехословаччині був відкритий для українського класика прямий шлях до широких кіл чеських та словацьких читачів. Перш за все знову було згадано про «Наталку Полтавку». В грудні 1948 р. празьке радіо вперше передало її чеською мовою, а пізніше знову поверталось до неї кілька разів. Великою популярністю користується «Наталка Полтавка» в словацькому селі, де вона не один раз ставилася гуртками художньої самодіяльності.

Останнім часом в кількох чеських журналах з'явилось ряд оригінальних робіт про видатного українського письменника.

Нещодавно виданий переклад «Енеїди» на чеську мову [...]. Книга добре ілюстрована і оформлена художником М. Ваша та доповнена змістовною післямовою про

значення творчості Котляревського для української літератури, яку написав Орест Зілинський.

Про великий успіх «Енеїди» у чеського читача свідчить не тільки те, що Котляревський виданий у серії «Безсмертні», але й те, що відразу ж після виходу твір оцінений як «книжка тижня» і уривки з нього були передані чехословацьким радіо.

Видання «Енеїди» Котляревського чеською мовою є ще одним доказом дедалі міцніючих взаємозв'язків наших народів. Треба, щоб якомога більше таких видань з'явилося на Україні і в Чехословаччині.

Наприкінці хочемо зазначити, що й Словацьке видавництво художньої літератури у Братиславі запланувало видати «Енеїду» Котляревського на словацькій мові.

Симеон Русаківс

ІЗ СТАТТІ «УКРАЇНЬКА КЛАСИЧНА ПОЕЗІЯ»

Ідеї наступаючої нової переломної епохи знаходять вражаючий вираз у чудовій творчості Івана Котляревського. Просвітитель і гуманіст за переконанням, ідейно близький до декабристів, він ставився негативно до кріпосного права і виявляв глибоке співчуття до пригніченого українського народу.

Основним твором Івана Котляревського, над яким він працював понад 20 років, є велика поема «Енеїда». «Енеїда» Котляревського являє собою травестійну (жартівливу, гумористичну) переробку «Енеїди» Вергілія, в якій збережена лише сюжетна схема від твору стародавнього римського поета. Новий зміст, яким сповнена стара сюжетна схема, взята з української дійсності. Таким чином, «Енеїда» Котляревського з'явилася новим, оригінальним твором з яскравим національним колоритом, твором, який своєрідно відображає характерні явища життя на Україні. За своїм основним пафосом поема Котляревського є гострою сатирою на поміщицький лад, на суспільних паразитів. І в той же час, однак, у ній відображене захоплення героїчним минулим рідного краю, співчуття і любов до народу, віра в його творчі сили. В поемі виблискують розум і гумор, джерелом якого є прекрасний український фольклор.

У розвитку української літератури Котляревський займає місце засновника нової драми. Набагато більшою популярністю в цьому відношенні користується його «Наталка Полтавка», в якій показані живі люди з народу з високими моральними якостями. В своєму прагненні до щастя вони виражають протест проти тих, хто руйнує і вбиває природну красу життя.

Творчість Котляревського окреслює великий шлях української поезії. Його демократичні традиції відіграють велику роль у творчому розвитку таких українських поетів і письменників, як Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко, Шашкевич, Шевченко та ін.

1959

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ,
ВИСЛОВЛЮВАННЯ

М. М. Новиков

З ЛИСТА ДО А. О. НІКІТИНА ¹. 1818

Два будинки виховання бідних, заснованих в губернських містах Малоросії, що мають кожний по п'ятдесят вихованців на утриманні приказу громадської опіки та по п'ятдесят пансіонерів за досить низьку платню, приносять велику користь, готуючи чиновників воєнної й цивільної служби, з достатньою освітою, бо вони інакше й не випускаються, як після закінчення гімназичного курсу. Ті, що показали відмінні успіхи в науках або схильності до мистецтва, направляються перші в Харківський університет, а про влаштування других в Академію художеств піклується нині п. малоросійський воєнний губернатор. З них Полтавський дім виховання бідних хороший в усіх відношеннях, чому сприяє постійне перебування в Полтаві малоросійського воєнного губернатора та піклування головного його наглядача майора Котляревського, відомого перекладом Вергілієвої «Енеїди» на рідну його малоросійську мову. Чиновник цей у колі вихованців є шанованим і строгим батьком, результат трудів його відбитий завжди на обличчі його, задоволення внутрішнє і схвалення совісті проступає в усіх рисах його. І він такий строгий в керуванні вихованцями, як і дбайливий у доставленні їм приємностей.

Такі училища у малоросійських губерніях мають почесних наглядачів і багато з них заслуговують цілковитої поваги зразковою заподадливістю своєю у керованих ними закладах.

Повідомляючи коротко про всі ці справи, я за особливе задоволення собі маю зробити зауваження й доставити в шановане Товариство прихильників російської словесності запевнення, що для справи освіти, як головного його питання, ці відомості варті уваги.

М. Г. Рєпнін

З ЛИСТА ДО І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО
від 25/V 1820 р.

Ваші клопотання про тутешній театр сприяли тому, що він набув схвалення публіки і дістав усе необхідне, потрібне для його влаштування. Ось чому я прошу покірно продовжувати оне і в майбутньому часі, зауважуючи при цьому іменем моїм акторам і актрисам, що вони мають платити Вам цілковитим послухом і що в разі якої-небудь проти цього провини винуватців буде суворо покарано, бо я не дорожитиму будь-яким талантом, якщо з ним не поєднується благонравність і хороша поведінка.

З ЛИСТА ДО І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО
від 20/VIII 1831 р.

Ротмістр Мачинський, який поступив у знов сформовані малоросійські полки легкої кавалерії, маючи на власному утриманні рідного племінника свого Івана Мачинського, звернувся до мене з проханням про наділення його в один із закладів у малоросійській губернії, які існують для виховання юнацтва.

Зважаючи на прохання цього зразкового офіцера, я прошу Вас зарахувати згаданого племінника його в керований Вами будинок виховання бідних дворян моїм пансіонером до першої вакації; документи ж про нього надсилаються до Вас разом з ним, ротмістром Мачинським.

*З журналу „Соревнователь
просвещения и благотворения”*

VI

Громадськість, поважаючи чудову обізнаність у науках і вітчизняній словесності пп. генерал-ад'ютанта і кавалера Олександра Сергійовича Меншикова, генерал-майора і кавалера Дмитра Івановича Ахшарумова, флоту капітана 1-го рангу і кавалера Петра Івановича Рікорда, майора Івана Петровича Котляревського і колишнього директора училищ Курляндської губернії п. фон Віхмана, на основі § 35 Статуту, обрало їх у почесні члени. В сіє звання обрана й пані Людмила Іванівна Рікорд. Освічені читачі віддають належне вченому листу її з Камчатки.

[1822]

УРИВОК З 5 ЧАСТИНИ «МАЛОРОССИЙСКОЙ «ЭНЕИДЫ»

Інформація

Надісланий у Товариство відомим письменником І. П. Котляревським. Подаємо його читачам журналу, сподіваючись, що зробимо приємність любителям цього твору, сповненого незвичайної веселості, дотепності і в багатьох відношеннях вельми оригінального. Вони, напевне, зрадіють, довідавшись, що Котляревський недавно написаними двома піснями зовсім закінчив «Малоросійську Енеїду» і незабаром має намір видати її.

1822

М. О. Мельгунов

З ЛИСТА ДО М. П. ПОГОДИНА¹ ВІД 7/VIII 1827 р.

...Він² просив мене запропонувати книгарям московським, чи не побажають купити його нову перелицьовану «Енеїду» на одно видання або у вічне і спадкове володіння. [...] Поема нині доведена до кінця; до неї додано словник малоросійських слів і виразів, які зустрічаються в ній; за все це він просить 2000 карбованців. [...]

Тут, у Малоросії, знайдеться багато на неї охочих, малороси читають її завжди з новою, особливою втіхою, а додання двох або, можна сказати, трьох ще не відомих пісень³ викличе у них нове зацікавлення, і успіх з цього боку вірний. Я також певний, що і всякий освічений росіянин не залишиться байдужим до цього єдиного твору малоросійської словесності.

З ЛИСТА ДО І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ВІД 12/VI 1828 р.

Незабаром мине рік, як я востаннє мав задоволення бути у Вас у Полтаві¹ і одержати присмний для мене подарунок Ваш — екземпляр «Енеїди». З того часу я кілька разів запитував і довідувався у тутешніх книготорговців, чи не бажають купити «Енеїду» Вашу з доданням двох дальших пісень і яку призначать ціну. [...]

Запевняю Вас, що я з свого боку виявляв всілякі турботи для вигідної Вам угоди, але все залишилось невтішим. Тепер залишається один засіб: звернутися до с[анкт]-петербурзьких книготорговців з цією пропозицією. [...]

Нового видання Вашої «Енеїди» чекають з нетерпінням в Малоросії, щодо того я маю численні докази.

О. М. Сомов

ІЗ СТАТТІ «ОБЗОР РОССИЙСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ ЗА 1828 г.»

З усіх попередніх Енеїд, Язонів і Прозерпин навиворіт уціліла тільки малоросійська пародія «Енеїди» Котляревського, тому що автор її умів приправляти свою поему малоросійською сіллю і живо вивести в ній, замість троянців, карфагенян і латиняц, земляків своїх малоросіян з їх домашнім побутом, звичками і приказками.

1828

З ЛИСТА ДО М. О. МАКСИМОВИЧА * ВІД 23/VI 1829 р.

Ваша добра думка і схвалення І. П. Котляревського (від якого днями одержав я листа) дуже його * підтримують у цьому намірі.

До речі, про Котляревського. Він писав мені, що Ви хочете надрукувати десь його арії з «Полтавки» і «Москаля-чарівника»; повідомте, чи справді це, бо він і мені хотів їх надіслати.

З ЛИСТА ДО І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ВІД 26/II 1830 р.

Разом з «Монастыркою»¹ прикладаю маленьку книжечку для дітей, три повісті, мною написані, а видані Сленіним² і прикрашені безглуздим титулом та заголовною віньєткою: це звичайні наслідки книгопродавських видань. Наші книжники завжди вмють перемудрити, коли самі візьмуться за справу, не запитавши в автора. Книжечку цю прошу прийняти від мене як доповнення до звіту про все, що я робив і роблю, який мені дуже приємно віддавати Вам.

Не тільки не турбуйтеся про те, що в мене немає часу, але зробить послугу, відривайте хоч хвилину своєї зайнятості, аби писати до щиро Вас люблячого земляка і подавати йому звістку про Вас, і чим частіше, тим краще.

Д. М. Вантши-Каменський

З ЛИСТА ДО І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ВІД 29/X 1829 р.

Давно вже треба було мені скласти Вам, милостивий пане, щиру подяку за повідомлення цікавих відомостей¹, але різні неприємності і турботи мимоволі не дозволяли виконати обов'язку цього. Вибачте великодушно за тривалу мовчанку мою і вірте, що я завжди і скрізь зберезу до Вас однакові почуття душевної поваги, якими переповнений. [. .]

Потрібні мені деякі довідки. Не відмовте повідомити ці відомості. Соромно мені, що я ще турбую Вас, але певний, знаючи добре серце Ваше, що Ви не будете досадувати.

Г. Ф. Квітка-Оснот'яненко

ІЗ ТВОРУ «СУПІЛКА ДО ПАНА ІЗДАТЕЛЯ»

Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати.

О бодай їх вже з такою думкою!

Хіба ж не живо вчистив пан Котляревський Енея? Еге! Об нім і досі Москва товче й перетовкує; і з якого боку не зайде, сплесне руками та й каже: «Ну так, славно!»

1833

С. Т. Скоробогач

З ЛИСТА ДО І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ВІД 8/VII 1834 р.

Не знаходжу слів, щоб подякувати Вам за поради відносно мого Володі, з яким, признаюся, мав намір повестися жорстоко і зовсім протилежно умовам найповажнішого листа Вашого. Але Ви мене напоумили, і я дійсно згодний, що совість буде оная панувати у людині, скоріше може виправити незастарілі вади, аніж страх необачної влади. Розміркувавши так, я ще раз дякую за приборкання мене, який не звик ще зносити образи від дітей своїх. Божа влада! восьмох годую. А чекати доброго, мабуть, не маю права. [...]

Пан Неведомський¹, може, людина і здібна до другої посади, але керувати закладом благородного юнацтва не йому. Хоч доля піднесла Могилевського на пост губернатора, якого треба було б просити, але, на жаль, маю з ним рахунки, сплатити які не маю зараз можливостей. Ось усі причини милостей до пустощів мого злочинного сина, якого можна виправити двома віхтями різок.

Бажання моє бути у Вас вище всіх моїх бажань, і Ви цьому бога ради повірте. По службі, якій я зобов'язаний, як не тяжко робити, але робити часті відлучки не можна, щоб не розгнівати мого вірителя на день Вашого народження. Хіба умру, то не приїду, і тоді поминайте як звали.

Є. П. Гребінка

ІЗ СТАТТІ «МАЛОРОССИЙСКИЕ ПОВЕСТИ, РАССКАЗАННЫЕ ГРИЦКОМ ОСНОВЬЯНЕНКОМ»

(Книжка вторая. Москва, 1837, в 8 д. л., 441 стр.)

Давно хтось сказав, що на малоросійській мові можна писати тільки саме комічне. Перед нами був факт: «Енеїда» Котляревського, пародія в стилі фламандської школи, і люди, переконані цим фактом, прийняли хибну думку за істину. Але варто прочитати «Историю Малороссии», вникнути в характери її героїв, прислухатися до її пісень, щоб переконатися, що народ з таким залізним характером, з такими глибокими почуттями може й не сміятися.

З ЛИСТА ДО Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ВІД 13/I 1839 р.

...Мій збірник до цього часу не рухається, тому що статей мало — Котляревський помер, та так поспішив добрий старик, що навіть не встиг мені прислати обіцяного уривка Енеїди. Ваша «Оксана» добра, дуже добра, дай вам бог здоров'я!

ІЗ СТАТТІ «ТАК СОБІ ДО ЗЕМЛЯКІВ»

Уже я так думаю, що нема й на світі кращого місця, як Полтавська губернія. Господи боже мій милостивий, що за губернія! І степи, і ліси, і сади, і байраки, і шуки, і карасі, і вишні, і черешні, і усякі напитки, і воли, і добрі коні, і добрі люди — усе є, усього багацько! А тих, мовляв, дівчат та молодичь... не проти ночі згадуючи! о бо-

дай їх! досі з думи не йдуть. Одну списав покійничок Котляревський — «Наталку Полтавку», та увесь світ звеселив: усі — і наші, і москалі, і німці, і турки — не нахваляться; *спасибо*, говорять, *хоть хахол, а викинул штуку знатную!* Що ж би було, якби всіх списати!

7 января [1841 р.]
СПб.

В. Г. Бєлінський

ІЗ РЕЦЕНЗІЇ «ЩЕПКИН НА ПЕТЕРБУРГСКОЙ СЦЕНЕ»

...Коли нарешті останній раз піднялася завіса і почалися сцени з «Наталки Полтавки», захоплення публіки досягло найвищого рівня... Кожний романс публіка змушувала Щепкіна повторювати кілька разів. Коли ж усе, що було в цих сценах, обраних навмисне для Щепкіна, було проспівано й повторено і завіса повинна була б спуститися, Щепкін, зворушений і схвилюваний, ніби зрозумівши сумне почуття публіки, затримав ще на мить хвилину прощання і заспівав чудові за своєю простотою і грацією куплети з п'єси «Москаль-чарівник», якими протягом свого перебування в Петербурзі постійно захоплював публіку... Неможливо описати захоплення вдячних глядачів. [...] Сім разів опускалася завіса і сім разів підіймалася знову; сім разів виходив і знов з'являвся зворушений артист перед публікою, якого зустрічали і проводили голосними криками і оплесками. [...]

ІЗ РЕЦЕНЗІЇ «ПРО АРТИСТА»¹

На «Іліаду» не було жодної пародії, а на «Енеїду» було безліч пародій, і надзвичайно смішних — пригадайте «Енеїду» пп. Осипова та Котляревського. [...]

1838

З РЕДАКЦІЙНОЇ СТАТТІ ЖУРНАЛУ «СОВРЕМЕННОСТЬ». 1839

Він (Котляревський.— А. З.) перший скористався справжнім гумором малоросійського народу і мовою його — і поклав цю стихію основою тамтешньої словесності. Починання І. Срезневського — зібрати поступово цілу, так би мовити, бібліотеку творів, писаних малоросійською мовою, — без сумніву, прекрасне.

І. П. Мазанов

З ЛИСТА ДО І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО ВІД 28/XI 1838 р.

З минулою поштою я, з листом до сина, приклав про незабутнього мого благодійника Івана Петровича біографію. Зараз з почуттям глибокого суму розлучаюся з цим безцінним гостем, який пробув у мене дві доби,— портрет Івана Петровича! Справжній оригінал, який знято десять років тому. Запевняю вас, що він дуже схожий на справжній.

Ось, вельмишановний Ізмаїле Івановичу, коли він до вас прибуде! Тоді, коли в існуванні нам не належить. Яке горе, яке несподіване руйнування всіх мрій людини!.. В день його народження 29 серпня з двома його друзями і я у нього обідав і тут випросив дозволу на знімок його портрета. Мало того, він навіть пообіцяв зробити власноручний напис, обіцяв знайти костюм Наталки Полтавки. Але де тепер він?.. Він там!.. Смерть його більше інших вразила мене. На моє велике нещастя, я не лише не знав про його хворобу, але й не чув, і тому причиною — люди, злі люди... Вжили всі можливі заходи, щоб сховати від мене його хворобу та його бажання бачитися зі мною. Я, ніби передчуваючи це, в кінці вересня кілька днів підряд відвідував його; він надзвичайно тепло приймав мене. [...]

Потім службові справи змусили мене покинути дім на десять днів, і цим випадком вони скористалися. До самої останньої хвилини тільки й відповідали: нема вдома! І я, не знаючи нічого, в день смерті виїхав... Як бачите, вельмишановний Ізмаїле Івановичу, влаштовано все так, що я ледве встиг до останньої церемонії — поховання. «Втрата неповторна»,— було моє слово...

З ЛИСТА ДО І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО ВІД 10/I 1839 р.

Маю честь поздоровити вас з Новим роком, бажаю вам всього кращого в світі. Приємний ваш лист я мав задоволення одержати і з невимовним почуттям задово-

лення читав оний. На жаль, однак, не можу нічого особливого сповістити вам відносно Івана Петровича. Стеблін¹ в некролозі своєму досить добре сказав про його характер і життя. Так, він був оригінал. Говорив завжди дотепно, але нерідко з аттичною сіллю. [...] Він був душею компанії, і де він, там завжди було не сумно. Але особливо його анекдоти завжди були надзвичайно смішні; навіть тоді, коли він, захворівши, відчув близький кінець життя, то, коли приїхав до нього лікар, він йому навідріз сказав: «Не допоможть бабі кадило, коли бабу казило». І рішуче не захотів вживати ніяких ліків. Більше від нього ніхто нічого й не чув.

О. О. Марлінський (Вестужев)

ІЗ СТАТТІ «ВЗГЛЯД НА СТАРУЮ І НОВУЮ
СЛОВЕСНОСТЬ В РОССІИ»

В комедіантському жанрі відомі в нас Майков¹ і Осипов. Перший образив освічений смак своєю поемою «Елисей». Другий — в «Енеїде наизнанку» досить потішний, її ж на малоросійське паріччя з великим успіхом переробив Котляревський.

1838

З журналу „Отечественные записки“. 1839

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА», МАЛОРОСІЙСЬКА ОПЕРА
І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

(Рецензія)

Скільки пер притупилося на святій Русі в жорстокій війні з французькою словесністю, скільки пустих водевілів паризької фабрикації — цих дрібних літературних мошок — було у нас розглянуто детально і дістало наше звичайне «гаразд» або було обсипано сіллю наших дотепів, а між іншим слони залишалися непоміченими або про них було сказано так мало, так поверхово, що читач скоро забув ці образи, і таланти, які могли б принести честь літературі, залишилися для нього незнайомі в усьому їх широкому обсягу.

Це мимоволі спадає на думку при згадці про Івана Петровича Котляревського і при розгляді його «Наталки Полтавки» — свіжої незайманої квітки народної поезії.

Котляревський був поет дотепний, оригінальний, гуморист великий. Він умів підмітити в малоросійській мові незрівнянну самобутність і перший вирішив висловити нею свої думки і почуття. [...] Це було на початку XIX ст. [...], коли ще люди жили закоренілі в забобонах минулого століття, століття галломанії, коли росіяни боялися сказати російське слово, коли славновісний професор елоквенції* Василь Кирилович Тредіаковський¹ навчав писати якісь немудські вірші, наприклад, хоч ці:

Злат железа коль есть курежц дражайший,
Отраслей своих кедр толь есть высочайший,—

і пізніше так вибачався перед поважною публікою, що навіть був змушений сказати кілька слів про народність нашої поезії і навести, як приклад, уривки з прекрасних російських пісень: «Прошу читача не соромити мене і ви-

* Красномовства.

бачити, що подаю тут декілька уривків наших підлих мужицьких віршів, роблю сіє токмо як приклади:

Отставала лебедь белая
Как от стада лебединого.

Або

Не шуми ты, мати зеленая дуброва,
Не мешай цвести лазореvu цвету.
(«Піітика» В. Тредіаковського, стор. 170)

А в той час ці «мужицькі вірші» такі хороші, що не тільки Тредіаковському, а й талановитішому за нього письменникові не вдасться створити щось подібне. Ми, російські люди XIX ст., не намилюємось ними і з захопленням вітаємо чудові російські пісні Кольцова² саме тому, що вони більше інших наближаються до цих «мужицьких віршів», неприємних для слуху офранцуженому професорові елоквенції. Але Тредіаковський, всякому це відомо, хоч був поганий пііта, одначе вмів жити на світі: він не міг писати того, чого не було в душі його епохи. Який же був напрямок суспільства?

І ось, майже на грані цього віку, з'являється людина, яка вирішила писати мовою народною, та ще народною тільки для півдня Росії, він переробляє — подумайте тільки! — «Енеїду» Вергілія на малоросійське наріччя. Педанти здивувались і — замовкли. Жовчні люди схопили цю книгу як дорогоцінну знахідку, з наміром потішитись, вилаяти її, знищити зухвалого письменника; але з перших сторінок їх гнів минув — вони почали сміятися. Корінні росіяни, які читали «Енеїду» Котляревського, хоч і наполовину розуміли її, дивувались, проте, з незвичайної мови і дотепності автора, в той час як переробка «Енеїди» на великоруське наріччя Осипова, цілком їм доступна, наганяла глибокий сон. Така сила таланту!

Це був перший крок Котляревського до зближення російської літератури з мовою і поезією південноросійськими — крок сміливий, рішучий. Після нього багато хто почав писати малоросійською мовою: Гулак-Артемовський³ чудово переклав кілька од Горація⁴, написав «Пана Твардовського» та інші дрібні вірші; Гребінка видав книгу малоросійських байок («Приказки») і переклав «Полтаву» Пушкіна. З'явився Основ'яненко з своїми незрівняними повістями, з'явилися ще деякі молоді

письменники, почали розробляти нецінімі джерела нашої південної поезії, ми ближче пізнали своїх кровних братів і полюбили їх ще більше — ось неціненна, велика заслуга Котляревського.

Скоро вже півроку, як померла ця чудова людина, і про смерть та справи його ніхто ні слова, ніби помер який-небудь незначний дрібний урядовець, про якого

...лишь в газетах
Осталось: «Выехал в Ростов».

Лише «Литературные прибавления» з сумом сповістили своїх читачів про його смерть — і тільки. А в той же самий час ми передруковуємо з закордонних газет, що хрестоносці вбили якогось гарнізонного капітана Васка де Тромнето, читаємо про цю новину і повідомляємо її один одному з співчуттям. Соромно, бачите, не знати того, що діється в Іспанії. Звичайно, але непогано було б до цих знань приєднати деякі відомості і про те, що в Росії робиться.

Давно, ще коли покійний Котляревський був директором Полтавського театру, він написав «Наталку Полтавку», її грали в Полтавському театрі не раз, не десять, не сто разів — і театр завжди був повний, захоплення було загальне, оплескам не було кінця. Тут з'являвся в ролі виборного Макогоненка наш єдиний комік Щепкін і, ліниво пританцювуючи, приспівував:

Дід рудий, баба руда...

То був двійник українських піддячих — возний Тетерваковський: так і здавалось, що він вийшов потішити шановну публіку; тут Наталка, чутлива, розумна і прегарна, співала народні пісні — і опера йшла, йде і буде йти, доки зостанеться на Україні хоч один звук рідного наріччя, на зло тим панам, які приїжджають у Малоросію як учено-сентиментальні мандрівники і за щирий прийом та гостинність лають малоросійський театр, куряву, клімат, оточення і твори Основ'яненка.

Зав'язка п'єси дуже проста. Возний любить Наталку. А хто такий возний? — питаєте ви. Послухайте: возний є виплодок литовського статуту; це дворянин, який займає найнижчу посаду, яку можуть тільки займати дворяни: він розвозить від повітового суду позови. Отже, возний між дворянами, як дрондуду між птахами, — тільки

назва птаха, а пір'я не питайте. Ось один з таких возних, пан Тетерваковський, полюбив Наталку, дочку бідної козачки Терпилихи. Терпилиха була колись багата, вона жила з чоловіком у Полтаві, а з ними й сирота Петро, який покохав Наталку, а вона його; бачачи, що бідняк не пара багатій нареченій, він пішов на Дні заробляти. З того часу минуло чотири роки. Чоловік Терпилихи став знатися з панамі, промотався і помер, залишивши дружину й дочку в бідності. Вони переселилися з Полтави в село; Тетерваковський, зустрівши Наталку, освідчується їй у своєму коханні: «Отвічай, отвітуєуй! могу лі бити, — тес-то як його, — мужем пристойним і угодливим душі твоєй і тілу?»

Наталка співає пісню про перівність і говорить: «Моє все багатство є моє добре ім'я; через вас люди почнуть шептати про мене, а для дівки, коли об ній люди зашепчуть...» (стор. 16) *. В цей час з'являється на вулиці виборний Макогопенко, людина хитра, але весела голова; він підходить до возного і, довідавшись про його залицання до Наталки, запитує: «Що ж вона говорить? Чим одговорюється? І що каже?»

Возний відповідає: «Она ізлагаєть нерезонні — тес-то як його — причини: вона приводить в довод знакомство вола з волем, коня з конем; нарицаєть себе сиротою, а мене паном, себе бідною, а мене багатим, себе простою — тес-то як його, — а мене возним і рішительний приговор учинила, що я їй і вона мені перівня — тес-то як його» (стор. 25).

Виборний береться оженити Тетерваковського, і вони разом рушають до Терпилихи. Стара рада видати дочку за аристократа — і Наталка, виконуючи її волю, згоджується вийти за Тетерваковського. В цей час повертається Петро. Наталка довідується про його повернення і відмовляє возному. Возний сердитий, виборний ще більше, вони виганяють Петра з села. Наступає зворушлива хвилинка розставання. Петро говорить Наталці, виймаючи з-за пазухи гроші: «Що я нажив, то все твоє, на, візьми, щоб пан возний ніколи не попіркнув тебе, що взяв бідну і на тебе іздержався. Прощай! Шануй матір нашу, люби судженого, а за мене одправ панахиду!»

* Рецензент посилається на «Украинский сборник», виданий І. І. Срезневським.

Наталка відшвидкоє: «Петре! нещастя моє не таке, щоб грішми можна од його одкупитися. Не треба мені твоїх грошей, вони мені не допоможуть — та бідною нашою не потішається вороги наші — і мого життя кінець недалеко» (стор. 18).

Ця сцена всіх зворушує; стара Терпилиха підбігає до Петра і обнімає його. Навіть сам возний розчулюється: «Размышляя я предовольно і нашел, що великодушний поступок всякій страсті в нас пересиліває. Я возний і признаюсь, що од рожденья моего розположен к добрим ділам; но за недосужністю по должності і за другими хлопотами доселі ні одного не зділав. Поступок Петра, толіко усердний і без примісу ухищрення, подвигаєть мене на нижеследующес. (До Терпилихи). Ветха деньми! благословіте лі на благое діло?» А Терпилиха у відповідь: «Воля ваша, добродію! що не зробите, все буде хороше: ви у нас пан письменний» (стор. 89).

Возний відмовляється від нареченої, Наталка виходить за Петра. Всі задоволені, всі щасливі. Наталка співає чудову пісеньку, потім іде загальний хор — і кінець опери.

Та це зовсім нехитро! — скажете ви. Згодний, а хіба не в простоті таїтьсє сила? Тут немає модного вбивства, отруєння, бахвальства, кровозміщення; є одно — природа чиста, простота, не рококо — боже збав!.. Тут відображається побут малоросійян, як у дзеркалі, без натягування, без перебільшень. Хочете знати міркування Малоросії про «Казака-стихотворца»⁵ — прочитайте (на стор. 55) розмову Петра з виборним і возним. Петро розповідає, що він бачив у Харкові малоросійську комедію [...].

Це списано з натури. Кожного разу, виходячи з театру в Малоросії після вистави «Казака-стихотворца», ви почувете подібні судження, почувете занадто високі вигуки якогось виборного і обережні зауваження людей письменних, які тлумачать історію.

Тепер нам залишається подякувати І. І. Срезневському за те, що він подає «Наталку» в першу книжку свого «Украинского сборника», прохати його продовжити це цікаве видання, яке знайомитиме нас з творами малоросійських письменників.

Від усього серця бажаємо успіхів заходам п. Срезневського, який обіцяє нам зібрати все те, що є кращого на малоросійській мові, як з нових творів української музики, так і з заповіданої їй південноросійською стародавністю —

наприклад, українські пісні та думи, українські літописи, приказки, загадки, твори Сковороди і т. п. Вітчизняній публіці залишається лише підтримати своєю участю цей благонамірений і цілком корисний захід. Кажуть, що наступна книжка «Українського збірника» підготовляється вже до друку. До першої книжки додано пояснючий словник, в якому перекладені на великоросійську мову всі слова, що належать виключно мові малоросійській, отже, всякому читачеві, навіть не знайомому з південпоросійським наріччям, «Наталка Полтавка» може бути цілком зрозумілою.

З журналу „Сын отечества”. 1839

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА», МАЛОРОСІЙСЬКА ОПЕРА
І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

(Рецензія)

...«Наталка Полтавка» може бути також прикладом чудових народних, навіть, більше того, простонародних творінь, які подобаються своєю простотою, безпосередністю і правдивістю в характері народу та місцевості.

Ім'я Котляревського відоме всім по його перелицьованій «Енеїді»; на Україні воно народне ім'я [...].

Нічого не може бути простішого за зміст «Наталки». Вона була дочкою багатого полтавського жителя, який збіднів, помер і залишив у бідності дружину та дочку. Небога з сиротою переселилася в село, де в неї закохався і сватається за неї поважна особа, пан возний. Але Наталка любить сироту, бідняка Петра, який жив колись у домі батька її і потім був ним вигнаний, коли батько довідався про любов дочки до нього. Петро повертається в Полтаву, заробивши собі грошей, йде через село, де живе Наталка, і тут знаходить свою милу уже нареченою іншого. Пан возний бачить щиру любов Петра і Наталки, поступається нареченою, — і всі залишаються щасливі.

Характери Наталки, її матері, Петра, пана возного, друга і порадирика його виборного, навіть Миколи, родича Наталки, надзвичайно вірні і схоплені з живої природи; вся п'єса дихає також добродушністю, народні пісні введені в неї доречно; мова її так добре витримана, що ми не дивуємося з її народності в малоросіян, відносимо її до чудових творів народного розуму руського (українського. — А. З.)

«Наталка» складає першу книжку «Українського збірника», який має намір видавати невтомний збирач українських пам'ятників п. Срезневський. В збірнику будуть малоросійські думи і пісні, приказки, загадки, які збираються, буде ще не відома нам п'єса Котляревського [«Москаль-чарівник»].

Л. І. Боровиковський

ЛИСТ ДО І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО ВІД 22/V 1839 Р.

Милостивий пане Ізмаїл Іванович!

Цими днями я випадково прочитав у шановного співробітника мого Д. М. Сплітстессера¹ видану Вами «Наталку Полтавку»²: приєднуючись до загального голосу, скажу, що як цим, так і обіцяннями Вами виданнями³ з творів малоросійського слова — Ви дуже догоджаєте українцям і філукраїнцям. Нещодавно читав я Котляревського «Москаль-чарівник»: чудесна п'єска — якщо не в цілому, то частково. Не затримуйте видати її. Смак і досвід Ваш у справі, поручуся за достоїнство Вашого збірника, який видаєте, примушує чекати з нетерпінням наступних брошур. Чим вимогливіше будете у виборі п'єс, тим краще — так кажуть знавці малор[осійської] мови. До моїх п'єс, якщо що удостоїться увійти до складу збірника, — будьте суворі, як я сам до себе; по побажанню Вашому, я міг би в свій час надіслати кілька нових*. Запас мій набагато збільшився від часу останнього з Вами побачення як своїм, так і особливо тим, що належить народності. Поки що потихеньку приводжу в порядок інше — мені б хотілося приступити до видання своїх «Байок та прибаюток», числом 600, з 8^о сторінок до 300. Прошу Вас, якщо це не складе великої турботи для Вас, повідомити: скільки буде коштувати видання такої книги? Звичайно, на папері такому, як Ваша «Полтавка».

Повідомляю Вас, з чого складається мій запис — по малорос[ійському] слову:

1. Байки і прибаютки (Басни и побасенки) у віршах, числом 600;

2. Балад, малор[осійськими] віршами — 20.

* Оpubлікований колись у «Вестнике Евр[опы]» переклад мій «Світлани» можна б помістити, добре виправивши. (Прим. Л. Боровиковського).

3. Балад малоросійських, російською мірною прозою — 20.

4. Пісні, повір'я, суєвір'я, чари і гадання, обряди, перекази, способи лікування хвороб, [...] вірші, ориг[инальні] й перекладні (все це ще не приведено до порядку).

5. Малоросійські прислів'я і приказки, числом 1200.

Якщо маєте виданий Вами (здається, у 1832 році) «Украинский альманах»⁴, — був би вдячний за висилку мені 1-го екземпляра. Чи скоро будете друкувати портрет покійного Котляревського?⁵ Я був на похоронах. В паперах покійного нічого літературного не знайдено. Брат мій прохає Вас ласкаво повідомити: яке керівництво університет має для викладання загальної і російської статистики? [...]

Д. Л. Кроков

ІЗ СТАТТІ «НЕСКОЛЬКО СЛОВ
О СЦЕНИЧЕСКОМ ХУДОЖЕСТВЕ»

...До якої міри художність руху тіла важлива в справі сценічного мистецтва, цьому живий приклад дає нам наш незрівнянний Щепкін, коли, граючи роль старого козака в «Наталці Полтавці», він, приспівуючи, танцює на сцені! Скільки простоти і добродушності в цьому танці! Який розгульний простір душі виражається в кожному русі, і при тому скільки благородства в кожній позі! Не хотілося б, але треба сказати, що цей танцюючий козак більш витончений і мальовничий, ніж багато хто із добре вихованих героїв трагедії і всі водевільні джентльмени нашої сцени.

...З'явившись на сцені, виборний Щепкіна захоплював глядача правдивістю образу, чисто народним гумором і справді народною передачею української пісні. В третій куплет пісні:

Ішли лихи на три шляхи,
А татари на чотири,
Шведи вряжі поле вкрили;
Козак в Лузі окликнувся —
Швед, татарин, лих здригнувся,
В дугу всякий зігнувся! —

Щепкін вкладав усю свою любов до вільного козацтва, що обороняло рідну землю від татарина, від польського магната, шведа, всю свою гордість історичним подвигом українського народу. Щепкін так захоплював глядачів цією сценою, що на їх вимогу багато разів виконував цю сцену навіть у спектаклях, які не мали ніякого відношення до «Наталки Полтавки». Так в останньому спектаклі під час казанських гастролей Щепкіна 1841 року, в програмі якого входили інші п'єси, Щепкін несподівано почастував публіку піснею з «Наталки Полтавки» «Дід рудий...».

1841

510

Ф. С. Євсцький

ІЗ СТАТТІ «МАЛОРОССИЙСКАЯ ЛИТЕРАТУРА»

...Як би то не було, незважаючи на суперечки критиків, малороси продовжують потроху обробляти свою мову. Уже в кінці XVIII ст. вони мали ідею, що на малоросійській мові можна писати. Саму ідею розуміли неправильно, але все ж таки її мали, внаслідок чого з'явилася в світ [1789] «Енеїда вьвороченная наизнанку» Котляревським. Пізніше Котляревський написав декілька театральних п'єс, з яких «Наталка Полтавка» за зразково-наївним характером героїні п'єси була б прикрасою і не тільки такої юної літератури.

...Два уривки з опери «Москаль-чарівник» Котляревського, крім внутрішнього свого достоїнства, дорогоцінні ще як голос з-за могили творця малоросійської літератури. Доречно, що в цьому збірнику¹ молодий поет Шевченко вшанував пам'ять його чудовим віршем [«На вічну пам'ять Котляревському»], сповненого піднесення й почуття. Котляревський помер кілька років тому, але правильно сказав про нього молодий поет:

Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.

1842

511

М. М. Семеновський

ІЗ СТАТТІ «И. П. КОТЛЯРЕВСКИЙ»

...«Наталка Полтавка» не яке-небудь оперне лібретто, в яке вставлено кілька ефектних сцен і потішних пісеньок і виведені дійові особи без характеру, душі й мети. Це драма, яка стане в ряд з відомими нашими творами в цьому роді.

Жодна повість, жодний твір до цього часу не прийшовся так до душі малоросам, як «Наталка Полтавка» Івана Петровича Котляревського: сотні списків її ходять і зараз по всій Малоросії; народ засвоїв пісні, написані Іваном Петровичем, і є багато таких, які знають напам'ять всю оперу.

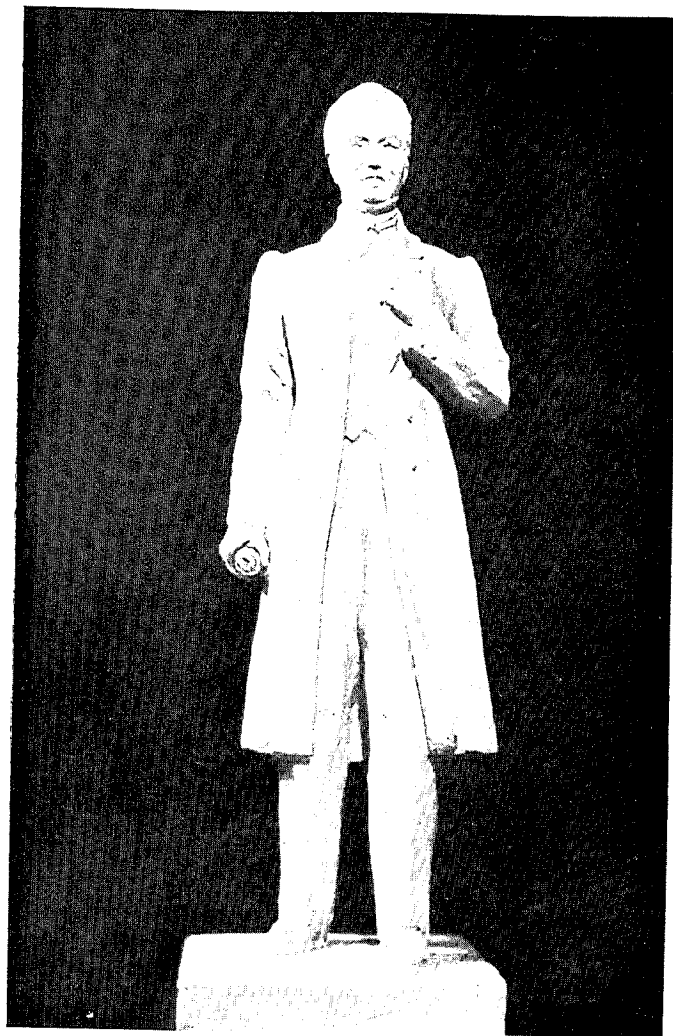
Все це говорить про те, що Котляревський поет народний, а разом з тим його можна вважати родоначальником нашої сучасної письмової малоросійської літератури.

Деякі ролі в операх Котляревський написав відповідно з характерами й талантами акторів і актрис, які належали до Полтавського театру, й одного з учнів Івана Петровича, який вийшов з його театральної дирекції й став загальновідомий в Росії, — я маю на увазі Щепкіна.

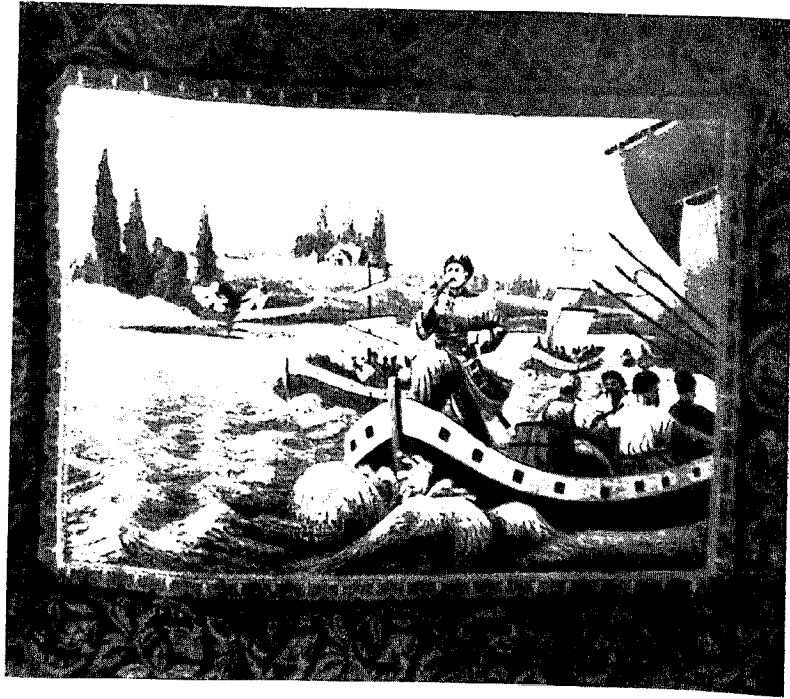
В особистому житті своєму Іван Петрович відрізнявся світлим розумом, далекоглядністю, чистою душею й серцем, переповненими благородних почуттів. Він був добродійником, помічником сиріт вбогих, друг і приятель тим, хто знав його особисто...

1846

512

І. П. Котляревський. Скульптура К. Посполітака. Гіпс.
1958 р.

Еней на морі. Гобелен-вибійка К. Посполітака. 1954 р.

*З книги „Справочный
энциклопедический словарь”*

ІЗ СТАТТІ «КОТЛЯРЕВСКИЙ И. П.»

«Наталка Полтавка» — драма, яка стане в ряду з відомими нашими творами в цьому жанрі. Ні одна повість, ні один будь-який інший твір не прийшовся так до душі малоросам, як «Наталка Полтавка» Котляревського. Сотні її списків і тепер ще ходять по всій Малоросії.

1847

Т. Г. Шевченко

З [«ПЕРЕДМОВИ ДО НЕЗДІЙСНЕНОГО ВИДАННЯ «КОБЗАРЯ»]

...Прочитали собі по складах «Енеїду», та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, то тойді і скажете, що «Енеїда» добра, а все-таки сміховина на московський шталт.

Отак-то, братія моя возлюбленная. Щоб знать людей, то треба пожити з ними. А щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу. Отойді пишіть і дрюкуйте, і труд ваш буде трудом чесним. [...]

*Седнеє
1847, марта 8*

З ЛИСТА ДО М. С. ЩЕПКИНА ВІД 5/ХІІ 1857 р.

...Чи не взяв би ти з собою рукопись «Москаля-чарівника»? Тут єсть прехороша дівчина і талантлива артистка, Піунова¹. То, може б, ви чи не вшкварили б сього «Чарівника» навдивовижу нижегородським людям? [...]

«Москаль-чарівник» єсть тут печатний. І Пі[іуно]ва сьогодні вчиться по-нашому говорить заходилась. Зраділо дівча — аж заплакало.

З РЕЦЕНЗІЇ «БЕНЕФИС Г-ЖИ ПИУНОВОЙ,
ЯНВАРЯ 21 1858 года»

...Сюди ж можна віднести і роль Тетяни в «Москалі-чарівнику»; г'єса ця була поставлена за два дні по бажанню Михайла Семеновича Щепкіна, який випадково при-

їхав у Нижній і згодився взяти участь в трьох спектаклях, і, незважаючи на поспішність постановки, а також незнання малоросійської мови, — пані Піунова в ролі Тетяни була дуже приваблива, так що наш ветеран-артист був у захопленні і говорив, що він ні з ким з таким задоволенням не грав, а думка Щепкіна може служити авторитетом...

*[22—27 січня 1858,
Нижній Новгород]*

Г. М. Вагилевич

ІЗ СТАТТІ «ЗАМІТКИ О РУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ»

...При кінці 18 віку виступив І. Котляревський ([помер] 1838) — творитель літератури руської. Єго «Енеїда травестована» (Петерсбург, 1798; втор[ое] изд[аніє] 1809; трет[є] изд[аніє] 1811; четв[ерте] изд[аніє], Харків, 1842) в шести книгах, з стремленієм представлення лихого в звичаях і обичаях своїх краян, для многих одличних, навіть рідких красот буде всегда оздобою літератури, особливо, що ся залицяєт невимушеним гумором і гладкою сплавностю. Окромє того, писав він такожє комедію-опери: «Наталка Полтавка» (Харків, 1838), котра ся водзначаєт різким зачерком характерів, і «Москаль-чарівник» (Москва, 1842), котра ся залицяєт меткістю в розвитку.

1848

*З „Журнала Министерства
народного просвещения“. 1849*

З РЕЦЕНЗІЇ

...[«Енеїда»] далеко перевершила подібного роду пародію Осипова, давно всіма забуту. В своїй переробці Котляревський мало наслідував латинський текст поеми, а більше зображував життєвий побут малоросіян. Легкість розповіді, вірність барв, непідробний, незрівнянний комізм «Енеїди» були в повній мірі нові, чарівні. Можна сказати, що Котляревський перший поклав основу тим чудовим творінням, які пізніше вийшли з-під пера Основ'яненка, Гоголя та інших, що черпали з одного з ним джерела розкішної природи і багатого повір'ями та легендами південноросійського краю.

1849

О. О. Котляревський

З РЕЦЕНЗІЇ В ГАЗЕТИ «МОСКОВСКИЕ ВЕДОМОСТИ»

Дехто вбачає у «Наталці Полтавці» застарілу септиментальність минулого століття. Навпаки: в ній стільки життя, простоти і драматичності, все відбувається в такій буденній сфері, без усяких заплутаних зав'язок і розв'язок, так багато малоросійської природи і легкого гумору, що зовсім не впізнаєш у творі її автора перелицьованої «Енеїди». [...] Для нас дуже важливий такий відступ найстарішого діяча української літератури на інший, певніший шлях; Котляревський влучив прямо в ціль: стало ясно, що в сфері пародії навряд чи можливий справжній розвиток української словесності, адже для цього є інша, більш надійна сторона як побут і життя народу.

1856

О. Д. Галахов

З КНИГИ «ИСТОРИЯ РУССКОЙ СЛОВЕСНОСТИ»

Від героїчної поеми переходимо до її пародій або до епосу комічного. Він може бути подвійного роду: або маловажний предмет оспівується тоном якого-небудь важливого епічного твору, або останнє подається в протилежному, тобто смішному вигляді, «вивертається навиворіт». Ми маємо зразок того і другого. У нас є «Енейда вивороченная наизнанку» Осиповим¹ і Котельницьким² (1791—1808); та ж поема «перелицьована» на малоросійську мову Котляревським (1769).

1863

З ПЕРЕДМОВИ ДО КНИГИ «ПОЭЗИЯ СЛАВЯН»

Він [Котляревський.— А. З.] написав дві п'єси: «Наталку Полтавку», «Москаля-чарівника». Перша з цих п'єс з'явилася в 1819 р. і була прийнята глядачами з великим схваленням. Появу «Москаля-чарівника» також привітали загальними похвалами. З того часу ім'я автора стало повторюватися з любов'ю не лише по всій Малоросії, але і в Великоросії, в обох столицях. Обидві п'єси ці багато говорять на користь природного таланту Котляревського. Природне чуття сценічних умов автора і кілька вдалих рис із протонародних нравів з комічного боку поставили «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника» вище багатьох, якщо не всіх, п'єс тодішнього репертуару. Що ж до пісень, якими починається перша з цих п'єс («Віють вітри» і «У сусіда хата біла»), то вони набули такої популярності, що й тепер у Малоросії нема людини, яка не знала б їх напам'ять. Твори Котляревського мали в свій час сильний вплив на всіх, кому доступна була мова українська. Він був єдиним письменником, який відтворив всіма забуте життя українського простого народу.

1871

І. С. Нечуй-Левицький

З ЛИСТА ДО О. КОНИСЬКОГО¹ ВІД 19/IV 1876 р.

Мені здається, що краще всього йти хронологічною дорогою іечатати твори писателів разом хронологічним, одні за другими, починаючи з Котляревського.

ІЗ НАРИСУ «УКРАЇНСЬКІ ГУМОРИСТИ ТА ШТУКАРІ»

Посадити Антона на Олімп чи ні? Питання залишу відкритим. Олімп сердитий на нас ще з часів Котляревського. Ще Котляревський допік олімпійців своїми жартами... і раптом Антін там ляпне жарт якому-небудь богу, назвавши його «відставної кози барабанщиком», і яку-небудь «божицю» назове «тією птахою, що курчат хапає». Цур їм, тим богам і божцям! Я краще б повернув Антона в давню давнину: посадив би його в Запорозькій Січі за писарський стіл; він не поступився б у жартах своєму попередникові, який написав славновісного послання турецькому султану.

1890

ІЗ СТАТТІ «СЬОГОЧАСНА ЧАСОПИСНА МОВА НА УКРАЇНІ»

Можна сподіватися, що в нас розмахає чорну хмару в попсованій книжній мові хіба школа. Як колись заведуть в школах українську мову та літературу (а її доконче треба завести), то тямущі вчителі зможуть виправити українську мову й направити її на добру путь в молодшому поколінні, як даватимуть вчити зразці мови в Котляревського, Куліша, Шевченка... Це нетрудно буде зробити, бо наша книжна мова ще гаразд не закоренилась в письменстві й не затужавіла, ще й досі не досягла достиглості й завершення, хоч можна сподіватися, що вона от-от незабаром достигне.

1907

520

ІЗ СТАТТІ «КРИВЕ ДЗЕРКАЛО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

Сто год вже минуло, як почалася й розвивається нова українська література на Україні й виставила багато талановитих письменників, ще й одного генія поета. Сто год минуло, як Іван Котляревський покинув старосвітську давнішу книжну мову українських письменників XVIII віку Дмитрія Ростовського, Феофана Прокоповича, Моргульця, Сковороди і т. д. і розпочав нову українську літературу, заводячи чисту народну мову, а за ним слідком пішов довгий рядок письменників. А Грушевський з компанією «Йх благодутробий» хоче повернути нашу мову на 100 років назад. [...]

Кожний тямущий і просвічений наш письменник йтиме і повинен йти слідом за мовою наших передніших класичних письменників, за мовою Котляревського, Куліша, Шевченка, Глібова, Ол. Стороженка, Панаса Мирного, Карпенка-Карого, Кропивницького, Кониського, Грінченка. Бо так воно повинно бути. Не можемо й ми зрікатися їх мови з українськими формами й синтактикою, як зраця для нас.

1912

ІЗ СТАТТІ «УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ»

В «Досвітніх огнях» вміщено багато найкращих ліричних та епічних утворів давніших поетів, як-от Котляревський, Шевченко, Гулак-Артемівський [...], котрі завжди читаються й читатимуться з однаковою цікавістю, а найбільше тією широкою публікою (тобто народом.— А. З.), котра мало знає тих давніших письменників.

ІЗ СТАТТІ «УКРАЇНСЬКА ДЕКАДЕНТИЦИНА»

Котляревський, як щирий українець, маючи великий природжений потяг до народного гумору й українського жарту, задумав обернутись до народної української мови й народного життя ще в кінці XVIII віку, написавши свою славу «Перелицьовану Енеїду» українською мовою, щоб виявити й вичерпати увесь скарб народної психіки, багатой на жарти, смішки, штукарства та загалом на гумор, ще часом і дуже сатиричний.

521

М. В. Лисенко

З ЛИСТА ДО М. Ф. КОМАРОВА¹ ВІД 23/X 1891 р.

...На другу точку, за помник Котляревського в Полтаві, Трегубов² у Полтаву не їздив овсі, каже ж, що могила Котляревського, власне, так добре зроблена, кладка кам'яна така певна й стала, що хіба нужда є обшарувати наново вапном. Хрест кам'яний цілий стоїть. По його думці, тих грошей, що лежать в управі, досить було б на такі незначні роботи коло упорядкування могили (не беручи на увагу, звичайно, якби заманувся хтось величнішого поставити, як мармуровий або мідяний помник, колону або що). Але горе, каже, в тому, що всі ці гроші і скільки б їх взагалі не було б, стереже голова Трегубов³, родич нашого, брат у других, котрий [...] копійки на це не вийме і не дасть, поки не буде мати дозволу від губернатора. [...]

З ЛИСТА ДО Б. ЧАЙЧЕНКА¹, В. САМІЙЛЕНКА², О. РУСОВА³, І. ПРАГА⁴ ВІД [12/I 1897 р.]

...Року 1898 має відбутись відкриття у Полтаві пам'ятника нашому першому письменникові українському і першому українському драматургові Івану Котляревському⁵. Було б пожадано перед тим часом появити друком, побіч творів нашого славного письменця, відповідно важності момента, збірку творів сучасних письменців наших, що працюють на рідній ниві українського слова.

Річ звичайна, що шановні письменники мають уважати, щоб як зміст творів, так саме стиль і зразкова, чиста мова задовольнили можливо строгим вимогам такого видання.

Отож бюро, що має приймати надіслані твори і обрати журі для оцінки тих творів, найсерdecніше просить Вас, шановний добродію, прийняти участь у сій збірці літературним утвором⁶ якого роду будь, по вподобі Вашій, — чи драматичним твором, а чи романом, повелюю, оповідан-

ням, віршами, байкою, критично-художньою розправою, вірцевим перекладом з чужої літератури чи науковою працею.

У певній надії, що не одмовите щиро патріотичним заходам і причинитесь до спільної товариської праці українських літераторів, просимо засилати твори свої до Києва на таку адресу: редакція журналу «Киевская старина».

З ЛИСТА ДО Г. І. МАРКЕВИЧА¹ ВІД 4/III 1898 р.

...Вам відома турбація з помником Івану Котляревському. Та у нас у Києві так і дивляться, що одвоювання проекту пам'ятника належить в Думі цілком Вам. Коли б не Ви виступили з гарячою промовою і не боропили б обчеського бажання усієї України, то б паничі полтавські, та подла нам інтелігенція з головою на чолі, одсунули б ідею постанови пам'ятника Котляревському і заміняли б на який-небудь дом з читальнею, де б довіку не вчулася наша рідна українська мова.

Ну тепер, коли вже ця ідея пам'ятника усталилася, зміцніла, думати треба про достатки грошові. Отож ближче всього про концерт. Писалося й до мене, і я до людей полтавських писав, а все якось не владувалось. Аж приїздив до нас Лука Васильович Падалка², любий земляк, і привіз звістку, що пам'ятник у сьому році, в августі, ніяким чином не може бути викінченим, і, значить, і святкування відкриття його теж не справдиться. Ну, значить, приготування одкладається на рік, та й ще й з хвостом. [...]

З ЛИСТА ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА ВІД [15/X 1899 р.]

Удаюся до Вас з великим проханням від себе і від усього видавничого комітету, що займається зібранням й виготовуванням збірника з творів українських письменників до відкриття пам'ятника Котляревському.

Прощу Вас найщиріше надіслати нам Ваш який прозовий твір з найостанньої, свіжішої продукції. Коли нема готового, напишіть хоч невеличкий який скіц, новелку, оповідання. Нічого казати, що бажано було б, щоб і мова твору була вірцева, позаяк у цьому збірнику треба показати, оскільки виросла мова від часу Котляревського.

Просимо Вас не одмовити в нашій гарячій просьбі і подарувати свою лепту до загальної скарбниці національної. [...]

З ЛИСТА ДО Г. І. МАРКЕВИЧА. [1903]

Я мислю, що ювілею такому, як наш — імені Ів. Котляревського, — треба достойно виступати перед лицем Слов'янщини, Європи. Коли треба ставити який твір, де бере участь хор, то даймо собі, що твір буде, може, слабій, але щоб сила виконавська була дужа, потужна. Для того хор мусить бути й численним, — думаю, найменш душ 60—70 мішаного хору. Київ, як я писав, може дати душ 16—18 мішаного; решту Полтава мусить дати. Беріть з любителів найкращих і з архієрейського хору найлучші голосові сили басів й тенорів, а теж альтів і сопрано. Огулом душ 45—50. Думаю, що й полтавське жіноцтво й дівоцтво із граждан інтелігентних не поцуралось бн у такому випадку помочі дати. Це ж місце полтавське свято, а враз і загальноукраїнське і слов'янське. [...]

З ЛИСТА ДО Г. І. МАРКЕВИЧА ВІД 11/VIII 1903 р.

На сьогоднішній лист Ваш одновість Вам Гулак, бо я стомлений страшенно: зрання був у Пуці-Водиці [...], де живе тенор Впуківський, що братиме участь у кантаті й концерті. [...] Далі вернувся у город, заїхав в Управління Києво-Полтавської залізної дороги до начальника движенія і тяги Зіньківського, де просив, щоб він з свого боку дав полегшення перевезти хор і оркестр у Полтаву даром туди і назад. Зіньківський зробив це з особеним удовольствієм, дає великий пульмановський вагон на 65 душ 3-го класу, котрий доведе всіх у Полтаву, завезе на запасний луть і ждатиме нас назад одвезти. [...]

Все залежить од Вас, купяторів, щоб «спасати отечество». Жду одповіді про оркестр і згоди на умовини. [...]

З ЛИСТА ДО Г. І. МАРКЕВИЧА ВІД 15/VIII 1903 р.

Будьте ласкаві зараз же одповісти, шановний Григорію Іпатовичу, чи наукову промову можна буде у вас читати на язика 20-мільйонного народу? Це перше. Друге: чи

така промова має потребу бути ствердженою попечителем округа, чи ні? [...]

Просимо розібрати добре питання в комісії, хто буде читати на святі біографію Котляревського і освітлювати його діяльність, щоб не насмердів хто, глядіть, коли приручать непевній людині. [...]

Чи роздаватимуться твори й життєпис Котляревського учням? Треба задалегідь завважити, щоб у театрі на виставі драматичній і взагалі засіданнях ювілейних зоставляли місця для приїжджих гостей у Полтаву — проханих почесних і непочесних, переважно для гостей, що рознесуть у світ славу й погудку, а поменше старалися б про прокурорів, жандармів. [...]

З книги
„Настольный энциклопедический словарь“

ІЗ СТАТТІ «КОТЛЯРЕВСКИЙ И. П.»

Поетичні твори Котляревського («Енеїда» — переробка епічної поеми Вергілія на малоросійську мову та звичаї, малоросійські побутові п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник») з чудовим колоритом і простотою відобразили в собі весь лад малоросійського побуту і склад характеру, його своєрідний гумор та самобутню сентиментальність і користуються до цього часу величезною популярністю в усіх верствах малоросійської громадськості. Їх пісні, які дихають грацією і глибиною почуттів, з театральних підмостків перейшли в народний репертуар, їх дотепні і влучні вірші стали в числі улюблених народних приказок.

1897

З газети „Кубанские ведомости“. 1898

ІЗ СТАТТІ «К 100-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ
МАЛОРОССИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ»

Сьогодні, 20 серпня, святкується 100-річчя з часу написання малоросійською мовою трьох перших пісень «Енеїди» Івана Петровича Котляревського. Ще до появи в друкованій «Енеїді» в рукопису облетіла всю південну Росію і в усіх викликала захоплення. Її знали і запорожці, які перебували на території Туреччини, і Наполеон I, який захопив її в Москві. Зараз навіть неписьменні малороси вивчають цілі пісні її напам'ять, а для вченого етнографа «Енеїда» дає багатий матеріал з фольклору та етнографії. Вплив «Енеїди» на подальший розвиток малоросійської літератури такий великий, що 1798 рік — рік її написання — по справедливості вважається початком нової ери в малоросійській літературі. І дійсно, малоросійська література з того часу настільки розвинулась, що зараз вона багатша талановитими письменниками, ніж, наприклад, література болгарська і сербська.

О. Ю. Кобилянська

З ЛИСТА ДО О. МАКОВЕЯ ВІД 7/ХІІ 1898 р.

...Ювілей¹ випав в нас знаменито. В театрі то таке було, що, відай, не було ще таке. Люди по 1 фр[анкові] давали за місце на галереї, щоб лиш пустити їх, та не мож вже було. Люди, мужики поприходили масою, по ложах сиділо по 8 осіб. Ну, а вже учителів — то було «море». На комерсі мож було бачити їх. Зала музична велика в нас, та була така набита, що лиш з трудністю мож було переходити. Прикре вражіння зробило те, що зі Львова не був ніхто. Франкова писала мені щось два дні перед ювілеем, що він доконче приїде². Я на конто того приладдила для нього один покій, та брат виїжджав на двірць — keine Spur*. Юліан писав до львівського Озаркевича та просив, щоби приїхав та до нього заїхав. (Він хтів або Вас, або його в себе заквартирувати. [...] Ви писали мені, що не приїдете, і він задалегідь його запросив). На те він навіть до сьогоднішньої днини з простої гречності не відповів. Були ми лише самі буквиниці, та її переконалися, на кого нам числити. Був з Галичини лиш Мартович і ще якісь два пани. На Народний дім зібрали в нас лиш на самій «святочній веч[ері]» більше як 100 фр[анків]. Всі видатки покриті, а вони були г рубі — і ще якась надвишка на Народ[ний] дім. Я мушу себе перед Вами трохи похвалити. Я вправді в «живім образі» не брала жадної участі, але постаралася, щоб 6 осіб було моїм заходом дуже гарно прибрано. Івасюк був прогнівався, що десь там колись Стоцький його жінку не поздоровив, і відмовив свої услуги. Так ми радили собі самі, як могли, а майже всі жінки приходили по рішучу думку до мене.

Я стільки наліталася і часу стратила — ну, aber es ist gern geschehen**. Щось там трохи посліднього дня Пав-

* Нема і сліду (нім.).

** Але це робилося з охотою (нім.).

ловський (професор рисунків) помагав в угрупованні, але ліпше було би, якби був не укладав, бо не вдав цілком добре; се unter uns*. Але в цілості випало все дуже добре. Скажіть там Фр[анкові], що за його здоров'я сказано дуже гарний тост і пили «многая». Була і про мене велика бесіда (якийсь священик Боярський говорив).

* Між нами (нім.).

...За відомостями, для вас потрібними, я звертався, як порадив майор, до родини, котра знаходилася в дружніх стосунках з Котляревським, до родини покійного друга його, Стебліна, власника рукописів його. Тут і дізнався ось про що. Ненадрукованих творів Котляревського тільки одно, та й ще переклад євангельських роздумувань на російській мові 4 томи [з французької]. Між іншим, рукопис цей ви можете побачити в Публічній бібліотеці¹, якій вона, разом з іншими, подарована від Стеблінних, за що вони одержали від Корфа² подяку з поясненням, що до цього часу в бібліотеці не було жодного рядка автографа Котляревського.

Щодо біографії, то вона була уже написана й надрукована одним із синів покійного Стебліна в «Северной пчеле» за 1839 р. Цей же Стеблін написав нову, додаткову, але він обіцяв її для збірника, який ми маємо видати на користь тутешньої жіночої гімназії, отже, передати вам її не можемо. Але й тут він не подав багатьох рис з біографії. Так, напр[иклад], коли Олександр I був тут у Полтаві і хотів, побачивши тут «Наталку», нагородити автора чином цивільним, то Рєпін сказав, що він цим образить Котляревського, після цього поет одержав звання майора. Або, напр[иклад], некрасовці, перевозячи одного разу Котляревського через річку, коли вони довідалися, кого везуть, впали йому до піг.

Як Шевченко ставився до пам'яті Котляревського — це видно з його вірша «На вічну пам'ять Котляревському». Поет говорить: «Не вмре кобзар (Котляревський), бо навіки його привітала (слава)», «Будеш, батьку, панувати, — каже далі поет, — поки живуть люди; поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть!»

Ми не знаємо, коли Шевченко відвідав чи відвідував Полтаву¹, але безперечно, що він у ній був: доданий до цієї книжки Шевченків малюнок будиночка Котляревського (в Полтаві) свідчить про це. Шевченко багато їздив по Полтавській губернії в 1843—44 рр.; дуже можливо, що в цей час відвідав він і Полтаву і не забув тут не тільки оглянути будиночок Котляревського, але й змалювати його. Цей малюнок зберігається в багатій «Шевченкіані» В. В. Тарновського, якому редакція «Киевской старини» вдячна за можливість обнародувати цей цікавий пам'ятник поваги автора «Кобзаря» до автора «Енеїди».

Малюнок будиночка Котляревського був уже одного разу виданий — покійним Г. П. Данилевським, до його статті «Полтавская старина», надрукований у лютневій книзі «Журнала Министерства народного просвещения» за 1856 р. Видаючи цей малюнок, Данилевський пояснив його текстом, в якому каже: «Цей напівзруйнований будиночок міститься за собором, край урвища. Тут Котляревський жив, тут і помер. Після нього будиночок дістався Надії Педченковій², якій і зараз належить. Будинок цей під № 57, 2 ч., 1-го кварт[ала], здається постояльцям, і в ньому проживає зараз частина солдатів місцевої гарнізонної команди. Тяжко бачити цей історичний будиночок в його сучасному стані. Мине кілька років, і він зовсім зруйнується. Будиночок стоїть в напівзруйнованому дворі, боком проти воріт. Праворуч проти довгого ганку —

урвище над Нікольським ярмом. Ліворуч — комора і сарай; далі сад, куди виходить задня частина будинку. Покрівля будинку валиться, димарі ледве тримаються. Проти воріт три вікна. На критий ганок виходить двос дверей і ще три вікна. Будиночок весь завдовжки в двадцять п'ять кроків. У сад виходить чотири [вікна]. Як увійти з ганку — в снігах трое дверей: ліворуч, прямо і праворуч. Кімната прямо, повз грубку у снігах, з величезною піччю і лежанкою. Праворуч із сніей — кімната теж з піччю. З цієї кімнати ще дві світлиці: одна ліворуч у сад і друга, з трьома вікнами, у бік кручі над Ворсклюю і другими дверима на ганок. Стеля тут підперта стовпом, бо давно вже загрожує впасти. Кімната з сніей ліворуч — в два вікна проти воріт і в два на ганок, вся довжиною в сім кроків. В цій кімнаті варта уваги поперечна груба колода під стелею, по-місцевому називається сволок. В старовину будиночок всередині не білівся; тому іноді дерево його прикрашало різьблення. На згаданому сволоці, знявши замазку, ми знайшли, за вказівкою старожилів, такий достопам'ятний запис: «Создася дом сей во имя отца и сына и святого духа. Аминь. Року 1705, месяца августа 1-го».

Зараз будиночок Котляревського перебудований і належить В. А. Сухіновій. Малюнок перебудованого будиночка вміщено до допису п. Бучевича «Про будиночок Котляревського», надрукованого в «Историческом вестнике» минулого року (1897, № 12, стор. 943—947). Тут ми читаємо: «Будиночок Котляревського, кажуть, стояв там, де тепер проходить тин, що розділяє садибу на дві частини. В кухні флігеля від старого будинку зберігся лиш «трам», чи «сволок», але вже не цілий. Очевидно, з двох кінців він урізаний, так що з колишнього напису (1705 р., який п. Бучевич у своєму дописі також наводить), що був на ньому, можна прочитати лише такі слова: «...сей во имя отца и сына и святого духа. Аминь. Року 1705, месяца авг...». Посередині цих слів є порожнє місце, що лишається на таких самих трамах і зараз».

З допису п. Бучевича видно, що залишки будиночка Котляревського ще існують. [...] Бажано було б зберегти хоч цей сволок, що, безперечно, був у будиночку Котляревського [...].

О. С. Суворін

ТЕАТР І МУЗИКА

Де кілька слів про «Смерть Иоанна Грозного». Дозвольте не говорити про трагедію, коли сьогодні малороси в Петербурзі. Трагедія ніде не діється, а малороси тільки один день. Та й які українці? М. К. Заньковецька й М. Л. Кропивницький, найобдарованіші артисти малоросійських труп. Кілька років тому п. Заньковецьку ходив дивитися весь Петербург, і талановиті українці грали в палацах. Вони приїхали сюди. Вони приїхали навмисне, заради Котляревського, автора «Наталки Полтавки», якому надумали пам'ятник. Ось і був сьогодні літературно-музичний вечір в залі Павлової. Ой, що за вечір, що за публіка! Сила молоді, малоросійські костюми жінок, багато українців і українок зовсім обрусілих і багато неукраїнців, але українців люблять. Ви знаєте мою приязнь до українців.

Я не можу без хвилювання говорити про їх пісні, я люблю цю наївну «Наталку Полтавку», я бачив її ще юнаком на російській сцені, з участю Щепкіна, і не дивувався її популярності, адже в ній є дійсно щось і сердечне, і народне. А коли в ній з'являються Заньковецька й Кропивницький, то вона доставляє справжнє задоволення. Коли б ви бачили й почули, як приймала публіка цю артистку й цього актора! Який грім оплесків, які вигуки, скільки квітів і лаврів! А перед закриттям завіси — як танцювала молода людина, збагнути не можна. Де в нього була голова, де руки, де ноги, все це перемішалось — диво, та й годі. А потім почала танцювати Заньковецька, та з якою малоросійською грацією й захопленням! І знову той молодик почав виробляти щось неможливе, до нього приєднався інший, і на сцені все заходило, завертілося. Стала стрибати публіка через оркестр на сцену, підняли Кропивницького й стали качати, а потім знову танцювати. Боже милий, що це було, які вигуки, які почуття, які обличчя. Славний народ українці, ей-ей, славний!

П. А. Грабовський

ІЗ СТАТТІ «ПАМ'ЯТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКО»

...Художню українську літературу починають звичайно з «Енеїди» Котляревського, яка з'явилася в кінці минулого століття. В цьому творі, псевдокласичному по формі, вперше знайшло широке відображення сприйняття рідної дійсності, чим і пояснюється його невмируща до цього часу популярність серед малоросійських читачів. Майстерність і легкість вірша, незрівнянний український гумор, комізм становища класичних героїв, ледве вловимий меланхолійно сумний тон при згадці про історичні долі вітчизни, чудова мова — все це як не можна близько припало до серця українській громадськості, приємно лоскотало слух і будило заснулі мрії про минуле. [...]

1901

М. М. Коцюбинський

ДО ПОЛТАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ

Вересень 1903 р.

Город Полтава справляє пині свято українського слова. Сто літ минуло, як те занедбане й закинуте під сільську стріху слово, мов фенікс з попелу, воскресло знов і в устах батька нової української літератури Івана Котляревського голосно залунало по широких світах.

Сто літ минуло. Живий організм українського народу зберіг лише коріння, його цвіт — інтелігенція — зів'яв і обсипавсь. Ми бачимо безодню: по однім боці простий люд, що живий традиціями колишнього, з другого — зде-націоналізована, збаламучена інтелігенція, одірвана од народу.

І ось з'являється людина, з'являється талант — жива душа народна, — і як міст через безодню, перекидає веселку поезії і єднає обидва береги. Він бере з-під сільської стріхи пісню народну і переносить її на той бік — і бринять в душі інтелігента живії струни.

З пелюшок середньовічної містерії він вививає реальну драму і силою свого таланту, своєю незвичайною на той час людяністю відкриває очі пана й показує йому, що й під грубою свитою б'ється людське серце.

І ожив той чарівник слова, організм народний: розпустилось коріння, знов зацвіли квітки, зацвіли і не зів'януть.

Чернігівське музикально-драматичне товариство, що присвятило свої скромні сили плеканню музики та драматичної штуки, вітає Вас, полтавці, у цей незабутній день, коли Ви шануєте пам'ять усім нам дорого[го] батька української поезії і драми.

Голова Товариства...

Члени...

(Підписи)

ВІД УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ КИЄВА

Ще зоря не зоріла на темному небі захмареному, як у Полтаві з уст Івана Котляревського прозвенеіло патхненне поетичне Слово.

Воно рідну мову заведбану піднімало до високостей національного письменства; воно живило наш дух народний животворчою силою.

І слово стало Ділом.

Те діло було — нове життя народу українського.

Слово вводило його в сім'ю європейських народів.

Служачи слову, шануючи його ясну й могутчу силу, ми знаємо, що перед нею не встоїть ніяка темна сила.

Ми, українські письменники з Києва, поздоровляємо місто Полтаву з щасливим днем шанування рідного поета; кладучи перед Іваном Котляревським і нашу безмежну шану, вітаємо радісним голосом рідний край з великим національним святом.

30 серпня 1903 р.

Модест Левицький, Борис Грінченко, Марія Грінченко, П. Жигецький, Олекса Коваленко, Л. Драгоманова, Леся Українка, М. Старицький, О. Пчілка та ін., всього 30 підписів.

Г. Г. Маркевич

З ЛИСТА ДО ПАНАСА МИРНОГО ВІД 24/V 1903 р.

Микола Андрійович¹, Лев Васильович² і я дуже просимо Вас забігти хоть на годину до мене у книгарню (хід із двору) завтра, у дванадцятому часу, обміркувати деякі питання про святкування «открытия памятника» і виробить програму цього свята.

Щирим серцем прихильний до Вас

Маркевич

М. Л. Кропивницький

З ЛИСТА ДО О. З. СУСЛОВА¹ ВІД 11/ІХ 1904 р.

Дорогий Онисим Зіновійович!

Зараз приїжджав до мене Абрам Мойсейович Брандорф² і привозив готову оркестровку «Енеїди», я прослухав її під фортепіано; але це, розуміється, не те, що слухати її в оркестровому виконанні. Музика вельми цікава, складна і важкувата; мені здається, що при сумлінних репетиціях п'єса ця буде користуватися надзвичайним успіхом і під час виїзду до Пітера може бути до деякої міри кормилицею. Я б радив тобі (коли ти бажаєш поставити «Енеїду») запросити п. Брандорфа на місяць, щоб з його допомогою вивчити скоріше; я про це говорив з Брандорфом, і він, оскільки не зайнятий до половини жовтня, згодиться поїхати до тебе. Ти повинен будеш співати Зевеса, Зіна — Дідону; роль Енея чудова річ — тенорова партія. Цар Латин, очевидно, буде Федя Левицький, Еол — Манько, Нептун — Шатковський; Венеру — жінка Манька, Юнону і Ганну — жінка Олексієнка, Сівілду — Круглякова, Дареса-борця — твій баритон... Відносно костюмів і аксесуарів надішлю тобі виписку професора Каришева³, прикину також ескізи декорацій. Звичайно, приїду неодмінно подивитися «Енеїду» в Мінськ.

Хай не гнівається п. Олексієнко⁴, якщо п. Брандорф візьме участь у вивченні, адже це його перша музикальна композиція в малоросійському репертуарі, і йому, звичайно, хотілося б, щоб п'єса поставлена була якнайкраще...

З ЛИСТА ДО Л. Р. САВІНІНА¹ ВІД 10/ХІ 1908 р.

Вельмишановний Лев Родіоновичу!

Будь ласка, одішліть зараз музику «Енеїди»: в Москву, Імператорський Большой театр, Василю Павловичу Овчинникову². А це буде дуже інтересно, якщо москов-

ський музикальний кружок спроможеться виставити «Енеїду», хоть частину; до речі, там і музику виправлять. Я знаю, що Брандорф, котрий аранжував музику до «Енеїди», пише музику по-новому — на дисонансах, то, може, це не вподобалось Олексію Миколайовичу?³

...Ну от, побачимо, що Москва скаже за музику Брандорфа; а я знаю, що він вчився у Паризькій консерваторії, і Васильєв⁴ його аранжировки (наприклад, «Суламіф») находив дуже талановитими...

З «АВТОБІОГРАФІЇ»

Я водив компанію з слобідськими парубками, вчився від них пісень, вчив і їх, слухав казки, у свято або в неділю ходив з вудками по рибу, водив з конюхами купать коней. Літом в неділю або в свято збирались до мене хлопці в конюшню або в загін, і я їм читав «Енеїду» І. П. Котляревського; а зимою на вечорницях читав і дівчатам. Більш половини «Енеїди» я знав наізусть.

«ЕНЕЇДА»

Музична комедія (оперета) на 3 дії
(по Котляревському)

Уложив *МИКОЛА САДОВСЬКИЙ*¹
Музика *МИКОЛИ ЛИСЕНКА*

Перша вистава відбулася 23 листопада 1910 року в місті Києві.

Відома травестія класичної Вергілієвої поеми «Енеїда» вийшла в світ р. 1798 і стала епохальним з'явищем в історії українського національного відродження. Її називають початком, а славного творця її Івана Котляревського батьком нової української літератури.

Демократичний напрям цієї травестії, щиро народна мова і блискучий український гумор забезпечили їй широку популярність і визначний успіх серед громадянства на довгі часи. Під певним виглядом жартівливої пародії в ній заховується гостра сатира на громадські та економічні обставини тодішньої України, а проте сіль сатири зберегла свою гострість і до наших часів. Ідучи за Вергілієм, Котляревський переповідає по-своєму різні пригоди Енея в мандрівці після спалення Трої і скінчує приїздом його в Латину і поєдинком з Турном. Але в «перелицьованих» постатях богів і героїв Троянської війни і в їх відносинах поміж собою не важко побачити український своєрідний побут і бюрократичний лад, що панував тоді на Україні.

Оперета, або, вірніше, музична комедія «Енеїда», є інсценізацією першої частини травестії Котляревського. Садовський взяв лише один епізод з Енеевих пригод, а власне — роман Енея з царицею Карфагена Дідоною, користуючись тим часом потрібним матеріалом з інших частин травестії і додаючи в тім же дусі від себе те, чого вимагали сценічні умовини. Всю музичну частину самостійно уложив і опрацював відомий композитор М. В. Лисенко. Декорації, зроблені відповідно вказівкам Садовського, належать пензлю артиста-художника П. Дякова. Машинерія і бутафорія — роботи К. Домбровського.

1910

З газети „Биржевые ведомости“. 1913

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА» В ПАРИЖІ
(Інформація)

Після переможної ходи на Захід як нашої оперної, так і симфонічної музики, черга, очевидно, дійшла також і до російської оперети.

Як нам повідомляють, директор паризького театру *Аролло* оперетковий композитор Клод Терасс вирішив, в зв'язку з успіхом російської музики в Парижі, поставити також і декілька російських оперет. З цією метою він виписав з Росії дві оперети: «Королеву брильянтів» та «Таємниці гарему». Але, переконавшись, що в них немає ні музики, ні змісту, виписав «Наталку Полтавку», текст якої Клод Терасс переробляє для французької сцени...

«Наталка Полтавка» піде в театрі *«Аролло»* ще в цьому літньому сезоні, причому для заголовної ролі запрошена п. Ратмінова, яка зараз перебуває в Парижі.

М. О. Часо

ІЗ СТАТТІ «М. С. ЦЕЛКІН В ВОСПОМИНАННЯХ»

Щелкін, у замащених дьогтем полотняних шпирочезних шароварах, в шпирочезному капелюсі, з довгою лугою погоничча, з загорілим обличчям, що розпливалось від блаженства, з поголеною під оселедець головою, ніби зараз прилетів на килимі-самольоті з України [...]. А рум'яна смаглява «жінка» Самойлова¹, блискаючи чорними очима, наступала грудьми, із стиснутими кулаками, так значуще вмовляючи «відчепись, одв'яжись, лукавий москалю», що довгошій Дмитрівський² — солдат — задкував, захищаючись від розлюченої хазійки.

Степом, свіжим, здоровим повітрям із запахом польових квітів і трав [...] тягнуло зі сцени в зал для глядачів. Театр гримів від сміху, оплесків [...]. Все було схоплено живцем, списано з натури, а разом з тим тонко-чарівно; навіть просякнутий смолою і дьогтем одяг гуртівника просився на картину, такий він був гарний і мальовничий на Михайлові Семеновичу.

1914

542

Панас Мирний

ПРОМОВА НА МОГИЛІ І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

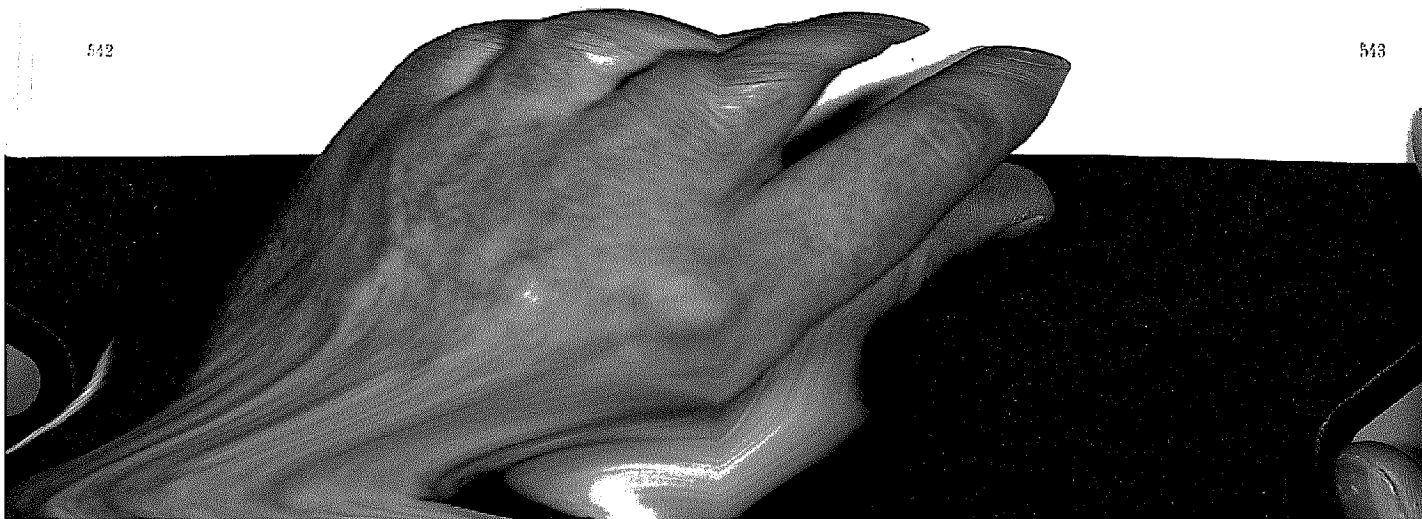
Славний Батько відродження української мови! У великий день святкування 450-літніх роковин твого народження прийшов я на твою могилу не хвалу Тобі складати: твої невмиручі твори найбільш усього уславили Тебе на всю широку Україну, котру Ти за свого життя так щиро кохав і задля її зацедбані мови такого багато зробив, що величезний майстер нашого слова — наш прощій Кобзар — мусив голосно вигукнути:

Будеш, батьку, наувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Що більше сього мушу я сказати?.. Хай інші, більше дотепніші від мене, розкажуть людям про твої діла невмиручі. А я прийшов скласти на твою домовину свої гіркі жалі та некучі сльози, що Тебе тут немає і нікому повідати про те сучасне лихо¹, що доводиться переживати нашій щепці України.

1919

543

О. М. Горький

З ЛИСТА ДО І. О. ГРУЗДЬОВА ВІД 2/ХІІ 1931 р.

Чи не варто дати в «Бібліотеке поета» українців, починаючи хоча б з «Енеїди» Котляревського, потім Шевченка і до сучасних? А також і білорусів від «Тараса на Парнасі» Марцинкевича, Коласа, Максима Богдановича та інших — хоча б у одній книжці? З точки зору політичного такту це — необхідно. Я тоді б рекомендував і грузинів, і вірмен.

З ЛИСТА ДО І. ЄРОФЄЄВА ВІД 29/ІІІ 1939 р.

Вірші Шевченка взагалі дуже подобались мені, та й взагалі я мав «влечення до недуга» до літератури України. Дуже хотілось видати Гулака-Артемовського, Основ'яненка, Котляревського — о с о б л и в о!

З РОЗМОВИ З УКРАЇНСЬКИМИ ПИСЬМЕННИКАМИ

Чому б Вам не написати такий веселий бурлеск, як, скажімо, «Енеїда», про наших ворогів? Зібралися буржуазні дипломати десь на острівці і думають, що вони рятують увесь світ... Комічні люди... А хіба петлюрівська еміграція не дає скільки завгодно матеріалу для такого бурлеску?

1935

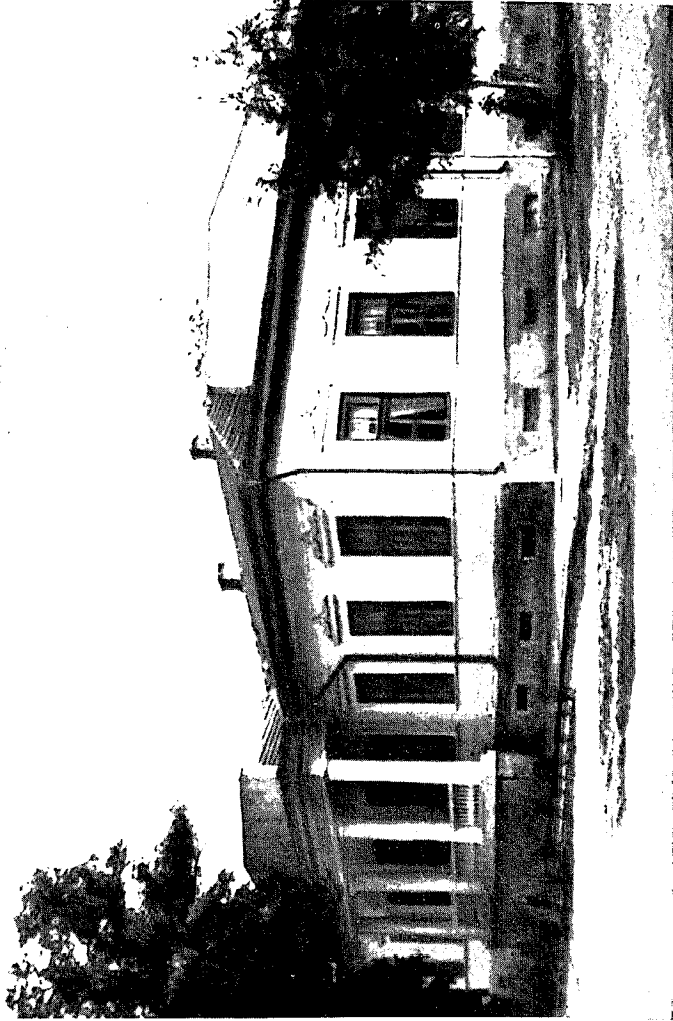
Дотепний народ український. Тільки такий народ міг дати блискучого Івана Котляревського з його «Енеїдою». А ось зараз — розквітла література на Україні, а подібного бурлеску не створено. А треба було б. Сміх — дуже влучна зброя.

1935

544

І. П. Котляревський. Картина роботи художника А. Горпешка. 1960 р.

Будинок Музею І. П. Котляревського. Фото 1967 р.

З ЛИСТА ДО І. Ю. КУЛИКА. ЧЕРВЕНЬ 1934 р.

«Енеїду» одержав і передав Академії. Потрібна буде стаття про Котляревського, про його місце в історії української літератури, про вплив «Енеїди», — кого рекомендували б Ви для такої статті?

Чи є нарис про історію української літератури, а якщо немає, то чи планується написати такий? Це дуже потрібно для нас, «северян», а то наша молодь нічого не знає про минуле України. Потрібно взаємно обмінюватися знанням минулого для всіх союзних республік, потрібно, щоб білорус знав, що таке грузин, тюрк та інші, а всі інші знали, що таке українець, білорус, узбек, татарин і т. д. Правильно?

П. Й. Палч

ПРОМОВА, ВИГОЛОШЕНА НА ВІДКРИТТІ ВЕЧОРА, ПРИСВЯЧЕНОГО 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ СМЕРТІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Минуло сто років, як помер славний український письменник Іван Петрович Котляревський, творець не-вмирущої «Енеїди», на українську мову перелицьованої, і ще більше відомої широким масам п'єси «Наталка Полтавка».

Котляревський прийшов у літературу на переломі двох епох, коли старі форми українського життя відмирали навіки, а народжувалися не знані доти соціальні порядки, засновані на пануванні приватного капіталу. Література, яка існувала на той час, була далека своєю мовою від живої української мови. Котляревський виступає як талановитий новатор, що міцно зв'язав усну українську творчість з писаною художньою літературою.

Своєю народністю Котляревський дав нове спрямування всьому наступному літературному процесові на Україні і по праву заслужив від Тараса Григоровича Шевченка визнання батька нашого письменства.

Вплив Котляревського позначився на творчості дуже багатьох українських письменників XIX ст., навіть на Шевченкові, і треба було мати геній Шевченка, щоб піднятися вище і далі від висот, здобутих Котляревським.

Вартий уваги символічний збіг. Котляревський помер у 1838 році, і цим же роком позначені перші Шевченкові твори. Рік смерті одного став роком творчого народження другого. Народний поет Шевченко, як ми знаємо, відгукнувся на смерть свого попередника прекрасною елегією. [...]

Устами Шевченка висловився увесь народ, що сумував з втрати Котляревського.

З не меншою повагою до Котляревського ставилися й такі письменники, як Іван Франко, що присвятив йому сонет, і Михайло Коцюбинський, який у 1903 році писав:

«Сто літ минуло, як те заповідане й закинуте під сільську стріху слово, мов фенікс із попелу, воскресло знов і в устах батька нової української літератури Івана Котляревського голосно залунало по широких степах».

Нам відомо, якої високої думки про творчість Котляревського був і великий пролетарський письменник О. М. Горький. В одному листі він писав: «Дуже хотілось видати Гулака-Артемовського, Основ'яненка, Котляревського — особливо».

Більше ста років як із сцени не сходить «Наталка Полтавка», п'єса, яку Карпенко-Карий назвав «праматір'ю українського народного театру». Карпенко-Карий мав рацію. Котляревський дійдався справжніх читачів і слухачів тільки після Жовтневої революції.

Радянська громадськість високо цінує ім'я славетного письменника, його п'єси популярні не тільки на Україні, а й в усіх кутках Радянського Союзу, «Енеїду» перевидують великими тиражами, перекладають на інші мови братніх народів, а ім'я Котляревського знає кожний радянський школяр.

Слова Шевченка «Поки сонце з неба сля, тебе не забудуть» були пророчими. Трудящі України високо цінують його талант і народність.

1938

П. Г. Тумана

ІЗ СТАТТІ «ОВАНЕС ТУМАНЯН»

Ованес Туманян [...] відчуває в собі особливу силу — силу, яка допомагала боротися проти ворогів людства і Котляревському, і Гоголю, і Салтикову-Щедріну, і Шолому-Алейхему. Сила ця — сміх.

ІЗ ПРОМОВИ «ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА»

...Звичайна, буденна, людська мова свідомо почала звучати саме в Григорія Сковороди. І це вже від нього про-слалися стежки-доріжки — через Некрашевича — й до Котляревського, й до Марка Вовчка, й до Шевченка. [...]

«Всякому городу прав и права». Ой же не злюбили цю пісню пани! А зате ж зразу кобзарі й лірники її підхопили, бо вона відповідала самому духові й сподіванням народу. Пісню «Нельзя бездны оксана горстью персти забросать» — і знов же таки — всіма засобами брудними намагались її пани висміяти й принизити. Як також і сміх Сковороди, що стояв серед пекла феодального; його сарказм безжальний в великій мірі підготував появу сміху Котляревського, який ще глибше опустився з Вергілієм у пекло кріпосницької Росії.

1939

З газети „Зоря Полтавщини“. 1943

ЗДРАСТУЙ, ПОЛТАВО!

Здрастуй, Полтаво!

Здрастуй, любе місто, красо України, давня славо зброї нашої єдиної — російської і української!

Здрастуй, земле, що живила своїми соками Івана Котляревського, Паласа Мирного, Володимира Короленка.

Здрастуй, ріко ясновода, здрастуйте, сади ряснолисті, здрастуйте, люди наші українські — чесні й привітні, незламні й непоборні.

Схиляємось перед твоїми муками, Полтаво, пережитими в полоні у лютого ворога. Два роки ми всім серцем відчували той камінь, що давив тобі на груди. Знаємо про розстріли, про шибениці, про катування, про угін в неволю, про голод і холод... Ніколи цього не простить наш народ проклятому німецькому звіреві. Адже ми знали й інше: що Полтава ніколи не скориться ворогові, що вона завжди буде вірною Радянській Вітчизні, як вірна була своєму Петрові полтавська дівчина Наталка.

Слава вам, дорогі полтавці! Кінець вашим мукам і поневір'ям. Час розплати з підлим ворогом пробив. Чорний крук уже каркає над головою Гітлера. Кров за кров і муки за муки!

Німецьким катам — смерть і могила, а нам знову щасливо жити, творити й рости на оновленій землі.

Письменники-орденоносці: *Андрій Головка, Іван Ле, Володимир Сосюра, Леонід Первомайський, Андрій Малишко, Павло Усенко, Леонід Новиченко, Любомир Дмитерко, Петро Козланюк, Василь Кучер, Микола Шермет, Анатолій Шиян, Кость Гордієнко*

З газети „Правда Востока”

«НАТАЛКА ПОЛТАВКА» НА УЗБЕЦЬКІЙ МОВІ

(Рецензія)

Провідний театр України — Київський ордена Леніна академічний театр імені Івана Франка — зустрів в Узбекистані найтепліший братерський прийом. Показані узбецькому глядачеві постановки «Украдене щастя» І. Франка, «В степах України» О. Корнійчука, «Маруся Богуславка» і «Ой не ходи, Грицю» М. Старицького та інші користуються незмінним успіхом і одержали високу оцінку.

З перших же днів перебування театру в Узбекистані розпочалася щира дружня співтворчість українського та узбецького мистецтва. Театру імені Франка випала почесна роль кріпити культурні зв'язки українського та узбецького народів.

Як на далекому фронті боєць передає свій бойовий досвід другому побратиму-бійцю, так і тут, у тилу, театр імені Франка вважає своїм обов'язком поділитися своїм більше ніж двадцятирічним творчим досвідом з узбецькими театрами.

Театр імені Франка взяв на себе почесний обов'язок поставити в державному театрі імені Мукімі¹ класичну українську п'єсу Івана Котляревського «Наталка Полтавка» на узбецькій сцені.

Побутова реалістична п'єса «Наталка Полтавка», написана й поставлена 125 років тому, до цього часу зберегла свіжість невмирущого творіння, що з великою силою хвилює серця всіх. Немає таких людей на Україні, котрі не знали б «Наталки Полтавки». «Наталка Полтавка», завдяки своїй художності, справжньому народному гумору, народним мотивам, мелодійній музиці, — стала улюбленою п'єсою радянського глядача не тільки на Україні, а й усього Радянського Союзу. У театрі імені Мукімі п'єса «Наталка Полтавка» вперше буде показана уз-

бецькому глядачеві на його рідній мові, в перекладі поета Міртеміра².

У дружньому й працездатному колективі театру імені Мукімі знайомі образи «Наталки Полтавки» — лірична «українська дівчина» Наталка, яскрава колоритна фігура «письменного» возного, хитрого забулдиги виборного, люблячої матері Терпилихи, чесного й мрійливого бурлаки Петра й веселого бідного парубка Миколи — знайшли талановитих виконавців в особі ведучих артистів театру: І. Джалілової, Н. Гафурджанової, нар. арт. Х. Ахмедова, нар. арт. Саїд Ходжаєва, засл. арт. У. Абдуллаєва, Абдурахманова, Назарової, Борухової та ін.

Щоб передати на узбецькій сцені всю своєрідність українського народного побуту, щоб правильно відтворити український класичний спектакль, театр імені Франка виділив для роботи з колективом театру імені Мукімі творчу бригаду з кращих своїх представників: народного артиста СРСР Гната Юру — художнього керівника спектаклю, нар. арт. А. М. Бучму — режисера-постановника, засл. діяча мистецтв — композитора Л. М. Ревуцького, засл. арт. УРСР О. П. Юрського — перекладача, засл. арт. УРСР М. І. Драка — художника, І. П. Блюміна — диригента і хормейстера [...].

Велику допомогу в постановці спектаклю надають працівники театру імені Мукімі: художній керівник нар. арт. Тохтасин Джалілов, режисер Таджизаде, диригент Тухтасінов, директор театру Рахманов.

Постановка української класичної п'єси на узбецькій мові мусить стати великим творчим святом української й узбецької культур. П'єса «Наталка Полтавка» безперечно й надовго увійде в репертуар узбецьких театрів.

Театр імені Івана Франка в свою чергу включив у свій репертуарний план п'єсу талановитого узбецького поета Хаміда Алімджана³ «Муканна» в перекладі на українську мову Миколи Терещенка.

Історичне минуле узбецького народу вперше буде показано на українській сцені у виконанні кращих акторів театру імені Івана Франка. Звичайно, спектакль цей можна поставити тільки при дружній творчій допомозі узбецького театрального колективу.

У недалекому майбутньому на переможному братерському бенкеті український і узбецький театри зустрінуть-

тсья в столиці України — Києві ї покажуть своїм друзям постановки, народжені в дружній співтворчості двох братерських культур.

1943

СИЛА ТВОРЧОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

(Рецензія)

Репертуар узбецького театру музикальної комедії імені Мукімі збагатився новою, незвичайною для творчого обличчя цього театру постановкою. На його сцені силами узбецьких виконавців на узбецькій мові (переклад поета Міртеміра) поставлена музична драма «Наталка Полтавка», один з найпопулярніших творів українського музичного театру.

Уже сам факт включення в репертуар узбецького театру музичної драми улюбленого твору українського народу говорить про багато. Це є свідченням непопорушної дружби народів нашої Батьківщини, братерства, плодотворного єднання їх культур.

Український орденоносний театр імені Івана Франка, який зараз перебуває в Узбекистані, гаряче відгукнувся на ініціативу братського театру імені Мукімі, надавши йому серйозну творчу допомогу в створенні спектаклю «Наталка Полтавка».

В обмежено короткий час, майже воєнними темпами, постановка була здійснена. Біля двох тижнів йшла напружена творча робота колективу узбецьких виконавців і бригади театру імені Франка, до складу якої увійшли такі великі майстри українського театру, як народний артист СРСР Гнат Юра, як народний артист УРСР А. М. Бучма, безпосередній художній керівник і постановник спектаклю. В той час працівники театру імені Франка жили лише інтересами дружнього узбецького театру, репетиції йшли буквально вдень і вночі. У ті знаменні, напружені для виконавців дні узбецькі артисти у тісному контакті з українцями працювали над створенням нових образів, засвоювали інтонації української мови, зживалися з переданим у «Наталці Полтавці» народним побутом, вивчали пісні братської України.

552

Велику, напружену працю вклали в цю постановку й керівники театру імені Мукімі на чолі з народним артистом УзРСР орденоносцем Т. Джаліловим.

Спектакль дав повноцінні художні результати. Перед узбецьким глядачем розкрились мальовничі картини української природи, розгорнулись емоційно зіграні сцени, постали реалістичні, живі образи України початку ХІХ ст.

Узбецькі глядачі виявляють великий інтерес до цієї вистави, а головне — гаряче на неї реагують. Треба бути на виставі, щоб відчутти, як народний сюжет «Наталки Полтавки» і схована в ній ідея боротьби добра і зла, насильства над людиною й справедливості близькі узбецькому народові. Тому глядачі з хвилюванням стежать за кульмінаційним моментом п'єси (вимушений шлюб Наталки з немилим їй старим Тетерваковським). Зітханням полегшення й аплодисментами зустрічають вони появу перед Наталкою її улюбленого нареченого Петра.

Близьким узбецькому глядачеві є й сам жанр музичної драми, в якій музика чергується з драматичними сценами, а звучання народних пісень — з розмовними діалогами. Адже по аналогічному принципу будується й узбецька музична драма.

Колективу театру імені Мукімі вдалося глибоко проникнутись настроєм українського класичного твору і, що особливо цінно, успішно оволодіти його стилем. Це відчувається у хвилюючій, щирій грі молоді актриси І. Джалілової, яка створила ліричний образ української дівчини, і в сценічному образі матері Наталки — Терпилихи (арт. Н. Гафурджанова), у якій передані риси ніжності, страждання й покірності долі.

Яскравим зразком художнього перевтілення є у виставі образи Петра (арт. М. Гафуров), Миколи (народний артист УзРСР С. Ходжаєв), Тетерваковського (засл. арт. УзРСР У. Абдуллаєв), Макогоненка (арт. І. Дажібаєв). Можна подумати, що виконавці цих ролей багато років провели на сцені українського театру й давно зжилися з образами героїв «Наталки Полтавки».

Особливе враження на глядачів справляє виконання ролі Миколи. Багатосторонній талант нар. арт. УзРСР С. Ходжаєва розкрився тут з усією силою. Чудова міміка, виключна сценічна рухливість, тонкі інтонації мови, перехід з одного настрою в другий і, особливо, справж-

553

ній український народний гумор — все це було в грі артиста засобом для створення на перший погляд безтурботного, але насправді складного образу.

Спектакль «Наталка Полтавка» не можна, однак, розглядати тільки як удачу всіх згаданих тут виконавців. Це — успіх колективу, бо основна, характерна відмінність вистави — цілість чіткого, зіграного ансамблю, який перебором незвичайні труднощі. Варто згадати для цього чудово розроблений фінал «Наталки Полтавки» з його справжнім народним гопаком, з його хоровими піснями, зі всією динамікою руху виконавців, що все відбувалося на фоні чудових декорацій художника засл. арт. УзРСР М. І. Драка.

Великим досягненням є оволодіння виконавцями музики класика М. Лисенка, доповненої новими піснями Л. Ревуцького. У виконанні вокальних партій Наталки й Петра відчувалося проникнення в стиль української пісні, а це помітно поширює художні засоби виконавців, збагачує їх в музикальному відношенні. Артисти, які виконують ці пісні, можуть бути задоволені, пам'ятаючи, що мелодії «Наталки Полтавки» вже проникли у глибину узбецького народу, зазвучали в побуті й на вулиці. (Бажано, однак, аби музична частина вистави була посилена за рахунок поповнення оркестру театру імені Мукімі й зміцнення його постійного керівництва).

Спектакль «Наталка Полтавка» має велике принципове значення не тільки для узбецького музикального театру. Плодотворні результати цієї вистави відкривають нові шляхи розвитку радянської музикальної культури, намічаючи ще більш тісніше зближення художньої творчості народів нашого Союзу. Такий творчий досвід, безумовно, буде використаний в практиці театрів інших республік нашої країни.

1944

Остан Вигляд

ЩО СКАЗАВ СЛАВНИЙ ПОЕТ ПРО ВОРОГІВ НАШИХ

Іван Котляревський, славнозвісний автор «Енеїди», писав свій твір наприкінці вісімдесятих років XVIII ст.

Давненько, як бачимо, це було, а вже тоді він так характеризував наших ворогів, говорячи, на якого б звіра перевернула їх «Ірися, люта чарівниця»...

Пруссаків (німців):

А прусс хвостом ото виляв,
Як, знаєш, лис хвостом виляє.

Про італійських фашистів ніби говорить автор «Енеїди»:

Італіанець же маляр,
І сквапніший на всякі штуки,
Співак, танцюра на всі руки,
Уміє і чижів ловить;
Сеї переряжен в обез'яну,
Ошийник носить із сап'яну
І осужден людей смішять.

Мадьярів просто не помітив, такі вони: великі, ой, хобрі. Про всеньку фашистсько-загарбницьку «вісь» сказав:

Осатаніла вража баба
І крикнула, як на живіт,
Потім, схвативши головошку
І вибравшись на добру стежку,
Чкурнула просто до троян,
Всі курені їх попалити...

А оце так ніби про гітлерівських підпалювачів війни:

Чи ви од чаду, чи з похмілля?
Чи чорт за душу удрягнув,
Чи напились дурного зілля,
Скажіть, з чого війна взялася,
З чого ця мисль вам приплелася?
Чи глузд за розум завернув?

Але куди там! Зразу: «Тотальна мобілізація»:

Мов посполитеє рушення
(у німця) В царстві почалось.
Повсюдна муштра та учення —
Все за жолнірство прийнялось;
Дівки на прутах роз'їжджали,
Ціпками хлопців муштрували,
Старі ж учились кидать в ціль.
А баб на тіч старих саджали
І па печі їх муштрували,—
Бач, для баталії примір.

Та не злякалися радянські народи ніяких ні «тотальних», ні «перетотальних» мобілізацій.

Завзятого (радянці) кшталту,
Не струсять нічийого гвалту
І носа хоч кому утругь;
І (німцеву) всю рать розбили,
Скалічили, розпотрошили
І всіх в тісний загнали кут.

А, кінець кінцем, радянський богатыр:

З сим словом меч свій устромляє
В роззявлений (фашиста) рот...
Душа (фашистська) полетіла
До пекла, хоч і не хотіла.

1944

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ...

(Уривки з щоденника)

27 грудня. А дехто ходить у славі, ускочив у ту славу, як Сірко в дерть,— вона вже з його осипається, а він хапає її й тулить до себе, прорізи затуляє... Обсипеться... Нічого не зробиш!

Нічого!

Був у Полтаві. Святкували 150-ліття «Енеїди». Як полтавчани люблять Котляревського, як пишаться з того, що він їхній, полтавський!

Дивна річ — безсмертя! Не знаю, чим пояснити молодість творчості Котляревського! Яка ясність! Така вже прозорість, що аж ахаеш! Було багато «Енеїд» і в ру-

ській, і в німецькій, і в французькій літературі. І всі померли! А «Енеїда» Котляревського живе, квітне і 150 літ дає свіжий аромат! В чім річ?

І як приємно, коли полтавський «лорд-мер» квітне. Розпочинає мітинг, і я бачу, як він радіє, що йому припало це щастя — відкрити мітинг 150-ліття «Енеїди». Я не знаю, хто він, робітник чи селянин,— я бачу в його очах радість. А він же ж, він же ж народ! Цього ви од нього не одберете! Ні! Він хоче, щоб усі радувалися, як радується він! Котляревський — наш, полтавський! А я — голова міста Полтави! Все було в Полтаві: і Петро I, і Котляревський, і Короленко,— і от він, він наслідник, спадкоємець всієї слави полтавської, всієї історії (аж страшно!) — і він бере все це «как должное», бо він — народ! Він — молодий, веселий, «іскрящийся», бо він — народ! Слава народові, що так уміє зберігати славу, традиції, все!

Яке благородство!

Дивився я, стара вже людина, і думаю: хіба ж можна вмерти? Ніколи! [...]

Одсвяткували «Енеїду». І залишилась вона, як і була, молода, весела, хороша...

І житиме вона ще віки і віки...

Судилось бути мені спадкоємцем Котляревського. Остап Вишня. [...] Одного хочу — щоб, не дай бог, не принизити своєю роботою Котляревського. Не можу, ясна річ, аналізувати свою роботу! Це хтось — ізробить. Скажу тільки: працювати чесно!

...Коли входиш у літературу, чисть черевики!

Не забувай, що там був Пушкін, був Гоголь, був Шевченко!

Обітри черевики!

Одного хочеться — не принизити Шевченка, не принизити Пушкіна, не принизити Котляревського, і Горького, і Коцюбинського, і Грабовського, і всіх, всіх...

Полтава. «Наталка Полтавка» в Полтавському театрі. За своє життя я багато бачив «Наталок». Я бачив Заньковецьку, Сакаганського, Затиркевичку, Борисоглібську, Ліницьку, Загорського, Мар'яненка, Чичорського, Юру, Романицького, Крушельницького, Гірняка, Бучму... Я, мабуть, усіх бачив.

А от такого возного, як у Полтаві Золотаренко, я не бачив. Скільки благородства, скільки любові до возного!

Я ж бачив Саксаганського!

В чім річ?

Такий великий (а який же він великий!), як Саксаганський, він (ой, як це сказати?!)... він «спісходил» до возного! Може, він на це мав право? Його страшний талант, може, й дозволив йому робити це! Але це була, по-моєму, «його помилка»!

А от такий собі,— може, великий, може, не великий,— артист, як Золотаренко, він грав з *пошаною* до великого твору Котляревського. І виграв! І переміг Саксаганського! Переміг, може, не талантом, а любов'ю! Несвідомо, думаєте? Ні, свідомо! Я дивився в очі возному — Золотаренкові, і я бачив, що він *розуміє* те, що робить. І я радів. Я радів тому, що я бачив у Золотаренкові велику купу нашого народу! Скільки ж їх іще єсть, отаких Золотаренків, у нашого народу! Які ж ми багаті!

Була Наталка (Оніпко), був Петро (Осадченко), виборний (Моровщик), Терпилиха (Хмельницька), Микола (Оніпко С. І.).

Спасибі їм! За віңо, питаєте? За майстерність? Ні. Поки що нема, на жаль, Заньковецької, Садовського, Саксаганського! Спасибі їм, полтавчанам, за любов до «Наталки», за молодість спасибі їм! А раз є молодість, тоді єсть усе!

1957

М. Д. Григоніс

З ЛИСТА ДО МУЗЕЮ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО
ВІД 20/VIII 1952 р.

...З перлиною української драматургії — «Наталкою Полтавкою» — литовський народ знайомий з 1911 року, коли я переклав її на литовську мову і поставив цю оперу в Паневежисі. Після того «Наталка Полтавка», в литовському перекладі названа «Настуте» («Nastute»), кількаразово виставлялась в різних містах Литви.

«Наталка Полтавка» користувалась любов'ю у литовського глядача. Другий переклад п'єси на литовську мову мною зроблений в 1951 році.

В Литві здавна гастролюють трупи українських театрів і, звичайно, ставлять «Наталку Полтавку», яка тут користується незмінним успіхом.

Ось і зараз, в серпні 1952 року, трупа закарпатських українців на сцені столиці Литви — м. Вільнюса — порадувала литовську громадськість постановкою «Наталки Полтавки».

А. М. Бучма

НОВА ВИСТАВА ОПЕРНОГО ТЕАТРУ

З величезним задоволенням сприйняв я пропозицію взяти участь у підготовці нової вистави Київського державного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка — безсмертної опери класика української музики Миколи Лисенка «Наталка Полтавка».

Вдруге у своєму житті доводиться мені ставити цю п'єсу, яка, за образним висловом І. Карпенка-Карого, є праматір'ю українського народного театру. В роки Великої Вітчизняної війни, перебуваючи в Узбекистані, я допомагав колективові Ташкентського народного театру імені Мукімі здійснити постановку «Наталки Полтавки», яка згодом йшла в цьому театрі узбецькою мовою і користувалася великим успіхом.

Пристаюючи разом з народним артистом УРСР В. Манзієм, диригентом, засл. арт. УРСР В. Тольбою і колективом талановитих артистів театру до роботи над оперою, ми поставили перед собою завдання донести до глядачів цей твір саме таким, яким його створили І. Котляревський і М. Лисенко. В ряді пісень поновлені строфи, які оспівували історичну дружбу українського і російського народів, що в свій час були викинуті при редагуванні творів Котляревського [...] П. Кулішем.

Так, у пісні «Гомін, гомін по діброві» відновлені рядки:

У москаля, у москаля добре жити,
Будем татар, турків, будем татар, турків бити.

У другій пісні «Ворскла річка невеличка» поновлені останні дві строфи:

Козаченьки
З москалями
Потішались
Над врагами,
Добре бились за Полтаву,
Всій Росії в вічну славу!

Працюючи над драматургічним матеріалом твору, ми прагнули відтворити реалістичний сюжет, основний конфлікт п'єси, в якій глибоко розкриті типові явища тодішньої дійсності на Україні, життєва драма бідної дівчини в експлуататорському суспільстві, драма, що має не тільки побутовий, але й соціальний характер.

Багато уваги приділено правдивому розкриттю образів п'єси — простої, трудящої селянської дівчини Наталки, яка приваблює духовною красою, розумом, свідомістю своєї людської гідності; чесного й правдивого, самовідданого у коханні до Наталки Петра; розумного й енергійного Миколи; подавленої бідністю старої матері селянки Терпилихи. В сатиричному плані подаються образи возного й виборного. Вся вистава розв'язується нами в лірико-романтичному плані.

В новій виставі спектаклю повністю відтворена чудова музика М. Лисенка. В оперу введено кілька нових пісень (хорів) композитора. Серед них «Та поміж нашою громадою», «Ой там за яром брала дівка льон», що яскраво зображують трудове життя українського народу. Включено кілька весільно-обрядових пісень: «Мати дочку частує», «Пусти, свате, в хату», «Дружечки-паняночки» та ін. В цій роботі велику допомогу подав син композитора О. М. Лисенко.

У виставі зайняті кращі сили театру: народна артистка СРСР Є. Чавдар, нар. арт. УРСР Борищенко, П. Білинник, М. Роменський, засл. арт. УРСР Г. Панченко, Т. Пономаренко, Р. Разумова, В. Козерацький, Є. Циньов, солісти опери Ю. Кравченко, С. Козак, І. Клякун, Д. Гнатюк, Б. Пузін, Я. Отрощенко, Є. Озимковська та ін.

Завтра відбудеться перша вистава спектаклю, який колектив оперного театру включив у репертуар, присвячений всенародному святу 300-річчя возз'єднання України з Росією.

К. І. Чуковський

З СТАТТІ «БРАТНІ ПОЧУТТЯ»

Що вірші можуть викликати сміх, і не лише сміх, але й регіт, я збагнув завдяки українській поезії. Тоді ж, чи трохи пізніше, я роздобув у сусідів «Енеїду» Котляревського і почав читати її українцям-чорноробам, які жили у нас у дворі. Вже після перших рядків вони дружно розреготалися, як регочуть запорожці у Репіна. Відтоді «Енеїда» так врзалася в мою пам'ять, що я й зараз можу декламувати сотнями рядків з неї — рівно через сімдесят років.

1960

ПРИМІТКИ

Творча спадщина видатного українського письменника Івана Петровича Котляревського увійшла до золотого фонду вітчизняної культури. Науковці і вчителі, студенти і учні, вивчаючи творчість І. Котляревського, відчують велику потребу в збірнику документальних, критичних та історико-літературних матеріалів про письменника, які вже стали бібліографічною рідкістю. Поява цього збірника і продиктована цією гострою потребою.

До збірки увійшли документи, спогади, статті, рецензії, уривки з листів та висловлювання про І. П. Котляревського визначних громадських діячів, учепих, письменників України, Росії та зарубіжних країн. Матеріали розміщені в хронологічному порядку в чотирьох розділах: документи; спогади; дослідження; рецензії, відгуки, висловлювання. Однак мають місце і відхилення: матеріали одного автора друкуються в одному з розділів; у розділі «Рецензії, відгуки, висловлювання» подаються уривки з листів, повідомлення та інші матеріали.

Статті С. П. Стебліна-Камінського «Спогади про І. П. Котляревського», О. В. Терещенка «Іван Петрович Котляревський», П. Пуцинського «Попечитель «богоугодных заведений», П. П. Сви́нїна «Полтава», В. В. Пассека «Котляревський та його «Енеїда», видана в Харкові», В. П. Горленка «З паперів І. П. Котляревського», з журналу «Киевская старина», 1898. «Будиночок Котляревського у Полтаві», W. (В. В. Каллаша) «І. П. Котляревський», В. І. Срезневського «Записи І. П. Котляревського про перші дії російських військ під час турецької війни 1806 року», В. Г. Короленка «Котляревський і Мазепа» підготував до друку і склав до них примітки Анатоль Костенко.

ДОКУМЕНТИ

Разделительное письмо

- Друкується вперше за автографом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 51-р.

Метрика І. П. Котляревського

Публікація надрукована в ж. «Україна», 1926, кн. 5, за яким і подається.

Свидетельство

Друкується вперше за автографом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 97-р.

Аттестат

Друкується вперше за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 659-р.

¹ *Дотішамп* — генерал від кавалерії Дністровської і Кримської інспекції.

Список формулярный [...]. Февраля 15-го дня 1806 года

Друкується за оригіналом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 658-р.

[Из рапорта генерала Мейсндорфа від 25/XI 1806 р.]

Друкується вперше за автографом, що зберігається в Центральному Державному воєнно-історичному архіві СРСР (далі скорочено ЦДВІА СРСР), Москва, МА, оп. 165, зв. 22, спр. 9, арк. 2-звор.

¹ *Мейсндорф І. А.* — командуючий другим корпусом. У нього І. П. Котляревський був ад'ютантом і вів «Журнал военных действий».

² *Брмоллов* — генерал-майор, учасник російсько-турецької війни (1806—1808).

³ *Засс* — генерал-майор, учасник штурму фортеці Бендери та Ізмаїла.

⁴ *Моназгін* — полковник, один із командирів корпусу Мейсндорфа.

[Из рапорта генерала Мейсндорфа від 22/XII 1806 р.]

Друкується вперше за автографом, що зберігається в ЦДВІА СРСР, Москва, МА, оп. 165, зв. 22, спр. 22, арк. 15.

¹ *Воїнов* — генерал, командир Стародубівського драгунського полку.

² *Денисьєв* — полковник, командир Сіверського драгунського полку, в якому починав свою військову службу І. П. Котляревський.

³ *Лепарський* — майор Сіверського драгунського полку.

⁴ *Вульф* штабс-капітан, другий ад'ютант Мейсндорфа.

[Атестат І. П. Котляревського]

Друкується за автографом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 660-р.

¹ *Міхельсон І. І.* — командуючий російською армією у Молдавії та Валахії під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр.

Открытое письмо И. П. Котляревскому. 3/XII 1807 г.

Друкується вперше за автографом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 661-р.

¹ *Прозоровський О. О.* — генерал-фельдмаршал, посаду головнокомандуючого російською армією в Молдавії, Валахії та Бессарабії зайняв після смерті І. І. Міхельсона.

Открытое письмо И. П. Котляревскому. 16/VI 1808 г.

Друкується вперше за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 662-р.

¹ *Корф* — командир Псковського драгунського полку, куди І. П. Котляревський був переведений з Молдавії.

Квитанция

Друкується вперше за автографом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 104-р.

[З донесення в Міністерство поліції, департамент господарчий]

Друкується вперше за автографом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 665-р.

¹ *Туголмін* — полтавський цивільний губернатор.

Заседание XXI [Протокол]

1821 р. І. П. Котляревський був обраний почесним членом петербурзького Вільного товариства прихильників російської словесності.

Уривок з протоколу засідання цього Товариства друкується за виданням: В. Б а з а н о в. Вольное общество любителей российской словесности. Петрозаводск, 1949.

[Лист приказу громадської опіки]

Документальні матеріали від 29 січня 1825 р. та від 16 вересня 1826 р. друкуються за виданням: «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», випуск 13, 1915.

3 книги «Восстание декабристов»

Уривки друкуються за виданням: «Восстание декабристов. Материалы», т. VIII, М., 1925.

Свидетельство

Друкуються вперше за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 674-р.

По титулу

Заява І. П. Котляревського про звільнення його з посади наглядача Будинку виховання бідних дворян та попечителя благодійно-лікувальних закладів друкуються за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 122-р.

Рапорт врачебной управы

Друкуються за виданням: «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», випуск 13, 1915.

[Лист приказу громадської опіки І. П. Котляревському]

Друкуються вперше за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 681-р.

Аттестат

Друкуються вперше за оригіналом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 681-р.

Формулярный список [...]. Июля 30, 1835.

Друкуються за оригіналом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 682-р.

В. Департамент общих дел

Архівні матеріали Міністерства внутрішніх справ про видання збірника «На вічну пам'ять Котляревському» друкуються за оригіналом, що зберігається у ЦДІА СРСР, Ленінград, ф. 776, оп. 21, 1903, спр. 6-1, арк. 357.

В Главное управление по делам печати

Архівні матеріали Міністерства внутрішніх справ про видання збірника «На вічну пам'ять Котляревському» друкуються за оригіналом, що зберігається у ЦДІА СРСР, Ленінград, ф. 776, оп. 21, 1903, спр. 6-1, арк. 349-352.

3 газети «Полтавские губернские ведомости» 1903

Адреси, надіслані у Полтаву в зв'язку з відкриттям пам'ятника І. П. Котляревському

Адреси були опубліковані у «Полтавских ведомостях», №№ 213-218. Друкуються в перекладі на українську мову за ж. «Киевская старина», т. 83, 1903.

Від Историчного товариства Нестора-літописця

¹ *Историчное товариство Нестора-літописця* — об'єднання російських і українських вчених-істориків, засноване в 1873 році. Своїм завданням ставило розв'язання питань з літератури, археології, нумізматики, російської політичної та церковної історії. Його очолювали в різні часи Іконников, Владимирський-Буданов, Костомаров, Срезневський, Бестужев-Рюмін та ін. Це Товариство видавало «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца».

Від товариства чеських патріотів «Слов'янський клуб»

¹ *Колар Ян* (1793—1852) — відомий чеський поет, вчений, публіцист і етнограф, палкий поборник дружби слов'янських народів.

² *Коваржик Федір Осипович* (1854—?) — народився в Чехії, закінчив Політехнічний інститут у Празі, був викладачем Полтавської семінарії та кадетського корпусу, а потім Константиноградської семінарії (тепер Красноград, Харківської обл.).

К биографии И. П. Котляревского

Уривок із статті «К биографии И. П. Котляревского», опублікованої в ж. «Киевская старина», 1905, т. 40, подається за першодруком.

СПОГАДИ

П. П. Сви́ньїн

Сви́ньїн Павло Петрович (1788—1839) — російський письменник, журналіст, видавець «Отечественных записок».

Полтава (З мальовничої мандрівки по Росії. Видавця О. З.)

Довгий час панувала непевність щодо авторства цієї статті. Свого часу було висловлено думку, що написав її Микола Гоголь («Современник», 1854, кн. 2, стор. 79). В своїй книзі про Котляревського відомий дослідник П. К. Волинський називає автором статті «Полтава» видавця «Отечественных записок» П. П. Сви́ньїна.

Друкуються в перекладі на українську мову за ж. «Отечественные записки», 1830, кн. квітнева, ч. 12.

М. С. Щепкін

Щепкін Михайло Семенович (1788—1863) — великий російський і український артист, основоположник критичного реалізму в російському і українському театральному мистецтві. Коли працював у Полтавському театрі, 1821 року за участю передових кіл російської і української громадськості був викуплений з кріпацтва.

З книги «Записки актера Щепкина»

Уривок в перекладі на українську мову друкуються за виданням: «Записки актера Щепкина», Л., «Academia», 1933.

¹ *Князь* — Рєспнін М. Г.

² *Новиков* М. М. — правитель канцелярії малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєспніна.

³ *Кологривов* І. С. — директор Курської гімназії, учитель М. С. Щепкіна. Він був посередником між Рєспніним та поміщицею Волькенштейн у викупі Щепкіна з кріпацтва.

А. С. Щепкін

Щепкін Абрам Семенович (1805—1895) — рідний брат великого російського артиста. Вчився у Полтавській гімназії, куди допоміг йому влаштуватися І. П. Котляревський.

З «Краткого очерка жизни М. С. Щепкина и артистической его деятельности на сценическом поприще»

Зберігається рукопис в Державному Центральному театальному музеї ім. О. О. Бахрушина, № 146, 974. Уривок з нього друкуються в перекладі на українську мову за фотокопією, яка зберігається у Музеї І. П. Котляревського.

¹ *Штейн* Іван Федорович — антрепренер Харківської трупи, яка гастролювала в різних містах України та Росії. У Полтаві його трупа перебувала в 1818—1821 рр., коли на чолі Полтавського театру стояв І. Котляревський.

² *Барсов* Петро Єгорович — режисер Полтавського театру.

³ *Щепкін* — Михайло Семенович Щепкін.

⁴ *Городенський* — помічник режисера Полтавського театру.

І. І. Срезневський

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1889) — визначний російський і український учений — філолог, славіст, професор Харківського і Петербурзького університетів, академік Петербурзької АН, видавець «Запорожской старины» і «Украинского сборника».

Знайомство з І. П. Котляревським

Стаття була опублікована В. І. Срезневським в «Киевской старине», 1899, т. XV, стор. 1—8. Друкуються в перекладі на українську мову за фотокопією автографа, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського.

З передмови до «Украинского сборника»

Передмова була надрукована в «Украинском сборнике», 1838, кн. 1, Харків. Подається в перекладі на українську мову за виданням: І. П. Котляревський. Повне зібрання творів у двох томах, т. II, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

С. П. Стеблін-Камінський

Стеблін-Камінський Степан Павлович (1814—1885) — син відомого в свій час в Полтаві службовця в приказі громадської ошкі, доброго знайомого і товариша Котляревського Стебліна-Камінського Павла Степановича, народився він у Полтаві, там же вчився і вчителював у гімназіях, співробітничав у «Полтавских губернских ведомостях», писав статті й вірші. Знаючи досить близько Котляревського як з власних спостережень, так і за переказами свого батька, він написав цінні спогади, решта свідчень сучасників є лише скугими згадками, що стосуються окремого якогось епізоду з життя поета або поодинокого штриха до його портрета.

Із «Биографического очерка жизни Ивана Петровича Котляревского»

Опубліковано в «Северной пчеле», 1839, № 146. Подається в перекладі на українську мову з деякими скороченнями за фотокопією рукопису, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського. (Оригінал зберігається в Державній публічній бібліотеці АН УРСР).

Спогади про І. П. Котляревського

Ці спогади друкувалися кілька разів, і майже кожна публікація зазнавала змін і доповнень. Вперше публікувалися спогади у

вигляді біографії («Северная пчела», 1839, № 146), а вже як спогади у газ. «Полтавские губернские ведомости», 1866, №№ 45—47; окремим виданням виходили в 1869, 1871, 1883. Пропуски, допущені у цих виданнях, поповнив В. Науменко, передруковуючи спогади в ж. «Киевская старина», 1888, № 10. Зберігся авторський рукопис.

Друкуються спогади в перекладі на українську мову за окремим виданням: Степац Стеблін-Камінський. Спогади про І. П. Котляревського, Полтава, 1883.

¹ ...знайшовся літератор-малорос...— Мова йде про П. Куліша (див. статтю О. Терещенка та примітки до неї).

² *Лафонтен* Август-Генріх-Юлії (1758—1831) — німецький письменник, написав більш двохсот романів і повістей.

³ *Дюкре-Дюменіль* (1761—1819) — французький письменник, автор сентиментальних романів.

⁴ *Котгень* Марія (1770—1807) — французька письменниця, автор п'яти популярних романів.

⁵ *Жанліс* (Мадлен-Фелісіте-Дюкре де Сант-Обед, 1746—1830) — французька письменниця, автор багатьох сентиментальних романів з життя світської аристократії та романів на історичні теми.

⁶ *Радкліф* Анна (1764—1823) — англійська письменниця, автор романів «Замки Атлосен», «Денбейн» та ін. На її творах позначився занепад ідей просвітництва і початок переходу до романтизму.

⁷ *Лесаж* Ален-Рене (1668—1747) — видатний французький письменник, автор комедій «Кріспен — суперник свого папа», «Тюркаре», що викривають мораль і звичаї панівних класів. У романі «Історія Жіль Бласа із Сантільяни» (1715—1735) автор зобразив сатиричні картини аристократичного середовища, засудив вади урядовців Франції.

⁸ *Скотт* Вальтер (1771—1832) — видатний англійський письменник, автор ряду історичних романів, у яких правдиво змалював історичні події, побут, звичаї минулих століть.

⁹ *Купер* Фенімор (1789—1851) — американський письменник. Перу Купера належать такі романи, як «Піонер», «Шпіон», «Слідопит», «Полювання за оленями», в яких йдеться про боротьбу індієвських племен з американськими колонізаторами.

¹⁰ «Северная пчела» (1825—1864) — реакційна газета, заснована Ф. Булгарініним та М. Гречем.

¹¹ «Сын отечества» (1812—1852) — російський історичний, політичний і літературний журнал, що виходив у Петербурзі за редакцією М. І. Греча. Напередодні повстання декабристів навколо журналу об'єднувалися передові дворянські публіцисти. Після

1825 р. журнал став реакційним, в 1829 р. об'єднався з журналом «Северный архив».

¹² «Вестник Европы» (1804—1830) — на сторінках цього журналу виступали Пушкін, Грибосєдов, Пуштин, Дельвіг. У 20-х роках, як писав Белінський, «стал идеалом мертвенности, скуки и какой-то старческой заплесневелости».

¹³ «Благонамеренный» — журнал, який у 1818—1826 рр. видавав А. Є. Ізмайлов, орган Вільного товариства любителів російської словесності, наук і художеств.

¹⁴ «Библиотека для чтения» (1834—1847) — цей журнал можна оцінити словами Белінського: «Библиотека» — есть журнал провинциальный: вот причина ее силы». Редагував його Сенковський — один із «журнального тріумвірату», відомий в історії російської літератури своєю реакційною спрямованістю.

¹⁵ *Кочубей* Віктор Павлович — поміщик, згодом міністр внутрішніх справ.

¹⁶ *Ламберт* К. О. — поміщик Костянтинградського повіту.

¹⁷ *Білуха-Кохановський* П. Д. — поміщик Золотоніського повіту.

¹⁸ *Лук'янович* А. Ф. — поміщик з Полтавщини.

¹⁹ *Корф* — директор Петербурзької публічної бібліотеки.

²⁰ ...його товаришем по навчанню був... Гнедич — явна помилка (див. прим. до статті (W. [В. В. Каллаша] «І. П. Котляревський. Спроба характеристики»).

²¹ ...благословіння від двох монархів. — Крім царя Олександра І, який відвідав Полтаву в 1817 році і нагородив Котляревського пенсією, золотим перснем з діамантом та званням майора, тут був і Микола І (1816), який висловив І. П. Котляревському свою подяку за прекрасно виконувани службові обов'язки.

З листа до П. О. Куліша

Лист до П. О. Куліша друкуються в перекладі на українську мову за ж. «Киевская старина», 1898, кн. 7—8.

¹ *Куліш* П. О. (1819—1897) — український письменник ліберально-буржуазного напрямку. У своїх літературно-критичних працях негативно ставився до творчості І. П. Котляревського.

В. В. Пассек

Пассек Вадим Васильович (1808—1842) — історик, етнограф, товариш Герцена по університету.

Котляревський та його «Енеїда», видана в Харкові

Стаття була вперше надрукована в ж. «Москвитянин», 1841, ч. II, № 4.

Друкується в скороченому вигляді в перекладі на українську мову за першодруком.

¹ *...мої подорожні записки* — книга Вадима Пассека називається «Путевые записки Вадима», М., 1834, де багато місця було відведено історії України, побутові і пісенній творчості українського народу, особливо на Лівобережжі. В цій книзі автор широко використовував літописи, історичні праці Д. Бантиш-Каменського, Боплана, І. Срезневського.

² *...повного видання «Енеїди»...* — Повне видання «Енеїди» вишло тільки по смерті автора — в 1842 році заходами Волохінова, якому Котляревський передав право на видання за дві тисячі карбованців за рік до кону.

О. В. Терещенко

Терещенко Олександр Власович (1806—1865) — родом з Зінькова на Полтавщині. Одноразово зі службою в Петербурзькій імператорській бібліотеці займався археологією і етнографією. Цією статтю він заявив себе одним із перших біографів Котляревського.

Іван Петрович Котляревський

Друкується в перекладі на українську мову з першої публікації («Основа», 1861, кн. 2). Тут перший уступ, як видно з тексту, належить редакції журналу, він служить немовби приміткою до статті.

¹ *...статті П. О. Куліша про Котляревського...* — В журналі «Основа» Куліш виступив з гостро негативною оцінкою творчості Котляревського, що спричинилася до палких суперечок.

² *...чи помилково вказаний...* — Цей запис у послужному списку і дотепер лишається загадкою для біографів Котляревського.

³ *...сформування...* почалося 15 серпня. — Штаб Котляревського при формуванні козачого полку знаходився в містечку Горошин на Сулі, Хорольського повіту.

З рукопису «Іван Петрович Котляревский»

Уривок з рукопису друкується в перекладі на українську мову за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 564-р.

¹ *Стеблін-Камінська О. Г.* — дружина приятеля Котляревського, яка у 1856 р. передала в Петербурзьку бібліотеку всі папери письменника.

В. Савінов

Перша любов Котляревського

Уривок з подорожніх спогадів 1855 р. друкується із скороченням за газ. «Северная пчела», 1863, № 80.

Л. А.

Поїздка у Полтаву

Уривок із статті в перекладі на українську мову друкується за ж. «Киевская старина», 1897, кн. 4.

¹ *Стеблін-Камінський Є. С.* — Йдеться про брата Степана Павловича — брата Павловича.

² *Обідав у господарки Котляревського...* — Мова йде про економку М. Є. Веклевичеву.

³ *Софія* — дружина С. П. Стебліна-Камінського.

Н. І. Кобринська

Кобринська Наталя Іванівна (1855—1920) — українська письменниця, громадський діяч, автор оповідань про жіночу долю і нарисів, у яких засуджує імперіалістичну війну. Видавець альманахів «Перший вінок», «Наша доля».

У Нечуя

Уривок із статті друкується за виданням: Наталя Кобринська. Вибрані твори. К., Держлітвидав України, 1958, стор. 364—366.

В. І. Срезневський

Срезневський Всеволод Ізмайлович (1867—1936) — син І. І. Срезневського, письменник, літературознавець, автор праць з історії книги, української літератури та освіти, член-кореспондент АН СРСР.

Знайомство І. І. Срезневського з І. П. Котляревським

Уривок з статті друкується в перекладі на українську мову за ж. «Киевская старина», 1899, кн. 1.

¹ *Шафарик* Павел-Йозеф (1795—1861) — великий чеський і словацький вчений, археолог, етнограф, мовознавець, історик літератури, поет, видавець, тримав зв'язки з О. Бодянським, І. Срезневським, М. Максимовичем, Я. Головацьким та ін.

Записи І. П. Котляревського про перші дії російських військ під час турецької війни 1806 року

Публікуючи в «Киевской старине», 1900, кн. 12, уривки з «Журнала военных действий 2-го корпуса. Декабрь 1806 года», В. І. Срезневський до цієї публікації зробив цікавий вступ, який друкується у збірнику в перекладі на українську мову за першодруком.

¹ ...наградю Котляревскому было монаршее благоволение 15 марта 1817 года.— Котляревського справді було нагороджено за заслуги у формуванні полку. У цьому ж році, 5 жовтня 1817 р., він був нагороджений за поліпшення роботи Будинку виховання бідних дворян чином майора, діамантовим перснем і, до смерті, пенсіоном в розмірі 500 крб. асигнаціями.

З газети «Полтавские ведомости». 1903

«Полтавские ведомости» — орган міського управління.

До біографії І. П. Котляревського

Уривок із статті друкується в перекладі на українську мову за газ. «Полтавские ведомости», 1903, № 213.

¹ Лелечиза В. Ф. (нар. близько 1793 — померла близько 1903) — покоївка І. П. Котляревського, яка працювала у письменника у 1828—1829 рр.

W. [В. В. Каллаш]

Каллаш Володимир Володимирович (1866—1918) — історик літератури, педагог.

І. П. Котляревський

(Спроба характеристики)

Вперше надруковано в ж. «Русская мысль», 1903, кн. 10.

«Русская мысль» — щомісячний літературно-політичний журнал, який видавався у Москві в 1880—1918 рр. Після 1905 р. став реакційним.

Подається в скороченому вигляді за першодруком в перекладі на українську мову.

Стаття підписана латинською літерою W., вона надзвичайно цінна для біографів, бо в ній подано хай і не дуже багаті, але характерні відомості з раннього юнацького періоду життя І. П. Котляревського.

¹ Мартинов Іван Іванович — вихованець Полтавської, а потім Олександрівської семінарії, товариш шкільних років Котля-

ревського. У Петербурзі працював директором канцелярії Міністерства народної освіти, був дійсним членом Академії наук, почесним членом Московського, Київського, Харківського, Казанського та інших університетів, видавав журнали «Муза» та «Северный вестник».

² ...не міг бути одночасно з ним у семінарії.— Гнедич Микола Іванович (1784—1883), російський поет і перекладач, справді народився в Полтаві і тут же вчився в семінарії, однак він був, як бачимо, на 15 років молодший від Котляревського і не міг разом з ним вчитися в полтавській духовній семінарії, як це твердять, в «легкої руки» С. Стебліна-Камінського, деякі біографи. Відомо, що Котляревський закінчив семінарію в 1789, коли Гнедичу було тільки п'ять років.

³ Стефановський і Іллчевський — товариші Котляревського по семінарії, згодом навчалися в Петербурзі, куди разом з ними мав їхати вчитися Котляревський.

З журналу «Киевская старина». 1905

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал ліберально-буржуазного напрямку; виходив у Києві в 1882—1906 рр. В цьому журналі були вперше надруковані окремі твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників-демократів.

І. П. Котляревський — учень Катеринославської семінарії

Друкується в перекладі на українську мову за ж. «Киевская старина», 1905, № 7—8, стор. 46—47 (Д).

¹ Катеринославська семінарія знаходилася в м. Полтаві.

В. Л. Василевський

Василевський В. Л. (1853—?) — викладач гімназій у Полтаві, цікавився історією полтавських учбових закладів.

З книги «Полтавская гимназия 1808—1831 гг.»

Уривок друкується в перекладі на українську мову за виданням: «Полтавская гимназия 1808—1831 гг. (Очерки по архивным данным). Составил В. Л. Василевский». Полтава, 1905.

¹ Огньов Іван Дмитрович — директор полтавської гімназії, з ним у Котляревського виникали сутички з приводу виховання й навчання дітей.

С. В. Васильченко

Васильченко Степан Васильович (1879—1932) — видатний український радянський письменник і педагог.

Український театр М. К. Садовського

Одкриття зимового сезону

Вперше надруковано в газ. «Рада», 1913, 3/IX, у відділі «Театр і музика» за підписом *Загородній*.

Подасться за виданням: С. Васильченко. Твори в чотирьох томах, т. 4. К., Вид-во АН УРСР, 1960, стор. 95.

¹ *Литвиненкова* — Марія Литвиненко-Вольгемут. С. Васильченко говорить про виступ молоді годі артистки-дебютантки М. Литвиненко-Вольгемут, яка в радянський час стала видатною оперною співачкою.

О. Г. Сластіон

Сластіон Опанас Георгійович (1855—1933) — український художник, мистецтвознавець і етнограф.

З книги «Мартинович»

Уривок подається за виданням: «Мартинович. Спогади О. Сластіона», Х., «Рух», 1931, стор. 132—137.

¹ *Мартинович* Порфирій Денисович (1856—1933) — відомий український художник, перший ілюстратор «Енеїди» І. П. Котляревського. Ілюстрації зроблені 1874 р.

П. Пуциньський

Службове листування І. П. Котляревського (Архів колишніх полтавських «богоугодных заведеній»)

Стаття П. Пуциньського, написана у формі коментарів до документів, що стосуються службових справ Івана Котляревського, є цінним матеріалом для біографії, зокрема для характеристики особи поета і його поглядів морально-громадських. Це дослідження Пуциньського було надруковане лише один раз.

Друкується в скороченому вигляді за виданням: «За сто літ», кн. 1, ДВУ, 1927.

І. С. Козловський

Козловський Іван Семенович (нар. 1900 р.) — видатний радянський співак, народний артист СРСР.

Із статті «Дует»

Стаття була опублікована в ж. «Огонек», 1951, № 18, за чим і подається в перекладі на українську мову.

¹ *Робсон* Поль (нар. 1898 р.) — американський співак, прогресивний громадський діяч.

Л. Р. Сабінін

Сабінін Лев Радіонович — справжнє прізвище Теплинський Лев Олексійович (1874—1955) — український радянський актор і режисер, заслужений артист УРСР.

З моїх спогадів

Вперше друкується з рукопису, надісланого автором Полтавському музею І. П. Котляревського, 1952, № 134.

І. О. Мар'яненко

Мар'яненко (Петлішенко) Іван Олександрович (1878—1962) — видатний український радянський актор, народний артист СРСР.

З книги «Минуле українського театру»

Уривок друкується за виданням: І. О. Мар'яненко. Минуле українського театру. К., «Мистецтво», 1953.

В. Р. Іваницька

Іваницька Віра Рафаїлівна — вчителька-пенсіонерка, народилася в Козелецькому районі на Чернігівщині. В. Р. Іваницька — правнучка молодшого брата Максима Іваницького — Маркела Іваницького.

Максим Іваницький

Уривки із спогадів «Максим Іваницький» друкуються із скороченням за виданням: «Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського», випуск 3-й, Полтава, 1961.

¹ *Підопічний* — Іваницький Максим Андрійович (1800 — серед. 70 рр. XIX ст.). Народився він у с. Мезинь на Чернігівщині у козацькій родині. Як актор мандрівної трупи, грав у Полтаві. Котляревський помітив його і допоміг залишитися в Полтавському

театрі, а також видати збірку його віршів «Думи». Пізніше працював учителем у с. Мезинь.

² *Степняк-Кравчинський* С. М. (1851—1895) — російський письменник, публіцист, активний діяч революційного народництва. У 1878 році в Петербурзі вбив шефа жандармів Мезенцева і емігрував за кордон.

³ *Кибальчич* М. І. (1854—1881) — активний діяч революційного народництва, учасник «Землі і волі», а потім «Народної волі». Винахідник реактивних літальних апаратів. За замах на Олександра II разом з А. І. Желябовим, С. Я. Перовською, Н. І. Рисаковим і Т. М. Михайловим був страчений 3 квітня 1881 року.

⁴ *Фігер* В. М. (1852—1942) — російська революціонерка-народниця, активна учасниця «Землі і волі» та «Народної волі». Брала участь у замаху на царя Олександра II. Після заслання (1906—1915 рр.) жила за кордоном. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції займалася літературною працею.

М. І. Литвиненко-Вольгемут

Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна (1895—1966) — видатна українська радянська співачка, народна артистка СРСР.

Із спогадів

Уривок із спогадів друкується за рукописом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського.

ДО СЛІДЖЕННЯ

М. І. Костомаров

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український історик, етнограф, письменник (псевдонім — Ісремія Галка). Учасник Кирило-Мефодіївського братства, за участь у братстві був заарештований у 1847 році. Підтримував зв'язки з багатьма діячами науки і культури.

Із статті «Обзор сочинений, писанных на мароссийском языке»

Уривок із статті, опублікованої у «Молодику на 1844 рік», Харків, 1843, друкується за цим виданням у перекладі на українську мову.

Із статті «Малороссийская литература»

Стаття була опублікована в книзі «Поэзия славян», видання М. В. Гербея, СПб., 1871.

Уривок із статті в перекладі на українську мову подається за першодруком.

Я. Ф. Головацький

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — відомий український поет, вчений, фольклорист, видавець альманаху «Русалка Дністрова».

Із статті «Іван Котляревський»

Стаття вперше надрукована у тижневику «Пчола», 1849, № 3, стор. 37—41.

Уривок із статті подається за виданням: «Письменники Західної України». К., «Дніпро», 1965, стор. 218—219.

¹ *Амеросій Могила* — Метлинський Амвросій Лук'янович (1814—1879), український поет-романтик, фольклорист, видавець, професор Харківського та Київського університетів.

² *Тополий* — Кирило Тополя, український письменник першої половини XIX ст., автор кількох драматичних творів.

³ *Озаркевич* Іван — дід відомої української письменниці Наталії Кобринської, перший організатор аматорських театрів на Західній Україні. Він активно пропагував твори Котляревського у Галичині, пристосовував до місцевих умов.

Із статті «Три вступительніі преподаванія о русской словесности»

«Три вступительніі преподаванія...» — це лекції, прочитані для студентів Львівського університету. Третю лекцію, виголошену 5 лютого 1849 р., Головацький присвятив І. П. Котляревському. Стаття була опублікована в «Руській бібліотеці», 1849, т. III. Уривок з неї друкується за ж. «Пчола», 1849, № 3, стор. 37—41.

¹ *Блюмауер* Алоїзій (1755—1798) — німецький поет реакційного напрямку, належав до ордену єзуїтів. Відомий в літературі переробкою поеми «Енеїда» Вергілія.

М. О. Максимович

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — видатний вчений-ботанік, історик, фольклорист, автор багатьох праць і видавець збірників українського фольклору, перекладач «Слова о полку Игореве» на українську мову.

Із статті «Полемическое обозрение малорусской словесности»

Стаття написана у 1860 році, частково була опублікована В. П. Науменком у статті «К пятидесятилетию со дня смерти И. П. Котляревского», «Киевская старина», 1888, кн. 11. Друкується з незначними скороченнями в перекладі на українську мову за ж. «Киевская старина», 1888, кн. 11, стор. 387—390.

¹ ...*надивилася доскоху на Парнас та Гелікон в часів Петра Могилы...*— Тут мова йде про книжку «Свхарістіріон», видапу в Києві 1632 р., яка складалася з вітальних віршів Петру Могилі на великдень і мала дві частини — «Парнас» та «Гелікон».

Могилы Петро (1596—1647) — київський митрополит, організатор Києво-Могилянського колегіуму, а потім Київської академії, яка відіграла велику роль в історії української й російської освіти.

О. М. Пипін

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — відомий російський літературознавець. Прихильно ставився до української культури, написав ряд праць з питань української літератури та етнографії.

З книги О. М. Пипіна і В. Г. Спасовича «История славянских литератур»

Уривок у перекладі на українську мову подається за виданням: А. Пыпин и В. Спасович. История славянских литератур, т. 1. С.-Петербург, 1879, стор. 358—359.

В. П. Горленко

Горленко Василь Петрович (1853—1907) зібрав і опублікував цінні матеріали, багаті фактами, про життя й творчість українських письменників (Котляревського, Квітку-Основ'яненка), художників (Боровиковського, Шевченка, Левицького), кобзарів.

З паперів І. П. Котляревського

Опубліковано в ж. «Киевская старина», 1883, кн. 5.

Подається за першодруком в перекладі на українську мову.

¹ ...*театр Штейна...*— Про Івана Федоровича Штейна і його театральну діяльність відомостей дуже мало. Досі не встановлено рік його народження, відомо лише, що помер дець наприкінці 30-х років минулого сторіччя. Котляревський називає його чужоземцем. Та як би там не було, а Штейн відіграв значну роль в розвитку театального руху на Україні, зокрема в Харкові

і Полтаві, хоч його театр і не був власне українським. Театральна справа в Харкові, — писав Квітка-Основ'яненко, — була на початку XIX стор. в надзвичайно запедбаному стані. «Как вот является г. Штейн, учитель танцеванья. Из всех вольных театров он приглашает лучших актеров из Москвы, труппы Позднякова, актрис и дает представления отличные. [...] А вскоре он выпрашивает мальчиков и девочек прямо из деревни и чрез месяц, в заключение спектакля, дает балеты своего сочинения. [...] Актеров и актрис с ролями, кроме тех, что выходили на несколько слов, было более сорока. Балет состоял из двадцати человек, оркестр отличный, первый во всех здешних губерниях. Штейн не думал о своих выгодах, не заботился о составлении капитала, но все доходы от представлений, и еще записывая к тому, употреблял на улучшение труппы своей и на приличную постановку пьес».

Зберігся дуже цікавий документ для характеристики полтавського театального життя, а особливо стосунків між антрепренером Штейном і драматургом Котляревським — скарга останнього на першого з приводу незаконного користування п'єсою «Наталка Полтавка». «Содержатель странствующей труппы, иностранец Иван Штейн, разъезжая по ярмаркам, бывающим в разных городах разных губерний, с подвижною своею труппою играет на театрах сочиненную мною в 1819 году малороссийскую оперу в двух действиях под названием «Полтавка» без моего согласия и позволения. Мне неизвестно, как и откуда он ее достал, но я удостоверен в том, что он пользуется непозволительно чужим добром, и моя опера Штейном не благоприобретена. [...] Таковий поступок Штейна, кроме того, что бесовестный, есть противузаконный и достоин преследования правительства» («За сто літ», 1929, кн. 4, стор. 3—4).

М. І. Петров

Петров Микола Іванович (1840—1924) — історик української літератури, професор Київської духовної академії, а з 1919 року — дійсний член АН УРСР. У працях Петрова зібрано та систематизовано багатий фактичний матеріал.

З книги «Очерки истории украинской литературы XIX столетия»

Уривок з книги друкується в перекладі на українську мову за виданням: Н. И. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. К., 1884, стор. 29—36.

¹ *Довгалевський* Митрофан (роки нар. і см. невід.) — український письменник XVIII ст., автор десяти інтермедій і двох драм.

² *Копицький*. Георгій (1717—1795) — український письменник, церковний і культурний діяч. Автор трагікомедії «Воскресіння мертвих» (1746), до якої додано п'ять інтермедій побутового змісту.

³ *Танський* — український письменник XVIII ст., писав інтермедії, високо оцінені його сучасниками, але до нас вони не дійшли.

⁴ *Блецький-Носенко* П. П. (1774—1856) — український письменник, переважно байкар, який виступав у літературі в першій половині XIX ст.

⁵ *Думитрашко* К. Д. (1814—1886) — український поет першої половини XIX ст., наслідував у своїй творчості І. П. Котляревського. Деякі вірші підписував псевдонімом К. Д. Копитко.

⁶ *Кузаренко* Я. Г. (1798—1862) — український письменник, автор п'єси «Чорноморський побит на Кубані», оповідання «Вороний кінь» та ін. Служив у Чорноморському козацькому війську.

М. П. Дашкевич

Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — український і російський літературознавець, професор Київського університету, автор багатьох праць з історії літератури, етнографії, фольклору.

З книги «Отзвы о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия»

Уривок з книги «Отзвы о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», составленный профессором Н. П. Дашкевичем», СПб., 1888, друкується в перекладі на українську мову.

¹ Костомаров у своєму першому огляді української літератури висловився, що зміст «Наталки» «відгонить застарілою сентиментальністю минулого віку». Нам незрозумілий такий відзив з огляду на те, що говорить сам Костомаров про «Марусю» Основ'яненка, та й сам Костомаров помітив, що в «Наталці Полтавці» «...письменник хотів змалювати ніжне серце малоросійської дівчини». Після Костомарова Куліш обвинувачував «Наталку Полтавку» в афектації та сентиментальності. (Прим. М. П. Дашкевича).

² Ця драма була присвячена Олександрові I, перше її видання — 1803 р., друге — 1880 р. (Прим. М. П. Дашкевича).

³ В «Енеїді» теж згадуються близькі до Полтави села і називаються де-не-де полтавці, напр., Вернигора Мусій. (Прим. М. П. Дашкевича).

⁴ Василь у повісті Квітки «Маруся» дещо нагадує Петра в «Наталці Полтавці». (Прим. М. П. Дашкевича).

⁵ *Горленко* В. П. (1853—1907) — журналіст, письменник, співробітник у журналах «Отечественные записки», «Русский архив», «Киевская старина» та ін.

⁶ Стр. 80—90. Вміщена вона в збірнику Лисенка, вип. II. Срезневський наводив цю пісню в 1834 р. за приклад того, як в ряду «пісень і дум, удостояних пам'яті народної, багато справді прекрасних, пройнятих глибоким, щирим почуттям, оживлених звуками, що зворушують серце». Лист до Снегирьова в «Учен[ых] записках] И[мператорского] моск[овского] унив[ерситета]», 1834 ч. VI, стор. 138. (Прим. М. П. Дашкевича).

Із статті «Малорусская и другие бурлескные (шутливые) «Энеиды»

Стаття була опублікована в «Киевской старине», т. XII, 1898, № 9. Уривок з розділу III подається в перекладі на українську мову за першодруком.

¹ *Скаррон* Поль (1610—1660) — французький письменник, автор комедій, віршів, політичних памфлетів, бурлескних поем.

² *Соболевський* О. І. (1856—1929) — академік, російський мовознавець, дослідник історії російської мови і видавець російських народних пісень.

³ *Байрон* Джордж Гордон (1788—1824) — великий англійський поет.

⁴ *Ераам Роттердамський* (1465—1536) — літературний псевдонім Герхарда Герхардса, одного з найвизначніших діячів епохи Відродження.

⁵ *Аріосто* Лудовіко (1474—1533) — італійський поет епохи Відродження, автор поеми «Несамовитий Роланд», написаної за мотивами французького епосу.

⁶ *Рабле* Франсуа (бл. 1494—1553) — великий французький письменник, автор роману «Гаргантюа і Пантагрюель» — найвизначнішого літературного пам'ятника французького Відродження.

⁷ *Вордсворт* Вільям (1770—1850) — англійський поет, романтик. У ранніх творах зображував знедолених жебраків, важку працю селян, пізніше перейшов на консервативні позиції.

І. Я. Франко

Франко Іван Якович (1856—1916) — великий український письменник, революціонер-демократ.

Із статті «Русько-український театр»

Уривок із статті, написаної Франком у 1894 р., друкується за виданням: Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVI. К., Держлітвидав України, 1955.

¹ Мова йде про І. Озаркевича.

² «Про цю першу виставу в Коломії гл. «Зоря Галицька», 1850, стор. 137; «Пчола», 1849, стор. 39; анекдот про появу Котляревського в Коломії я знаходив також в «Зорі Галицькій», котору я впрочім чував усно». (Прим. І. Франка).

Рецензія на статтю М. Дашкевича «Малорусская и другие бурлескные (шутливые) «Энеиды»

Рецензія була опублікована в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», Львів, 1898, вип. XXVI, стор. 40—43. Подається за першодруком.

Писання І. П. Котляревського в Галичині

Праця І. Франка була опублікована в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», 1898, т. XXVI. Друкується з невеликим скороченням за виданням: Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVI, 1955.

¹ Коцовський Володимир — літературознавець, громадський діяч.

² Василевський Леон — польський вчений, автор багатьох праць про українську літературу, в яких постійно згадує про І. П. Котляревського.

³ Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — видатний український поет-демократ, перекладач, один з провідних учасників видання «Русалки Дністрової».

⁴ Левицький Осип (1809—1860) — поет, мовознавець, автор граматики української мови, виданої 1858 р.

⁵ Устиянович Микола Леонтійович (1811—1885) — український письменник і громадський діяч. Пропагував ідею єдності Галичини з Наддніпрянською Україною.

⁶ ...до конкретного обмосковлення... — тобто цілковитий перехід на позиції царського уряду.

⁷ Горонський Олексій (1838—1899) — голова так званого Українського педагогічного товариства, представник буржуазно-націоналістичного табору.

⁸ Барвінський Олександр Григорович (1847—1926) — український буржуазно-націоналістичний діяч та історик літератури.

⁹ Опишкевич Гнат (1847—1883) — філолог, викладач Львівської

гімназії, організатор «Руської бібліотеки Опишкевича». В цій бібліотеці вийшли твори Котляревського (1877).

Із статті «Южнорусская литература»

Уривок із статті, опублікованої в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза і Ефрона, т. 81, 1904, подається в перекладі на українську мову за першодруком.

З книги «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.»

Уривок друкується за першодруком: «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», Львів, 1910.

З передмови до I тому «Пам'яток української мови і літератури»

Уривок друкується за виданням: М. С. Возняк. З життя і творчості Івана Франка. К., Вид-во АН УРСР, 1955, стор. 258.

М. М. Мінський

Мінський М. М. (1855—1939) — російський поет-декадент, справжнє прізвище Віленкін М. М. На початку своєї творчості перебував під впливом Некрасова. Перекладач «Гліади», творів Шеллі, написав біографію Г. Ібсена.

Із статті «Николай Петрович Осипов»

Опублікована в «Русской поэзии», випуск V, СПб., 1895, за ред. С. О. Венгерова. Уривок з статті подається за першодруком в перекладі на українську мову.

¹ Скубент Чуприна — псевдонім російського вченого О. О. Котляревського.

² Климентій — український поет, жив у другій половині XVII—першій третині XVIII ст. Автор збірки віршів, цікавився українськими народними прислів'ями та приказками.

І. К. Тобілевич (І. Карпенко-Карий)

Тобілевич І. К. (І. Карпенко-Карий — літературний псевдонім Івана Карповича Тобілевича, 1845—1907) — видатний український драматург і театральний діяч, актор.

«Наталка Полтавка»

Ця стаття була опублікована в «Літературному збірнику на спомин О. Кониського», К., 1903. Подається за виданням: І. Кар-

пенко-Карий (І. К. Тобілевич). Твори в трьох томах, т. 3. К., Держлігвидав України, 1961.

¹ Ваценко-Захарченко А. С.— маловідомий автор кількох українських водевілів і жартів, опублікованих під назвою «Малоросійський театр», К., 1857.

² *Злисавет* — тепер Кіровоград.

С. П. Катранов

Катранов Сергій Павлович — народився у Полтаві, навчався у полтавській семінарії і Київському університеті. Видавець творів Котляревського — «Паталки Полтавки» та «Москаля-чарівника», автор праці «О малорусской драме».

Із передмови до «Собрания сочинений» И. П. Котляревского»

Уривок з передмови друкується в перекладі на українську мову за виданням: И. П. Котляревский. Собрание сочинений, К., 1875.

З книги «О малорусской драме»

Уривок з книги, виданої в Одесі, 1899, подається за першодруком у перекладі на українську мову.

П. Г. Житецький

Житецький Павло Гнатович (1836—1911) — український мовознавець, член-кореспондент Російської Академії наук. Праці Житецького в галузі української мови, літератури та етнографії у свій час мали велике наукове значення.

З книги «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.»

Уривок з книги «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в., К., 1900, друкується за першодруком (Розділ XIV. «Этнографический и поэтический реализм в «Энеиде» Котляревского») з незначними скороченнями у перекладі на українську мову.

В. М. Перетц

Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — історик української та російської літератури, з 1919 р. — дійсний член АН УРСР, написав багато праць про російську народну творчість та з історії українського та польського театрів.

З книги «Историко-литературные исследования и материалы»

Уривок з книги друкується за першодруком: В. Перетц. Историко-литературные исследования и материалы, т. 1. СПб., 1900, в перекладі на українську мову.

О. Я. Єфименко

Єфименко Олександра Яківна (1848—1919) — російський та український історик, етнограф. В історичних працях вона дала яскраві картини класової боротьби українських селян проти кріпосництва. В. І. Ленін посилався на історичні дослідження Олександри Єфименко.

Із статті «Котляревский в исторической обстановке»

Уривок опублікований у ж. «Вестник Европы», Петербург, 1900, кн. 3. Друкується в перекладі на українську мову за першодруком.

¹ ...жовчний автор «Замечаний о Малой России» — не встановлено.

К. Й. Студинський

Студинський Кирило Йосипович (1868—1941) — український літературознавець, академік АН УРСР.

Із статті «Козацтво і гайдамаччина в «Енеїді» Котляревського»

Уривок з статті друкується за виданням: Кирило Студинський. Літературні замітки. Львів, 1901, стор. 5—32.

М. Н. Сперанський

Сперанський Михайло Несторович (1863—1938) — російський радянський історик літератури. Йому належить також кілька праць з питань російсько-українських літературних зв'язків, зокрема «Малоросійська пісня в старовинних російських друкованих пісенниках» (1906—1909).

Із статті «Заметки к истории «Энеиды» Котляревского»

Уривок із статті подається в перекладі на українську мову за виданням: М. Сперанский. Заметки к истории «Энеиды» Котляревского. Львів, вид. «Галицько-русской Матицы», 1902.

¹ *Парпура* Максим Йосипович (1763—1828) — український куль-

турно-освітній діяч, лікар, родом з Конотопа. Займався літературно-перекладацькою, а потім видавничою діяльністю. У 1798 р. видав у Петербурзі «Енеїду» Котляревського.

² *Шенрок* Володимир Іванович (1853—1910) — російський дослідник літератури. Написав багато праць про Гоголя та біографічний нарис «П. О. Куліш».

³ *Троцинський* Дмитро Проконович (1754—1829) — поміщик, мав домашній театр у Кибинцях, був писарем Гадяцького полку, а потім дійшов до поста міністра царського уряду.

Х. Д. Алчевська

Алчевська Христина Дмитрівна (1841—1920) — український педагог і громадський діяч, організатор недільних шкіл, зокрема, вона відкрила в Харкові безплатну недільну школу. Її педагогічні погляди відбиті у книзі «Передумає й пережите».

Із статті «Три дні у Полтаві»

Стаття була опублікована в газ. «Южный край», 1903, № 7844, Одеса. Друкується за першодруком в перекладі на українську мову.

¹ *Романчук* — народовець, депутат австрійського парламенту.

М. Ф. Сумцов

Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український фольклорист, етнограф і літературознавець, академік АН УРСР.

Із статті «Бытовая старина в «Энеиде» И. П. Котляревского»

Стаття була опублікована в «Сборнике Харьковского историко-филологического общества», 1905, т. 16. Друкується з незначним скороченням у перекладі на українську мову за першодруком.

А. Ю. Кримський

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — видатний український вчений, сходознавець і поет, провадив велику роботу по вивченню українського фольклору.

«Ода Сафо» в перекладі Ів. Котляревського

Стаття друкується за ж. «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 33, кн. 3.

¹ *Бецький* І.—видавець українського альманаху «Молодик», що виходив у Харкові.

² *Сафо* (628—568 до н. е.) — видатна давньогрецька поетеса, про яку ходять легенди, піби вона, закохавшись у фавна, покінчила життя самогубством — втопилася в морі.

І. Ф. Павловський

Павловський Іван Францович (1851—1922) — український історик буржуазно-ліберального напрямку, автор близько 50 праць і статей, присвячених переважно історії і стану культури Полтавщини XVIII—XX ст. ст. Цінність цих праць полягає в тому, що він використав багатий архівний матеріал.

Із статті «І. П. Котляревський»

Уривок із статті подається за виданням: «Пошана». Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. XVIII. Издач в честь проф. Н. Ф. Сумцова. Харьков, 1909, стор. 104—132.

¹ *Ворожейкин* — купець, голова Полтавської міської думи.

² *Лабезников* — службовець благодійно-лікувального закладу, попечителем якого був І. П. Котляревський.

В. Г. Короленко

Короленко Володимир Галактіонович (1853—1921) — видатний російський письменник.

Котляревський і Мазепа

Стаття була опублікована в «Русских записках», 1916, кн. 10, з великими цензурними купюрами і більше не з'являлася в друкові аж до 1955 року, коли вийшов у світ 8-й том «Собрания сочинений в десяти томах» В. Г. Короленка. Подається в перекладі на українську мову за виданням: В. Г. Короленко. Собрание сочинений в десяти томах, т. 8. М., ГИХЛ, 1955.

¹ *І пам'ятника було дозволено.*— Однак справа з дозволом на побудову пам'ятника Котляревському стояла не так просто, як запевняє Короленко. Мало не десять років українська громад-

ськість докладала зусиль, доки добилася цього дозволу. При цьому не обійшлося без репресій — арештів і засланих — застосованих до деяких ініціаторів.

² *Це було в 1903 році.*— Відкриття пам'ятника відбулося 30 серпня. Короленко теж був присутній на святі, і все те, що ним тут висловлено, є результатом власних спостережень. На відкритті пам'ятника відбулося і знайомство Короленка з Михайлом Коцюбинським, і з того часу між письменниками зав'язалося листування.

³ *...представники різних культурно-громадських товариств української Галичини.*— Серед них були: В. Стефаник, К. Студинський, Ф. Колесса та інші.

⁴ *Один з ораторів палко виступив...*— Це був представник від харківської української інтелігенції, юрист Міхновський.

⁵ *...політику рідного Мимрецова.*— Персонажа з нарису Гліба Успенського «Будка».

М. К. Зеров

Зеров Микола Костянтинівич (1890—1941) — професор Київського університету, український радянський літературознавець, поет і перекладач. Автор праць про Свидницького, Франка, Федьковича, Черемшину, Щоголева, а також про українські байки. Перекладав з французької, польської та інших літератур.

Котляревський

Уривки з книги подаються за виданням: М. Зеров. Нове українське письменство. Історичний нарис. Випуск перший. К., «Слово», 1924.

П. П. Филипович

Филипович Павло Петрович — професор Київського інституту народної освіти (пізніше Київського державного педагогічного інституту).

Із статті «І. Котляревський і «Вольное общество любителей российской словесности»

Стаття друкується за виданням: «Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук», 1924, кн. 4.

¹ *...цікаві рядки про Котляревського.*— Мається на увазі лист М. М. Новикова до А. О. Нікітіна (1818).

Переклад Котляревського з Сафо

Стаття була опублікована в «Записках історично-філологічного відділу Київського педінституту», 1927, кн. 13—14. Подається за першодруком.

М. С. Возняк

Возняк Михайло Степанович (1881—1954) — український радянський літературознавець, академік АН УРСР, автор багатьох праць про творчість українських письменників.

Нездійснене видання «Енеїди» Котляревського

Стаття М. С. Возняка написана у кінці 30-х років і призначалась для журналу «Українська книга», присвяченого питанням книгознавства й бібліографії, який виходив у Львові в 1937—1939 рр. Стаття була набрана, але з невідомих причин не надрукована. Відозва К. Блонського опублікована В. Г. Щуратом у його праці «Віденський друк «Енеїди». Див. кн.: В. Г. Щурат. Вибрані праці з історії літератури. К., Вид-во АН УРСР, 1963. Оригінальний примірник відозви К. Блонського про його намір видати «Енеїду» Котляревського зберігається у фондах відділу рідкісної книги Львівської Державної наукової бібліотеки, № РК W 35 289. Верстка статті Возняка з його власноручними правками зберігається у відділі рукописів Львівської Державної наукової бібліотеки, ф. М. С. Возняка, № 120, п. 45.

Друкується за копією оригіналу, який надіслав до Полтавського музею І. П. Котляревського кандидат філологічних наук Мороз М. О.

Д. Й. Заславський

Заславський Давид Йосипович (1880—1965) — радянський журналіст і письменник, довгий час працював членом редакційної колегії газети «Правда».

І. П. Котляревський

Стаття з незначним скороченням подається у перекладі на українську мову за газ. «Правда», 1938, 10 листопада.

В. А. Чаговець

Чаговець Всеволод Андрійович (1877—1950) — український радянський театрознавець, журналіст, багато своїх праць присвятив творчій діяльності М. Заньковецької, М. Лисенка, О. Петрусенко, І. Мар'яненка та ін.

Великий співець України

Стаття була опублікована в газ. «Радянська Україна», 1944, 9 вересня, за якою і подається.

В. В. Гіппіус

Гіппіус Володимир Васильович (1876—1941) — радянський поет, літературознавець, дослідник творчості Пушкіна, Гоголя та ін.

Із статті «Вечера на хуторі близ Диканьки» Гоголя»

Уривки із статті подаються в перекладі на українську мову за виданням: «Труды отдела новой русской литературы», I. М.—Л., 1948.

¹ *Маркович* Яків Михайлович (1776—1804) — український дворянський історик початку XIX ст., автор праці «Записки про Малоросію, її жителів та виробництво» (ч. 1, СПб., 1798).

² *Павловський* Олексій Павлович (роки нар. і см. невід.) — мовознавець, автор першої граматики української мови, яка вийшла у 1818 році.

М. К. Гудзій

Гудзій Микола Каленикович (1887—1965) — російський та український радянський літературознавець, академік АН УРСР.

«Енеїда» І. П. Котляревського та російська травестована поема XVIII ст.

Стаття в перекладі на українську мову друкується із скороченням за ж. «Вестник Московского университета. Серия общественных наук», № 5, выпуск 3, 7, 1950, июль, стор. 127—143.

¹ *Суворін* Олексій Сергійович (1834—1912) — російський буржуазний журналіст і видавець. У серії «Дешева библиотека» Суворіним була тричі видана «Енеїда» Котляревського.

П. К. Волгинський

Волгинський Петро Костьович (нар. 1893 р.) — український радянський літературознавець, професор, педагог, автор багатьох літературознавчих праць, підручників та методичних посібників.

Із статті «Літературно-теоретичні висловлювання українських письменників першої чверті XIX ст.»

Стаття з незначними скороченнями друкується за виданням: Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, т. XIV, філологічна серія, № 4. К., «Радянська школа», 1952, стор. 3—28.

¹ *Пузина* Костянтин (1790—1850) — український поет, автор сатиричної оди «Малоросійський крест'янин», у якій виступив на захист поневоленого селянства, викривав соціальну нерівність, продовжував традиції Котляревського.

² *Маслович* Василь Григорович (1793—1841) — український письменник, журналіст і видавець «Харьковского демокрита».

³ *Кочубей* Василь Леонтійович (1640—1708) — генеральний писар, державний діяч, представник української старшинської верхівки. Страчений зрадником Мазепою разом з Іскрою.

⁴ «*История русов*» — історичний твір невідомого автора, надрукований О. Бодянським у Москві. В ньому подана історія України з давніх часів і до 1769 року.

⁵ *Палій* Семен Пилипович (нар. в 40-х рр. XVII ст.—1710) — керівник народно-визвольної боротьби на Правобережній Україні.

⁶ *Некрашевич* Іван Григорович (1742—1796) — український письменник XVIII ст., автор віршованих творів, в яких викривається духовенство, сваволя церковників, влучно відтворив сцени народного життя.

⁷ *Вольтер* (Арус Франсуа-Марі, 1694—1778) — великий французький письменник і філософ, один з найвидатніших діячів французького просвітництва XVIII ст.

⁸ *Лампі* Йоганн-Батіст (1751—1800) — австрійський художник-портретист, працював у Росії в 1791—1797 рр.

⁹ *Новиков* Микола Іванович (1744—1818) — російський письменник, просвітитель, журналіст і видавець.

¹⁰ *Сумароков* Олександр Петрович (1717—1777) — російський письменник, представник російського класицизму, драматург, поет, теоретик літератури, автор трагедій. У своїх творах Сумароков виступав проти жорстокості поміщиків, хабарництва чиновників.

С. М. Дурілін

Дурілін Сергій Миколайович (1877—1954) — російський радянський філолог і театрознавець, автор праць про творчість Заньковецької, Щепкіна, Котляревського та ін.

Із статті «М. С. Щепкін та І. П. Котляревський»

Уривок друкується за виданням: Російсько-українське літературне єднання. К., Держлітвидав України, 1953.

¹ «*Записки*» — М. Щепкін. Записки. М.—Л., «Academia», 1933. Цитата на стор. 147.

² *Шаховської* Олександр Олександрович (1777—1846) — російський письменник, драматург і театральний діяч, автор «Казакськостихотворца» (1812).

З книги «Марія Заньковецька». «Наталка Полтавка»

Уривок з розділу «Наталка Полтавка» друкується за виданням: С. М. Дурилін. Марія Заньковецька. Життя і творчість. К., «Мистецтво», 1955, стор. 97—100.

¹ *Заньковецька* (Адасовська) Марія Костянтинівна (1860—1934) — велика українська артистка, одна з основоположників українського професіонального театру. Однією з перших ролей в репертуарі артистки була роль Наталки в п'єсі Котляревського.

Є. П. Кирілюк

Кирілюк Євген Прохорович (нар. 1902 р.) — український радянський літературознавець, професор, член-кореспондент АН УРСР, лауреат Ленінської премії, автор багатьох праць з історії української літератури.

І. П. Котляревський і його значення в історії української літератури

Уривок із статті друкується за виданням: Іван Петрович Котляревський. Повне зібрання творів, т. 2. К., Вид-во АН УРСР, 1953, стор. XXVII—XXXVI.

¹ *Льовшин* Олексій Іраклійович (1799—1879) — російський письменник, вчений, суспільний діяч, автор книги «Письма из Малороссии» (1816).

² *Княжнін* Яків Борисович (1742—1791) — російський драматург, поет і перекладач.

³ *Ніколев* Микола Петрович (1758—1815) — російський поет і драматург.

⁴ *Плавильщиков* Петро Олексійович (1760—1812) — російський актор і режисер.

М. Т. Рильський

Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — український радянський поет, вчений, перекладач, фольклорист, визначний громадський і державний діяч, лауреат Ленінської премії.

«Енеїда» в російському перекладі

Стаття друкується з невеликим скороченням за виданням: Максим Рильський. Наша кровна справа. Статті про літературу. К., Держлітвидав України, 1959, стор. 191—196.

¹ *Бражнін* Ілля Якович (нар. 1898 р.) — російський письменник, перший перекладач «Енеїди» Котляревського на російську мову.

П. К. Саксаганський

Саксаганський Панас Карпович (1859—1940) — великий український актор, режисер, народний артист СРСР.

З книги «Думки про театр»

Уривок, друкується за виданням: П. К. Саксаганський. Думки про театр. К., «Мистецтво», 1955.

А. П. Шамрай

Шамрай Агапій Пилипович (1896—1952) — український радянський літературознавець, професор, автор багатьох праць про творчість Котляревського, Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Щоголева, Стороженка та ін. А. П. Шамрай підготував двотомне академічне видання творів І. Котляревського.

З книги «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського»

Друкується за виданням: А. Шамрай. «Наталка Полтавка» І. Котляревського. К., «Мистецтво», 1955, стор. 53—67.

¹ *Барсицький* — український композитор першої половини XIX ст., упорядник музики до опери «Наталка Полтавка».

² *Єдлічка* Алоїз Вячеславович (1819—1894) — український музикознавець, педагог і композитор. За походженням чех. Автор музики до «Наталки Полтавки» Котляревського.

³ Сокальський П. П. (1832—1887) — український композитор, фольклорист, громадський і музичний діяч. Його перу належить багато праць і досліджень з музики, він автор кількох опер, кантат, романсів; обробив багато українських, білоруських та російських народних пісень.

О. І. Білецький

Білецький Олександр Іванович (1884—1961) — український радянський літературознавець, академік АН УРСР і АН СРСР, автор багатьох праць з історії давньої і нової української, російської та світової літератури, досліджень про творчість багатьох письменників.

Із статті «Українська література серед інших літератур світу»

Уривок з статті друкується за виданням: Олександр Білецький. Зібрання праць у п'яти томах, т. 2. К., «Наукова думка». 1965, стор. 5—49.

¹ *Репін* Ілля Юхимович (1844—1930) — великий російський художник, автор понад 120 творів на українську тематику.

² *Стасов* Володимир Васильович (1824—1906) — видатний російський художній та музичний критик.

«Енеїда» І. П. Котляревського

З незначними скороченнями стаття друкується за виданням: Олександр Білецький. Зібрання праць у п'яти томах, т. 2. К., «Наукова думка», 1965, стор. 111—126.

¹ *Чулков* Михайло Дмитрович (1743—1792) — російський письменник, фольклорист, етнограф і економіст.

² *Крилов* Іван Андрійович (1769—1844) — видатний російський поет-байкар та видавець.

³ *Фонвізін* Дмитро Іванович (1744—1792) — видатний російський письменник і драматург.

⁴ *Маркевич* Микола Олександрович (1804—1860) — український історик, етнограф та письменник.

⁵ *Боплан* Гійом-Левассер де (1600—1673) — французький військовий інженер, автор записок про Україну.

⁶ *Величко* Самійло Васильович (?—1728) — український козацький літописець.

⁷ *Граб'янка* Григорій Іванович (?—1738) — український козацький літописець.

⁸ *Корж* Микита Леонтійович (1731—1835) — запорізький козак, знавець звичаїв, побуту і народної творчості Запорозької Січі.

З книги «Український драматичний театр»

Група Котляревського і Щепкіна

Уривки з підрозділу «Група Котляревського і Щепкіна» друкуються за виданням: Український драматичний театр, т. I, К., «Наукова думка», 1967, стор. 81—90. Автори розділу І. Волошин та М. Дібровенко.

¹ *Коцебу* Август-Фрідріх-Фердінанд (1761—1819) — німецький письменник.

² *Канніст* Василь Васильович (1758—1823) — російський і український письменник, автор славнозвісної комедії «Ябеда», оди «На рабство» та ін.

³ *Аблесімов* Олександр Онисимович (1742—1783) — російський письменник-драматург, автор відомої комічної опери «Мельник-колдун, обманщик и сват».

⁴ *Шерідан* Річард Брінслі (1751—1816) — англійський драматург і театральний діяч.

⁵ *Загоскін* Михайло Миколайович (1789—1852) — російський письменник, автор історичних романів та комедій.

⁶ *Хмельницький* Микола Іванович (1791—1845) — російський драматург.

⁷ *Дрейсіг* Іван Християнович (1791—1888) — артист, режисер і антрепренер.

⁸ *Соленик* Карпо Трохимович (1811—1851) — видатний український та російський актор, один з фундаторів українського реалістичного театру.

⁹ *Млогковський* Людвіг Юрійович (?—1855) — актор, режисер і антрепренер.

¹⁰ *Млогковська* Любов Іванівна (1805—1866) — актриса, талановита виконавиця ролей у п'єсах Котляревського, Квітки-Основ'яненка та ін.

О. С. Романець

Романець Олекса Стратонович — старший викладач Чернівецького державного університету.

І. Котляревський та Г. Асакі

Доповідь була прочитана на 5-х республіканських котляревських читаннях 23—24 вересня 1967 р. Друкується з невеликими скороченнями за оригіналом.

Г. А. Нудьга

Нудьга Григорій Антонович — науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, м. Львів.

І. П. Котляревський за рубежом

Доповідь прочитана на 5-х республіканських котляревських читаннях 23—24 вересня 1967 р. Друкується за оригіналом.

Р. Ф. Кирчів

Кирчів Роман Федорович — науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, м. Львів.

Відгомін творчості І. П. Котляревського в польській культурі

Доповідь була виголошена на 5-х республіканських котляревських читаннях 23—24 вересня 1967 р. Друкується за оригіналом.

М. О. Мороз

Мороз Мирослав Олександрович — бібліограф Львівської державної наукової бібліотеки.

І. П. Котляревський у бібліографії

Доповідь виголошена на 5-х республіканських котляревських читаннях 23—24 вересня 1967 р. Друкується за оригіналом.

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ У ЗАРУБІЖНІЙ КРИТИЦІ

Йозеф Добровський

Добровський Йозеф (1753—1829) — чеський вчений, основоположник слов'янського мовознавства, з великим інтересом стежив за розвитком культурного життя слов'янських народів.

Із статті «Вергілієва «Енеїда», перекладена І. Котляревським на малоросійську мову»

Стаття вперше була опублікована німецькою мовою в зб. «Слованка», Прага, 1814. Уривок із статті друкується в перекладі на українську мову.

Вацлав Ганка

Ганка Вацлав (1791—1861) — видатний діяч чеського національного відродження, поет, філолог, автор збірки «Краледворський рукопис».

«Наталка Полтавка» І. Котляревського Малоросійський поет Котляревський

Рецензія на п'єсу «Наталка Полтавка» І. Котляревського та уривок із статті «Справи про літературу руську» п. н. «Малоросійський поет Котляревський» друкуються в перекладі на українську мову за ж. «Часопис Чеського музею», 1839, № 13. В кінці статті В. Ганка послався на джерело: «За С. С. К. переклав В. Г.».

Альфред Енсен

Енсен Альфред (1859—1921) — шведський вчений-славіст, поет, перекладач з української мови, референт Нобелівського комітету Шведської Академії наук. Автор багатьох праць про українських письменників.

З книги «Перелицьована «Енеїда» Котляревського»

Друкується з незначними скороченнями за виданням: Др. Альфред Енсен. Перелицьована «Енеїда» Котляревського. Перемішль, 1921.

¹ Лукіян (125—180) — письменник-сатирик стародавньої Греції, автор численних памфлетів, був улюбленим письменником Г. Скороди.

Ладислав Челаковський

Челаковський Ладислав Франтішек (1799—1852) — видатний чеський поет, перекладач. Він перший у 1833 р. переклав кілька пісень з «Наталки Полтавки» Котляревського на чеську мову.

Із статті «Іван Петрович Котляревський»

Уривок із статті друкується в перекладі з чеської мови за виданням: «Часопис Чеського музею», 1839, річник 7, Прага.

«Наталка Полтавка» (Лібретто)

Друкується в перекладі на українську мову за фотокопією, яка зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського. Опера була поставлена у Софії у 1939 році.

Луї Арагон

Арагон Луї (нар. 1897 р.) — видатний французький письменник, громадський діяч, член Комуністичної партії Франції.

Із статті «Українське інтермеццо»

Уривок із статті друкується за ж. «Вітчизна», 1958, № 1, стор. 201.

Маріан Якубець

Якубець Маріан — сучасний польський вчений-філолог, доктор наук.

З листа до Музею І. П. Котляревського

Лист друкується вперше в перекладі з польської мови, він зберігається у фондах Полтавського музею І. П. Котляревського.

Михайло Мольнар

Мольнар Михайло — сучасний словацький літературознавець, працює в галузі дослідження української літератури.

Твори Івана Котляревського в чеських і словацьких перекладах

Стаття в скороченому вигляді друкується за «Літературною газетою», 1955, 15 вересня.

¹ *Шафарик* Павло-Йозеф (1795—1861) — філолог і історик, визначний діяч чеського і словацького національного руху. Виступав проти австро-німецьких колонізаторів за єднання слов'ян.

² *Вимазал* Франтішек — письменник і видавець, у «Поезії слов'ян» надрукував кілька пісень з «Наталки Полтавки» Котляревського.

Симеон Русакієв

Русакієв Симеон — сучасний болгарський вчений-філолог, автор і упорядник багатьох праць та збірників.

Із статті «Українська класична поезія»

Уривок з статті друкується за виданням «Українська класична поезія. Поезія на світських народах», 1959, «Български писател», Софія.

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, ВИСЛОВЛЮВАННЯ

М. М. Новиков

Новиков Михайло Миколайович (1777—1822) — родич російського просвітителя М. І. Новикова. В Полтаві займав посаду правителя канцелярії малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна. Організатор і керівник Полтавської логжі «Любов до істини», до складу якої входив І. П. Котляревський. О. Д. Боровков у відомому, «Алфавите декабристів», складеному у 1827 році, записав: «Він був у числі перших, що подали думку про заснування в Росії таємного товариства і заснував таке. Матвій Муравйов-Апостол показав, що Новиков заснував у Полтаві масонську ложу, яка служила розсадником для таємного товариства, до неї приймав він малоросійських дворян і найздібніших з них вводив у «Союз благоденствія». Пестель показав, що вперше думку про республіканське правління подав Новиков («Восстание декабристов», т. VIII, 1925, стор. 138). І. І. Сердюков, який служив у канцелярії Рєпніна після смерті Новикова, говорив: «Новиков, надвірний радник, розумник і декабрист, якого спіткала б доля Пестеля й інших нещасних, коли б не помер» («Киевская старина», 1896, кн. 11, стор. 183).

З листа до А. О. Нікітіна. 1818

Вперше був надрукований В. І. Срезневським у статті «Жієграфіи И. П. Котляревского» в «Киевской старине», 1905, кн. 4, за якую і подається в перекладі на українську мову.

¹ *Нікітін* Андрій Опанасович — секретар Вільного товариства прихильників російської словесності в Петербурзі, почесним членом якого І. П. Котляревський був обраний 29 серпня 1821 р.

М. Г. Рєпнін

Рєпнін М. Г. (1778—1845) — син князя Г. С. Волконського, генерал-губернатор Малоросії з 1816 р. по 1836 р. Живучи в Полтаві, піклувався про театр, директором якого був І. П. Котляревський; саме він запросив сюди з Харкова трупу Штейна, де грав молодий Щепкін. Рєпнін вніс значну суму грошей для викупу Щепкіна з кріпацтва. Сам цей факт свідчить про те, що йому не чужі були гуманні переконання.

З листа до І. П. Котляревського від 25/V 1820 р.

Лист був опублікований в «Записках актера Щепкіна», М.—Л., «Academia», 1933.

Друкується за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 571-р.

З листа до І. П. Котляревського від 20/VIII 1831 р.

Друкується вперше за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 583-р.

З журналу

«Соревнователь просвещения и благотворения»

«Соревнователь просвещения и благотворения» — друкований орган Вільного товариства прихильників російської словесності (1816—1825). В ньому друкувалися передові письменники того часу. Керівні посади в Товаристві займали Ф. Глінка (голова), М. Гісдич (помічник), а також М. О. Бестужев, О. О. Бестужев, К. Рилєєв, А. Корнілович та ін. Отже, він був під ідейним впливом і організаційним керівництвом декабристів.

Повідомлення про обрання І. П. Котляревського почесним членом Товариства друкується в перекладі на українську мову за ж. «Соревнователь просвещения и благотворения», 1821, № 10, частина 16, кн. 1.

Уривок з 5 частини «Малороссийской «Энеиды»

Інформація

В ж. «Соревнователь...», 1822, частина 17, були опубліковані два уривки з п'ятої частини «Енеїди» і інформація про закінчення І. П. Котляревським «Енеїди». Подається інформація за першодруком в перекладі на українську мову.

М. О. Мельгунов

Мельгунов Микола Олександрович (1804—1867) — російський журналіст, музикальний критик і публіцист, ліберал, який на рубежі 60-х рр., в період піднесення суспільного руху, перейшов до реакційного табору.

З листа до М. П. Погодіна від 7/VIII 1827 р.

Лист зберігається у Московській державній бібліотеці імені В. І. Лєніна серед паперів М. П. Погодіна (зошит № 3515, стор. 396—398). Друкується в перекладі на українську мову за статтею Ю. Оксмана «История опубликования «Энеиды» И. П. Котляревского» в кн. «Атеней». Историко-литературный временник. Труды Пушкинского дома АН СССР. Памяти декабристов, Л., 1926, стор. 152—154.

¹ *Погодин* Михайло Петрович (1800—1875) — російський реакційний історик і публіцист.

² *Vin* — мова йде про І. П. Котляревського.

³ ...*додання... трьох ще не відомих пісень.* — Мається на увазі четверта, п'ята і шоста частини поеми.

З листа до І. П. Котляревського від 12/VI 1828 р.

¹ «...я... у Вас у Полтаві» — М. О. Мельгунов відвідав І. П. Котляревського у Полтаві в червні 1827 року.

Лист був опублікований В. Горленком у «Киевской старине», 1883, № 5, стор. 151. Як говорить Ю. Оксман, дата написання листа була неправильна: замість 1828 — було поставлено 1820.

Уривки з листа друкуються в перекладі на українську мову за автографом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 580-р.

О. М. Сомов

Сомов Орест Михайлович (1793—1833) — писав твори, критичні статті під псевдонімом Порфирій Байський; був активним членом Вільного товариства прихильників російської словесності, мав зв'язки з декабристами, притягнувся до слідства в їх справі. Ра-

зом з А. А. Дельвігом видавав альманах «Северные цветы», а пізніше «Литературную газету».

Із статті «Обзор российской словесности за 1828 г.»

Уривок з цієї статті був опублікований в альманасі «Северные цветы на 1829 год», СПб., 1828, стор. 53.

Друкується за автографом, який зберігається у Музеї І. П. Котляревського, № 581-р.

З листа до М. О. Максимовича від 23/VI 1829 р.

Лист до М. О. Максимовича був опублікований в «Русском архиве», 1908, № 10. Друкується в перекладі на українську мову за автографом, який зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського.

З листа до І. П. Котляревського від 26/II 1830 р.

Вперше цей лист був надрукований В. Горленком у статті «Из бумаг И. П. Котляревского», «Киевская старина», 1883, № 5.

Друкується в перекладі на українську мову за автографом, що зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 21.

¹ «*Монастырка*» — твір російського письменника Погорельського Антонія (1787—1836) — справжнє прізвище якого Перовський О. С. У романі «Монастырка» йде мова про життя, побут і звичай українців. Він написав ще твори «Лафертовая маковница», «Двойник, или Мои вечера в Малороссии».

² *Сленін* І. В. — видавець і книгогосговець у Петербурзі.

Д. М. Бантиш-Каменський

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1856) — український і російський дворянський історик і археограф, автор «Истории Малой России со времен присоединения оной к Российской-му государству...».

З листа до І. П. Котляревського від 29/X 1829 р.

Лист був опублікований у ж. «Киевская старина», 1883, № 5, стор. 152.

Уривок з листа друкується за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 576-р.

¹ ...*повідомлення цікавих відомостей.* — Тут ідеться про пояснення Котляревським окремих слів з української етнографії та усної народнопоетичної творчості.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко

Квітка-Основ'яненко Г. Ф. (1778—1843) — відомий український письменник.

Із твору «Супліка до пана іздателя»

Уривок друкується за виданням: Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Твори в шести томах, т. VI. К., Держлітвидав України, 1957.

С. Т. Скоробогач

Скоробогач Семен Трохимович — чоловік двоюрідної сестри Котляревського Ганни Яківни. Працював управителем поміщицьких маєтків.

З листа до І. П. Котляревського від 8/VII 1834 р.

Лист друкується вперше за автографом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 104-р.

¹ *Неведомський Павло Титович — заступив Котляревського після його виходу на пенсію на посаді наглядача Будинку виховання бідних дворян.*

Є. П. Гребінка

Гребінка Євген Павлович (1812—1842) — відомий український поет, байкар, автор багатьох прозових творів, написаних російською мовою, видавець, був близько знайомий з багатьма відомими російськими письменниками.

Із статті «Малоросійские повести, рассказанные Грицком Основьяненком»

Вперше надруковано в газ. «Северная пчела», 1837, 16/XI, № 260. Подається за виданням: Євген Гребінка. Твори, т. 5. К., Держлітвидав України, 1957, стор. 304.

З листа до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка від 13/I 1839 р.

Опубліковано у виданні: «Наше минуле», 1918, ч. 2, стор. 48. Подається за виданням: С. Д. Зубков. Євген Павлович Гребінка. Життя і творчість. К., Держлітвидав України, 1962, стор. 27.

Із статті «Так собі до земляків»

Вперше надруковано в альманасі «Ластівка», 1841. Подається за виданням: Євген Гребінка. Твори, т. 5. К., Держлітвидав України, 1957, стор. 319.

В. Г. Бєлінський

Бєлінський Віссаріон Григорович (1811—1848) — видатний російський критик, революціонер-демократ.

Із рецензії «Щепкин на петербургской сцене»

Вперше надруковано в «Литературной газете», 1844, 9/XI, № 44. Уривок з рецензії друкується в перекладі на українську мову за виданням: В. Г. Бєлінський. Полное собрание сочинений, т. VIII. М., Изд-во АН СССР, 1955, стор. 414.

Із рецензії «Про артиста»

Вперше надруковано в «Московском наблюдателе», 1838, ч. XVII, май, кн. 2, стор. 298—302.

Уривок із статті друкується в перекладі на українську мову за виданням: В. Г. Бєлінський. Полное собрание сочинений, т. II. М., Изд-во АН СССР, 1953, стор. 477.

¹ «Артист» — назва водевілю, перекладеного з французької.

З редакційної статті журналу «Современник». 1839

Стаття надрукована в ж. «Современник», 1839, т. XIV. Уривок у перекладі на українську мову друкується за першодруком.

І. П. Мазанов

Мазанов Іван Петрович — протоієрей Полтавського благодійно-лікувального закладу, у якому довгий час працював Котляревський.

З листа до І. І. Срезневського від 28/XI 1838 р.

Уривок з листа в перекладі на українську мову друкується за виданням: «Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського», вип. 3, Полтава, 1961.

З листа до І. І. Срезневського від 10/I 1839 р.

Уривок з листа в перекладі на українську мову друкується за виданням: «Наукові записки Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського», вип. 3, Полтава, 1961.

¹ *Стеблин — Стеблін-Камінський С. П.*

О. С. Марлінський (Бєстужев)

Марлінський О. О. (літературний псевдонім Бєстужева Олександра Олександровича (1797—1837) — російський письменник-дебрист.

Із статті «Взгляд на старую и новую словесность в России»

Уривок із статті друкується в перекладі на українську мову за виданням: А. А. Марлинский (Бестужев). Полное собрание сочинений, т. II. С.-Петербург, 1838, стор. 219.

¹ *Майков* Василь Іванович (1728—1778) — російський поет. Найбільший успіх йому принесли героїко-комічні поеми «Игрок ломбера» (1763) і «Елисей, или Раздраженный Вахх» (1771).

З журналу «Отечественные записки». 1839

«Отечественные записки» — цей журнал почав виходити у 1819 році. Спершу видавав його П. Свиньїн, а потім Красвський. В період редагування Красвським він був першим у Росії друкованим органом, який виражав ідеологію російської революційної демократії і послідовно вів боротьбу проти кріпосництва. В ньому співробітничали Некрасов, Панаєв, Боткін, Грановський та ін.

«Наталка Полтавка», малоросійська опера І. П. Котляревського

Рецензія невідомого автора на п'єсу «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського друкується в перекладі на українську мову за ж. «Отечественные записки», 1839, т. 2, СПб., стор. 132—138.

¹ *Тредіаковський* Василь Кирилович (1703—1769) — російський поет, теоретик поезії і вчений XVIII ст.

² *Кольцов* Олексій Васильович (1809—1842) — відомий російський поет, автор багатьох чудових пісень.

³ *Гулак-Артемівський* Петро Петрович (1790—1865) — відомий український поет, байкар, ректор Харківського університету, відомий також переробками творів Горация.

⁴ *Гораций* Фланк Квінт (65—8 до н. е.) — видатний римський поет, автор «Од», «Сатир», «Пославь». Творчість Горация відіграла велику роль у становленні європейської поезії та її літературних жанрів.

⁵ Автор п'єси «Казак-стихотворец» — Шаховської О. О.

З журналу «Сын отечества». 1839

«Сын отечества» — журнал, виходив у 1812—1852 рр. у Петербурзі. До 1825 року гуртував навколо себе передових дворянських публіцистів. Журнал друкував статті, в яких викривалися загарбницькі плани Наполеона, звучали заклики до непримиренної боротьби з ворогом. На сторінках журналу розгорнулася публіцистична діяльність К. Ф. Рилєєва, О. Бестужева, професора політичних наук Кунцина та ін. Після розгрому декабристів, коли його став редагувати Ф. Булгарін, журнал став реакційним.

«Наталка Полтавка», малоросійська опера І. П. Котляревського

Рецензія була вперше надрукована в ж. «Сын отечества», 1839, № 8. Уривок з неї подається в перекладі на українську мову за першодруком.

Л. І. Боровиковський

Боровиковський Левко Іванович (1807—1889) — український поет-романтик.

Лист до І. І. Срезневського від 22/V 1839 р.

Вперше надруковано в зб. А. Шамрая «Харківська школа романтиків», т. I, X., ДВУ, 1930, стор. 242—248.

Подається за виданням: Левко Боровиковський. Повне зібрання творів. К., «Наукова думка», 1967, стор. 212.

¹ *Спайтсессер* Д. М. — вчитель малювання в полтавській гімназії і Полтавському інституті шляхетних панн, вихованець Харківського університету.

² «...видану Вами «Наталку Полтавку»...» — «Наталкою Полтавою» І. Срезневський розпочав «Украинский сборник» (1838). Це перше видання п'єси І. Котляревського, яке бачив автор.

³ «...обіцанням Вами виданням...» — Очевидно, мова йде про другий випуск «Украинского сборника».

⁴ «Украинский альманах» — перший український альманах, виданий у Харкові 1831 р. В ньому друкувалися переважно харківські письменники-романтики, а також публікувалися зразки народної творчості.

⁵ Очевидно, мова йде про портрет Котляревського, надісланий І. І. Срезневському полтавським священиком Іоанном Мазановим. І. І. Срезневський, мабуть, збирався писати біографію Котляревського і для неї попросив портрет.

Д. Л. Крюков

Крюков Д. Л. (1809—1845) — професор Московського університету.

Із статті «Несколько слов о сценическом искусстве»

Стаття була вперше надрукована у журналі «Москвитянин», 1841 ч. III. Уривок друкується за статтею С. Дуриліна «М. С. Щепкін та І. П. Котляревський» у зб. «Російсько-українське літературне єднання», К., Держлітвидав України, 1953, стор. 100—101.

Ф. С. Євцький

Євцький Федір Степанович — статистик і етнограф, збирач пам'яток української народної словесності, співробітник часопису «Денница» (1842—1843).

Із статті «Малороссийская литература»

Уривок з статті в перекладі на українську мову друкується за часописом «Денница», 1842.

¹ *...в цьому збірнику.* — Мова йде про альманах «Ластівка», виданий Є. Гребінкою у 1841 р. в Петербурзі.

М. М. Сементовський

Сементовський Микола Максимович (1819—1879) — один з біографів І. П. Котляревського, виступав у пресі з статтями, кореспонденціями та ін. Написав кілька художніх творів («Андрюша», «Нищий», «Мазепа» тощо).

Із статті «И. П. Котляревский»

Опубліковано в «Северной пчеле», 1846, № 82.

Друкується в перекладі на українську мову за першодруком.

З книги «Справочный энциклопедический словарь»

Із статті «Котляревский И. П.»

Надруковано у «Справочном энциклопедическом словаре», т. VI, СПб. изд. в тип. К. Крайя, 1847.

Подається в перекладі на українську мову за першодруком.

Т. Г. Шевченко

Шевченко Тарас Григорович (1814—1861) — великий український поет, революціонер-демократ.

З [«Передмови до невідомого видання «Кобзаря»]

Вперше надруковано в ж. «Русская мысль», 1886, кн. 6, стор. 197—199, в перекладі на російську мову. В оригіналі вперше надруковано в ж. «Былое», 1906, кн. VIII, стор. 1—3.

Подається за виданням: Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1964, стор. 314.

З листа до М. С. Щепкіна від 5/XII 1857 р.

Вперше надруковано в ж. «Основа», 1861, № 10, стор. 13—15. Подається за виданням: Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. 6, стор. 184, 185.

¹ *Пиунова* Катерина Борисівна (1843—1909) — талановита артистка, яка розпочала театральну діяльність у Нижньому Новгороді, а згодом уславилась на провінціальній сцені, виступаючи у п'єсах Островського і різних водевілях.

З рецензії «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21 1858 года»

Вперше надруковано в газ. «Нижегородские губернские ведомости», 1858, 1/II, № 5, стор. 17—18.

Подається в перекладі на українську мову за виданням: Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. 6, стор. 317.

І. М. Вагилевич

Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український поет, фольклорист, редактор українсько-польської газети «Дневник руський» (1848).

Вагилевич помилково зазначає про час видання «Енеїди»: друге видання поеми вийшло в 1808 р., третє — в 1809 р. з доданою четвертою частиною та передмовою автора.

Із статті «Замітки о руській літературі»

Стаття була опублікована в газ. «Дневник руський», 1848, № 5, 6, 8.

Подається за виданням: «Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст.», К., «Дніпро», 1965, стор. 166.

З «Журнала

Министерства народного просвещения». 1849

«Журнал Министерства народного просвещения» — орган Міністерства народної освіти Росії. Видавався щомісяця з 1834 р. по 1917 р. в Петербурзі. Не користувався успіхом у читачів, крім періоду, коли його редагував К. Д. Ушинський.

З рецензії

Уривок з рецензії друкується в перекладі на українську мову за «Журналом Министерства народного просвещения», 1849, № 64.

О. О. Котляревський

Котляревський Олександр Олександрович (1837—1884) — російський літературознавець, публіцист, історик і критик.

З рецензії в газеті «Московские ведомости»

«Московские ведомости» — газета, заснована 1756 р. Московським університетом, проіснувала до 1917 р. Крім періоду 1779—1789 рр., коли газету орендував прогресивний видавець М. І. Новиков, вона була виразником реакційної ідеології царизму.

Рецензія О. О. Котляревського, написана під псевдонімом Скубент Чуприна, була опублікована у «Московских ведомостях», 1856, № 41 і 46. Подається в перекладі на українську мову за першодруком.

О. Д. Галахов

Галахов Олексій Дмитрович (1807—1892) — історик російської літератури і педагог, автор кількох хрестоматій і підручників з літератури. За світоглядом — поміркований ліберал.

З книги «История русской словесности»

Уривок з § 222 книги О. Галахова «История русской словесности», т. 1, 1863, стор. 486, друкується в перекладі на українську мову за першодруком.

¹ *Осипов* Микола Петрович (1751—1799) — російський письменник і перекладач, автор «Вергилиевой Енеиды, вывороченной наизнанку» (1791).

² *Котельницький* Олександр — російський письменник, який після смерті Осипова продовжив його роботу над російським перекладом «Енеїди».

З передмови до книги «Поэзия славян»

Уривок з передмови друкується в перекладі на українську мову за виданням: «Поэзия славян», СПб., вид. М. В. Гербеля, 1871.

І. С. Нечуй-Левицький

Нечуй-Левицький Іван Семенович (1838—1918) — видатний український письменник.

З листа до О. Кониського від 19/IV 1876 р.

Уривок з листа до О. Кониського друкується за виданням: М. Возняк. Матеріали до історії українського письменства XIX в. — «Життя і мистецтво», 1920, ч. 2, стор. 63.

¹ *Кониський* Олександр Якович. (1836—1900) — український письменник, громадський діяч і педагог ліберально-буржуазного напрямку. У літературі виступав під псевдонімами Перебендя, Маруся К., Полтавець, Стрижень, Шкода, Верниволя, Хуторний та ін.

Із нарису «Українські гумористи та штукарі»

Нарис опублікований в ж. «Киевская старина», 1890, кн. 12, стор. 468.

Уривок із нарису в перекладі на українську мову подається за першодруком.

Із статті «Сьогоднішня часописна мова на Україні»

Стаття надрукована в ж. «Україна», 1907, № 1, стор. 39.

Уривок із статті подається за першодруком.

Із статті «Криве дзеркало української мови»

Уривок із статті друкується за виданням: Іван Нечуй-Левицький. Нові повісті й оповідання, т. VIII. К., 1912, стор. 358.

Із статті «Українська поезія»

Уривок з статті друкується за автографом, який зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР, рукопис 1, № 27799.

З статті «Українська декадентщина»

Уривок з статті друкується за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. XI, № 5, стор. 1.

М. В. Лисенко

Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — великий український композитор, автор опер «Наталка Полтавка», «Енеїда» та кантати «На вічну пам'ять Котляревському» на слова Т. Шевченка.

Уривки з листів друкуються за виданням: М. В. Лисенко. Листи. К., «Мистецтво», 1964.

З листа до М. Ф. Комарова від 23/X 1891 р.

¹ *Комаров* Микола Федорович (1844—1913) — український бібліограф, критик і фольклорист. Він перший уклав бібліографічний покажчик творів Котляревського та критичної літератури про нього.

² *Трегубов* — Єлисей Киприянович Трегубов.

³ *...голова Трегубов* — Віктор Павлович Трегубов, полтавський міський голова в 1889—1906 рр.

З листа до Б. Чайченка, В. Самійленка, О. Русова,
І. Шрага від [12/I 1897 р.].

¹ *Чайченко* (псевдонім Бориса Дмитровича Грінченка (1863—1910) — відомий український письменник, фольклорист, етнограф, філолог, педагог і громадський діяч.

² *Самійленко* Володимир Іванович (1864—1925) — відомий український письменник.

³ *Русов* Олександр Олександрович (1847—1915) — український земський статистик, фольклорист і прогресивний громадський діяч.

⁴ *Шраг* Ілля Людвігович (1849—1918) — громадський діяч з Чернігова.

⁵ *...має відбутись відкриття... пам'ятника... Івану Котляревському.* — Через перешкоди з боку реакційних кіл, які гальмували збирання коштів на спорудження монумента, пам'ятник І. П. Котляревському в Полтаві було відкрито лише в 1903 р.

⁶ *...прийняти участь у сій збірці літературним утвором...* — У зв'язку з наміченим відкриттям пам'ятника було випущено збірку «На вічну пам'ять Котляревському», в ній були вміщені твори В. Самійленка, Б. Грінченка та ін.

З листа до Г. І. Маркевича від 4/III 1898 р.

¹ *Маркевич* Григорій Іпатійович — видавець, власник друкарні й книгарні у Полтаві, український громадський діяч.

² *Падалка* Лев Васильович (1859—1922) — український історик буржуазно-ліберального напрямку, багато написав праць про історію за культуру Полтавської губернії.

З книги «Настольный энциклопедический словарь»

Із статті «Котляревский И. П.»

Уривок із статті друкується в перекладі на українську мову за «Настольным энциклопедическим словарем», т. IV, М., изд. А. Гранат, 1897.

З газети «Кубанские ведомости». 1898

Кубанские ведомости — офіційний орган Кубанського обласного правління в Катеринодарі, газета виходила щотижня з 1863 р.

Із статті «К 100-летнему юбилею малороссийской литературы»

Уривок із статті друкується в перекладі на українську мову за газ. «Кубанские ведомости», що надрукована в зб. «Український вопрос в печати», 1898, кн. 1 (бібліотека Спілки письменників України).

О. Ю. Кобилляська

Кобилляська Ольга Юліанівна (1863—1942) — видатна українська письменниця.

З листа до О. Маковея від 7/XII 1898 р.

Уривок з листа друкується за виданням: Ольга Кобилляська. Твори в п'яти томах, т. 5. К., Держлітвидав України, 1963, стор. 376—377.

¹ *Ювілей* — 100-річчя з часу опублікування «Енеїди».

² *...він доконче приїде.* — І. Франко (на святкування 100-річчя «Енеїди» І. Котляревського, що відзначалося тоді в Чернівцях).

О. І. Стронін

Стронін Олександр Іванович (1826—1889) — український соціолог і громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку.

З листа до П. О. Куліша

Вперше надруковано в ж. «Киевская старина», 1898, кн. 7—8. Уривок з листа друкується в перекладі на українську мову за першодруком.

¹ *Публічна бібліотека.* — Мова йде про сучасну Державну публічну бібліотеку імені М. Є. Салтикова-Щедрина.

² *Корф* — директор тодішньої Публічної бібліотеки в Петербурзі.

З журналу «Киевская старина». 1898

Будиночок Котляревського у Полтаві

У журналі «Киевская старина», 1898, кн. 7, була вміщена на окремій сторінці фоторепродукція з відомого малюнка (акварель) Тараса Шевченка «Будиночок І. П. Котляревського у Полтаві».

Отже, ця замітка в журналі подана як пояснення до малюнка. Друкується в перекладі на українську мову за ж. «Киевская старина».

¹ ...коли Шевченко відвідав... Полтаву...— В Полтаві був Шевченко влітку 1845 року, тоді ж змалював і будинок Котляревського.

² ...будиночок дістався Надії Педченковій...— О. Терещенко в своїй статті «Іван Петрович Котляревський» запевняє, що «будинок його дістався вдові унтер-офіцерши Веклевичевій, записаний їй самим Котляревським, а потім був проданий пані Панченко. Веклевичева була економкою у Котляревського». Певно, що відомості Терещенка вірогідніші, бо ґрунтуються, як і вся його стаття, на документах. До того ж у Данилевського, мабуть, перекручено прізвище володарки будиночка: Педченкова це, можливо, і є — Панченко.

О. С. Суворін

Суворін Олексій Сергійович (1834—1912) — російський буржуазний журналіст, видавець, драматург, організатор книговидавничого товариства «Новое время». Писав рецензії на вистави групи М. Кропивницького.

Театр і музика

Опубліковано в «Новом времени», 1900, № 8228. Друкується в перекладі на українську мову за першодруком.

П. А. Грабовський

Грабовський Павло Арсенович (1864—1902) — видатний український поет, революціонер-демократ.

Із статті «Пам'яті Т. Г. Шевченко»

Опублікована в тобольській газеті «Сибирский листок», 1901, 3/VI, № 43.

Друкується за виданням: Павло Грабовський. Зібрання творів у трьох томах, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1960, стор. 169.

М. М. Коцюбинський

Коцюбинський Михайло Михайлович. (1864—1913) — великий український письменник, революціонер-демократ.

До Полтавської міської думи

Текст цього привітання, написаного від імені Чернігівського музично-драматичного товариства, опубліковано у виданні: М. Коцюбинський. Твори, т. VII, 1930, за чернеткою, що зберігається в Чернігівському Державному літературно-меморіальному музеї письменника.

Друкується за виданням: Михайло Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 5. К., Вид-во АН УРСР, 1961, стор. 450.

Від українських письменників Києва

Адрес зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського. Друкується за оригіналом, № 151.

Г. І. Маркевич

Маркевич Григорій Іпатійович (1847—1923) — видавець, власник друкарні й книгарні у Полтаві, український громадський діяч.

З листа до Панаса Мирного від 24/V 1903 р.

Друкується за фотокопією, яка зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського.

¹ *Микола Андрійович* — Дмитрієв М. А. (1867—1908) — видавець ж. «Рідний край».

² *Лев Васильович* — Падалка.

М. Л. Кропивницький

Кропивницький Марко Лукич (1840—1910) — визначний український драматург, корифей українського театру.

З листа до О. З. Суслова від 11/IX 1904 р.

Вперше надруковано в книзі Т. Слабченка «З листування М. Л. Кропивницького». Подається в перекладі на українську мову за виданням: Марко Кропивницький. Твори в шести томах, т. 6. К., Держлітвидав України, 1960, стор. 498—499.

¹ *Суслов* Онисим Зіновійович (Резников) (1858—1929) — український актор, режисер, антрепренер. Після Жовтневої революції працював на Одеській кіностудії.

² *Брандорф* А. М. — диригент, аранжував музику М. В. Лисенка до опери «Енеїда».

³ *Карішев* М. О. (1855—1905) — професор Московського університету, автор багатьох праць з економіки та статистики.

⁴ *Олексійко-Домерщиков О. М.* — диригент, працював у трупах М. Л. Кропивницького, Д. Гайдамаки, Л. Сабініна.

З листа до Л. Р. Сабініна від 10/XI 1908 р.

Лист зберігається у Державному музеї театрального мистецтва УРСР. Друкується за виданням: Марко Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. К., «Мистецтво», 1955.

¹ *Сабінін Лев Радіонович* (справжнє прізвище Теплийський Лев Олексійович) (1874—1955) — антрепренер, в радянський час народний артист УРСР.

² *Овчинников Василь Павлович* (1868—?) — з 1885 працював в опері, з 1890 р. перейшов на українську сцену, спочатку в трупу Кропивницького, а потім організував власне товариство. Мав власну книгарню в Києві. З 1903 р. працював суфлером у Великому театрі у Москві. Тут організував музично-драматичний гурток «Громада», а потім «Кобзар». Написав кілька п'єс українською та російською мовами.

³ *Олексій Миколайович* — особа невідома.

⁴ *Васильєв Матвій Тимофійович* (1863—?) — Мова йде про одного з упорядників музики до «Наталки Полтавки», диригента й композитора. Працював у трупах М. Кропивницького, Л. Сабініна. Автор музики до багатьох п'єс М. Старицького, М. Кропивницького, І. Тобілевича. У радянський час працював у Чернігівському театрі. Заслужений артист УРСР.

З «Автобіографії»

Уривок з «Автобіографії» друкується за виданням: Марко Кропивницький. Твори в шести томах, т. 6. К., Держлітвидав України, 1960, стор. 205.

«Енеїда», музична комедія (оперета) на 3 дії по Котляревському

Уривок з лібретто опери «Енеїда» подається за фотокопією, яка зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського, № 129.

¹ *Садовський Микола Карпович* (1856—1933) — корифей української сцени.

З газети «Биржевые ведомости». 1913

«Биржевые ведомости» — буржуазна газета, що видавалася в Петербурзі з 1861 р. по 1917 р. з перервами.

«Наталка Полтавка» в Парижі

Інформація

Інформація про постановку «Наталки Полтавки» у Франції, опублікована в газеті «Биржевые ведомости», 1913, № 13625, друкується в перекладі на українську мову за першодруком.

М. О. Чаєв

Чаєв М. О. (1824—1914) — російський романіст, драматург.

Із статті «М. С. Щепкин в воспоминаниях»

Стаття «Михаил Семенович Щепкин в воспоминаниях» опублікована в «Ежегоднике императорских театров», 1914, т. 1.

Друкується за статтею С. Дуриліна «М. С. Щепкин та І. П. Котляревський» у кн. «Російсько-українське літературне єднання», К., Держлітвидав України, 1953.

¹ *Самойлова Н. В.* (1822—1898) — видатна петербурзька актриса середини і другої половини ХІХ ст.

² *Дмитрієвський В. О.* (справжнє прізвище Демерт) — артист Московського Малого театру.

Панас Мирний

Панас Мирний (П. Я. Рудченко) (1849—1920) — видатний український письменник.

Промова на могилі І. Котляревського

Промова виголошена в зв'язку з 150-річчям від дня народження І. П. Котляревського. Була опублікована в газ. «Рідне слово», 1919, 1(14) вересня, № 30, Полтава, за якою і подається.

¹ ...повідати про те сучасне лихо... — Панас Мирний має на увазі тимчасову окупацію Полтави у 1919 році бандами Денікіна.

О. М. Горький

Горький Олексій Максимович (1868—1936) — великий пролетарський письменник.

З листа до І. О. Груздьова від 2/ХІІ 1931 р.

Уривок з листа друкується в перекладі на українську мову за фотокопією, яка зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського.

З листа до І. Єрофєєва від 29/III 1939 р.

Уривок з листа друкується в перекладі на українську мову за фотокопією, яка зберігається в Полтавському музеї І. П. Котляревського.

З розмови з українськими письменниками

Уривок «З розмови з українськими письменниками» подається за виданням: Велика дружба. Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою. К., Держлітвидав України, 1959.

З листа до І. Ю. Кулика. Червень 1934 р.

Уривок з листа друкується в перекладі на українську мову за виданням: Максим Горький. Письма к рабкорам и писателям. М., Библиотека «Огонька», 1936, № 65—66.

¹ Кулик Іван Юхимович (1897—1941) — відомий український радянський письменник і громадський діяч.

П. Й. Панч

Панч Петро Йосипович (Панченко — нар. 1891 р.) — український радянський письменник, лауреат Шавченківської премії.

Промова, виголошена на відкритті вечора, присвяченого 100-річчю від дня смерті І. П. Котляревського

Промова, виголошена у Києві 1938 р., друкується за оригіналом, який зберігається у Полтавському музеї І. П. Котляревського.

П. Г. Тичина

Тичина Павло Григорович (1891—1967) — видатний український радянський поет, академік, лауреат Шевченківської та Державних премій.

Із статті «Ованес Туманян»

Уривок із статті подається за виданням: Павло Тичина. Твори в шести томах, т. 5. К., Держлітвидав України, 1962.

Із промови «Григорій Сковорода»

Уривок із вступного слова на урочистому вечорі в Київському державному університеті 19 листопада 1939 р. подається за виданням: Павло Тичина. Твори в шести томах, т. 5. К., Держлітвидав України, 1962.

З газети «Зоря Полтавщини». 1943

Здрастуй, Полтаво!

Вперше надруковано в газ. «Зоря Полтавщини», 1943, 1 жовтня. Друкується за першодруком.

З газети «Правда Востока»

«Наталка Полтавка» на узбецькій мові

Рецензія друкується в перекладі на українську мову за газ. «Правда Востока», 1943, 4/XII, № 248.

¹ Театр імені Мукімі — музично-драматичний театр, що носить ім'я Мукімі (Мухаммед Амін-ходжа, 1851—1903) — видатного узбецького поета-демократа, автора сатиричних віршів, направлених проти баїв, муллів, чиновників та купців.

² Міртемір — Турсунов Міртемір, узбецький радянський поет, перекладач «Наталки Полтавки» на узбецьку мову.

³ Алімджан Хаміда (1909—1944) — узбецький радянський поет, публіцист і критик.

Сила творчого співробітництва

Рецензія друкується в перекладі на українську мову за газ. «Правда Востока», 1944, 3/І.

Остан Вишня

Остан Вишня (літературний псевдонім Павла Михайловича Губенка — 1889—1956) — видатний український радянський письменник, сатирик і гуморист.

Що сказав славний поет про ворогів наших

Стаття друкується за газ. «Зірка», 1944, 9/ІХ.

Думи мої, думи мої... (Уривки з щоденника)

Опубліковано в ж. «Дніпро», 1957, № 2, стор. 74—75, за яким і подається.

М. Д. Григоніс

Григоніс Матас Домінікович — аматор театрального мистецтва, перший перекладач «Наталки Полтавки» Котляревського на литовську мову. Живе й працює в м. Вільнюс, Литовської РСР.

З листа до Музею І. П. Котляревського від 20/VIII 1952 р.

Лист від 20/VIII 1952 року друкується за оригіналом, який зберігається в Музеї І. П. Котляревського, № 2.

А. М. Бучма

Бучма Амвросій Максиміліанович (1891—1957) — видатний український радянський актор, народний артист СРСР.

Нова вистава оперного театру

Опубліковано в газ. «Вечірній Київ», 1954, 17/IV, за якою і подається.

К. І. Чуковський

Чуковський Корній Іванович (нар. 1882 р.) — російський радянський письменник, літературознавець, перекладач.

З статті «Братні почуття»

Друкується в перекладі на українську мову за газ. «Литературная газета», 1960, 15/XI.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
І. П. Котляревський. <i>Фронтиєрі</i>	
Фотокопія автографа «По титулу» І. П. Котляревського про звільнення зі служби	51
Фотокопія автографа згоди І. П. Котляревського на видання «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника» в «Українском сборнике», що був виданий І. І. Срезневським 1838 р. в м. Харкові.	52
Будинок І. П. Котляревського в Полтаві. Малюнок Т. Г. Шевченка. 1845 р.	64—65
Іван Котляревський — учень полтавської духовної семінарії. Гравюра художника К. Матцева. 1955 р.	64—65
Наталка Полтавка. Репродукція гравюри. 1833 р.	96—97
Будинок І. П. Котляревського в Полтаві. Мал. 1855 р.	96—97
Фотокопія титульної сторінки автографа п'єси «Наталка Полтавка».	139
Фотокопія титульної сторінки автографа п'єси «Москаль-чарівник».	140
«Москаль-чарівник». Фотокопія титульної сторінки видання 1886 р.	192—193
Перший надгробок на могилі І. П. Котляревського. Фото.	192—193
І. П. Котляревський. Різьба по дереву Я. Усика. 1951 р.	224—225
М. Коцюбинський виступає з промовою на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві 30/VIII 1903 р. Картина художника Г. Домненка. 1952 р.	224—225
І. П. Котляревський. Портрет роботи художника Ф. Самусьєва. 1958 р.	320—321
«Наталка Полтавка» в Чехословаччині. Фото з вистави.	320—321
Фінальна сцена з «Наталки Полтавки». Картина народного художника УРСР І. Іжакевича та художника Ф. Коновалюка. 1948 р.	352—353
Афіша вистави «Наталка Полтавка». 1954 р.	352—353
Дари царю Латину. Картина народного художника СРСР М. Дерегуса. 1936 р.	448—449
Афіша вистави «Енеїда». 1958 р.	448—449
Фотокопія сторінки ж. «Перець», 1963, № 21	480—481
Плакат до фільму «Наталка Полтавка». 1936 р.	480—481
І. П. Котляревський. Скульптура К. Посполітака. 1958 р.	512—513
Еней на морі. Гобелен-вибійка К. Посполітака. 1954 р.	512—513
І. П. Котляревський. Картина художника А. Горпенка. 1960 р.	544—545
Будинок Музею І. П. Котляревського. Фото 1967 р.	544—545

З М І С Т

Народу вірний син. <i>Анатолій Залашко</i>	3
Тарас Шевченко. На вічну пам'ять Котляревському (<i>Уривок</i>)	18
Іван Франко. Котляревський	20
Леся Українка. На столітній ювілей української лі- тератури	21
Володимир Сосюра. І. П. Котляревському	23
Максим Рильський. Іванів гай	24

Д О К У М Е Н Т И

Разделительное письмо	29
[Метрика І. П. Котляревського]	31
Свидетельство	32
Аттестат	33
Список формулярный [. . .]. Февраля 15-го дня 1806 года [Із рапорта генерала Мейсндорфа від 25/XI 1806 р.]	34
[Із рапорта генерала Мейсндорфа від 22/XII 1806 р.]	36
[Аттестат І. П. Котляревського]	37
Открытое письмо И. П. Котляревскому 3/XII 1807 г.	38
Открытое письмо И. П. Котляревскому 16/VI 1808 г.	39
Квитанция	40
[З донесення в Міністерство поліції, департамент гос- подарчий]	41
Заседание XXI [Протокол]	42
[Лист приказу громадської опіки]	44
З книги «Восстание декабристов»	46
Свидетельство	48
По титулу	49
Рапорт врачебной управы	53
[Лист приказу громадської опіки І. П. Котляревському]	54
Аттестат	55
Формулярный список [. . .]. Июля 30, 1835	56
В Департамент общих дел	59
В Главное управление по делам печати	60

З газети «Полтавские губернские ведомости». 1903. Ад- реси, надіслані у Полтаву в зв'язку з відкриттям пам'ятника І. П. Котляревському	
Від Історичного товариства Нестора-літописця	63
Від Харківського університету	64
Від товариства чеських патріотів «Слов'янський клуб»	64
Від Чернігівської губернської архівної комісії	65
Від Чернігівської губернської земської управи	66
К биографии И. П. Котляревского	67

С П О Г А Д И

П. П. Свиньїн. Полтава (З мальовничої мандрівки по Росії. Видавця О. З.)	74
М. С. Щепкін. З книги «Записки актера Щепкина»	75
А. С. Щепкін. З «Краткого очерка жизни М. С. Щеп- кина и артистической его деятельности на сце- ническом поприще»	78
І. І. Срезневський. Знайомство з І. П. Котляревським	82
З передмови до «Украинского сборника»	84
С. П. Стеблін-Камінський. Із «Биографического очер- ка жизни Ивана Петровича Котляревского»	86
Спогади про І. П. Котляревського	91
З листа до П. О. Куліша	111
В. В. Пассек. Котляревський та його «Енеїда», видана в Харкові	112
О. В. Терещенко. Іван Петрович Котляревський	114
З рукопису «Иван Петрович Котляревский»	124
В. Савінов. Перша любов Котляревського (<i>Уривок</i>)	126
Л. А. Поїадка у Полтаву	129
Н. І. Кобринська. У Нечуя	132
В. І. Срезневський. Знайомство І. І. Срезневського з І. П. Котляревським	133
Записи І. П. Котляревського про перші дії росій- ських військ під час турецької війни 1806 року	135
З газети «Полтавские ведомости». 1903. До біографії І. П. Котляревського	138
W. (В. В. Каллаш). І. П. Котляревський (Спроба ха- рактеристики)	141
З журналу «Киевская старина». 1905. І. П. Котлярев- ський — учень Катеринославської семінарії	147

В. Л. Василевський. З книги «Полтавская гимназия 1808—1831 гг.»	149
С. В. Васильченко. Український театр М. К. Садовського. Одриття зимового сезону	150
О. Г. Сластюн. З книги «Мартинович»	152
П. Пуциньський. Службові листування І. П. Котляревського (Архів колишніх полтавських «богоугодних заведень»)	156
І. С. Козловський. Із статті «Дует»	174
Л. Р. Сабінін. З моїх спогадів	175
І. О. Мар'яненко. З книги «Минуле українського театру»	177
В. Р. Іваницька. Максим Іваницький (<i>Уривки із спогадів</i>)	180
М. І. Литвиненко-Вольгемут. Із спогадів	182

ДОСЛІДЖЕННЯ

М. І. Костомаров. Із статті «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке»	187
Із статті «Малороссийская литература»	189
Я. Ф. Головацький. Із статті «Іван Котляревський»	191
Із статті «Три вступительні преподаванія о русской словесности»	192
М. О. Максимович. Із статті «Полемическое обозрение малорусской словесности»	194
О. М. Пипін. З книги О. М. Пипіна і В. Г. Спасовича «История славянских литератур»	197
В. П. Горленко. З паперів І. П. Котляревського	199
М. І. Петров. З книги «Очерки истории украинской литературы XIX столетия»	207
М. П. Дашкевич. З книги «Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия»	211
Із статті «Малорусская и другие бурлескные (шутливые) «Энеиды»	214
І. Я. Франко. Із статті «Русько-український театр»	221
Рецензія на статтю М. Дашкевича «Малорусская и другие бурлескные (шутливые) «Энеиды»	223
Писання І. П. Котляревського в Галичині	226
Із статті «Южнорусская литература»	238
З книги «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.»	239

З передмови до I тому «Пам'яток української мови і літератури»	239
М. М. Мінський. Із статті «Николай Петрович Осипов»	241
І. К. Тобілевич (І. Карпенко-Карий). «Наталка Полтавка»	249
С. П. Катранов. Із передмови до «Собрания сочинений» І. П. Котляревського	256
З книги «О малорусской драме»	256
П. Г. Житецький. З книги «Энеида» Котляревського и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.»	259
В. М. Перетц. З книги «Историко-литературные исследования и материалы»	265
О. Я. Ефименко. Із статті «Котляревский в исторической обстановке»	267
К. Й. Студинський. Із статті «Козацтво і гайдамачина в «Енеїді» Котляревського»	270
М. Н. Сперанський. Із статті «Заметки к истории «Энеиды» Котляревского»	274
Х. Д. Алчевська. Із статті «Три дні у Полтаві»	277
М. Ф. Сумцов. Із статті «Бытовая старина в «Энеиде» І. П. Котляревского»	280
А. Ю. Кримський. «Ода Сафо» в перекладі Ів. Котляревського	292
І. Ф. Павловський. Із статті «І. П. Котляревський»	294
В. Г. Короленко. Котляревський і Мазепа	298
М. К. Зеров. Котляревський	304
П. П. Филипович. Із статті «І. Котляревський і «Вольное общество любителей российской словесности»	316
Переклад Котляревського з Сафо	318
М. С. Возняк. Нездійснене видання «Енеїди» Котляревського	324
Д. Й. Заславський. І. П. Котляревський	329
В. А. Чаговець. Великий співець України	332
В. В. Гіппіус. Із статті «Вечера на хуторі близ Диканьки» Гоголя	335
М. К. Гудзій. «Енеїда» І. П. Котляревського та російська травестована поема XVIII ст.	343
П. К. Волинський. Із статті «Літературно-теоретичні висловлювання українських письменників першої чверті XIX ст.»	349
С. М. Дурилін. Із статті «М. С. Щепкін та І. П. Котляревський». З історії російсько-українських літературних і театральних відносин	364

З книги «Марія Заньковецька». «Наталка Полтавка»	375
Є. П. Кирилук. І. П. Котляревський і його значення в історії української літератури	379
М. Т. Рильський. «Енеїда» в російському перекладі	388
П. К. Саксаганський. З книги «Думки про театр»	392
А. П. Шамрай. З книги «Наталка Полтавка» І. Котляревського	395
О. І. Білецький. Із статті «Українська література серед інших літератур світу»	404
«Енеїда» І. П. Котляревського	406
З книги «Український драматичний театр». Труппа Котляревського і Щепкіна	419
О. С. Романець. І. Котляревський та Г. Асакі	427
Г. А. Нудьга. І. П. Котляревський за рубезем	432
Р. Ф. Кирчів. Відгомін творчості І. П. Котляревського в польській культурі	448
М. О. Мороз. І. П. Котляревський у бібліографії	456

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ У ЗАРУБІЖНІЙ КРИТИЦІ

Йозеф Добровський. Із статті «Вергілієва «Енеїда», перекладена І. Котляревським на малоросійську мову»	463
Вацлав Ганка. «Наталка Полтавка» І. Котляревського Малоросійський поет Котляревський	464
Альфред Бнсен. Із книги «Перелицьована «Енеїда» Котляревського»	467
Ладислав Челаковський. Із статті «Іван Петрович Котляревський»	475
«Наталка Полтавка» (<i>Libretto</i>)	476
Луї Арагон. Із статті «Українське інтермеццо»	479
Маріан Якубець. З листа до Музею І. П. Котляревського	480
Михайло Мольнар. Твори Івана Котляревського в чеських і словацьких перекладах	481
Симеон Русакієв. Із статті «Українська класична поезія»	484

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, ВИСЛОВЛЮВАННЯ

М. М. Новиков. З листа до А. О. Нікітіна. 1818.	487
М. Г. Репнін. З листа до І. П. Котляревського від 25/V 1820 р.	488

З листа до І. П. Котляревського від 20/VIII 1831 р.	488
З журналу «Соревнователь просвещения и благотворения», VI	489
Уривок з 5 частини «Малороссийской «Энеиды». (<i>Информация</i>)	489
М. О. Мельгунов. З листа до М. П. Погодіна від 7/VIII 1827 р.	490
З листа до І. П. Котляревського від 12/VI 1828 р.	490
О. М. Сомов. Із статті «Обзор российской словесности за 1828 г.»	491
З листа до М. О. Максимовича від 23/VI 1829 р.	491
З листа до І. П. Котляревського від 26/II 1830 р.	491
Д. М. Бантиш-Каменський. З листа до І. П. Котляревського від 29/X 1829 р.	492
Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Із твору «Суцліка до пана іздателя»	493
С. Т. Скоробогач. З листа до І. П. Котляревського від 8/VII 1834 р.	494
Є. П. Гребінка. Із статті «Малороссийские повести, рассказанные Грицком Основьяненком» (Книжка вторая, Москва, 1837, в 8 д. л., 441 стр.).	495
З листа до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка від 13/I 1839 р.	495
Із статті «Так собі до земляків»	495
В. Г. Бєлінський. Із рецензії «Щепкин на петербургской сцене»	497
Із рецензії «Про артиста»	497
З редакційної статті журналу «Современник», 1839	497
І. П. Мазанов. З листа до І. І. Срезневського від 28/XI 1838 р.	498
З листа до І. І. Срезневського від 10/I 1839 р.	498
О. О. Марлінський (Бестужев). Із статті «Взгляд на старую и новую словесность в России»	500
З журналу «Отечественные записки». 1839. «Наталка Полтавка», малоросійська опера І. П. Котляревського (<i>Рецензия</i>).	501
З журналу «Сын отечества». 1839. «Наталка Полтавка», малоросійська опера І. П. Котляревського (<i>Рецензия</i>)	507
Л. І. Боровиковський. Лист до І. І. Срезневського від 22/V 1839 р.	508

Д. Л. Крюков. Із статті «Несколько слов о сценическом искусстве»	510	О. І. Стронін. З листа до П. О. Куліша	530
Ф. С. Євєцький. Із статті «Малороссийская литература»	511	З журналу «Киевская старина». 1898. Будиночок Котляревського у Полтаві (До малюнка)	531
М. М. Сементовський. Із статті «И. П. Котляревский»	512	О. С. Суворін. Театр і музика	533
З книги «Справочный энциклопедический словарь». Із статті «Котляревский И. П.»	513	П. А. Грабовський. Із статті «Памяти Т. Г. Шевченко»	534
Т. Г. Шевченко. З [«Передмови до нездійсненого видання «Кобзаря»]	514	М. М. Коцюбинський. До Полтавської міської думи	535
З листа до М. С. Щепкіна від 5/XII 1857 р.	514	Від українських письменників Києва	536
З рецензії «Бенефіс г-жи Пиуновой, января 21 1858 года»	514	Г. І. Маркевич. З листа до Панаса Мирного від 24/V 1903 р.	537
І. М. Вагилевич. Із статті «Замітки о руській літературі»	516	М. Л. Кропивницький. З листа до О. З. Суслєва від 11/IX 1904 р.	538
З «Журнала Министерства народного просвещения». 1849. З рецензії	517	З листа до Л. Р. Сабініна від 10/XI 1908 р.	538
О. О. Котляревський. З рецензії в газеті «Московские ведомости»	518	З «Автобіографії»	539
О. Д. Галахов. З книги «История русской словесности»	519	«Енеїда». Музична комедія (оперета) на 3 дії (по Котляревському)	540
З передмови до книги «Поэзия славян»	519	З газети «Биржевые ведомости». 1913. «Наталка Полтавка» в Парижі (<i>Інформація</i>)	541
І. С. Нечуй-Левницький. З листа до О. Кониського від 19/IV 1876 р.	520	М. О. Чаєв. Із статті «М. С. Щепкин в воспоминаниях»	542
Із парису «Українські гумористи та шуткарі»	520	Панас Мирний. Промова на могилі І. Котляревського	543
Із статті «Сьогочасна часописна мова на «Україні»	520	О. М. Горький. З листа до І. О. Груздьова від 2/XII 1931 р.	544
Із статті «Криве дзеркало української мови»	521	З листа до І. Єрофєєва від 29/III 1939 р.	544
Із статті «Українська поезія»	521	З розмови з українськими письменниками	544
Із статті «Українська декадентщина»	521	З листа до І. Ю. Кулика. Червень 1934 р.	545
М. В. Лисенко. З листа до М. Ф. Комарова від 23/X 1891 р.	522	П. Й. Панч. Промова, виголошена на відкритті вечора, присвяченого 100-річчю від дня смерті І. П. Котляревського	546
З листа до Б. Чайченка, В. Самійленка, О. Русова, І. Шрага від [12/I 1897 р.]	522	П. Г. Тичина. Із статті «Ованес Туманян»	548
З листа до Г. І. Маркевича від 4/III 1898 р.	523	Із промови «Григорій Сковорода»	548
З листа до Б. Д. Грінченка від [15/X 1899 р.]	523	З газети «Зоря Полтавщини». 1943. Здрастуй, Полтаво!	549
З листа до Г. І. Маркевича. [1903]	524	З газети «Правда Востока». «Наталка Полтавка» на узбецькій мові (<i>Рецензія</i>)	550
З листа до Г. І. Маркевича від 11/VIII 1903 р.	524	Сила творчого співробітництва (<i>Рецензія</i>)	552
З листа до Г. І. Маркевича від 15/VIII 1903 р.	524	Остап Вишня. Що сказав славний поет про ворогів наших	555
З книги «Настольный энциклопедический словарь». Із статті «Котляревский И. П.»	526	Думи мої, думи мої... (<i>Уривки з щоденника</i>)	556
З газети «Кубанские ведомости». 1898. Із статті «К 100-лєтньому юбилєю малороссийской литературы»	527	М. Д. Григоніс. З листа до Музею І. П. Котляревського від 20/VIII 1952 р.	559
О. Ю. Кобилянська. З листа до О. Маковєя від 7/XII 1898 р.	528	А. М. Бучма. Нова вистава оперного театру	560
		К. І. Чуковський. З статті «Братні почуття»	562
		Примітки	565
		Список ілюстрацій	623